

ЗБОРНИК РАДОВА 11

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XI

БЕОГРАД
1968

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књ. XI

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XI

Rédacteur
GEORGES OSTROGORSKY
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

BEOGRAD
1968

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XI

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1968

Штампа: „Научно дело“ — Београд, Вука Караџића 5

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Навршило се двадесет година од оснивања Византолошког института. Ова чињеница позива на размишљања о путу који је пројен и резултатима који су постигнути.

Кад се после рата приступило оснивању истраживачких института при Српској академији наука, формиран је међу осталима и Византолошки институт, иако нешто доцније од већине других сличних института. Византијским студијама додељено је било првобитно, 1947. године, скромније место једне секције у оквиру Историјског института. Таква уздржљивост није била неоправдана. Јер, питање института је на првом месту питање кадрова, а кадар младих научника на пољу византологије у то доба није постојао. Ипак, већ идуће 1948. године донета је одлука о оснивању посебног Византолошког института. Била је то свакако врло смела одлука, али се она руководила великим значајем византијских студија за проучавање наше прошлости, потребом да се те студије код нас што више негују и да се за то неопходан кадар једном створи.

Разуме се, формирање византолошког кадра било је тиме само омогућено и постављено као задатак. Од тога како ће се та могућност искористити и тај задатак остварити зависила је судбина новооснованог Института. Срећом питање се решило, чак и брже и успешније него што се могло очекивати. Управо је постојање Византолошког института увелико допринело томе што се формирао — код нас први пут — византолошки научни подмладак. Ово је било пресудно за будућност Института, па и за развитак наше византолошке науке уопште.

Не ограничавајући начелно проблематику својих научних истраживања, не искључујући из свог делокруга ниједан важнији проблем из широке области византолошке науке, наш Институт је природно од самог свог оснивања највећу пажњу

поклонио проучавању веза између Византијског царства и наших средњовековних земаља. Тако се пред њега поставио задатак да прикупи и обради све податке византијских извора који се односе на наше народе и да их објави, према одређеном плану, у посебној серији, која је добила наслов „Византијски извори за историју народа Југославије". Систематско ексцерпирање, превођење и научно коментарисање те обимне и врло значајне изворне грађе постало је предмет колективног рада Института. Тај веома замашни и сложени посао још дуго ће занимати сараднике Византолошког института. До сада обрађена грађа објављена је у три свеске поменуте серије; са четвртом свеском, чија се припрема приводи крају, биће завршена обрада одговарајућих вести свих византијских наративних извора до велике цезуре из 1204. године. Доносећи све податке на једном месту и дајући их у преводу, „Византијски извори за историју народа Југославије" обраћају се и ширем кругу читалаца, служе као добродошао материјал и за универзитетску наставу, а пружају и стручњаку не мало новог, нарочито у свом коментару који има не само информативни, већ и истраживачки карактер, доносећи често нове значајне резултате. Самим сарадницима Института тај колективни рад је највише помагао да уђу у проблеме своје струке и да изуче свој занат. Јер, за њих Институт је доиста био и школа, као што то каже у свом извештају о раду Института поводом његове десетогодишњице Фрањо Баришић, најстарији сарадник те серије, а данас њен сауредник.[1] Та потреба учења увелико објашњава што је рад спорије напредовао. Успоравала га је после и заокупљеност сарадника са Универзитета наставничким и другим факултетским обавезама. Ипак, не можемо да не жалимо, заједно са самим сарадницима, што рад није одмицао брже.

Кад су снаге за то сазреле, Византолошки институт је приступио издавању свог периодичног органа, што се наравно могло остварити тек више година после оснивања Института. Прва књига „Зборника радова Византолошког института" изашла је 1952. Како та прва, тако и све даље, па и ова XI свеска „Зборника радова Византолошког института", која обележава двадесетогодишњицу од његовог оснивања, поред радова чланова Института, доносе и расправе наших стручњака из сродних научних области, а исто тако и византолога из других земаља. „Зборник радо-

[1] *Ф. Баришић,* Десет година Византолошког института, ЗРВИ 5 (1958) 227.

ва Византолошког института" афирмисао се у међународној науци и, упркос језичким тешкоћама које многима задају његове претежно на нашем језику штампане расправе, заузео је своје место међу познатијим међународним византолошким часописима.

Отприлике у исто време Византолошки институт је почео и са публикацијом својих Посебних издања. Осим две моје студије о Пронији (1951) и о Серској области после Душанове смрти (1965), све монографије објављене у овој серији представљају докторске дисертације: 1) Ф. Баришић, Чуда Димитрија Солунског као историјски извори, 1953; 2) Б. Крекић, Дубровник и Левант, 1956 (рад је доцније, са допунама, преведен на француски: Dubrovnik et le Levant au Moyen-Age, Paris—La Haye 1961); 3) Иванка Николајевић-Стојковић, Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, 1957; 4) J. Ферлуга, Византијска управа у Далмацији, 1957; 5) Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 1960.[2]

То су дакле први већи радови оних научника који данас сачињавају језгро наше византолошке екипе. Већина њих су сада професори Универзитета, било да предају византологију или другу сродну дисциплину: Фрањо Баришић, који је израдио и бранио своју дисертацију као асистент Византолошког института, данас је редовни професор и шеф Одељења класичних наука на Филозофском факултету у Београду; Бариша Крекић, некада не само асистент него пре тога још и стипендиста Византолошког института, је ванредни професор за Општу историју средњег века на Филозофском факултету у Новом Саду; Јадран Ферлуга је редовни професор за средњовековну историју народа СФРЈ на Филозофском факултету у Београду; Божидар Ферјанчић је ванредни професор за историју Византије на истом Факултету.

Треба нагласити значај који за развитак наше византологије има сарадња између Византолошког института и Катедре за византологију на Филозофском факултету. Сви чланови Катедре и Семинара за византологију истовремено су и чланови Радне заједнице Византолошког института и живо учествују у целокупном његовом раду. Током времена та сарадња постајала је све

---

[2] Овим радовима придружује се и недавно објављена докторска дисертација *Димитрија Богдановића*, Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Посебна издања Византолошког института књ. 11, Београд 1968.

јача и плоднија, тако да се без ње рад и живот Византолошког института данас не може ни замислити. Тако, док су на I тому „Византијских извора" радили само стални сарадници Института (двојица њих су, истина, касније постали универзитетски наставници, један у Београду, други у Новом Саду), дотле су за доцније томове углавном заслужни сарадници са Универзитета. Њихов круг се уз то временом проширио. Поред поменутих наставника са Универзитета у Београду и Новом Саду, у III тому „Византијских извора" узео је учешће и Др Радослав Катичић, професор Универзитета у Загребу, изврсно обрадивши колико занимљиву толико и тешку преписку Теофилакта Охридског. С друге стране, у Радну заједницу Византолошког института од скоро се укључила Др Јованка Мијушковић-Калић, доцент при Катедри за општу историју средњег века на Филозофском факултету у Београду, преузевши обраду веома важних одељака у IV тому те серије.

Поред представника прве наше послератне генерације византолога који су се већ коначно афирмисали као научни радници и данас заузимају своје место у међународној византолошкој науци, последњих година закорачило је на пут византолошких истраживања и неколико представника млађег нараштаја. Љубомир Максимовић, асистент при Катедри за византологију на Филозофском факултету, одбранио је магистарску дисертацију под насловом: „Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354—1383)", штампана у ЗРВИ 9 (1966) 119—193; Мирјана Живојиновић, асистент Византолошког института, магистарску дисертацију: „Судство у грчким областима Српског царства", ЗРВИ 10 (1967) 197—249. Нинослава Радошевић-Макисмовић, асистент Византолошког института, ради на магистарској тези из области византијске књижевности. Залагање и одушевљење за научни рад ових наших најмлађих византолога уливају наду у то да ће се одржати континуитет у раду срећно започетом напорима њихових старијих другова. Треба нагласити изванредну слогу која влада између сарадника Института. Рад се обавља у ведрој атмосфери правог другарства, а то је за његов успех од непроцењиве важности.

За протекло време Институт је прошао кроз бројне веће или мање организационе измене, па и кроз крупне промене у свом правном и организационом статусу. Основан као Институт Српске академије наука, претворен затим, 1954, у установу са самосталним финансирањем у оквиру Академије, Византолошки ин-

ститут је 1958, као и други слични Институти, издвојен из надлежности Академије. Губитком института Српска академија наука и уметности изгубила је значајно поље своје делатности и леп задатак који је за њу представљало руковођење радом научно-истраживачких института. На Институт и његов рад ове мере, саме по себи, нису имале већег утицаја. Без обзира на организационе форме Византолошки институт настављао је свој посао радећи оно што је захтевала његова научна проблематика, онако како је могао и онолико колико су његове снаге допуштале. Ипак, не може се прећутати да је стање готово перманентне реорганизације исувише често одвлачило пажњу од научних послова и реметило смирен и срећен рад.

Радна заједница Византолошког института, обухватајући подједнако сталне сараднике Института и стручњаке византологе са Универзитета, окупља ону екипу, наравно још увек прилично малобројну, која се код нас бави првенствено византологијом. Много шири је круг представника сродних научних области чији се рад с византологијом додирује. Значајно је што су наши најистакнутији представници тих блиских дисциплина, нарочито историчари-медиевисти и историчари наше средњовековне уметности, увек показивали спремност за сарадњу с Византолошким институтом објављујући своје радове у његовом Зборнику, учествујући и у организационим пословима као чланови Савета Института. Нарочито су, поред других, задужили Институт пок. академик Никола Радојчић, академик Михаило Динић, професори Иван Божић и Сима Ћирковић, академик Светозар Радојчић, професори Војислав Ј. Ђурић, Јованка Максимовић и Дејан Медаковић. Њиховим прилозима тематика Зборника радова Византолошког института је проширена и обогаћена.

Знатно је обогатила часопис Византолошког института и сарадња стручњака из других земаља. Учешће страних византолога у Зборницима Инстиута, само спорадично у првим свескама, добило је затим шире размере. Наводим овде имена наших страних сарадника, да бих им и овом приликом изразио захвалност Института. Први страни научник који је Византолошком институту указао част својом сарадњом био је велики белгијски византолог пок. Henri Grégoire: његов прилог је штампан у првој књизи ЗРВИ на првом месту. У доцнијим свескама сарађивали су Hélène Ahrweiler, A. Frolow, A. Grabar, G. Gouillard, R. Guilland, P. Lemerle и N. Svoronos из Француске; P. Alexander, M. Anastos, P. Charanis,

Sirarpie der Nersessian, F. Dvornik, J. Fine, R. Jakobson, E. Kitzinger, C. Mango, G. Soulis, O. Strunk, I. Ševčenko, M. Velimirović и Sp. Vryonis из САД; А. В. Банк, А. П. Каждан, В. Н. Лазарев, Е Э. Липшиц, Н. В. Пигулевская, М. Н. Тихомиров и З. В. Удальцова из Совјетског Савеза; Ph. Grierson, J. R. H. Jenkins и D. Talbot Rice из Велике Британије; T. Bertelè, Enrica Follieri, A. Guillou, A. Pertusi и G. Schirò из Италије; F. Dölger, J. Scharf и P. E. Schramm из Немачке; H. Hunger из Аустрије; Era Vranoussi и A. Xyngopoulos из Грчке; Д. Ангелов и И. Дуйчев из Бугарске; Gy. Moravcsik из Мађарске; E. Stanescu из Румуније; A. Dostal и M. Paulová из Чехословачке; T. Wasilewski из Пољске. У овом списку заступљена су, као што се види, најславнија имена савремене византологије. Неки од ових научника, као Е. Арвеилер, А. Грабар, И. Дујчев, А. П. Каждан, С. Манго, З. В. Удаљцова и И. Шевченко, штампали су своје радове у ЗРВИ и више пута. Са своје стране, наши византолози често објављују своја истраживања у страним византолошким часописима. Многи страни византолози посетили су наш Институт, неки и више пута, и износили су у њему резултате својих истраживања, док су опет наши византолози чинили то исто у сродним страним институцијама и на страним универзитетима.

Међународна сарадња је неопходна за нормалан развитак сваке науке. На пољу византологије међународна сарадња била је од увек нарочито јака. Ову добру традицију прихватио је и наш Византолошки институт. Његови представници имају видног удела у раду Међународног удружења византолога и његовог Комитета, који је постао нарочито активан после своје реорганизације на XI Међународном конгресу византолога у Охриду 1961. Византолошки институт и иначе одржава везе са важнијим страним византолошким центрима и редакцијама византолошких часописа. Најстарији византолошки часопис, Byzantinische Zeitschrift у Минхену, славан због своје исцрпне библиографије, редовно обавештава, између осталог, и о свим радовима из византологије и сродних области који се објављују у Југославији. Та обавештења достављао му је у своје време пок. професор Филарет Гранић, а од 1951. редовно даје Византолошки институт: библиографске белешке о радовима историјског и филолошког карактера саставља Др Ф. Баришић, а о радовима из области археологије и историје уметности Др Иванка Николајевић. Повремени извештаји о раду на византологији у Југославији објављени су

и у познатом московском часопису Византијски Временик, као и у угледном часопису Byzantinoslavica у Прагу. Разменом са редакцијама низа домаћих и великог броја страних часописа, којима шаље своје публикације, Византолошки институт прима данас практично сва периодична издања за која је заинтересован. Јасно је колико је то важно за његов рад, јасно је такође да се то путем претплате, из финансијских разлога, не би могло никада ни приближно остварити.

Чланови Института су у више махова одлазили у иностранство на студијски боравак или ради одржавања предавања, а млађи чланови ради научног усавршавања. Тако су се у своје време Б. Крекић, Б. Ферјанчић и Ј. Мијушковић-Калић бавили у Паризу и радили код истакнутог француског византолога П. Лемерла на École des Hautes Études. Иванка Николајевић провела је дуже време на раду у Институту Dumbarton Oaks у Вашингтону. Више сарадника Института, Др Ј. Ферлуга, Др Б. Ферјанчић, асистенти Б. Радојчић, Мирјана Живојиновић, Љ. Максимовић и Нинослава Радошевић-Максимовић, боравили су као стипендисти у Грчкој ради стручног усавршавања и учења новогрчког језика. (Са своје стране, млади научници из других земаља — из Грчке, Пољске, Румуније, САД, Западне Немачке, Данске и Јапана — долазили су у Београд да уче и раде при Катедри за византологију на Филозофском факултету и ступали самим тим у контакт са Византолошким институтом). Но, данас је за прву послератну генерацију наших византолога доба учења прошло, па су последњих година њени представници одлазили у иностранство да би, као професори и признати научници, предавали студентима на универзитетима других земаља на позив тих Универзитета. Проф. Б. Крекић држао је у летњем семестру 1965. предавања у САД на Универзитету у Индиани, а ове године на Универзитетима у Индиани и Стенфорду; проф. Ј. Ферлуга у летњем семестру 1963. на Универзитету у Чикагу, а ове школске године на немачком Универзитету у Минстеру.

Представници наше византологије учествовали су на свим послератним међународним конгресима византолога износећи на њима резултате својих истраживања у рефератима, корефератима или саопштењима. Број представника Византолошког института и значај њиховог учешћа на тим скуповима временом је видно растао. Од 1954. Византолошки институт био је редовно заступљен и на међународним конгресима за хришћанску археологију,

захваљујући Др Иванки Николајевић, која је активно учествовала и подносила саопштења на тим конгресима као и на другим скуповима сличне тематике.

Говорећи о Византолошком институту мора се казати неколико речи о XI Међународном конгресу византолога одржаном 1961. у Охриду, јер је тај Конгрес имао посебан значај у животу нашег Института и развитку наше византологије. Терет његове организације пао је, природно, пре свега на чланове Византолошког института, али су они, напомињем то са задовољством и захвалношћу, уживали и активну подршку Археолошког института и његовог директора проф. Ђурђа Бошковића, генералног секретара Конгреса. Замашан посао био је и публикација Аката Конгреса, што за организаторе Конгреса увек представља колико важан толико и тежак задатак, па и не малу финансијску бригу, јер се ни у великим и богатијим земљама не нађу увек за то неопходна средства. Међутим, у социјалистичкој Југославији потребна средства су се нашла, па су 1963. и 1964. објављена три велика тома, у којима се налазе не само конгресни материјали, сви реферати и кореферати, него и сва веома многобројна саопштења у којима су учесници Конгреса износили резултате својих радова и до чијих је објављивања њима, природно, било много стало. По свему изгледа да је овај Конгрес, одржан у граду богатом старим споменицима, остао учесницима у лепој успомени. Постигнутом успеху несумњиво је много допринела чињеница да је наша земља тада већ располагала једном јаком и сложном византолошком екипом.

Тиме се враћам на питање кадра да бих још једном подвукао његов значај. Свакако, у Зборницима радова и Посебним издањима Византолошког института има не мало значајних научних резултата, али најважнији су увек људи, и чини ми се да је стварање и изграђивање научног кадра најзначајнији и најтрајнији успех Византолошког института. Постојање научно јаког кадра дозвољава да на даљи развитак наше византологије гледамо са доста оптимизма.

Г. Острогорски

CYRIL MANGO

THE BYZANTINE CHURCH AT VIZE (BIZYE) IN THRACE AND ST. MARY THE YOUNGER

The Byzantine church situated within the ancient walls of Vize cannot be said to have passed entirely unnoticed, but it has received surprisingly little attention from specialists of Byzantine architecture. Recently, however, it has been the object of a brief notice by Bay Feridun Dirimtekin[1], and a more thorough survey is promised by Professor Semavi Eyice. While awaiting the latter's publication, we should like to draw attention to an interesting detail that may have a bearing on the history of the monument. First, however, a few words of description are called for.

The church, now serving as a mosque and known as Süleyman Paşa Camii, is, by Byzantine standards, a sizable building (about 21 m. by 12). It may be described either as en extended cross-domed church or, to use Professor Krautheimer's phraseology, as a 'compact domed basilica.' The central bay is square and is covered with a sixteen-sided dome supported on four free-standing piers.[2] On the north and south sides the space between the dome piers is divided by a single column topped by a fifth-century Corinthian capital (figs. 4, 5), thus providing support for the gallery which extends the full length of the side aisles as well as over the narthex. The opening of the west gallery on to the nave is in the form of a triple arcade divided by flat mullions (fig. 6). Between the mullions are parapet slabs one of which bears a crudely executed carved decoration consisting of a chrism within a rhombus (fig. 8).[3] The

[1] Ayasofya Müzesi Yïllïğï III (1961), 18 ff. (Turkish text), 47 ff. (English translation). Cf. the earlier account by *K. Škorpil* in Bull. de la Soc. Archéol. Bulgare, III (1912/3), 240 f.

[2] An unusual feature of the piers is that they are wider than the arches they support. It is not clear whether this peculiarity is due to a later reinforcement.

[3] As can be seen on our photograph the carved slab is not centred and may, therefore, be a re-used piece. For the design, cf., e. g. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale (Paris 1945), pl. LXXV. 37 (Basilica B).

church terminated in three apses, but the north one was replaced by a flat wall during the Turkish period (fig. 2). The surviving apses are polygonal on the outside, the central apse having seven sides and the south one five. The nave floor has been raised by the Turks who re-used for this purpose many pieces of rather simple opus sectile work. In the pavement of the central apse is a large semi-annular stone, probably marking the place of the original synthronon.

The exterior of the building (figs. 1, 2) is rather stark and lacks the articulation of planes by means of engaged pilasters that is a regular feature of Byzantine architecture from the tenth century onwards. The construction is of stone except for the voussoir rings of the smaller arches which are of brick. The building underwent extensive repair in the Turkish period, especially on the north side which is more exposed to the wind.[4] The Turks also added a minaret (which appears to have been removed by the Bulgarians during the first Balkan War) and covered the west gallery with a picturesque wooden structure (fig. 3).

Almost nothing appears to be known about the history of the monument. It is said to have been converted into a mosque by a Süleyman Paşa, descendant of Gazi Mihal.[5] In the nineteenth century, when Vize had a substantial Greek population, the monument is repeatedly mentioned by Greek authors under the name of St. Sophia.[6] A photoggraph taken ca. 1890 is extant, but, apart from

[4] Among the parts repaired is the north side of the dome which, as may be seen in fig. 2, has no windows.

[5] *G. Lampousiades* in Θρακικά, IX (1938), 65; *F. Dirimtekin*, op. cit., 18. Vize is said to have been first captured by the Turks in 1368: *F. Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (Brünn — Munich — Vienna 1944), 54, 60. Subsequently Vize reverted to the Byzantine Empire and was, once again, taken by the Turks in 1453. *A. Bakalopoulos* in *BZ*, LV (1962), 56 ff. believes that it was occupied by Musa in 1411—3. The short chronicle No. 47 in the Lampros — Amantos collection (Βραχέα χρονικά [Athens 1932], 82) dates the abandonment (ἐξοίκησις) of Vize in 1358 and its restitution to the Emperor Manuel II in 1411. The Turkish name of the mosque naturally calls to mind Süleyman Paşa, elder brother of Murad I, who led the first stage of the Turkish invasion of Thrace, and it may be noted that according to one Ottoman source (Ruhî) Süleyman did take Vize. Süleyman, however, is believed to have died in 1357: see *H. Inalcık*, »Edirne'nin Fethi« (offprint, dated 1964, from a commemorative volume entitled *Edirne* which does not seem to have been published yet), 141 and 144 n. 26.

[6] See esp. *Savvas Ioannidis*, Ἱστορία τῆς Βιζύης ἀνατολικῆς Θράκης (written in 1886), Ἑταιρ. Θρακικῶν Μελετῶν No. 33 (Athens 1954), 14, who contributes one interesting detail, namely that »by the door leading into the *naos* proper are tombs or, perhaps, repositories for holy relics.« The same author adds that to the west of St. Sophia was a ruined church dedicated to Christ as well as two further churches, that of St. John and that of St. Nicholas »close to the gate of the markeplace.« A later account by one *A. Arabatzoglu* reproduced in the same work (p. 6, note) specifies that St. Nicholas was a circular building like St. George at Salonica. Ioannidis's passage on St. Sophia is quoted by *N. Bapheidis* in Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογρ. καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, Ser. 2, XIX (1954), 198. Cf. also Γιάγκος (pseudonym), "Βιζυηναὶ ἀναμνήσεις" in Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς for 1885 (Constantinople, 1884), 70; id. for the year

showing the minaret, it does not add anything to our knowledge of the building.[7] Some interesting information is, however, to be found in the travel notes of one G. Lampousiades. These notes seem to date from 1920—22 when, during the Greek military occupation of eastern Thrace, Lampousiades served as Superintendent of Antiquities for this region.[8] We quote an extract from his account in literal translation:

»Wall-paintings obscured after having been uncovered by the Russians [?], and now Turkish plaster.[9] Rectangular stele or stone built into the left-hand pier directlu next to the chancel of St. Sophia at Vize. Height 24 [cm.] × length of insribed surface 84. The thickness is double the height. Inscription written in ink (μέλανι), almost effaced and in many places altogether illegible.«[10]

The inscription is no longer in existence. We therefore reproduce Lampousiades's copy of it (fig. 9) which bears in the margin a number of conjectural readings. The following words can be read with reasonable confidence:

2 . . . . τοῦ θανάτου
3 . . . . κὲ ἐδορήσο τὸν
4 . . . . ἐκ τῆς φθ[ο]ρᾶς τοῦ θανάτου
2 Μάρθα κὲ Μαρήα † τὸ ζοοδόχο(ν) σου μνῆμα † . . .

We have here a number of prayers writen by several (perhaps three) different hands. They speak of 'death' (line 2), of a gift conferred (line 3), the 'corruption of death' (line 4), while line 5 contains the names Martha and Mary and the phrase 'thy life-containing tomb' which is marked off, presumably for emphasis, by means of two signs resembling a Φ. Whether these are identifiable as specific prayers of the Greek Church is a question we are content to leave to those more versed in these matters than we are. A glance through the *Triodion* has revealed many passages of similar phraseology, e. g., σαββατισμὸν αἰώνιον ἐδωρήσω ἡμῖν ὁ θεός : τὸν ζωοποιὸν σταυρὸν . . . ὃν ἐδωρήσω ἡμῖν : νεκρῶν ἐξανάστασιν θνητοῖς ἐδωρήσω : ἐκ φθορᾶς ἀνέβης, ἡ ζωή μου, Σωτήρ : τῇ ἀναστάσει σου ἐκ φθορᾶς ἐλυτρώθημεν, etc.[11] Such verbal correspondence is not, however, very meaningful in view of the fact that all Byzantines were thoroughly steeped in liturgical language.

Now, it may be that the prayers transcribed by Lampousiades were simlpy in the nature of a *proba calami*, that they were addressed to Christ, that Martha and Mary were the *myrophoroi*. Nevertheless, it is distinctly odd that several persons should have written in

1886, 99. I have been unable to consult *S. Th. Lakidis*, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης καὶ Μηδείας (Constantinople 1890).

[7] Θρακικά, IX (1938), 65.

[8] Cf. *M. Gedeon* in Θρακικά, I (1928), 281.

[9] A greatly damaged fragment of fresco representing two standing saints may still be seen on the south face of the southeast dome pier.

[10] Θρακικά, IX (1938), 66.

[11] *Triodion* (ed. Rome 1879), 733, 776, 780, 711, 737.

the same spot a number of prayers concerned with death instead of the usual Κύριε βοήθει τῷ δεῖνι. May we not have here an indication of a special cult-place, of a miraculous tomb that attracted pilgrims?

The latter possibility receives some support from the Life of St. Mary the Younger, a document that has been the subject of extensive comment.[12] Without going into unnecessary detail, it will be enough to recall the main factual data supplied by the Life. Mary was the daughter of an Armenian nobleman who migrated to Constantinople in the reign of Basil I (867—886). She was given in marriage to the drungarius Nicephorus who distinguished himself in the first war against Symeon of Bulgaria (894—6) and was thereupon appointed to the military command of Bizye whither he moved his family. Mary lived a life of exemplary piety, but was nevertheless accused of adultery with a servant, was severely beaten by her jealous husband and died probably in the year 902 or 903. She was survived by her husband and by two sons, Baanes, who later took up a military career, and Stephen who became a monk in Asia Minor and was renamed Symeon. Mary was buried in the episcopal church, the καθολικὴ ἐκκλησία of Bizye. Four months after her death a demoniac was healed at her tomb. It was found that her body had not only remained intact, but that it had continued to bleed. The fame of the miracle spread to surrounding towns and a throng of infirm persons came to be healed at Bizye.

A short time thereafter Mary appeared in a dream to her husband and bade him build a special chapel to which her remains were to be transferred. Nicephorus obeyed her command, and the translation was effected under heavy guard because the clergy of the cathedral were unwilling to give up a body that was surely beginning to prove very profitable. In the new chapel the sequence of miracles continued, and a portrait of the Saint was set up there. At length Nicephorus died (probably in 923) while Bizye was being blockaded by the Czar Symeon, and was buried in a marble tomb on the left-hand side of the same chapel. The town surrendered to the Bulgarians and was burnt to the ground, all except for the churches, but shortly after Symeon's death (927) it was reoccupied by Byzantine forces. Mary's two sons now met at Bizye and Stephen/Symeon decided on a transfer of the bodies: that of Nicephorus was moved out of the chapel, while that of Mary, still intact after twenty-five years, was placed in the marble tomb vacated by her husband. The chapel was made the nucleus of a monastery.[13]

St. Sophia of Vize is clearly not St. Mary's mortuary chapel, but there is every likelihood that it was the episcopal church. If so, it must have housed Mary's miraculous tomb from 902/3 until such

[12] See *G. Balasčev* in Изв. Русск. Археол. Инст. в Конст., IV/2 (1899), 189 ff.; *F. Uspenskij*, Абоба-Плиска, ibid., X (1905), 187 f.; *V. N. Zlatarski*, История на Българската Държава, I/2 (Sofia 1927), 432 f, 510, 521; *P. Peeters*, in Anal. Bolland., XLVI (1928), 393 f.; *F. Dvornik* in *BSl*, I (1929), 39 ff.

[13] Text in ASS, Nov. IV, 692 ff.

time when the chapel was built. The inscriptions recorded by Lampousiades might have been written by pilgrims during this relatively short period. The character of their lettering, which points to the ninth or tenth century[14], is in accord with our suggestion. One more detail: the inscriptions were on the left-hand side of the church and St. Mary's final resting place was likewise on the left-hand side of the chapel.

If our argument is accepted, we would have a *terminus ante quem* for the construction of St. Sophia. How much earlier the building is we have at present no way of determining. The closest architectural analogies are presented by a group of cross-domed churches, such as Dereağzı in Lycia, none of which is securely dated. These are, however, generally considered to be post-Justinianic and not later than the ninth century.[15] It may well be, therefore, that St. Sophia at Vize pertains to the period of Byzantine expansion in the Balkans in the late eighth and ninth centuries, a period that is, in the present state of our knowledge, very poorly represented in terms of architectural monuments, but which way also have produced St. Sophia at Salonica.

---

[14] Note in particular the form of the *kappa* with a detached *hasta* which is common in both manucripts and inscriptions of the 9th/10th centuries, the *upsilon* with a long tail, and the fact that ου is not rendered by a ligature. The *rho* (in line 5) with the *hasta* extending a little higher than the loop is an arhaic form that was still in use in the 8th century: cf. the inscription of Leo, Constantine and Irene on the Land Walls of Constantinople: *B. Meyer-Plath* and *A. M. Schneider*, Die Landmauer von Konstantinopel (Berlin 1943), p. 131, No. 29b.

[15] See *R. Krautheimer*, Early Christian and Byzantine Architecture (Harmondsworth 1965), 201 ff.

Fig. 1 — Vize, Süleyman Paşa Camii. Exterior from the south

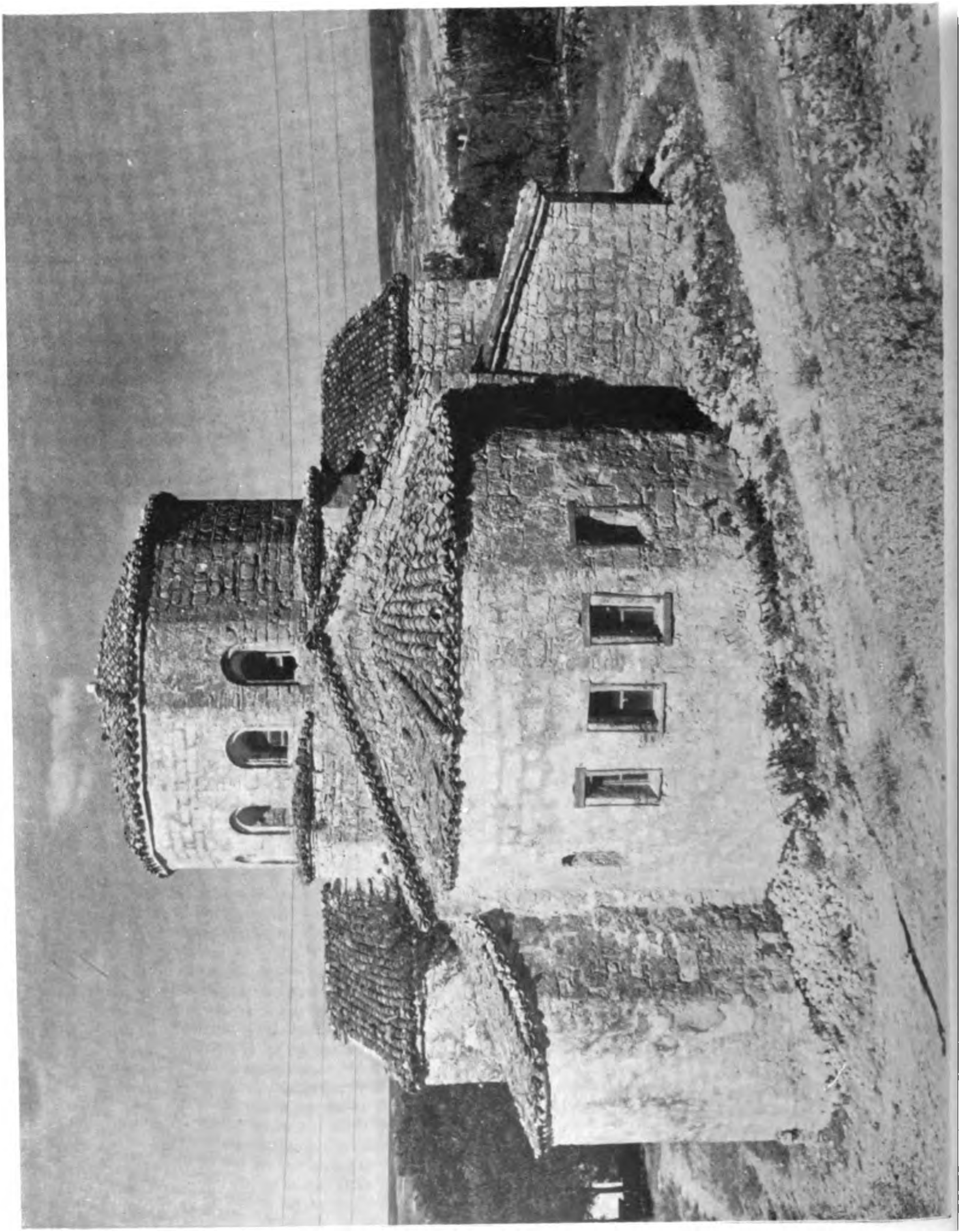
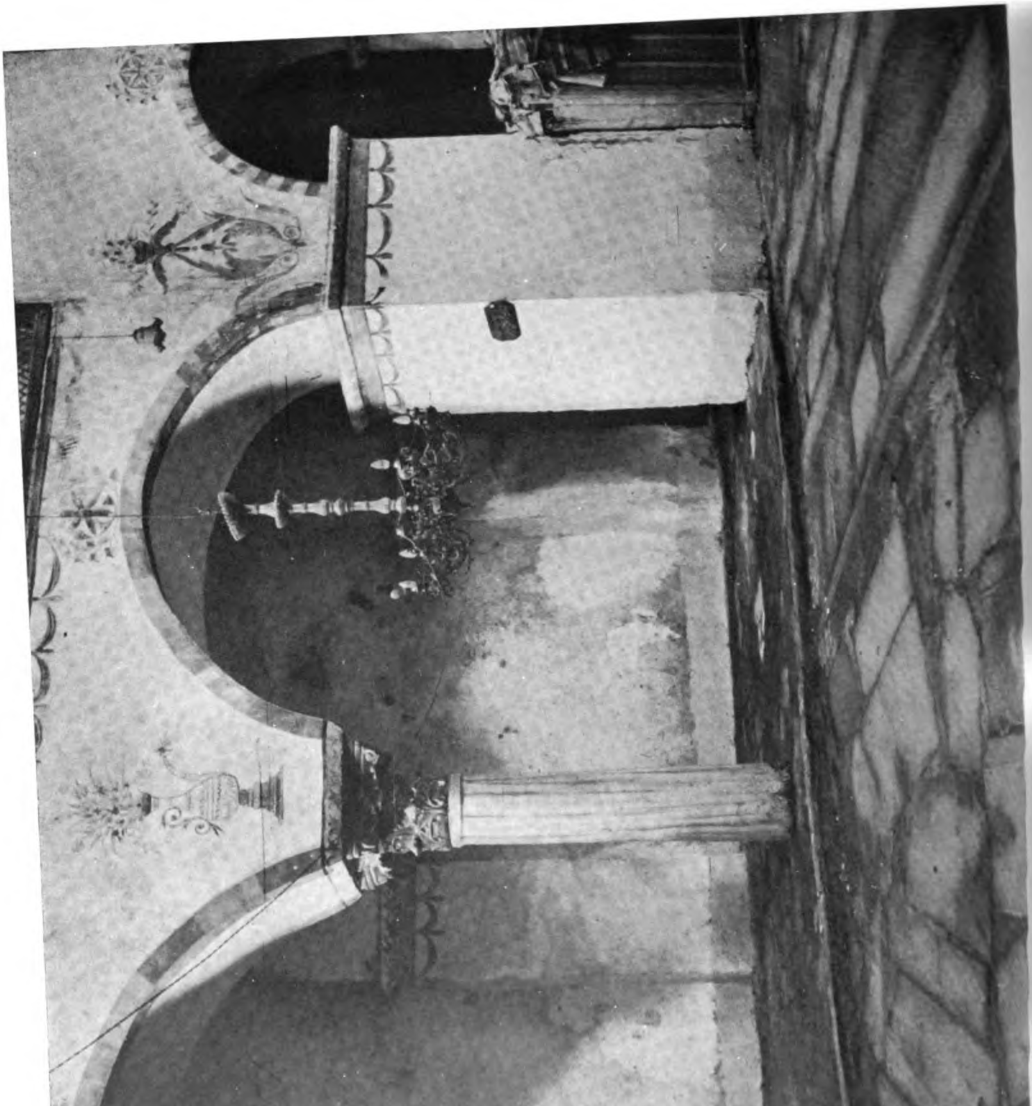

Fig. 3 — Exterior from the west

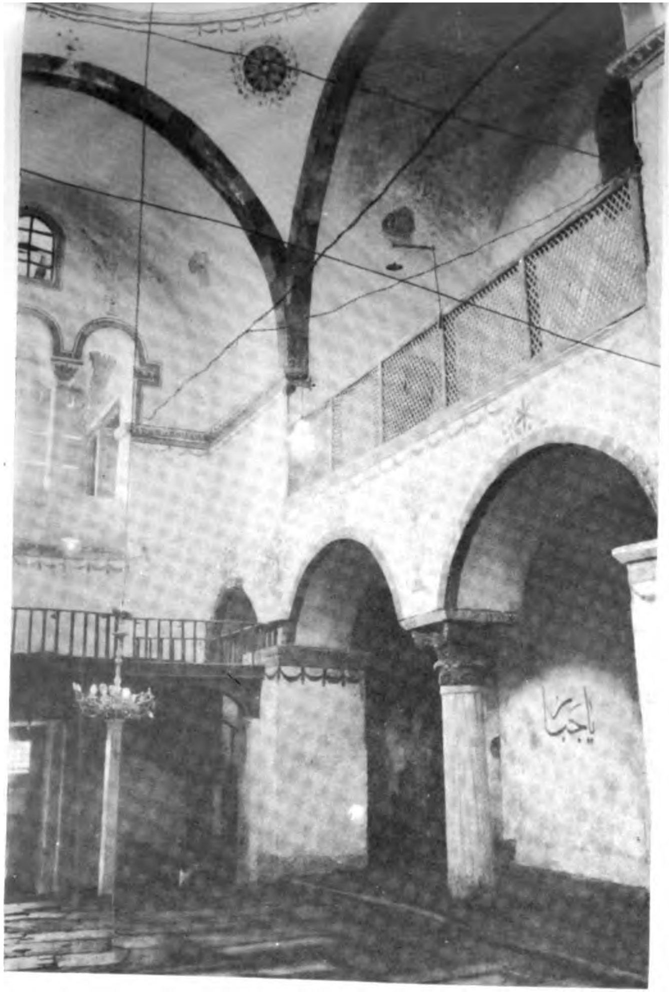

Fig. 5 -- Interior, looking northwest

Fig. 6 -- Arcade of west gallery

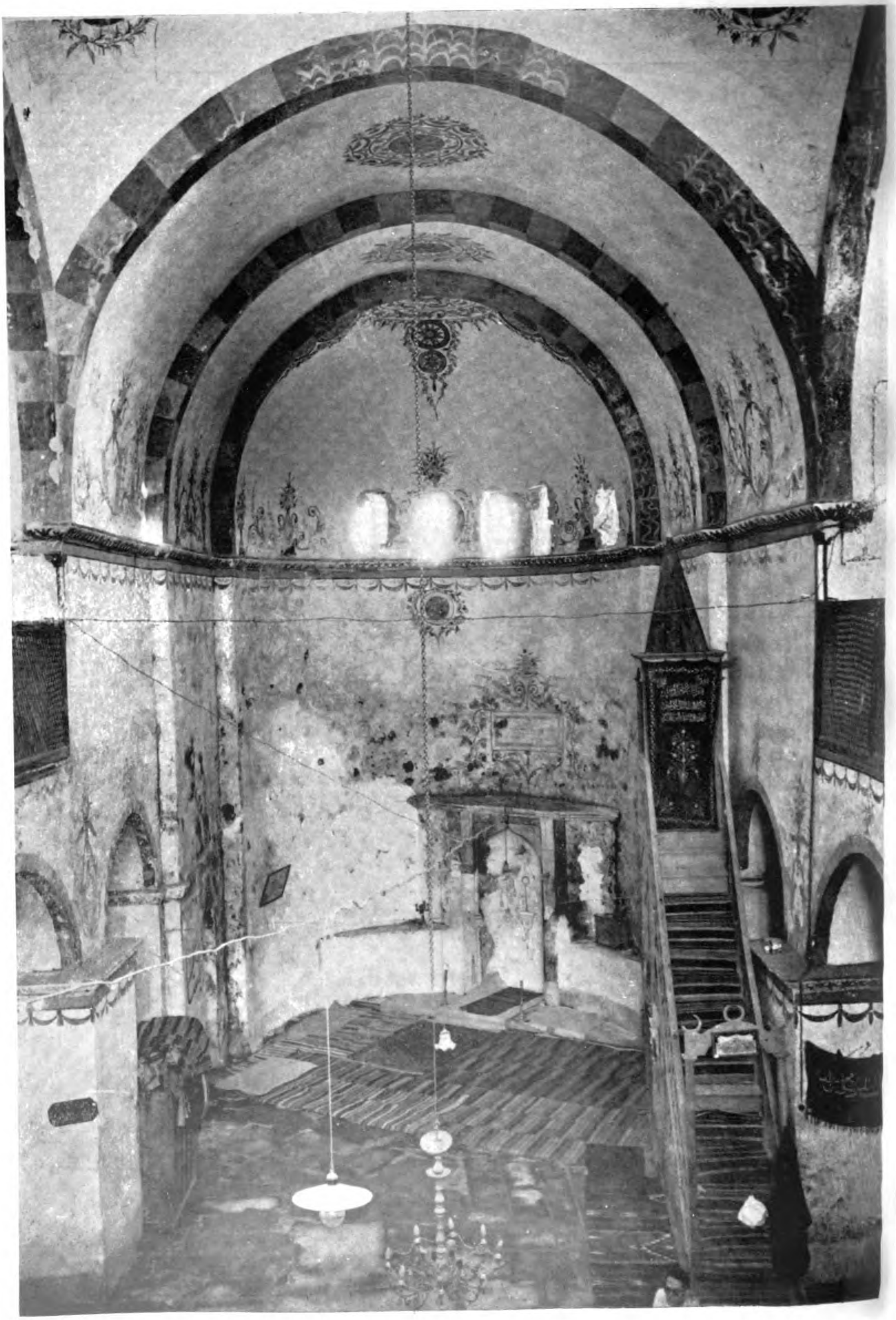

Fig. 7 — Interior looking east

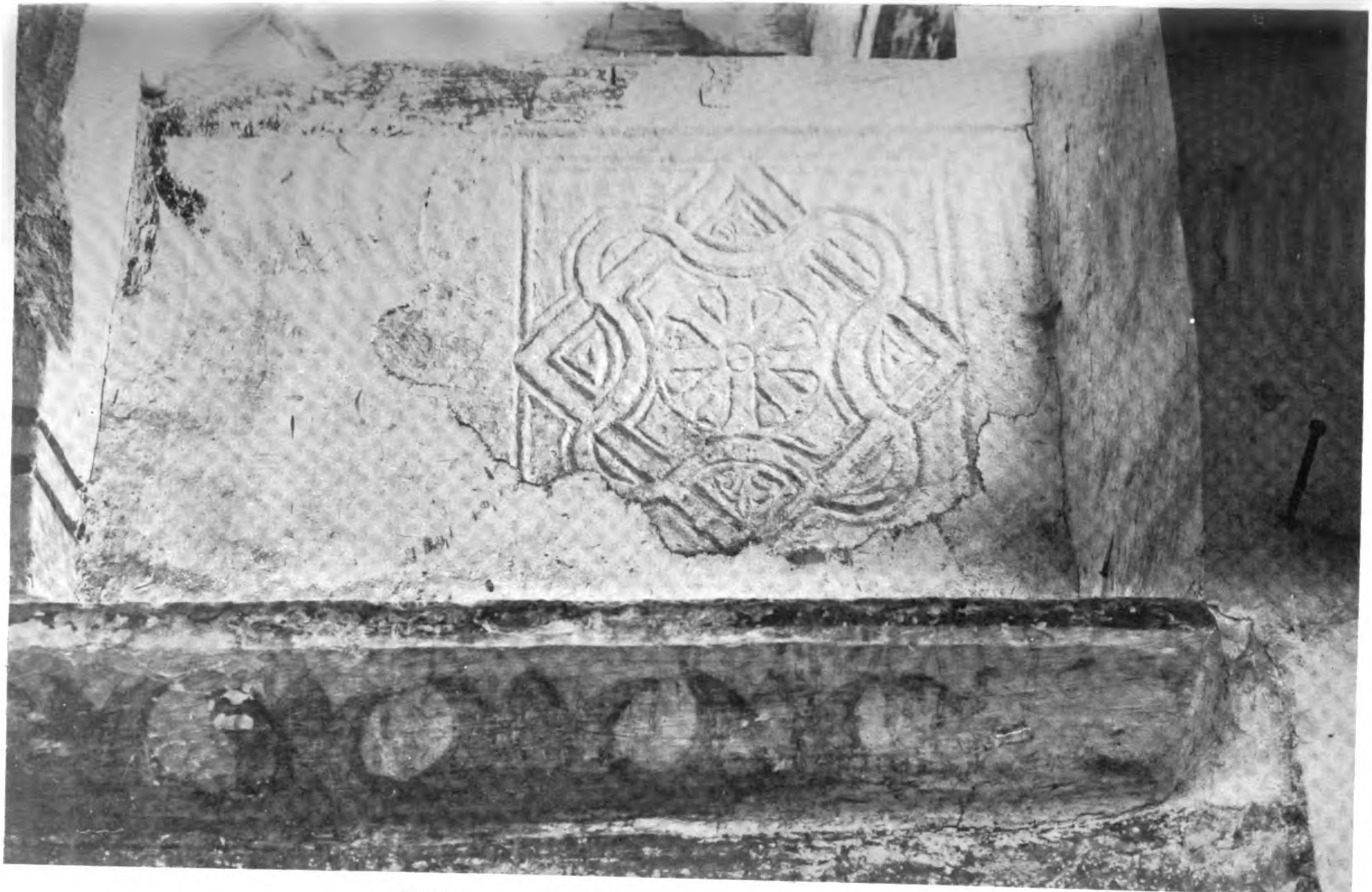

Fig. 8 — Arcade of west gallery. Carved parapet slab

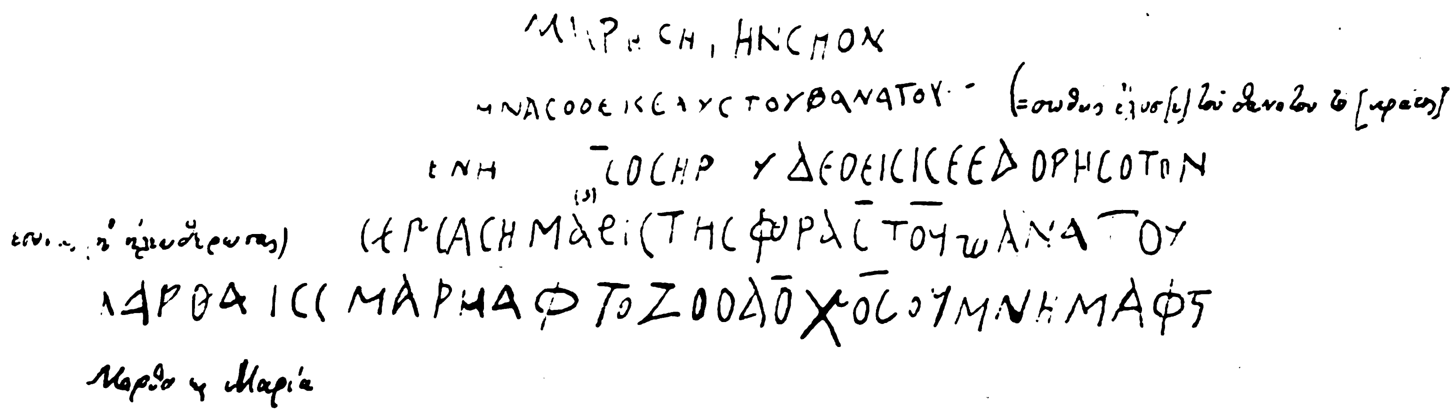

Fig. 9 — Inscriptions copied by G. Lampousiades

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

НЕКОЛИКО РАНОХРИШЋАНСКИХ РЕЉЕФА ГЕОМЕТРИЈСКОГ СТИЛА ИЗ ДАЛМАЦИЈЕ

Археолошки локалитет са остацима архитектуре у селу Коловрату, на периферији Пријепоља, није могао бити систематски испитан. Приликом изградње индустријског објекта, на чијем су се земљишту налазили делови неке античке зграде, порушени су сви зидови за које је још Вулић држао да су припадали једној цркви.[1] Ова претпоставка је изгледа била потпуно оправдана, јер су са локалитета у Коловрату ипак спасени неки фрагменти рељефа који припадају хришћанској уметности. Јако издробљени делови скулптуре од сивкастог камена са белим жилицама пажљивим радом препаратора у Титовом Ужицу састављени су и попуњени, па је данас поуздано да потичу од двеју плоча неједнаких димензија.[2] Оба рељефа су била обрађена само са једне стране. Мања плоча, чији је првобитни изглед могао бити потпуно реконструисан, показивала је у двоструким профилом истакнутом правоугаоном пољу крст чији су кракови проширени при врху (сл. 1.). Већи рељеф био је међутим украшен нешто компликованијим мотивом. Та плоча је изгледа, била подељена на више правоугаоних поља, иако су реконструисане само две такве површине. Уз десну ивицу плоче,

[1] Споменик СКА XCVIII (Београд 1941—48) 161. За један епиграфски споменик са тога локалитета, употребљен као грађевински материјал за зидање цркве *Ј. Ковачевић* верује да је делимично хришћански (уп. Зборник радова Филозофског факултета у Београду VIII (1964) 113—114. *Ј. Ковачевић* такође сматра да је локалитет код Коловрата припадао Превалис-у- иако је, одређујући северну границу те провинције Коловрат оставио ван њене територије (уп. Историја Црне Горе, Титоград 1967, 242, 247).

[2] Димензије плоча су добивене реконструкцијом и зато нису, нарочито дужине, потпуно поуздане. По распореду мотива, међутим, реконструкције висина плоча изгледају аутентичне. Мања плоча је висока 0,80, а већа 0,81 cm. — На плоче из Коловрата скренуо ми је пажњу још 1962. године тадашњи директор музеја у Т. Ужицу, друг Живковић, коме захваљујем за фотографије оба објекта, као и за информације о локалитету у Коловрату. Овде репродуковане цртеже израдио је друг Драган Совић из Музеја у Т. Ужицу, на чему му захваљујем.

у профилом означеном оквиру, исклесан је латински крст проширених кракова, као и на већ споменутој мањој плочи. У другом пољу, ограниченом вишеструким листелом, приказане су две дијагонално укрштене траке које врховима дотичу углове поља. Врхови трака су имали проширења у виду крилаца, као врхови стрела. У то исто правоугаоно поље била је уписана и кружна трака, али њен рељеф није пресецао траке дијагонала, већ је са њима формирао јединствену површину. Трећи елеменат мотива био је крст чији вертикални крак заузима целу висину орнаментисаног поља. Трапезоидна проширења врхова тога крака се налазе изван описане кружне траке и између „стрелица" дијагонала. Врхови хоризонталног крака крста немају проширења, они се спајају у исту површину са кружном траком и дијагоналама. Место где се пресецају краци крста и траке дијагонала означено је концентричним кружићима.

Целокупан изглед оба рељефа, као и њихове приближно познате димензије, наводе на претпоставку да су они сачињавали делове неке камене ограде: олтарне преграде или парапета који су стајали уместо саркофага око неког гроба.

Извесне индиције уочене приликом обиласка локалитета у Коловрату пре уништења зидова — пресвођена гробница у склопу архитектуре сада нестале грађевине и трагови латинског натписа, распоређеног у крсту мање плоче, од кога се могу разазнати сада само нека слова[3] — говоре донекле у прилог ове

[3] Од натписа су јасна само нека слова: E у првом реду и у другом CET. На хоризонталном краку крста натпис се продужавао, што се види по остацима слова и на томе делу рељефа, а што истовремено показује да је текст био распоређен само по површини крста. Слова су уклесана на начин који је карактеристичан за епиграфику касноантичке епохе — са наглашеним троугластим проширењима на почетку и крају потеза којим су слова исклесана (уп. *Б. Bischoff*, у наставку чланка *J. Werner*, Zum Gundapald-Kelch von Petöhaza, Jahrbuch des römisch-germ. Zentralmuseums Mainz, Mainz, 1968). Овде описаним типом слова исписани су, између осталих, натпис на поклопцу саркофага Симферија из Манастирина, око 400. год. (в. Forschungen in Salona II, 93 сл. 57), као и онај на саркофагу хорепископа Еуграфија са почетка VII в. (Forschungen in Salona II, 109, сл. 103). — Тип слова која смо овде споменули заступљен је и на натпису познатог реликвијера са Лопуда, којега *В. Новак* датује у IX век (уп. Vjesnik za arheol. i hist. dalm. 51 (1930—34) Сплит 1940, 165—196), док *Lj. Karaman*, што је много вероватније, ставља тај споменик у VII—VIII столеће (в. Vjesnik hrv. arheol. društva 22 —23 (1941—1942) 89—92). Са натписом реликвијара из Лопуда најуже је повезан, индентичним типом слова, натпис на реликвијару из „Градине" са планине Јелице у Србији (в. Споменик СКА XCVIII, Београд 1941—48, 252, бр. 493. Уп. нарочито исписивање речи Iohannes, односно Iohanni, а такође исту реч на саркофагу са јагањцима-апостолима из Салоне — Bull. di arch. e storia dalm. 1893, 11 sqq. или на натпису бр. 30, Forsch. in Salona III, 155). О реликвијару са Јелице било је недавно говора у дневној штампи (Београдска „Политика" 3. III 1968, стр. 18) где је реликвијар произвољно окарактерисан као споменик X века. Споменути напис у „Политици" је имао позитивне последице: веровало се да је реликвијар изгубљен, али је ипак пронађен у збирци Етнографског одељења Земаљског музеја у Сарајеву, а затим је такође у истом београдском листу објављен напис *Д. Поповића* (5. V 1968, стр. 17) у коме се описују важне

друге претпоставке. У ранохришћанском периоду се, наиме, као економичнији а ипак репрезентативан начин сахрањивања уместо саркофага понекад обичан гроб ограђивао са три стране зидом, а са четврте, једне од дужих страна, скулптованом плочом. Рељефне плоче, састављене као парапети, такође су могле имитирати саркофаг, па претпостављам због тога да су плоче из Коловрата припадале споменицима те врсте. Декоративан програм таквих плоча углавном се није разликовао од фигуралног репертоара христолошке садржине који је украшавао праве, савремене саркофаге.[4] Међутим, паралелно са сепулкралним споменицима, чија је скулптура имала иконографски програм, саркофаге су украшавали и геометријски мотиви, орнаменти сачињени од крста, кризмона или сличних комбинација симболичних знакова. Често се такав истоветан геометријски украс појављивао и на плочама олтарних преграда. У ствари, у избору геометријских мотива за украшавање фасада саркофага или плоча олтарних преграда није се правила никаква разлика и истоветни орнаменти декорисали су паралелно обе врсте споменика што најбоље илуструје мотив кризмона у венцу испод кога су две траке, понекад везане у чвор, а разгранате са стране венца завршавајући се бршљеновим листом. Тај сасвим уобичајени мотив ранохришћанске скулптоване декорације најчешће је клесан на плочама олтарних преграда, а појављује се и на саркофазима, нарочито у источном делу хришћанског света, посебно у Грчкој и Цариграду. У Далмацији,којој је, по свој прилици припадао и локалитет у Коловрату, тај мотив често се не сусреће. Наиме, два најрепрезентативнија споменика, из јаданског подручја наше земље, декорисана тим мотивом, увезена су са стране: саркофаг ископан у базилици у Дољанима код Титограда[5] (сл. 4) и једна плоча олтарне преграде из Салоне[6] (сл. 3). Овим објектима позабавићемо се мало касније.

појединости о условима налаза реликвијара. Он је нађен „испред" (?) једне крипте у којој су били откривени костури. Дакле, сасвим аналогно ситуацији у којој је нађен реликвијар са Лопуда. Наиме, врло је вероватно да је „крипта" са „Градине" на Јелици нека касноантичка хришћанска гробница. Међутим, пошто на „Градини" има и других архитектонских остатака, могућна је такође и претпоставка, да реликвијар потиче баш из депо-а за реликвије неке ранохришћанске цркве. Јер, реликвијар са Јелице није никако старији од VI века.

[4] Уп. *A. Grabar*, Sculptures byzantines de Constantinople (IVe — X siècle) Paris 1963, 33 sqq.

[5] *I. Nikolajević-Stojković*, La décoration architecturale des églises découvertes à Doljani — Monténegro, Atti del VI Congresso internazionale di archeologia cristiana, Città del Vaticano, 1965, 463 sqq. Сл. 15, 16.

[6] *J. P. Kirsch*, Le „Bon Pasteur" sur les monuments chrétiens de Salone, Ephemeris Salonitana, Jaderae 1894, 33—36. Мотив крста у венцу који је украшен тракама са бршљеновима листом показује један саркофаг из археолошког музеја у Сплиту, док је кризмон у тако исто сачињеном венцу био исклесан на неколико капитела из Салоне (в. Forschungen in Salona III, сл. 35).

По карактеру орнаментације досад познати саркофази или плоче олтарних преграда из Далмације припадају такође овде споменутим групама: 1) доста ретки споменици са фигуралним представама[7] и 2) нешто бројнији рељефи украшени геометријским мотивима. Овде ћемо тој другој групи споменика посветити пажњу, јер плоче из Коловрата, декорисане геометријским мотивима, припадају управо томе низу скулптура.

Основни мотив рељефа ове групе је крст. То је уосталом и најчешће клесан украс на бројним рељефима црквеног намештаја из Салоне[8], а запажен је и на споменицима који су настали под утицајем тог црквеног центра провинције.[9] Међутим, већ у Салони мотив крста је био понекад обогаћен и другим украсним додацима, па се тако на плочама са тога локалитета појављује равнокраки крст у кругу, а углове до ивица правоугаоног поља испуњавају биљни мотиви.[10] Томе развијенијем типу орнаментације припадају плоче из Коловрата као и низ рељефа са других локалитета, из Заложја, Салоне-Манастирина и Дукље, о којима ће овде бити речи.

Геометријски мотив веће плоче из Коловрата, обогаћен са неколико нових детаља, нашао је место на једној плочи из Заложја код Бихаћа.[11] Правоугаоно поље рељефа у Коловрату у коме су били уклесани круг, крст и дијагонале, нешто је издужено у вертикалном смислу. На плочи из Заложја тај правоугаони простор је био, изгледа, квадратан. Круг описан око дијагоналних трака и крста због тога скоро додирује стране оквира.

---

[7] Међу споменике са фигуралним представама убрајамо и саркофаг декорисан крстом у венцу и фланкиран јагањцима из Каштел Лукшића (Bull. di arch. e storia dalm. 35 (1912) 40—42, Tav. III.

[8] Forschungen in Salona I, fig. 45, 47, 51, 54. Recherches à Salonne II, сл. 57. За хронологију Капључа в. Recherches II, 176 sqq., али и Byzantinische Zeitschrift 31 (1931) 102—106.

[9] Клапавица, Bull. di arch. e storia dalmata 30 (1907) Tav. XII; Тучет, Prilozi povijesti umj. u Dalmaciji 14 (1962) 12 sqq; Јапра, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 345; Дољани, Atti del VI Congresso di arch. crist. fig. 4, 5; Бар, Arheološki pregled 8 (1966) 149.

[10] *L. Katić*, Novi nalaz starokršćanskog pluteja u Solinu, Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku 52 (1952) 143—145; Forschungen in Salona I, fig. 90. Плутеји из Археолошког музеја које је објавио Гербер исклесани су од проконеског мермера.

[11] Glasnik zemaljskog muzeja N. S. 13 (1958) 117—145, Tabla I 1, 2; sl. 2 Kompozicija II. Орнамент већег рељефа из Коловрата, затим плоче из Заложја и Манастирина развио се као имитација дрвене ограде коју су сачињавале две греде укрштене дијагонално у квадратном раму. У скулптури се такав орнамент појавио још у античком периоду (нпр. у Сирмијуму — в. *Brunšmid*, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. Vjesnik hrv. arheol. društva N. S. 11 (1910/11) 98, бр. 668). Тај мотив се сусреће у ранохришћанском сликарству, у декорацији гробница (*F. Fülep*, Die spätrömischen Grabbauten in Pécs, A Janus Pannonius Múzeum, Füzeti, 2 sz. сл. 6, 7, стр. 18). О значењу тих ограда в. *F. Gerke*, Die Wandmalerein der neugefundenen Grabkammer in Pécs, Neue Beträge zur Kunstgeschichte des 1. Jahrtausends — Spätantike und Byzanz, Baden—Baden, 1952, 115—137 и Byzantinische Zeitschrift 47 (1954) 432—435

Врхови дијагонално укрштених трака уместо „стрелица" имају са обеју страна уске листиће. Место пресека кракова крста и дијагонала на плочи из Заложја окарактерисано је розетом у кругу. Исечци између страна крста и трака дијагонала уз унутрашњу ивицу круга на томе рељефу имају, као додатак основном мотиву, лукове означене шестаром (сл. 5). Са локалитета у Заложју потиче и плоча са нешто упрошћенијим мотивом који овде описујемо. На томе другом рељефу су изостављене траке дијагонала, а крст је приказан у кругу и шестаром су упарани луци са унутрашње стране круга (сл. 7).

Први, овде описани, декоративни мотив из Заложја има на једној плочи из Манастирина у Салони сасвим блиску паралелу. Као једна од последњих доградњи у цркви у Манастиринама, пре него је тај објекат био сведен само на простор трансепта, била је изграђена schola cantorum.[12] Једна од плоча ограде тога простора била је украшена орнаментом, сасвим сличним већ описаном мотиву.[13] На плочи из Манастирина изостављени су само листићи врхова дијагонала, а розета на пресеку стабла крста и дијагонала је доста увећана па има изглед кризмона, односно она понавља основни мотив комбиновањам крста и слова X. Поред централног поља рељефа, у коме је сментен мотив о коме говоримо, уз уже стране плоче била су у једном низу исклесана по четири квадрата у којима су рељефне траке биле уклесане као дијагонале (сл. 6).

Све досад описане плоче, са међусобно доста удаљених локалитета, међусобно су сасвим уско повезане и то управо у приказивању мотива који их декорише. Наиме, на свима се илуструје један вид декорације која је у једном периоду ранохришћанске епохе, захваљујући највероватније путујућим клесарима или саобраћају клесарских приручника, а понекад и извозу већ обрађених скулптура из радионица у каменоломима, био у моди у читавој провинцији. Територија распро-

[12] Forschungen in Salona II, 24, 45.

[13] o. c. 24, fig. 20. Мотив стилизованог кризмона сличан ономе из Коловрата, али у знатно смањеним димензијама, показује надвратник цркве у Марусинцу, споменик који је очигледно израђен на самом градилишту око базилике, јер је исклесан од старијег римског натписа. Тај надвратник је такође украшен, као и плоча из Коловрата, и латинским крстовима (в. Bull. di archeol. e storia dalmata 35 (1912) 40 и Forschungen in Salona III, 43 Abb. 49). Време клесања тога надвратника, пронађеног у атријуму односно нартексу цркве није познато. Иако хронологија изградње базилике у Марусинцу изгледа доста јасна (Forsch. in Salona III, 107 sqq.) ипак је остало отворено питање утврђивања времена извесних поправки грађевине: тако на пр. камени под нартекса је био поплочан у неком млађем периоду остацима амвона из VI века (в. Forschungen III, 109, натпис 30 и 31 и Taf. 7). — Мотив кризмона је показивала можда једна плоча из Карлова Хана — Naše starine 9 (1964) 1944, сл. 1. И у млађим столећима средњег века мотив кризмона се појављује на парапетним плочама, — уп. нпр. сл. 8 у чланку C. Mango, у овом истом броју Зборника. Једна фрагментована плоча из лапидаријума музеја у Шибенику, вероватно из X века, показује такође мотив кризмона.

страњености тога мотива може се проширити и једном плочом из ширег подручја Далмације, из Превалиса (Дукља), рељефом који се, као и плоча из Манастирина, карактерише уз вертикалне ивице исклесаним и дијагоналама подељеним правоугаоницима.[14] На плочи из Дукље приказана су по два таква правоугаоника, док централни мотив рељефа сачињава само крст у кругу и по један бршљенов лист у исечцима између круга и правоугаоника (сл. 8.).

Осим плоча из Коловрата, које су овде први пут анализиране, остали описани рељефи датовани су у време око средине или другу половину VI века.[15] Из тог временског оквира свакако не излазе ни две плоче из Коловрата, скулптуре на којима приказани крстови са трапезоидално истакнути врховима кракова имају аналогије са исто тако исклесаним крстовима на плочама из атријума трикохоса у Дољанима. Атријум споменуте цркве призидан је око средине VI века, а у то исто време је настала и његова скулптована декорација.[16]

Видимо, дакле, да декоративни мотив рељефа плоча олтарних преграда или саркофага, на који смо овде скренули пажњу, карактерише низ споменика који се са доста вероватноће могу датовати у средину или прве деценије друге половине VI века. Значај ових, иако скромних и у фрагментима сачуваних, споменика неоспорно је велики. Показујући доста уједначен изглед пластике једне епохе у Далмацији, они омогућавају да се доскорашње широко датовање сличних скулптура у период V и VI века сада сузи на доста кратки временски размак око средине VI столећа.

Проучавање описаних рељефних плоча из ранохришћанске епохе започели смо овде са жељом да, у одсуству било каквих каталога тих споменика, пружимо на једном месту преглед изгледа једног низа скулптура, објеката који су средином VI века били распрострањени у Далмацији и њеном непосредном суседству. Овде описани рељефи груписани су, како је напред речено, око мотива крста, односно око једног централног мотива. Други вид плоча, украшених такође мотивима геометријског карактера и истовремено распрострањених на подручју Далмације, сачињавали су у поменутој епоси рељефи са орнаментом који се бесконачно понавља.[17] То је мотив крљушти[18]

[14] Actes du V• Congrès intern. d'archéol. chrétienne, Città del Vaticano — Paris 1957, 570 fig. 3.

[15] o. c. 569; Forschungen in Salona II, 45: Зборник радова Византол. инст. 10 (1967) 113.

[16] Старинар Н. С. 9—10 (1958—1959) 385; Atti del VI congr. intern. di archeol. cristiana, 469.

[17] *D. Sergejevski*, Pluteji bazilike u Založju, Glasnik zem. muzeja N. S. 13 (1958) 139.

[18] У лапидаријуму института за националну историју у Сплиту. Recherches à Salone I, стр. 81, сл. 65, 1 и 66 приказује остатке веома занимљиве плоче која је по орнаменту повезана са мотивом крљушти, али представља даљу еволуцију тога мотива.

у крљушти уписаног крста[19] и различито пресечених кругова[20] као и орнаменат равностраних ромбова формиран од двопрутих трака које се пресецају.[21] Паралелно са тим орнаментима клеше се такође у плитком рељефу правилно распоређен мотив малог равнокраког крста који на површини плоче ствара бескрајну траку у виду меандра.[22] Мотив шаховског поља налази такође у ово време своје место на површини камених плоча олтарних преграда[23], као и украс који личи на сасвим геометризовану плетеницу а сачињен је од наизменично издубљених квадратића или малих правоугаоника.[24]

Сви рељефи које смо овде навели представљају у оквиру ранохришћанског доба, као што је већ раније запажено, млађе споменике своје врсте. У Салони, на пример, у првом времену хришћанства, плоче олтарног простора су биле често перфориране, али већ од V века њих у највећем броју случајева замењују плоче са плитком декорацијом у рељефу.[25] Разлог што познајемо релативно мали број тих целих рељефних плоча из Салоне Дигве сматра да лежи у томе, што су масивне плоче имале посебну вредност као грађевински материјал, па их је околно становништво радо употребљавало у практичне сврхе.[26] Овде описане плоче из Коловрата, Заложја и Манастирина показују по средини рељефних трака, које сачињавају мотиве, једну упарану линију. Због тих линија орнаменти изгледају формирани од двоструке траке. Анализирајући остатке плоча из Марусинца, Дигве је изнео неколико веома важних опажања која се односе баш на те линије. Он је, пре свега, сматрао да су линије извучене по средини трака примарно биле само помоћне линије које су каменоресци уцртавали.[27] Међутим, на перфорираним плочама које је тај аутор проучавао, као и на плочама које смо овде навели, те линије су већ добиле вредност орнамента неодвојивог од представљеног мотива. Објашњавајући ту појаву Дигве је дотакао питање, које је, како је и сам уочио, од нарочитог значаја за уметнички период после VI века. Примери које је он изнео, а и плоче које смо овде илустровали, показују већ потпуно развијене облике ранесредњове-

[19] У епископској базилици у Дукљи пронађен је један фрагменат са описаним украсом.

[20] Bull. di arch. e storia dalmata 30 (1907) Tav. XI; Glasnik zem. muzeja N. S. 13 (1958) 139, сл. 1; Zbornik naučnih radova F. Šišiću, Zagreb 1929, 523.

[21] Bull. di archeol. e storia dalm. 30 (1907) Tav. XI.

[22] Actes du VIe congrès d'archéol. chrétienne, 570, fig. 4.

[23] Више тако украшених фрагмената откопано је у базилици В у Дукљи.

[24] Forschungen in Salona II, 24, 45. Abb. 21.

[25] Forschungen in Salona I, 34.

[26] Forschungen in Salona III, 39.

[27] o. c 40.

ковне скулпторалне орнаментације која се састоји од мотива израђених од двопрутих трака.[28] Дигве је такође био на правом путу када је закључио да су за постојање млађе плетерне орнаментације већ у скулптури касне антике постојале остварене премисе, а да је тропрутаста трака средњовековних плетерних скулптура само резултат даљег декоративног развоја тог претходног степена.[29] Овакав закључак је у складу и са опажањима Љ. Карамана, по чијем мишљењу се плетерна скулптура развила из појединих античких мотива без скокова и наглих промена.[30] Завршну фазу те еволуције Караман види тек крајем VIII века, сматрајући да тзв. саркофаг Ивана Равењанина, уколико показује облике скулптуре последње прелазне фазе антике ка зрелој преплетној орнаментацији, мора припадати одмаклом добу VIII века.

Чини нам се да група рељефа са локалитета у Коловрату, Заложју и Манастиринама, по развијеном мотиву кризмона који их карактерише, представља непосредни локални прототип који украшава саркофаг Ивана Равењанина и низ других споменика из Сплита и околине.[31] Мотив који декорише те скулптуре — укрштени стилизовани љиљани са розетом на месту пресека стабљика — могао је лако настати дедукцијом сувишних елемената, круга и крста из мотива којим су биле украшене плоче из Коловрата и Заложја, као и стилизовањем врхова дијагонала тих мотива у облик стилизованог љиљановог цвета. Караман сматра да мотив тролиста у виду стилизованог љиљана води порекло из уметности касне антике и њених стилских тенденција, и да се орнаменат у облику четири љиљана сложена у усправни или коси крст јавља на појединим старохришћанским споменицима касног доба[32], подразумевајући вероватно тиме време после VI века.[33] Међутим, у коме су периоду после првих деценија друге половине VI века елементи овде описаног мотива из Заложја, Коловрата или Манастирина могли бити занемарени у корист касније доминирајућег орнамента укрштених љиљана, сада још није могуће утврдити. Ипак, морамо поставити питање: ако се у раздобљу од неколи-

---

[28] Уп. на пр. Зборник радова Византол. инст. 4 (1956) сл. 20.

[29] Forschungen in Salona III, 40 и n. 16.

[30] Vjesnik hrv. arheol. društva 22—23 (1941—1942) 81—82.

[31] *Ž. Rapanić,* Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. 60 (1958) 98 sqq. У лапидаријуму музеја у Шибенику постоји такође један фрагмент скулптуре декорисан мотивом укрштених љиљана.

[32] Vjesnik hrv. arheol. društva 22—23 (1941—1942) 81—82.

[33] Стилизовани листићи у облику цвета љиљана на цариградским споменицима се јављају у VI веку. Уп. *A. Grabar,* op. cit. Pl. XXX. За мотив укрштених љиљана у другој половини VI в. уп. *R. M. Harrison,* A sixth-century Church at Ras el Hilal in Cyrenaica, Papers of the Biritsh School at Rome 32 (1964) Pl. V, a.

ко деценија описани мотив појављује у три разне варијанте које су несумњив доказ непрестаног експериментисања са основном темом, није ли претпостављени период наступајућег преображавања тог истог мотива, од времена клесања прототипа (друга половина VI века) па до потпуног развоја у орнаменат укрштених љиљана (крај VIII века), и сувише дуг? Нисмо ли под утицајем чињенице да је Салона пропала у другој деценији VII столећа и сувише склони веровању да је свака уметничка активност у Далмацији дуго времена била у потпуном застоју?[34]

[34] Пре неколико година, у краћем чланку „Солински печат егзарха Павла (723—726)" (Зборник радова Византол. инст. 7 (1961) 61—66) покушала сам да један извор, који је до тада у историографији био занемарен, уведем у дискусију о приликама у Далмацији после пропасти Салоне, односно после досељења Словена на то подручје. У томе чланку сам претпостављала на основу печата егзарха Павла из Археолошког музеја у Сплиту, да се тај егзарх, као највиши орган византијске управе у западном делу Царства обраћао званичним актом са споменутим печатом некој канцеларији у околини Салоне, административној јединици која му је, претпостављала сам, била подређена. Сматрала сам да печат, који је Булић лепо могао идентификовати и уврстити међу остале познате печате егзарха Павла, представља интересантан документ који може макар мало да осветли прву половину VIII века у Далмацији, период у коме је иначе одсуство датованих споменика скоро потпуно. У порекло печата егзарха Павла из Салоне, односно уже Далмације, нисам сумњала познајући начин на који је Булић прикупљао материјал за Музеј. Пошто је Булић радио у Музеју углавном сам, познато је такође да је имао тешкоће око одржавања реда у збиркама и каталозима. Тако је, очигледно у недостатку времена, објекте од метала набављене у времену од 1895—1901. објавио 1901, али је од више печата само за два навео место налаза! У вези са печатом претпоставила сам такође да сређена цивилна власт, уколико се печат на њу односио, може да допусти хипотезу и о сређивању црквених прилика, односно обнављању црквене организације у Сплиту пре друге половине VIII века.

Поводом тих закључака упућено ми је неколико примедби. *V. Laurent* (Byzantinische Zeitschrift 55 (1962) 425—6) сматра да печат егзарха Павла из Салоне не значи да је егзарх из Равене управљао и подручјем Салоне, већ да можда „la trouvaille de ce sceau en Dalmatie est le signe de relations, au reste très normales, que l'exarque de Ravenne put entretenir avec son collègue de Salone". Одбацујући моју претпоставку да је равенски егзарх тридесетих година VIII века директно управљао Далмацијом, Лоран износи другачију хипотезу о везама егзарха Павла са неким колегом у Салони, у ствари са неком личношћу византијске управе, а то је управо оно што мислим да налаз печата и индицира — постојање неке канцеларије, односно неке организоване власти у залеђу Сплита, администрације која је одржавала везе са Равеном. Постојање неке управне јединице сматрам да може опстати тамо где има услова за колико толико сређене друштвене односе, па због тога мислим да се и извесна занатска активност, коју за сада још нисмо у могућности да утврдимо, развијала у Далмацији и у томе периоду. — *N. Klaić* (Zadarska revija 2—3 (1967) 114 n. 16) углавном одбија вредност извора, односно могућности за интерпретацију коју његово постојање намеће, питајући како је Павлов печат уопште дошао у Далмацију? *Lj. Karaman*, са своје стране (Peristil 5 (1962) 127—128) третира печат као историјски извор, али одбацује моју хипотезу о времену обнављања сплитске архиепископије пре друге половине VIII века, у који период, као што је познато, он ставља тај догађај.

Споменици средине VI века о којима је овде било говора сведоче не само о скулпторској активности једног периода, већ истовремено илуструју живост инвенција занатлија који су ту скулптуру израђивали. Тај стваралачки дух нарочито лепо илуструју плоче из Заложја, које се по многим елементима своје декорације могу сматрати претечом орнаментацији млађе средњовековне скулптуре на тлу Далмације. Овде мислим, пре свега, на оквире тих плоча, украшене посебно истакнутим орнаменталним тракама, од којих потпуно формирана лисна лоза има аналогије са мотивима споменика X века[35], док низ једноставних пресечених полукругова наговештава такође мотив често клесан у млађем периоду, али у стилизацији од више трака.[36]

Авангардни карактер мотива рељефа из Заложја, декорације плоча од којих једна, овде још неспоменута представља за сада јединствени примерак (сл. 9), изгледа да је последица припадности њенога клесара некој од истакнутих провинцијских клесарских радионица, коју треба тражити у Салони или можда у брачким каменоломима.[37] Неке специфичности далматинске, односно салонитанске клесарске традиције већ су и раније биле уочене, и то нарочито приликом проучавања капитела. Овде мислим посебно на капителе типа „Градина", назване тако по локалитету у Солину где је откопано неколико егземплара који су детаљно проучени. Анализа тектонског облика и декорације тих капитела коју је као последњи пружио R. Kautzsch и данас је непревазиђена. Споменути аутор је датовао приближно капителе тога типа у прву четвртину VI века, али је допустио и могућност да су они настали и у другој половини тога столећа.[38]

[35] *O. Demus*, The Church of San Marco in Venice, Dumbarton Oaks Studies, 6, Washington D. C. 1960, 113, сл. 25; *Lj. Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930, сл. 74.

[36] Vjesnik za arheol. i histor. dalm. 60 (1958) sl. на стр. 109; Prilozi povjesti umjetn. u Dalm. 14 (1962) сл. на стр. 51.

[37] Интересујући се пре свега за порекло камена за изградњу Диоклецијанове палате Ф. Булић је испитивао каменоломе на Брачу (в. Bulletino di arch. e storia dalm. 23 (1900) 18—23; *F. Bulić*, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Zbornik Matice Hrvatske, Zagreb 1925, 169 sq.). Изградња Диоклецијанове палате свакако је јако унапредила клесарски занат у провинцији и сигурно је да су мајстори тога комплекса, доведени из источних крајева Царства (в. *Bulić—Karaman*, Palača cara Dioklecijana, Zagreb 1927, 144; *J. i T. Marasović*, Dioklecijanova Palača, Zagreb 1968, 10 и у додатку бр. 16) створили у околини Салоне добру школу. Други извор камена за палату и Салону били су каменоломи у Трогиру (*Bulić—Karaman*, o. c. 143). О клесарским радионицама и скулптури касноантичког периода в. такође Forschungen in Salona III, 29 sqq, док о скупторалној уметности старијег, римског, периода треба консултовати значајан рад *D. Rendić-Miočević*, Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, Arheološki radovi i rasprave 4—5 (Zagreb 1967) 339—352.

[38] *R. Kautzsch*, Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin—Leipzig 1936, 21—22.

Евиденција о броју ових капитела сасвим је непотпуна. На локалитету у Градини постоје три примерка, један је у северној апсиди „Шупље цркве" у Солину, а један се чува у лапидаријуму Археолошког музеја у Сплиту. Већ раније уоченом примерку из катедрале на Крку[39] придружили су се појединачни егземплари из Омиша[40], Дубровника[41], а и на Брачу, у Повљима, у трифори базилике такође постоји један капител тога типа.[42] Више фрагмената капитела типа „Градина" налази се у лапидаријуму Института за националну историју у Сплиту.[43] Овде споменути примерци капитела илуструју живо кретање, у овом случају, готових производа. Таквој претпоставци говори у прилог капител истога типа који сам уочила у тзв. Tomba di Rotari на Монте Гаргано. За потребе чувеног светилишта на Монте Гаргано, а и његове околине, довозили су се споменици из разних крајева (нпр. капители VI века проконеског порекла у ранохришћанској базилици у Сипонту), па је потпуно могуће да су као извор за снабдевање готовим скулптованим предметима коришћене и суседне, далматинске радионице.

И камени саркофази су били један од производа тих радионица који се извозио у ближу и даљу околину. Међутим, као и у случају рељефних плоча и капитела, систематски преглед данас познатих примерака саркофага, који се могу приписати тим атељеима, тек треба сачинити.

Известан број саркофага евидентиран је пре свега на Брачу.[44] На њима се, као посебна карактеристика, уочавају или мотив равнокраког крста у венцу сачињеном од две или три траке, или латински крст проширених кракова са рељефним диском на пресеку кракова. Мотив крста у венцу заступљен је на неколико фрагмената скулптуре, вероватно одломака саркофага из Салоне, сада у Археолошком музеју у Сплиту, а тој групи се придружује и саркофаг из Черина у Херцеговини[45], као и примерак откопан у Отоку код Сиња. Други споменути мотив, крст са дискосом на пресеку кракова носе, сем фрагмената са Брача и два саркофага нађена у Салони.[46] Један исто

[39] *М. Васић*, Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века, Београд 1922, 124, сл. 97.

[40] *N. Bezić*, Novi nalaz u crkvi Sv. Petra na Priku u Omišu, Prilozi povijesti umjetn. u Dalmaciji 13 (1961) 54, сл. на стр. 59.

[41] Перистил 5 (1962) 5—6.

[42] *J. Ostojić*, Starokršćanska bazilika i rimski spomenici u Povljima na Braču, Prilozi povijesti umjetn. u Dalmaciji 12 (1960) 8 сл. на стр. 17 и 21.

[43] в. и *S. Gunjača*, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, Ljetopis Jugoslav. akad. znanosti i umjetn. 57 (1953) 46, сл. 45.

[44] Brački zbornik 4 (1960) 94—102.

[45] Naše starine 5 (1958) 57; Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, сл. на стр. 352.

[46] Brački zbornik 4 (1960) сл. на стр. 97; Forschungen in Salona II 35 Abb. 32. Саркофаг презбитеријума цркве у Капључу је имао такође сличан мотив (уп. Recherches à Salone II, 135), а тако исто стилизовани крст по-

тако декорисан саркофаг уочила сам у Граду у рушевинама базилике на Piazza Vittoria.

Иако далеко од потпуности, преглед овде споменутих споменика показује, пре свега, да су провинцијске клесарске радионице још средином VI века широко извозиле своје производе у Далмацију, а после и у подручја ван те провинције. Тај извоз се остваривао двојако: испоруком обрађених предмета или ангажовањем путујућих занатлија који су стечена искуства у већим центрима преносили и у удаљенија места провинције Далмације.

Без систематског прегледа свих споменика није нимало једноставно из досад познатих објеката издвојити оне који би се могли оценити као изузетнија занатска остварења. У литератури је позната дискусија око хронологије капитела типа „Градина", изазвана неуједначеним изгледом тих капитела.[47] Међутим, Кауч је свакако био у праву кад сматра да су сви ти капители настали истовремено и по истоветном узору, и да су разлике које се међу њима могу запазити, резултат рада више или мање вештих руку.[48] Декорација саркофага које сам овде навела, а то су објекти за које налазим да припадају истом периоду као и рељефне плоче о којима је било речи, показују опет сасвим упрошћену варијанту мотива једног одређеног времена ранохришћанске епохе. Споменути велики саркофаг из Дољана, мислим, свакако је увезен са Истока, не само због тога што је од мермера, већ и због тога што показује декорацију чији квалитет израде превазилази досад позната достигнућа остварена у домаћим радионицама. Мотив декорације тога саркофага нешто је компликованији од мотива који украшавају далматинске саркофаге. Управо то и показује да су клесари у домаћим радионицама углавном пратили токове еволуције те „геометријске" уметности, јер је због своје једноставности очигледно више одговарала њиховим клесарским знањима. Сасвим скроман број споменика импортоване скулптуре у балканско подручје Јадрана — саркофаг из Дољана, капители простазиса баптистеријума у Салони[49], капители из Дубровника[50] и парапетна плоча

казује и један саркофаг из Ловречине са Брача (уп. Bull. di archeol. e storia dalm. 32 (1909) Tav. V. Ф. Булић је такође забележио да су пет од „16 саркофага" из некрополе близу Капључа, имали хришћанске натписе или знакове крста или кризмона (Уп. *F. Bulić*, Otkriće IV. hrišćanskoga grobišta u Solinu, Bogoslovska smotra 1 (1923) 6.

[47] *M. Васић*, о. с. 124; *Lj. Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 194 sqq.

[48] *R. Kautzsch*, о. с. 22. Можда би се евентуално унутар групе тих капитела могла издвојити два типа и то по начину како су формирана удубљења на капителу, настала између листова акантуса који се међусобно додирују.

[49] Dumbarton Oaks Papers 3 (1943) 62—72.

[50] Старинар Н. С. 9—10 (1958—1959) 53—57.

из Салоне са кризмоном и пасторалним сценама — сви ови споменици VI века издвајају се већ на први поглед од множине скулптура локалног порекла.[51] Из свега изложеног произлази да домаће занатлије на својим скулпторалним производима орнаментацију нису изводили под утицајем увезених и већ готових производа, него да су они сами неговали, у складу са општим уметничким токовима, једну врсту геометријског, иако сасвим упрошћеног, орнаменталног израза. У токове тих тежњи спадају и рељефи из Коловрата, Заложја и Манастирина, на које сам овде, као на изразити ансамбл таквог смера, желела да скренем пажњу.

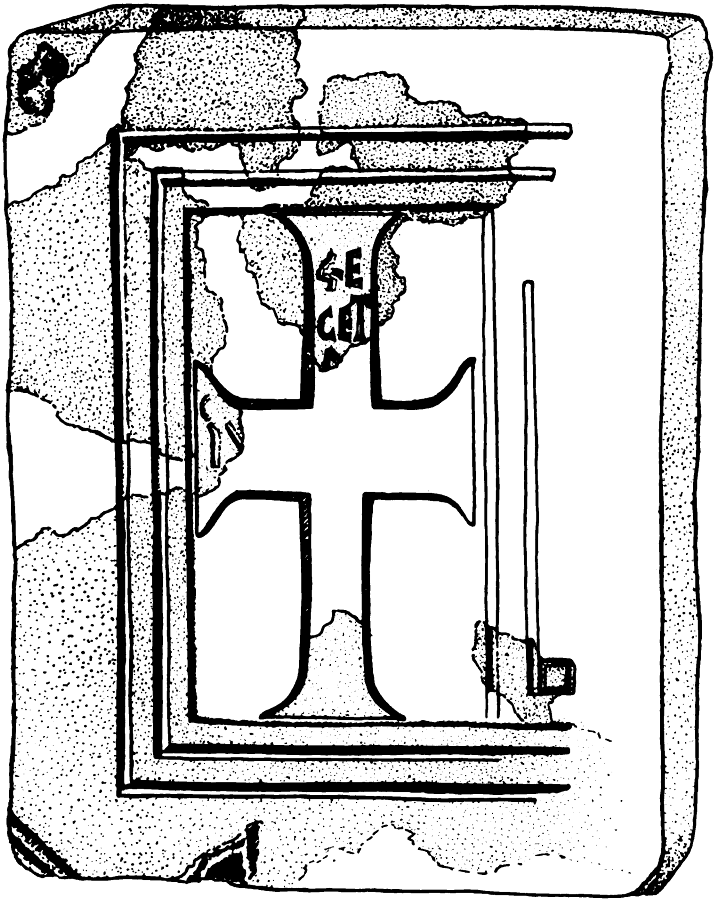
IVANKA NIKOLAJEVIC

QUELQUES RELIEFS PALÉOCHRÉTIENS DU STYLE GÉOMÉTRIQUE DE DALMATIE

Résumé

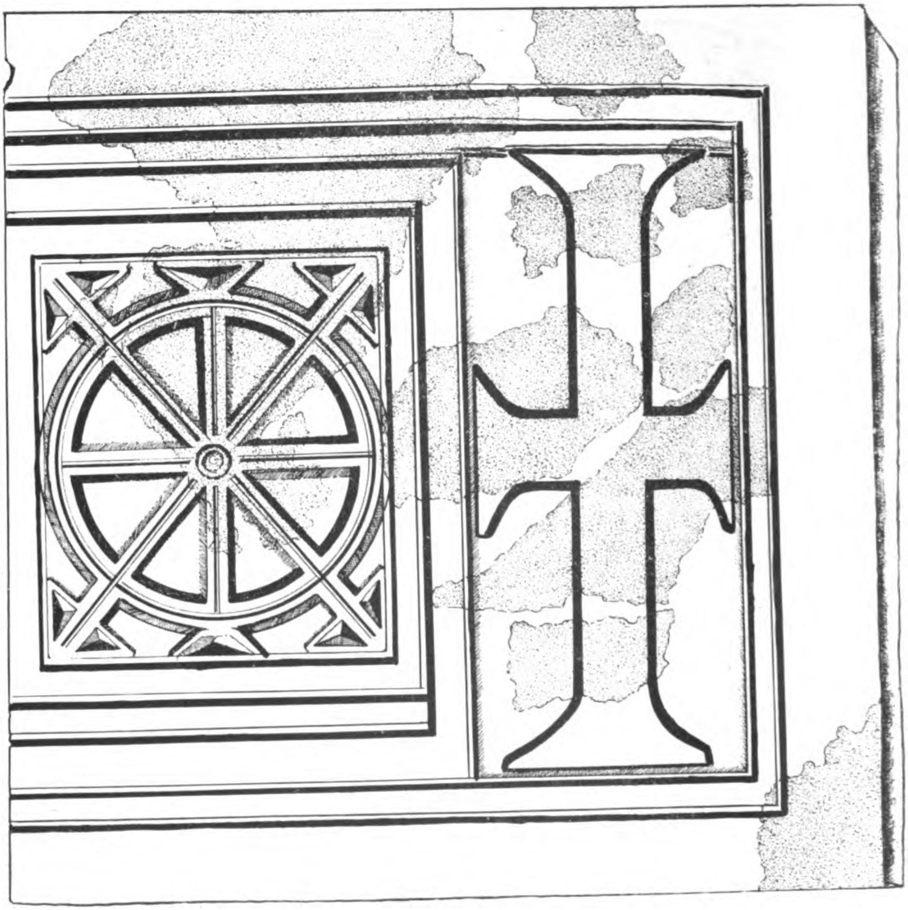
Quelques sculptures paléochrétiennes de Salone démontrant le style »géométrique« étaient déjà signalées par les chercheurs. On estimait que ces reliefs, trouvés dans les ruines des églises de Salone, présentent, par les motifs linéaires dont ils sont décorés, les précurseurs de l'ornementation de sculptures à entrelacs qui prédominaient en Dalmatie pendant le Haut Moyen Age. Quelques reliefs provenant de différentes localités de ce pays, que j'analyse ici, illustrent davantage le style géométrique du VIème siècle. Ces monuments se présentent comme l'oeuvre des ateliers de sculpteurs du pays. Il paraît pourtant que l'activité de ces ateliers ne s'était pas limitée seulement aux chantiers de la Dalmatie. Quelques produits de ces sculpteurs — le chapiteau du type »Gradina« qu'on voit au Monte Gargano (Tomba dei Rotari) ou un sarcophage à Grado, décoré à la manière de sarcophages de Dalmatie — indiquent l'expansion des ateliers dalmates dans les régions avoisinantes.

[51] Forschungen in Salona III, 51.

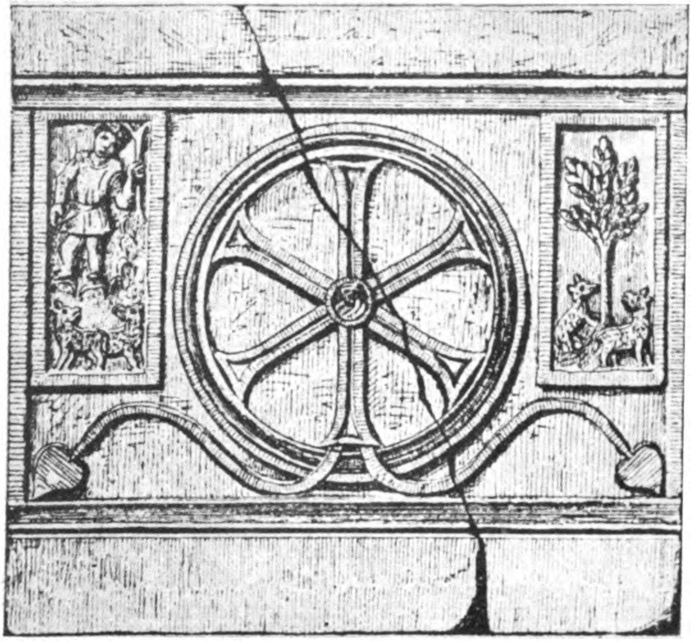
Сл. 1 — Коловрат, мања плоча

Fig. 1 — Relief de Kolovrat

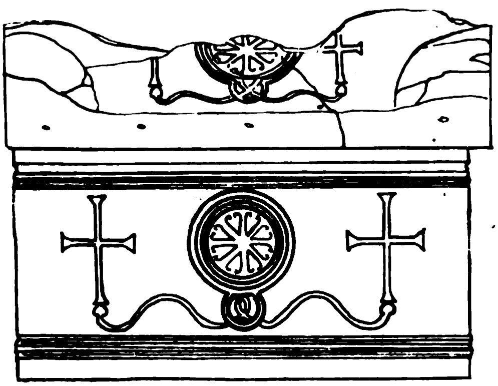
Сл. 2 — Коловрат, већа плоча

Fig. 2 — Relief de Kolovrat

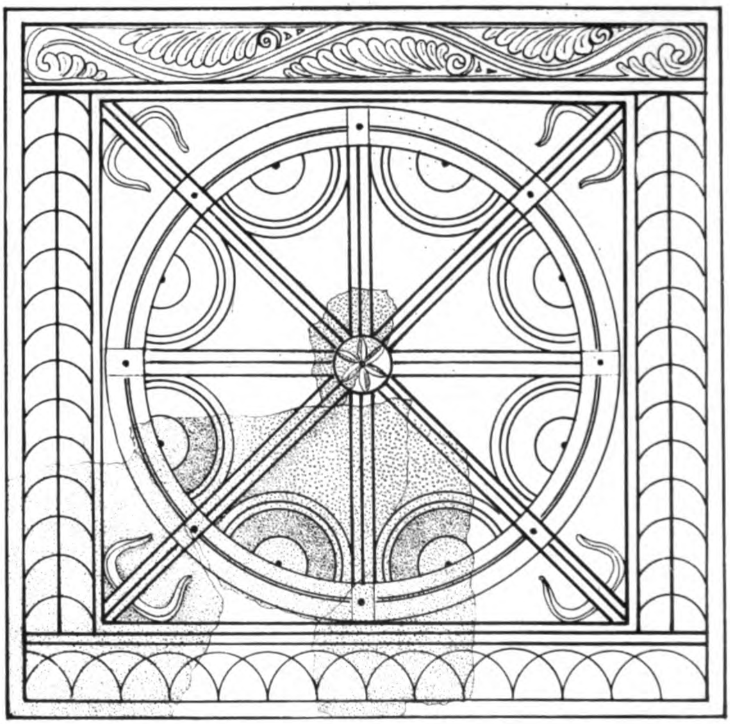
Сл. 3 — Рељефна плоча из Салоне

Fig. 3 — Relief de Salone

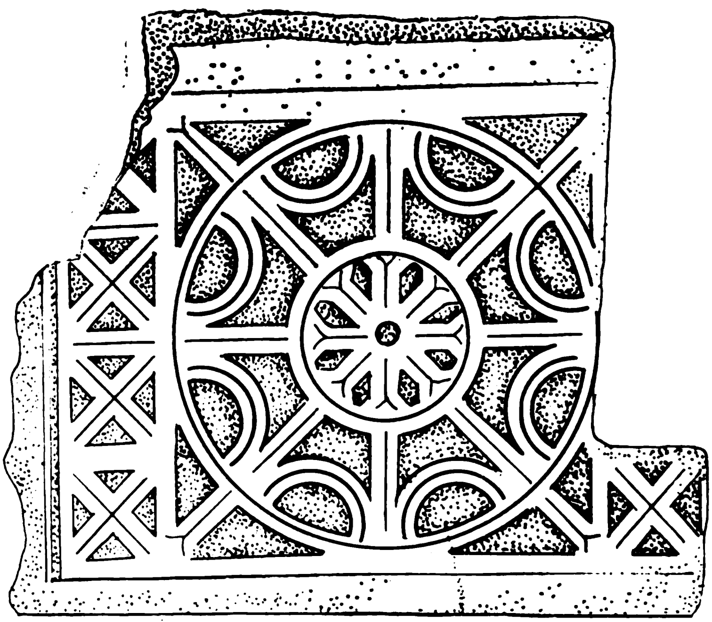
Сл. 4 — Саркофаг из Дољана

Fig. 4 — Sarcophage de Doljani

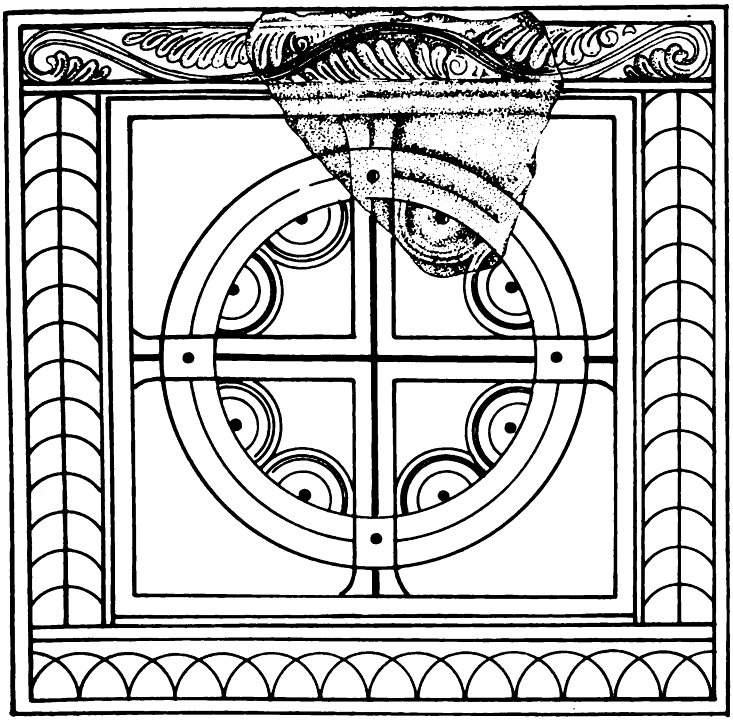
Сл. 5 — Рељеф из Заложја

Fig. 5 — Relief de Založje

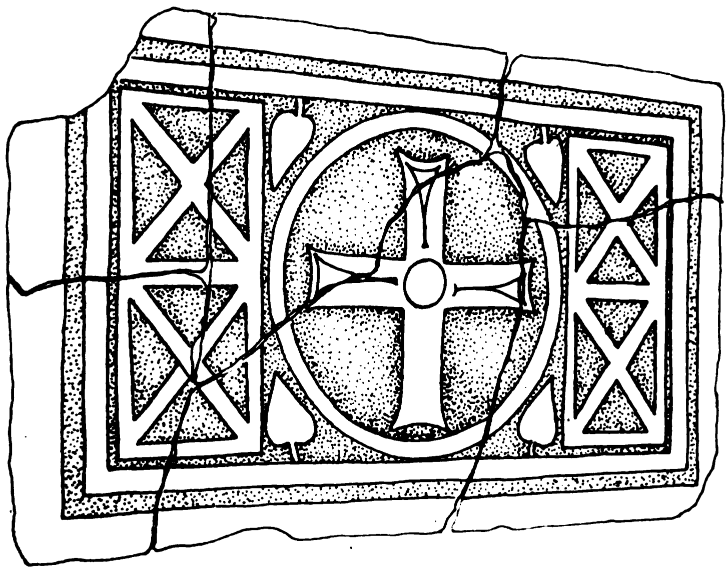
Сл. 6 — Рељеф из Манастирина

Fig. 6 — Relief de Salone (Manastirine)

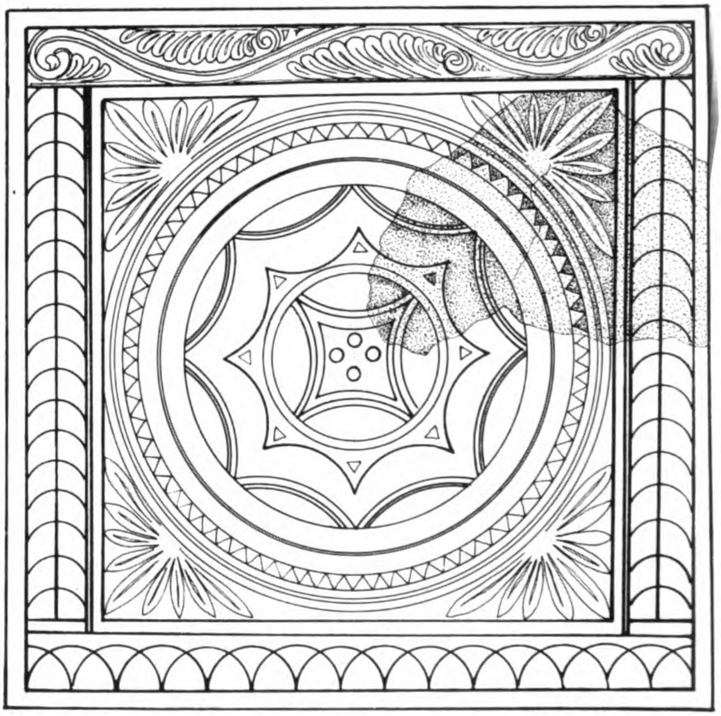
Сл. 7 — Рељеф из Заложја

Fig. 7 — Relief de Založje

Сл. 8 — Рељеф из Дукље

Fig. 8 — Relief de Doclea

Сл. 9 — Рељеф из Заложја

Fig. 9 — Relief de Založje

З. В. УДАЛЬЦОВА

К ВОПРОСУ О МИРОВОЗЗРЕНИИ ВИЗАНТИЙСКОГО ИСТОРИКА VII В. ФЕОФИЛАКТА СИМОКАТТЫ

В византийской историографии раннего периода Феофилакт Симокатта занимал видное место, поэтому вполне естественно, что его творчество привлекало внимание многих выдающихся исследователей.[1] В византиноведческой науке немало было сделано для выяснения достоверности исторического сочинения этого писателя: определялся круг источников, которыми он пользовался, и проводился текстологический анализ его произведения[2], критически проверялась хронология труда Симокатты.[3]

Усилия ученых были направлены также на установление исторической ценности сообщений Феофилакта Симокатты о различных странах и народах, на проверку географических и топонимических данных его труда.[4] Изучались стилистические особен-

[1] *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Rieches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919; *N. Jorga*, Médaillons d'histoire littéraire byzantine, 4, Théophylacte, Byzantion 2 (1925), p. 245—248; *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, Berlin 1958, S. 544—548; *G. Ostrogorsky*, History of the Byzantine State, New Brunswick — New Jersey, 1957, p. 23.

[2] *G. Moravcsik*, op. cit., S. 545; *Н. В. Пигулевская*, Феофилакт Симокатта и его „История", в кн. *Фиофилакт Симокатта*, История, М. 1957, стр. 15 сл.; *Th. Nissen*, Zum Text der Historien des Theophylactos Simokattes, B. Ng. Jb., 17 (1939—1943), S. 23—42; *I. Dujčev*, Zu Theophylactos Simokattes II, 11 und VI, 5; BZ, 41 (1941), 1; *V. Beševliev*, Zwei Randnotizen zu Theophylaktos Simokattes, B. Z., 43 (1950), S. 257—258.

[3] *J. B. Bury*, The Chronology of Theophylactus Simocatta. The English Historical Review 3 (1888), p. 310—315; *M. J. Higgins*, The Chronology of Theophylactos Simocatta, 8. 1. 1—8, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947), 219—232; *G. Labuda*, Chronologie des guerres de Byzance contre les Avares et les Slaves à la fin du VIe s., Byzantinoslavica XI, 2 (1950), p. 167—173; *M. J. Higgins*, The Persian War of the Emperor Maurice (582—602), I. The Chronology, With a Brief History of the Persian Calender, Washington 1939.

[4] *H. W. Haussig*, Theophylakts Excurs über die skythischen Völker, Byzantion 23 (1953), p. 275—462; *J. A. Boodberg*, Theophilactus Simocatta on China, Harvard Journal of Asiatik Studies 3 (1938), p. 223—243; *M. J. Higgins*,

ности и язык исторического произведения Симокатты.[5]

В византиноведческой литературе ставился вопрос и о мировоззрении этого писателя. При этом длительное время господствовало представление о Феофилакте Симокатте как продолжателе античных историографических традиций на византийской почве. Считалось, что подобно своим предшественникам Прокопию, Агафию и Менандру, — Феофилакт Симокатта преклонялся перед античной культурой и, несмотря на то, что он был христианином ортодоксального направления, относился равнодушно к религиозным спорам своего времени.[6]

Лишь в последние годы эта точка зрения начала подвергаться критическому пересмотру в связи о общей дискуссией, развернувшейся в византиноведческой науке по вопросу о борьбе язычества и христианства в ранней Византии.[7]

Недавно в научной литературе была сделана попытка дать сравнительный анализ отношения к античности и христианству Аммиана Марцеллина, Малха Филадельфийца, Зосима, Менандра, Прокопия, Агафия и Феофилакта Симокатты. На основании изучения употребления этими писателями языческой и христианской терминологии авторы этого исследования пришли к выводу, что зависимость ранневизантийских историков от античных традиций

The Persian War of the Emperor Maurice, Washington 1939; *M. Marković*, Varia ad Theophylactum Simocattam, Гласник Српске академије наука 1, 3 (1943), 543; *B. Grafenauer*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovenov, Zgodovinski časopis IV, Ljubljana 1950; Византиски извори за историју народа Југославије, т. 1, Београд 1955.

[5] *J. Eibel*, Der Sprachgebrauch des Historikers Theophylactos Simokattes, Progr. Schweinfurt 1898; *N. H. Baynes*, The Literary Construction of the History of Theophylactus Simocatta, „Xenia", Hommage internationale à l'Université Nationale de Grèce, Athènes 1912, p. 32—41.

[6] *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, 544—545; *Н. В. Пигулевская*, Цит. соч., стр. 15; *O. Veh*, Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes, Wissenschaftliche Beilage zum Jahresberichte 1956/1957 des Humanistischen Gymnasiums, Fürth in Bayern 1947. Сравн. *Idem*, Die Geschichtsschreibung und Weltauffassung des Procops von Caesarea, Wissenschaftliche Beilage zum Jahresberichte 1951/52 des Gymnasiums Christian-Ernestinum Bayreuth, Bayreuth 1952; *Idem*, Der Geschichtsschreiber Agathias von Myrine, Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1952/1953 des Gymnasiums Bayreuth, Bayreuth 1953.

[7] *A. Mamigliano*, Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A. D. in »The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century«, ed. A. Mamigliano. Oxford, Clarendon 1963; *A. Pertusi*, L'atteggiamento spirituale della più antica storiografia bizantina, Aevum XXX (1966). Этот спор особенно остро проявился в различной оценке мировоззрения Агафия. С. Константа пыталася „христианизировать" мировоззрение этого писателя и изобразить его христианином-ортодоксом, что вызвало решительные возражения И. Ирмшера (*S. Constanza*, Orientamenti cristiani della storiografia di Agatia, Helikon 2 (1962), p. 96—111; *J. Irmscher*, Zur Weltanschauung des Agathias, Wissenschaftliche Zeitschrift der Fridrich-Schiller Universität Iena, Sonderheft, Tagung für allgemeine Religionsgeschichte, 1963, S. 47—53. *Idem*, Über die Weltanschauung des Agathias. Methodische Vorfragen, Studia Patristica IX, 1966, S. 63—68).

была менее значительной, чем думали раньше.[8] Дискуссия по этим проблемам еще далека от своего завершения.

Спорность многих вопросов, связанных с оценкой мировоззрения историков ранней Византии, в частности и Феофилакта Симокатты, заставила нас вновь обратиться к изучению творчества этого писателя. Однако нам хочется поставить проблему в более широком аспекте. Думается, что не следует сводить ее преимущественно к борьбе языческой и христианской идеологии. В данной статье мы попытаемся связать воедино политические и религиозно-философские взгляды Симокатты и установить их социальную направленность.

Феофилакт Симокатта был современником и политическим сторонником императора Ираклия (610—641). Уроженец Египта, Феофилакт происходил из знатной семьи[9] и получил блестящее образование. Примечательно, что в отличие от столь же образованных историков Прокопия, Агафия и Менандра, занимавшихся преимущественно гуманитарными науками, Симокатта получил солидные знания в области естествознания. Увлечение естественными науками объясняет тот факт, что в литературном наследстве Симокатты мы встречаем, кроме исторического сочинения и писем риторического характера[10], — естественно-научный труд — „Quaestiones physicae".[11]

Свое историческое произведение Феофилакт Симокатта написал, по-видимому, между 628—638 гг. К сожалению, это сочинение Симокатты осталось незаконченным, оно обрывается на изложении трагических событий 602, связанных с казнью императора Маврикия и воцарением Фоки.

Симокатта при создании своего исторического произведения пользовался разнообразными источниками: среди них мы встречаем и труды античных авторов, преимущественно Геродота и

---

[8] *Averil and Alan Cameron*, Historiography of the Late Empire, The Classical Quarterly, New Series, vol. XIV, N 2 (1964), p. 316—328. Подобному же пересмотру подвергся установившийся взгляд и на мировоззрение Прокопия. *G. Downey*, Paganism and Christianity in Procopius, Church History XVII (1949), 21 f. *Averil M. Cameron*, The »Scepticism« of Procopius, Historia 15 (1966), p. 466—482.

[9] Theophylacti Simocattae Historiae, ed. C. de Boor, Lipsiae 1887, VIII, 13. 12.

[10] Письма Феофилакта Симокатты получили широкую известность благодаря их переводу на латинский язык, сделаному Николаем Коперником. (*Th. Nissen*, Die Briefe des Theophylactos Simokattes und ihre lateinische Übersetzung durch Nikolaus Coppernicus, B. Ng. Jb. 13 [1937], S. 17—56; *И. И. Толстой*, Коперник и его латинский перевод „Писем" Феофилакта Симокатты — в. кн. „Николай Коперник", М.-Л., 1947, стр. 63—83; Theophylactus Simocattes, Listy, пер. М. Коперника, Wroclaw 1958).

[11] *Theofilatto Simocata*, Questioni naturali, ed. Lidia Massa Positano, (Collana di studi Greci XXIII—XXIV, 2 ed. Napoli 1965); *L. Massa Positano*. La tradizione monascritta delle Quaestiones Physicae di Teofillatto Simocatta (Collana di Studi Greci, XXIII, Napoli 1953); *M. Марковић*, О изворима Quaestiones Physicae Теофилакта Симокате, Жива антика IV, 1 (1954), 120—135.

Диодора, и сочинения ранних византийских историков — Иоанна Лида, Прокопия, Евагрия, Менандра и, возможно, Иоанна Епифанийского. Кроме того, он имел в своем распоряжении и документальные материалы, — консульские анналы, протоколы дел цирка и другие ценные источники. Как и другие писатели много сведений Симокатта черпает и из устных рассказов современников.[12]

Подобно своим прославленным предшественникам Прокопию и особенно Агафию, Феофилакт Симокатта чрезвычайно высоко ставит занятия историей. Свой взгляд на роль истории в жизни человечества Симокатта излагает в широко известном „Диалоге философии с историей" и во введении к историческому труду. По его мнению философия — царица наук, а история ее любимая дочь. Самое важное, что создано человеческим разумом, это — история, слуху она дает великое удовольствие, для души же она лучший учитель и воспитатель. Для людей любознательных нет ничего более привлекательного, чем история. История является общей наставницей всего человечества. Рассказами о бедствиях героев прошлых времен она делает людей более предусмотрительными, а восхвалением их удач помогает стать счастливыми, указывая путь от скромных дел к вершинам великих подвигов. „Для старца служит она как бы поводырем и посохом, для юношей — лучшим и мудрейшим наставником, своей опытностью как бы украшая молодость сединою мудрости ..."[13]

В „Диалоге философии с историей" и в введении к историческому сочинению Симокатты с особой яркостью проявляется влияние античных литературных традиций на нашего автора. Софистические рассуждения[14] сплетаются с блестящей, но несколько утомительной риторикой. Однако даже здесь античные реминисценции не могут скрыть политических настроений писателя, которые проглядывают сквозь завесу напыщенного красноречия. Политические симпатии и антипатии Симокатты выражены в его труде с предельной ясностью. Симокатта сторонник законных правителей Тиберия, Маврикия и Ираклия и непримиримый враг узурпатора, „тирана" и „кентавра" Фоки. „Философия была предана изгнанию, история умерла, — пишет Симокатта, как только вторгся в императорский дворец этот калидонский тиран, закованный в железо, этот полуварвар из племени циклопов, этот распутный кентавр, облекшийся в незапятнанное величие царского пурпура, для которого царская власть была лишь ареной для пьянства.[15] Лишь Гераклиды (династия Ираклия), очистив от этого исчадия ада — Фоки дом царей, вновь возродили науки,

[12] *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, 544.

[13] Theoph. Simocatta, Hist. praef. § 15.

[14] *Th. Nissen*, Das Prooemium zu Theophylakts Historien und die Sophistik, B. N. Jbb. 15 (1939), S. 3—13.

[15] Theoph. Simocatta, Hist. Dialog. § 4.

вернули философию в царский дворец, воскресили историю, извлекли ее из могилы молчания.[16]

Симокатта не жалеет самых черных красок, рисуя неимоверную жестокость и коварство[17] Фоки; государственный переворот, возглавленный Фокой, изображается Феофилактом крайне тенденциозно. Фока ненавистен историку как тиран, поднявший на восстание войска и народные массы Константинополя. Особенно раздражает историка поддержка Фоки со стороны константинопольских димов, в частности прасинов.[18]

Антитезой злодею и узурпатору Фоке в труде Симокатты выступает законный правитель империи — благочестивый император Маврикий. Однако образ Маврикия, созданный историком, во многом противоречив. Если портрет Фоки нарисован лишь одной черной краской, то Маврикий соединяет в себе великодушие и щедрость мецената"[19] с расчетливостью скопидома[20], поразительное мужество перед лицом мучительной казни[21] с малодушием во время войн и народных восстаний.[22]

Критика ошибок Маврикия однако звучит в устах Симокатты не как обличение, а скорее как позднее сожаление о слабости злосчастного монарха, не сумевшего противопоставить силу кровавому узурпатору и восставшему народу. Эта критика не исключает политической лояльности историка в отношении законной монархической власти. Политические идеи, проводимые в истори-

[16] Theoph. Simocatta, Hist. Dialog. § 6—11.

[17] Симокатта приводит в доказательство коварства Фоки известия о том, что узурпатор погубил всех своих союзников, содействовавших ему в захвате власти, ибо „не может совместное участие в преступлении создать прочной дружбы между преступниками" (Teoph. Simocatta, Hist. VIII, 15, 8).

[18] Theoph. Simocatta, Hist. VIII, 9. 4—9.

[19] Маврикий, по словам Симокатты, был страстным любителем наук и искусств, высоко ценил и награждал образованных людей, достигших вершин знания (Theoph. Simocatta, Hist. VIII, 13. 16). Порою он был щедр и милостив в отношении подданных: так, он сложил с населения третью часть налогов и даровал византийцам 30 талантов для ремонта водопроводов (Ibid. VIII, 13. 17).

[20] Историк с осуждением говорит о чресвычайной скупости Маврикия. Так, причиной восстаний в армии, по его словам, был закон Маврикия, изданный весной 588 г. об уменьшении на четвертую часть военной анноны, выдаваемой солдатам (Ibidem, VII, 1, 1—6). Император постоянно требовал посылки в Константиноволь для себя и своих детей захваченной на войне добычи (Ibidem, VII, 7. 6—7).

Непосредственным поводом к восстанию в армии в 602 г., которое закончилось государственным переворотом, было безрассудное требование Маврикия к солдатам дунайской армии, чтобы они зимовали за Дунаем и сами добывали средства для своего пропитания. Таким образом, скупость — этот „акрополь бедствий" — послужила причиной гибели Маврикия (Ibidem, VIII, 6. 2; 7. 2—7).

[21] Симокатта описывает гибель Маврикия прямо-таки в житийных тонах, превознося мужество и величие души императора, которому суждено было перед смертью увидеть мучительную казнь своих детей (Ibidem, VIII, 11, 2—6).

[22] Theoph. Simocatta, Hist. VIII; 7, 8—11; 8, 15; 9, 7—12.

ческом труде Феофилакта Симокатты, проникнуты монархизмом, верой в справедливого и мудрого монарха.

Ни в одном сочинении византийских историков раннего времени мы не встретим столь законченного образа идеального императора, как в произведении Симокатты. Речь Тиверия, обращенная к его преемнику Маврикию, — по существу изложение политического кредо этого писателя. Она содержит не только обычные восхваления императорской власти, но и целую стройную программу поведения мудрого государя — философа на троне.

Первой заповедью дальновидного монарха в его деятельности, по мнению Симокатты, должно быть *благоразумие*. *„Держи в узде разума произвол своей власти"*, — поучает историк, — *с помощью философии как рулем управляй кораблем своей империи"*.[23]

Второй заповедью мудрого правителя является его скромность. „Бойся думать, что ты превосходишь всех умом, если судьбой и счастьем ты поставлен выше всех".[24] Стремись заслужить не страх, а расположение своих подданных, льстивым речам предпочитай упреки: они лучший наставник жизни, хотя императорская власть и не любит наставлений.[25] Третья заповедь доброго государя — справедливость. „Пусть перед твоими глазами вечно находится справедливость, которая по поступкам нашим воздает нам достойную награду".[26]

Василевс однако сможет выполнить свой долг перед государством и подданными лишь осознав тщету всего земного, суетность, преходящий характер счастья и власти на земле. „Будучи любителем мудрости, считай, что эта порфира — дешевая тряпка, которой ты обернут, а драгоценные камни твоего венца ничем не отличаются от камешков, лежащих на берегу моря".[27]

В завещании Тиверия поражает не только философский скептицизм, признание бренности мира, но и ярко выраженная политическая идея об ограниченности императорской власти. За внешним могуществом монарха скрывается не что иное как „блестящее рабство". „Мрачен цвет пурпура, и государи должны быть сдержанны в благополучии, не терять разума в счастьи, не предаваться гордости из-за злосчастного царского одеяния: ведь императорский скипетр говорит не о праве на полную свободу действий, но о праве жить в бластящем рабстве.[28] Но ограничивают власть императора, по мнению историка, не какие-либо реальные политические силы, а божественная воля и божественное провидение.

[23] Theoph. Simocatta, Hist., I. 1. 16.
[24] Ibidem, I. 1. 16.
[25] Ibidem, I. 1. 17.
[26] Ibidem.
[27] Ibidem, I. 1. 18.
[28] Ibidem.

В другом месте своего труда, в речи Юстина II к Тиверию Феофилакт Симокатта как бы продолжает свои размышления об императорской власти, высказанные в политическом завещании Тиверия. Теперь от идеального императора Феофилакт Симокатта требует прежде всего христианского благочестия и милосердия. Императора, пишет Феофилакт, возвеличивает бог и следовательно он же может отнять у него власть, поэтому долг государя почитать бога. Василевс не должен радоваться пролитию крови, он не может быть участником убийств и воздавать злом за зло. За совершенные злодеяния ему постоянно угрожает божественное возмездие.[29]

При сравнении политического завещания Тиверия и речи Юстина II бросается в глаза различие между ними. Если первое написано в духе античных традиций, то вторая облечена уже в одежды христианского смирения. Вместе с тем, дополняя друг друга, они дают возможность глубже понять политические взгляды Симокатты.

Феофилакт Симокатта, так же как его предшественники, в частности Прокопий[30], Агафий[31] и Менандр[32], выступает против всякой тирании. Власть дана государю не для тиранического правления, а на благо подданных. Подобно тому, как „Жало дано царю пчел не для тирании, но скорее на пользу народа и справедливости. Так вот будем подражать хоть ему, если наш разум не может дать нам лучших указаний."[33]

Симокатта противник всякого насилия, хотя с горечью признает его необходимость. „Там, где есть насилие, — пишет он, — жизнь не может идти без вражды и брани".[34]

Для определения социально-политических взглядов Симокатты очень показательно его отношение к народным массам. Народ для этого историка — чуждая и враждебная сила.

„Толпа, по мнению Симокатты, — всегда бывает переменчивой и быстро поддается чувству ненависти".[35] Как и Прокопий, Агафий и Менандр, Симокатта особенно подчеркивает непостоян-

[29] Theoph. Simocatta, Hist. III, 11. 8—13. В этом наставлении даются императорам еще некоторые полезные практические советы: государь обязан заботиться о воинах, быть со всеми внимательным как с самим собой, не приближать клеветников. При мудром правителе имеющие богатство пусть спокойно им наслаждаются, а бедняков император должен щедро одарить (Ibidem, III, 11. 9—11). См. *В. Е. Вальденберг*, Речь Юстина II к Тиверию, Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук, т. 2, (1928), стр. 120—127. *J. Straub*, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Diss. Berlin 1938.

[30] Procop. Hist. Arcana, VII, 31.

[31] Agath. Hist. II, 30; IV, 7; V, 20.

[32] Менандр также резко осуждает тиранию: „Тирания, — пишет он, — является предметом ненависти, и подданный тирана всегда его враг" (Menandr. Excerp. de sent. fr. 30).

[33] Theoph. Simocatta, Hist. I, 1. 20.

[34] Ibidem, V, 4. 13.

[35] Ibidem, III, 5. 9.

ство народа: „...ведь толпа есть нечто непостоянное, никогда не остающееся твердым, произвольно уносимое любым проносящимся мимо порывом и меняющее свой облик".[36] Толпа, — пишет Симокатта, всегде склонна к страхам, волнениям, рождает шум и смятение при появлении тревожных слухов о нападении врагов.[37]

Феофилакт Симокатта неизменно враждебен к народным восстаниям, но в особенно мрачных красках изображает он переворот Фоки. Историк рассказывает, что после того, как мятежные дунайские легионы провозгласили Фоку императором и двинулись к Константинополю, в столице начался мятеж черни, поддержанный димами, в частности прасинами. Димоты бросили охрану стен и „смешались с бунтующим народом".[38] Когда это бедствие волнами разлилось по всему городу, толпа, как безумная, бросилась в диком волнении и подожгла всепоглощающим пламенем дом Константина, именуемого Ларди.[39] Император Маврикий бежал из пылающей столицы. „Толпа же, — пишет Симокатта, — предавшись насилиям, всю ночь совершала безобразия и распевала против Маврикия оскорбительные песни".[40] Народ издевался и над патриархом. „Ведь действительно, — заключает автор, — невежественная толпа, обезумев при переворотах, проявляет худшие свои стороны, не поддается увещаниям и совершенно не понимает, что будет ей на пользу".[41] Симокатта подчеркивает, что именно чернь поддержала Фоку, а сторонники партии зеленых открыли ворота столицы и перешли на сторону узурпатора.[42] Прасины отправили послов к Фоке и просили этого „калидонского тирана" прибыть в Константинополь, однако тот для вида отказался от власти. „Но так так димы прославляли узурпатора и все страстно хотели перемен, это чудовище было провозглашено

[36] Theoph. Simocatta, Hist. VII, 1. 9.

[37] Ibidem, VII, 15. 4. Известен аристрократизм Прокопия и его ненависть к народным массам (Procop. De bello Persico, I, 24. 1—2; De bello Gothico, II, 3. 24—25; De bello Vand. I, 10. 6; Hist. Arcana, X, 8).

Несколько более умерен в своих суждениях о народе Агафий, хотя и он подчеркивает его непостоянство, легковерие, склонность к смутам и восстаниям (Agath. Hist. II, 11; V, 5. 14. 21). Аналогичные взгляды встречаем у Менандра, который пишет: „Народ является чем-то склонным к беспорядкам и ему по природе свойственна необдуманность действий" (Menandr. Exc. de sent. fr. 30).

[38] Theoph. Simocatta, Hist. VIII, 9. 1, § 4.

[39] Theoph. Simocatta, Hist. VIII, 9. 5. Константин Ларди был префектом претория, сенатором и патрикием и вызвал особую ненависть народа как сборщик налогов с восточных провинций и как доверенное лицо императора Маврикия (Ibidem, VIII, 9. 6).

[40] Ibidem, VIII, 9. 8.

[41] Ibidem, VIII, 9. 9.

[42] Ibidem, VIII, 9. 13. В последние годы появились интересные работы о византийских димах и партиях цирка, проливающие новый свет на эту важную проблему: *Sp. Vryonis*, Byzantine Circus Factions and Islamic Fatuwwa Organizations, BZ, 58, 1 (1965), 46—60; *John V. A. Fine*, Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium in the Sixth and Seventh century, Зборник радова Византолошког института, 10 (1967), 29—37.

императором, узурпатор стал владыкою императорского скипетра, горе взяло верх над счастьем и с этого времени начались великие и, можно сказать, всем известные бедствия ромеев".[43]

Симокатта всячески подчеркивает жестокость толпы, ее склонность к кровавым зрелищам. Когда трупы казненных Маврикия и его пяти сыновей были брошены в море, толпа сбежалась смотреть на них. „... блуждающим взором созерцал он (народ) картины несчастий, которые являли ему волны моря в виде обнаженных тел императорской семьи".[44]

Трагическая гибель Маврикия вызывает у нашего историка столь глубокую скорбь[45], а поведение толпы столь горячее возмущение, видимо, не только благодаря личной преданности Симокатты этому императору, который в свое время оказывал ему покровительство. Эти чувства были порождены политическими настроениями историка — Маврикий вызывает его сострадание прежде всего как жертва восстания народных масс. Одновременно узурпатор Фока ему столь ненавистен именно потому, что тот пришел к власти при помощи народного восстания и пользовался, по крайней мере в начале своего правления, поддержкой народных масс. Враждебное отношение к Фоке усугублялось еще стремлением угодить новому императору Ираклию, который сменил его на престоле.

В труде Симокатты явственно прослеживаются пацифистские идеи, столь свойственные его предшественнику Менандру. Как и Менандр, Симокатта считает войну величайшим злом, а мир высшим благом.[46] Он осуждает императора Юстина II за прекращение мира с персами. Нарушение мира, — по его мнению, — величайшая глупость, совершенная этим императором.[47] „Ведь нет ничего драгоценнее мира для людей разумных и помнящих о своей смертной судьбе и краткости жизненного пути".[48]

Не чужд Симокатте, как и другим византийским историкам VI—VII века, римский патриотизм и горделивое отношение к варварам. Пожалуй, у этого историка презрение к варварам выражено значительно ярче, чем у Агафия и Менандра, которые склонны порою даже идеализировать общественный строй соседних наро-

---

[43] Theoph. Simocatta, Hist. VIII, 10, 5.

[44] Ibidem, VIII, 12. 2.

[45] Симокатта подчеркивает, что все, кто были причастны к убийству Маврикия и его семьи, впоследствии погибли, наказанные провидением за это злодеяние (Ibidem, VIII, 12. 9—10).

[46] Theoph. Simocatta, Hist. III, 9. 4. „... война, этот источник бедствий, можно сказать, пристанище всех несчастий, основной нарушитель жизни...". Менандр также горячий сторонник мира и противник войны, он осуждает образ жизни военных, считая, что „... ничто не бывает так поводом к бездействию, неге и беспечности, как военные занятия" (Menandr. Exc. de sent. fr. 63; Сравн. Exc. de legat. Rom. fr. 11; Exc. de legat. gent. fr. 49).

[47] Theoph. Simocatta, Hist. III. 9. 5.

[48] Ibidem, III, 12. 3.

дов или относиться к ним вполне терпимо.[49] Его горделивое утверждение о полном превосходстве ромеев над варварами перекликается с идеями Прокопия[50] и порою переходит в похвальбу подвигами византийцев, хотя и он признает трусость и преступления византийских войск. Так, Симокатта пишет: „Какой народ на земле когда-либо сражался с большей славой, чем ромеи, за свободу, за честь, за отечество, за своих детей?" Ромеи, — подчеркивает, вопреки фактам, историк, — народ самый воинственный, они обладают царством самым знаменитым.[51]

Сколь хвастливо звучат такие заявления Симокатты о подвигах ромеев в свете постоянных поражений, которые несла Византийская империя в конце VI — начале VII вв.

Итак, римский патриотизм и монархизм тесно переплетаются в мировоззрении Феофилакта Симокатты.

По своим философским взглядам Феофилакт Симокатта во многом близок к античной философии, хотя христианская идеология наложила на его мировоззрение более глубокий отпечаток, чем на мировоззрение его предшественников — Прокопия, Агафия и Менандра.

В философских взглядах Симокатты тесно переплетаются рационализм с явным агностицизмом и верой в божественный промысел. Рационализм Симокатты проявляется в преклонении перед человеческим разумом. Человек обладает разумом, — пишет он, — свойством божественным и удивительным. Благодаря разуму человек научился бояться и чтить бога, видеть, как в зеркале, проявление своей природы, ясно представлять строй и порядок своей жизни. Благодаря разуму люди обратили свой взор на самих себя, от созерцания внешних явлений перенесли свои наблюдения на свое собственное „я" и тем стали раскрывать тайну своего сотворения.[52]

„Много хорошего, я считаю, дал людям разум — этот лучший помощник их природы. Что ею не было закончено или не сделано, то в совершенстве творил и заканчивал разум: для зрения он давал украшение, для вкуса — удовольствие, . . . песнями услаждал слух, чарами звуков околдовывал душу и невольно заставлял слушать их".

Разум помог человеку создать ремесла и искусства, улучшил самую человеческую природу. „А разве нам это вполне не доказывает тот, кто искусен во всяких ремеслах, кто из шерсти умеет нам выткать тонкий хитон, кто из дерева сделает земледельцу рукоятку для плуга, весло для моряка, а для воина копье и щит, охраняющие в опасностях битвы? Но самое важное, что создано разумом, — заключает свои размышления наш автор, — это исто-

---

[49] Agath. Hist. I, 2—3; Menandr. Exc. de legat. Rom. fr. 50.
[50] Procop. De bello Gothico, III, 14. 22—30.
[51] Theoph. Simocatta, Hist. I, 5. 6—8.
[52] Ibidem, praef. 1—3.

рия: слуху дарует она разнообразные наслаждения, для души же она лучшая школа и воспитание".[53]

Философский рационализм Симокатты перекликается с аналогичными идеями, встречающимися в трудах его старших современников Агафия и Менандра.[54] Как и Менандр, Феофилакт Симокатта с глубоким уважением относится к труду, украшающему жизнь человека.[55]

Подобно тому же Менандру, Симокатта верит не только в величие человеческого разума, но и человеческого слова. По его мнению, магическая сила слова, сила убеждения может изменять ход событий и давать им новое направление.[56]

Но пропев гимн человеческому разуму, человеческому умению изменить мир, украсить его, — Феофилакт Симокатта как бы останавливается на пороге научного познания всего сущего. Он боится перейти тот заветный рубеж, за которым стоит признание возможности для человека проникнуть в сокровенные тайны бытия. Историк в бессилии склоняет голову перед идеей тленности, скоротечности всего земного, признает существование неведомой и непостижимой людьми, трансцендентной силы — воли творца.[57] По мнению Симокатты, судьбами народов, людей, исходом сражений правит некое божественное провидение, которое дарует или отнимает победу.[58] „Нет ничего более изменчивого, чем счастье, — пишет Феофилакт. — „У победы — быстрые крылья и скользят стопы триумфов. Природа победных трофеев — тленна. Сегодня ты видишь день в розовых красках, смеющимся, в шафранного цвета одеждах, весь светлым и сияющим. Назавтра его же увидишь ты сумрачным, подернутым темной пеленой, закутанным в непроглядный мрак и, короче говоря, потемневшим до неузнаваемости от сплошных облаков".[59]

Счастье людей изменчиво и ненадежно. „Победа меж смертных превратна", — цитирует он слова Гомера.[60]

---

[53] Ibidem, 3—6.

[54] Агафий был также склонен к философскому рационализму, он признавал могущество человеческого разума и высоко его ценил (Agath. Hist. III, 11; V, 4, 17—18). Глубоко чтил человеческий разум и Менандр. Силу разума он ставил выше силы оружия (Menandr. Excerp. de legat. Rom. fr. 11).

[55] Theoph. Simocatta, Hist., praef., § 5. Менандр, восхваляя труд, пишет: „...труд — отец истинного благополучия. Поэтому-то удовольствие, получаемое после трудов, самое сладостное" (Menandr. Excerp. de sent. fr. 46. Сравн. fr. 30 и fr. 60).

[56] Theoph. Simocatta, Hist. VI, 8. 2. Menandr. Excerp. de legat. Rom., fr. 11.

[57] Theoph. Simocatta, Hist. II, 1. 4.

[58] Ibidem, II, 4. 7.

[59] Theoph. Simocatta, Hist. VII, 11. 4—5. Аналогичные идеи находим у Менандра. По его мнению, „...нет ничего вернее неверности победы" (Menandr. Excerp. de sent. fr. 10, Сравн. Excerp. de legat. Rom. fr. 11. Excerp. de sent. fr. 30, 46, 63).

[60] Theoph. Simocatta, Hist. II, 17. 13. То же самое встречаем мы у Менандра: „Победа — нечто крылатое, — пишет он, — и она может легко улететь. От того-то Омир и говорит, что она попеременно посещает мужей" (Menandr. Exc. de sent. fr. 10).

В философских взглядах Симокатты большое место занимает также идея непрерывного изменения и круговорота всего сущего, что связано с непрестанным рождением нового. Все в мире находится в постоянном движении и становлении. „В течение всего этого времени, — пишет Феофилакт, — жизнь приносила все новые и новые изменения, преображая все прежнее, создавая новое и в круговращении вечно движущегося вихря все видоизменяя. Всегда двигаясь, как колесо на оси, она насильственно изменяет положение дел: она ненавидит и с горечью отвергает все неизменное, не знает, где ей остановиться в своем блуждании, и в неравномерности своего движения приобретает постоянную неустойчивость".[61]

Человек по словам Феофилакта, вечно стремится к чему-то новому, неустанно жаждет перемен. „Ненасытен глаз человеческий, — пишет он, — и всегда, словно какой-либо страждущий, желает он нового".[62]

Идея вечного круговорота тесно связана у Симокатты с идеей необходимости. „Необходимость, как самый жестокий тиран, управляет жизнью человеческой[63], — утверждает историк. При этом идея необходимости проникнута у него глубоким пессимизмом. „... Пусть ваши души, — поучает он, — не страшатся поставить под удар тела. В жизни нет места, где бы нас не ждала гибель. Ничто в этой жизни не чуждо страданию — ко всему примешано горе".[64]

Феофилакт Симокатта признает всесилие божественного промысла. Непобедимая божественная сила помогает людям совершать подвиги.[65] Вместе с тем божественный промысел сурово наказывает людей за совершенные ими злодеяния. Вера в возмездие пронизывает исторический труд Симокатты.[66] ... „Возмещаются людям дела их"[67], — делает вывод историк. По представлению Феофилакта, — провидение — активная сила: оно „... ежедневно неутомимым оком наблюдает за всем, что совершается на земле, и всегда назначает возмездие людям, за то, что ими сде-

---

[61] Theoph. Simocatta, Hist. III, 8. 9. Симокатта в подтверждение своей мысли об изменчивости судьбы приводит широко известный в античной литературе рассказ о том, как фараон Сесострис постиг непостоянство счастья, когда один из пленников указал ему на вращение колеса его колесницы. (Theoph. Simocatta, Hist. VI, 11. 10—15).

[62] Theoph. Simocatta, Hist. VII, 11. 4. У Менандра мы находим близкие представления о вечной изменчивости мира. „... величайшие народы и города то выше меры благоденствовали, то полностью соскальзывали к небытию. Круговорот времени, творя новшества, и создавал в прошлом эти и им подобные события, и создает их впредь, и никогда не перестанет их создавать, пока будут существовать люди и войны" (Menandr. Excerp. de sent. fr. 30).

[63] Theop. Simocatta, Hist. V, 4. 10.

[64] Ibidem.

[65] Ibidem, II, 18. 22.

[66] Ibidem, II. 16. 11; VI, 10. 4—18.

[67] Ibidem, VII, 11. 4.

лаю ..."[68] Однако, признает автор, людям свойственно забывать о божественном провидении и его возмездии и заниматься повседневными делами. В природе людей — не столько помнить о прошлом, сколько ревностно заботится о настоящем.[69]

Мировоззрение Симокатты глубоко противоречиво. Рядом с рационалистическими идеями в нем уживаются различные самые невежественые суеверия. Рядом с верой в божественный промысел, возмездие, судьбу как некие вечные философские категории, мы встречаем у него суеверные представления о том, что дурные деяния внушаются людям какими-то злыми демонами.[70]

Симокатта вполне искренно верит в различные чудеса и легенды, порою совершенно не согласные с доводами рассудка. Так, он рассказывает о неизвестных чудовищах, полулюдях-полурыбах, появлявшихся в реке Нил[71], а также о появлении славян-великанов, у которых не было никакого оружия, а только гусли[72] он не сомневается в достоверности благочествых легенд.[73] Вера в колдовство, в различные предзнаменования, пророчества и прорицания характерна для мировоззрения Симокатты и, быть может, даже в несколько большей степени, чем для творчества других современных ему византийских писателей.[74]

Но ни в чем, пожалуй, так ярко не проявляется противоречивость мировоззрения Симокатты, как в его отношении к античности и христианству. В мировоззрении этого автора причудливо переплетаются черты античного миросозерцания с христианской идеологией.

Образованный грек, — Симокатта еще живет в мире античной културы; он прекрасно знает римскую и греческую литературу, историю[75], поэзию. Особенно высоко чтит он Гомера и часто его цитирует.[76] Феофилакт преклоняется перед античной поэзией и считает, что творения античных поэтов возвышают души людей. Он говорит о необычайной силе воздействия поэзии на человеческие сердца и о воспитательном значении поэтических произведений: „... овладев душами людей, любящими слушать рассказы, стремящимися к поучению и жаждущими диковинных новостей, они творят для них сказочные мифы, облекая свои фантазии в изящную форму, украсив блеском ритма и метрами свои выдумки, словно каким-то заколдованным поясом очарования убрав свои сказки.[77] Магическое слово поэта имеет столь великую силу над

[68] Ibidem, VI, 10. 4.
[69] Ibidem, I, 2. 7.
[70] Ibidem, II, 10. 11.
[71] Theoph. Simocatta, Hist., VII, 16. 1—9.
[72] Ibidem, VI, 2. 10—16.
[73] Ibidem, V, 12. 1—13; VIII, 14. 1—9.
[74] Ibidem, I, 11. 3—21; V, 16. 5—14; VI, 1. 5—8; VIII, 15. 7—14.
[75] Так, он приводит рассказ о походах Ганнибала и Сципиона-Старшего (Theoph. Simocatta, Hist. I, 14. 2—4).
[76] Ibidem, praef. 7. 10; II. 17. 13; II, 18. 15; V, 16. 1; VII, 4. 5.
[77] Theoph. Simocatta, Hist. praef. 11.

душами людей, что поэтов считают боговдохновенными. Полагают, что „. . . боги приходят к ним и их устами возвещают людям об их делах, если в их жизни случается какое-либо славное деяние или какое-либо несчастье".[78]

Феофилакт Симокатта высоко ценит некоторые нравственные и этические идеалы, завешанные античностью: доблесть, патриотизм, воинские подвиги.[79]

Чудесные мифы древней Греции Феофилакт умело вплетает в ткань своего исторического повествования[80], хотя и считает их поэтическим вымыслом.[81]

Воздействие античных литературных традиций во многом определило композиционные и стилистические особенности сочинения Симокатты. Стиль нашего историка крайне риторичен и зачастую подражателен — он использует лексику и стилистические приемы Гомера, Эврипида, Софокла, Фукидида и Платона. Таким образом, влияние античной культуры на историческое произведение Симокатты бесспорно.

Но в отличие от Прокопия, Агафия и Менандра, Симокатта значительно более религиозен. Христианская идеология уже наложила свою печать на его исторический труд. Прокопий, Агафий и Менандр, как известно, в своих сочинениях почти совершенно не касаются церковных вопросов и религиозных споров своего времени. Иную картину мы находим у Симокатты. Впервые в историческом труде светского характера автор явно стремится показать свою ортодоксальность и приверженность к христианской религии никейского вероисповедания. Дважды Симокатта в своей „Истории" обращается к изложению сущности христианского учения о Троице[82] и делает это в весьма ортодоксальном духе. Вся пространная проповедь епископа Доментиана, приведенная Симокаттой, по существу представляет собой панегирик в честь ортодоксальной христианской религии и опровержение религиозных заблуждений нехристианских народов. Конфессиональный характер речи и влияние на нее церковно-богословской литературы, а также библейских традиций не подлежат сомнению.[83]

Настойчивое стремление Симокатты следовать никейскому символу веры и избежать обвинений как в монофиситстве, так и несторианстве[84], показывает, что в его труде в какой-то степени получили отзвук тринитарные и христологические споры, развернувшиеся в Византийской империи в ранний период ее истории.

---

[78] Ibidem, praef. 12.

[79] Так, для него идеалом мужества и доблести по-прежнему остается подвиг спартанца Леонида (Ibidem, II, 6. 6).

[80] Theoph. Simocatta, Hist. Dial., 9; praef. 7—10.

[81] Так, например, он указывает, что по словам поэтов душа павшего героя улетает из тела и спешит к полям елисейским, „но торжественность восхвалений его стыдно мне пятнать вымыслами" (Ibidem, II, 6. 9).

[82] Theoph. Simocatta, Hist. III, 1. 4; IV, 16. 26.

[83] Ibidem, IV, 16. 1—27.

[84] Theoph. Simocatta, Hist. IV, 16. 26.

Одновременно Симокатта ставит своей задачей доказать превосходство христианства над другими религиями, в частности над религией персов.[85] При этом у Симокатты мы не находим и тени той добродушной веротерпимости к религиозным заблуждениям варваров, которая так выгодно отличает труд Агафия.[86] Наоборот, Симокатта требует решительного отстаивания истинности христианской веры и борьбы с „ложными" вероучениями.[87]

Симокатта значительно более богобоязнен, чем его предшественники. Он всегда с благочестивой верой говорит о боге — творце всего сущего[88]; верит в божественное откровение.[89] Он считает, что благочестие — величайшее, а потому непревзойденное достоинство ромеев по сравнению с другими народами.[90] Наш историк почитает иконы и священные изображения Христа, Богоматери и святых.[91] По его рассказу, перед битвами и осадами все воины-ромеи и жители городов молятся о помощи бога. Благочестивым воинством ромеев нередко руководят божественные силы.[92] Враги же византийцев за осквернение христианских святынь терпят суровое возмездие.[93] Симокатта широко уснащает свое повествование легендарными рассказами житийного характера. Таков рассказ о персидской женщине Голиндухе, перешедшей чудесным образом в христианство и ставшей святой мученицей[94], о чудесах с мощами мучениц Гликерии[95] и Евфимии.[96]

Симокатта, в отличие от Прокопия, Агафия и Менандра, склонен превозносить аскетические идеалы христианства. Совершенно в житийных тонах написано им восхваление праведной

[85] „Не на обмане, — пишет он, — основана вера наша, не подложных богов избрали мы своими вождями. Нет у нас бога, которого бьют плетками; не выбираем мы себе для поклонения коня. Мы не поклоняемся богу, обращаемуся в прах, сегодня сгорающему и не появляющемуся вновь. Дым и дрова не создают верований, само исчезновение их материи изобличает ложность подобного учения" (Theoph. Simocatta, Hist., III, 13. 14—15).

[86] Agath. Hist. I, 7, 18; II. 23—30; III, 12.

[87] Theoph. Simoccatta, Hist. IV, 16. 21—26; Симокатта, стремаясь показать неотразимое влияние христианства на варварские народы, передает малодостоверную легенду о том, что грозный правитель Ирана Хосров II не устоял перед светом истины христианского вероучения и признал Христа величайшим из всех богов и во всеуслышание усомнился в истинности своей древней религии (Ibidem, V, 2. 3—4).

[88] Theoph. Simocatta, Hist. I, 1. 22.

[89] Ibidem, I, 2. 1—2.

[90] Ibidem, I, 5. 8.

[91] Ibidem, II, 3. 4—6. Симокатта с благоговением говорит о различных священных обрядах и таинствах (Ibidem, I, 10. 2—3).

[92] Ibidem, V, 4. 15; См. *P. Goubert*, Religion et superstitions dans l'armée byzantine à la fin du VIe siècle, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947), 495—500.

[93] Theoph. Simocatta, Hist. VII, 15. 1—3.

[94] Ibidem, V, 12. 1—13. См. *P. Peeters*, Saint Golindouch, Martyre persane, Analecta Bollandiana 62 (1944), 74—125.

[95] Theoph. Simocatta, Hist. I, 11. 3—21.

[96] Ibidem, VIII, 14. 2—9.

жизни патриарха Иоанна Постника, который своим философским умом побеждал удовольствия, властвовал над страстями и был господином над своим желудком.[97]

Все сказанное показывает, что Фофилакт Симокатта уже в значительно большей степени, чем Прокопий, Агафий и Менандр, является идеологом христианства в его ортодоксальной никейской форме, хотя и он еще во многом живет в мире античной культуры. Годы, отделяющие Симокатту от его предшественников, были, видимо, переломными в окончательной победе христианской идеологии над остатками язычества.

Заканчивая рассмотрение творчества Феофилакта Симокатты, мы можем придти к заключению, что по своим социально-политическим взглядам этот историк был приверженцем сильной монархической власти и сторонником законной правящей династии. Из всех византийских историков раннего периода Прокопий и Феофилакт Симокатта, пожалуй, наиболее консервативны и особенно враждебно настроены в отношении народных масс. Подобные политические настроения этих писателей могут найти объяснение в том, что тот и другой пережили крупные народные восстания в Константинополе и были не только их пасивными свидетелями, но в какой-то мере были задеты ими.

Однако, в отличие от Прокопия, Феофилакту Симокатте чужда критика существующего строя и стрелы своих политических обличений он направляет лишь против узурпатора Фоки, ставленника армии, димов, получившего поддержку народных масс. В этом отношении позиция Симокатты ближе к вполне лояльной политической ориентации Агафия и Менандра.

По своим социально-политическим симпатиям и антипатиям Симокатта скорее всего был идеологом тех кругов византийской интеллигенции, которые искали в те бурные времена защиты и покровительства у законной государственной власти.

В мировоззрении Симокатты необычайно ярко отразилась противоречивость эпохи, в которую он жил: в нем соединялись черты античного восприятия мира, традиций греко-римской философии с сильным воздействием ортодоксальной христианской идеологии, элементы философского рационализма уживались с грубыми суевериями. Симокатта не создал единой стройной философской концепции исторического процесса; традиции античной историографии сочетались у него с библейскими представлениями, попытки выяснить причинную связь событий порою затемнялись провиденционалистическим толкованием хода мировой истории.

Симокатта был далек от критической проверки исторического материала, отсюда столь причудливое переплетение в его повествовании конкретно-исторических фактов, философских рассуждений и рассказов о различных стихийных бедствиях, пожарах,

[97] Theoph. Simocatta, Hist. VII, 6. 1—5.

моровых язвах, землетрясениях, рождении чудовищ; отсюда и столь большое внимание автора к легендам житийного характера.

Надо признать, что „История" Симокатты гораздо в большей степени, чем труды Прокопия, Агафия и Менандра, перегружена малосущественным деталями и наполнена цветистой риторикой, что порою затемняет общую линию исторического повествования. В отношении многообразия жизненных наблюдений и богатства личного опыта Симокатта значительно уступает Прокопию и, подобно Агафию, принадлежит к типу историка — кабинетного ученого, а не политического деятеля.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, № XI

А. П. КАЖДАН

ОБ АРИСТОКРАТИЗАЦИИ ВИЗАНТИЙСКОГО ОБЩЕСТВА VIII—XII ВВ.

В литературе неоднократно отмечалось, что вертикальная мобильность характеризует как позднеримское[1], так и византийское общество.[2] Блестящая карьера, включая императорский престол, была доступна выходцам из социальных низов. В соответстви с этим византийская элита осмыслялась как „открытая" социальная группировка, доступ в которую обусловливался не наследственными, а личными достоинствами человека. Принцип „открытости" элиты с особой подробностью аргументирован в „Тактике" Льва VI. „Подобно тому, — читаем мы в этом памятнике, — как животных по их собственным делам и нравам разделяют на благородных и безродных, и о благородстве людей нужно судить не по их предкам, но по их собственным делам и успехам". Стратиги, продолжает автор, должны отличаться собственными добродетелями, а не родовыми. Он даже считает, что стратиги, не имеющие славных предков, лучше будут выполнять свои обязанности, стремясь личными подвигами восполнить бесславие рода.[3] И точно так же Симеон Богослов с одобрением говорил о человеке, вознесенном по воле василевса от „последней бедности"

---

[1] См. например *R. Mac Mullen*, Social Mobility and the Theodosian Code, Journ. of Roman St. 54 (1964) p. 50. Ср. *R. Guilland*, La noblesse byzantine. Remarques, Rev. des études byz. 24 (1966) p. 41.

[2] См. *А. П. Каждан*, Крестьянские движения в Византии X в. и аграрная политика императоров Македонской династии, Виз. Врем. V (1952) и особенно *H. G. Beck*, Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt, Byz. Zeitschr. 58 (1965) S. 14—18. Ср. *А П. Каждан*, О социальной природе византийского самодержавия, Народы Азии и Африки, 1966, № 6, стр. 57; *R. J. H. Jenkins*, Social Life in the Byzantine Empire, The Cambridge Medieval History, vol. IV, pt. 2, Cambridge 1967, p. 80; *D. Jacoby*, Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque, Travaux et Mémoires 2 (1967) p. 466.

[3] Tactica II, 22—24; *J. P. Migne*, Patrol. graeca, t. 107, col. 688 AB. См. *R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines, t. I, Berlin, Amsterdam 1967, p 20.

к богатству и славным чинам, и сравнивал с ним истинного монаха, призванного перед лицо Христа.[4]

Этот принцип продолжали провозглашать ораторы XII столетия: Евфимий Торник восхвалял своего героя за то, что тот не кичился знатностью предков, считая подобные претензии пустым честолюбием и ставя выше них мудрость, разум и моральные достоинства.[5] Василий Педиадит в неизданной речи (Cod. Escor. Y-II-10, fol. 374. 12—15) заявлял (следуя старой традиции), что авторам панегириков не нужно восхвалять предков героя, словно он сам не обладает всевозможными доблестями; Педиадит высмеивает тех несчастных детей, которые не совершили ничего достославного, но зато расписывают успехи отцов, надеясь украсть из родительской славы кое-что для себя. И Константин Манасси трактовал благородство прежде всего как этическую категорию: тот, по его словам, трижды благороден, кто ненавидит злонравие и направляет жизнь по стезе добродетели.[6]

Однако уже самое противопоставление в византийской литературе X—XII вв. благородства как совокупности достоинств наследственному благородству, родовитости свидетельствует, что второе понятие отнюдь не было чуждо византийцам того времени (напротив, в „Стратегиконе" псевдо-Маврикия (начало VII в.) проблема знатности стратига — в отличие от „Тактики" Льва VI — не обсуждается вовсе: анонимный автор говорит лишь о благочестии и справедливости как необходимых свойствах полководца).[7] Вернемся еще раз к некоторым из рассмотренных выше авторов. В той же самой „Тактике" Льва VI, где понимание элиты как открытой социальной группировки было изложено предельно ясно, мы обнаруживаем признание факта существования наследственной знати. „Ничто не препятствует, — провозглашает автор, — чтобы командирами становились богатые и знатные по роду и по доблестям".[8] Как ни своебразна эта формулировка („ничто не препятствует знатным занимать командные посты"!), в ней — несомненное свидетельство наличия в Византии на рубеже IX и X вв. „знатных по роду". „Пусть назначается стратигом хороший, благородный, богатый [человек]", — читаем мы в другом месте „Тактики" (II, 25).

Столь же двойственны и суждения Константина Манасси. Хотя моральные достоинства и благочестие, по его мнению, возвышают „смиренную кровь" и делают человека благороднее Код-

---

[4] *Syméon le Nouveau Théologien,* Chapitres théologiques, gnostiques et pratiques, Paris 1957, p. 73 (II, 8).

[5] *А. И. Пападопуло-Керамевс,* Noctes Petropolitanae, СПб. 1913, стр. 127, 27—32.

[6] *K. Horna,* Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses, Wiener St. 28 (1906) S. 177, 121—125.

[7] *J. Scheffer,* Arriani Tactica et Mauricii artis militaris libri XII, Upsaliae 1664, p. 3 sq.

[8] Tactica IV, 3: *J. P. Migne,* Patrol. graeca, t. 107, col. 700 B.

ра[9], тем не менее родовитость и разум Манасси называет двумя высшими достоинствами, украшающими мужа[10], и осуждает императора Михаила VI за то, что он пренебрегал, словно дешевыми глиняными горшками, потомками евпатридов, чей род восходит к героям.[11]

Подобно Манасси, Михаил Хониат исходит не из противопоставления знатности и добродетелей, а из естественного сочетания обоих качеств: много есть, рассуждает Хониат, благородных и богатых, чья слава проистекает не из изобилия средств и не от царской крови, но исключительно из их добродетели.[12] Димитрия Торника он призывает уподобиться отцу и деду, быть справедливым, как они, — чтобы те, кому не посчастливилось лицезреть предков Димитрия, могли собственными глаазми видеть в нем отпрыска „доброй крови".[13]

Пожалуй, дальше Хониата идет в прославлении родовитости Феодор Продром: его стихи на рождение Алексея, сына севастократора Андроника Комнина, начинаются с заявления, что всякий ребенок — радость для семьи, но если родился младенец знатного рода — это настоящее торжество; они кончаются пожеланием найти для Алексея жену, достойную его рода.[14] Прославление аристократизма сочетается у Продрома с признанием немыслимости, противоестественности равенства: подобно тому как в музыке нельзя передать мелодию и ритм с помощью одних только низких или одних только высоких нот, но гармония создается смешением неравных тонов, — так и „всей нашей жизни провидение мистически придает стройность благодаря неравенству положений".[15]

Аналогичную мысль о естественности неравенства, только значительно подробнее, развивает Евстафий Солунский, полемизируя с теми, кто считал дурным и противоречащим „общественной свободе" наличие среди людей главенствующих и подчиненных. Эти защитники равенства, полагает Евстафий, осудят неравенство учителя и ученика, пастыря и паствы, начальника и находящегося под началом. Разве не должны повиноваться дети родителям, рабы — господам? Евстафий иронизирует, предлагая

---

[9] *K. Horna*, Eine unedierte Rede . . ., S. 176, 112—117.

[10] Э. *Курц*, Евстафия Фессалоникийского и Константина Манасси монодии на кончину Никифора Комнина, Виз. Врем. XVII (1910) стр. 305. 79—80, 317. 446.

[11] *Constantinus Manasses*, Breviarium historiae metricum, Bonnae 1837, vers. 6354—6357. Ср. еще Э. *Курц*, Еще два неизданных произведения Константина Манасси, Виз. Врем. XII (1906) стр. 82, 107—108; *K. Horna*, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, Byz. Zeitschr. 13 (1904) S. 330. 184, 331. 190.

[12] *Michael Akominatos*, Ta sozomena, Athenai 1879—1880, t. I, p. 336, 12—15.

[13] Ibid., t. II, p. 357, 11—13.

[14] *А. П. Каждан*, Два новых византийских памятника XII столетия, Виз. Врем. XXIV (1964) стр. 79. 1—9, 83. 179.

[15] *J. P. Migne*, Patrol. graeca, t. 133, col. 1295 A.

домовладыкам до известной степени подчиниться рабам, уравняв тем самым несоответствие судеб, а старцам он советует стать вровень с детьми и начать играть в игрушки.[16]

Доблесть нередко рассматривается как свойство родовитости: Феофилакт Эфест прославлял добрые качества „счастливого рода Дук"[17], а Евстафий Солунский усматривал в благородном происхождении нормальное свойство царского судьи (Cod. Escor. Y-II-10, fol. 41ᵛ).

Никита Хониат передает чрезвычайно характерный эпизод. По его словам, Фридрих I, принимая в конце 1189 г. византийских послов, приказал сесть не только самим участникам посольства, но и всем их слугам — вплоть до поваров и конюхов. Никита объясняет это тем, что Фридрих высмеивал ромеев, у которых будто бы отсуствует разделение людей по доблести и родовитости, но все, словно свиньи в хлеву, располагаются на одном уровне.[18] Объяснение это, по всей видимости, принадлежит самому Никите и отражает стремление части византийской знати к аристократизации общественного устройства.

Действительно, создается впечатление, что XII в. прославление родовитости имеет тенденцию вытеснить прославление равенства. Вертикальная мобильность, казавшаяся Симеону Богослову нормальным и достойным явлением, вызывала насмешки уже у его современников. Симеон Логофет издевался над магистром и стратигом Дисинием, ставя ему в упрек его низкое происхождение: этот видный вельможа, оказывается, в молодые годы зарабатывал на жизнь тем, что ставил клистиры больным.[19] Симеону Логофету вторит Христофор Митиленский, возмущающийся проникновением в ряды духовенства привратников, виноградарей, пастухов, дровосеков, торговцев хлебом и овощами, башмачников и продавцов поношенных сандалий; невежды путают и священнические облачения, и молитвы.[20] Михаил Хониат презирал выскочек, которые толпились у императорского порога и добивались государственных должностей, движимые одной только жаждой наживы.[21] И точно так же Продром негодовал, когда видел сына торговки или поварихи, тупого и едва способного высморкаться, разъезжающим по главной улице и распоряжающимся несметными богатствами.[22]

---

[16] *Eustathius Thessalonicensis*, Opuscula, Francof. a. M., 1832, p. 28, 57—88.

[17] *J. P. Migne*, Patrol. graeca, t. 126, col. 524 B.

[18] *Nicetas Choniata*, Historia, Bonnae 1835, p. 537, 3—16.

[19] *В. Г. Васильевский*, Два надгробных стихотворения Симеона Логофета, Виз. Врем. III (1896) стр. 578.

[20] *Christophoros Mitylenaios*, Die Gedichte, Leipzig 1903, № 63, 6—10, 23—40. Ср. *Д. Шестаков*, Три поэта византийского ренессанса, Учен. зап. Казанского унив. 73 (1906) № 7—8, стр. 14.

[21] *Michael Akominatos*, Ta sozomena, t. I, p. 352. 27—353. 4.

[22] *J. P. Migne*, Patrol. graeca, t. 133, col. 1293 B.

Напротив, происхождение от славных предков представлялось столь высоким достоинством, что византийцы стали создавать фантастические генеалогии. Еще во второй половине IX в. Фотий придумал для македонского крестьянина Василия, занявшего константинопольский престол, великолепную генеалогию, возводившую его к прославленным династиям древности.[23] В конце XI в. Атталиат насчитывал у знатной фамилии Фок 92 „процветавших" поколения и включал в число их предков „знаменитых Фабиев", обоих Сципионов и Эмилия Павла.[24] Генеалогия аристократического рода Дук вызывала в XI—XII вв. оживленные споры. Михаил Пселл безоговорочно возводил эту фамилию к прославленным полководцам начала X в. Андронику и Константину.[25] Примеру Пселла следовала и Анна Комнин.[26] Ее современник поэт Николай Калликл также принимал эту генеалогию, называя своего героя, Андроника Дуку, „древним Дукой, иным Андроником или Константином".[27] Еще дальше пошел Никифор Вриенний, который считал предком Дук какого-то современника Константина Великого.[28] Однако более критичный Зонара отверг возможность прямого родства Дук второй половины XI в. с Дуками, прославившимися в начале X в. „Этот царь, — писал Зонара о Константине X Дуке, — гордился славным предками — древними Дуками, а именно Андроником, Панфирием и особенно Константином. Однако род их давно и целиком погиб, когда Константин (Старший. — А. К.) пытался захватить власть . . . в правление Константина Багрянородного, сына государя Льва (я говорю о Философе) . . . Не осталось от них ни одного мужчины, и Константину X они приходились предками по женской линии, так что он не может считаться чистым Дукой, а лишь причастным к неподлинному родству с Дуками".[29]

Но есть ли в нашем распоряжении строгие основания для того, чтобы говорить об аристократизации византийского общества к XII столетию? Может быть две эти тенденции — прославление родовитости и прославление равенства — всегда существо-

---

[23] *F. Dvornik*, The Photian Schism, Cambridge, 1948, p. 164.

[24] *Michael Attaleiotes*, Historia, Bonnae 1853, p. 217 sq.

[25] *Michel Psellos*, Chronographie, Paris 1926—1928, t. II, p. 140 (cap. 6. 1—4).

[26] *Anne Comnène*, Alexiade, Paris 1937—1945, t. I, p. 111. 21—23.

[27] *Nicolaos Callicles*, Carmina, Rozprawy Akademii Umiejętnosci, Wydz. filol. Ser. II, t. 21, Krakow 1903, N° 6. 23—24.

[28] *Nicephorus Bryennius*, Commentarii, Bonnae 1836, p. 13. 6—10.

[29] *Ioannes Zonaras*, Epitomae historiarum libri, vol. III, Bonnae1897, p. 675. 18—676. 8. *Н. Скабаланович* (Византийское государство и церковь в XI в., СПб. 1884, стр. 86 и сл.), справедливо усомнившийся и возможности прямой филиации рода Константина X от Дук, подвизавшихся в начале X в. почему-то не привлекает свидетельство Зонары, подтверждающее обоснованность его скептицизма. Ср. также: *D. I. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, p. 9.

вали в Византии и соответственно всегда существовала и подвижная чиновная знать, и наследственная военная аристократия?[30]

Как известно, Василий II Болгаробойца в новелле 996 г. с возмущением писал о динатских родах, сохраняющих выдающееся положение уже в течение семидесяти и даже ста лет.[31] Если принять слова Василия буквально, то зарождение наследственной аристократии в империи относится к концу IX в. Однако сколь велика доля реальности и риторики в этой фразе Василия II?

Для решения этого вопроса следует обратиться к просопографическому материалу. Если мы рассмотрим хронику Феофана, то окажется, что этот автор при изложении событий VIII — начала IX в. (начиная с царствования Льва III)[32] называет 97 лиц без упоминания второго — фамильного — имени, и только 22 человека фигурируют в его „Хронографии" с фамилиями. Впрочем, и эти „фамилии" — скорее личные прозвища, как Михаил Лаханодракон[33], или Вардан Турок[34], или Лев, „называемый" Кулук[35]; они почти никогда не встречаются у двух лиц — за исключением фамилии братьев Никиты и Сисиния Грифилиев.[36]

Совершенно иная картина — в сочинении автора XII в. Никиты Хониата: у него, наоборот, лишь 23 имени приведено без фамилий, в том числе имена таких бесспорно знатных людей, как севастократор Иоанн (из рода Ангелов) или Алексей (Аксух), или же имя скифа Эльпумиса[37] — чужака в империи, или же, наконец, имена евнухов. Зато 105 человек названо Хониатом по имени и фамилии, причем фамилии эти постоянно повторяются.

Но может быть, различие между Феофаном и Никитой Хониатом объясняется случайными и субъективными причинами? Обратимся к более объективному источнику, к византийским моливдовулам. Конечно, до завершения Корпуса печатей, издаваемого В. Лораном, всякие наблюдения в этой области останутся предварительными, — на большее автор этой статьи и не претендует. Тем не менее, как мы сейчас увидим, общая картина эволюции представляется настолько однозначной, что вряд ли можно предполагать наличие принципиальной ошибки.

На основании известной публикации Г. Шломберже (несовершенства этого издания хорошо известны, и я не стану говорить

---

[30] Так, в частности, считает и Р. Дженкинз: *R. J. H. Jenkins*, The Social Life..., p. 99f.

[31] *C. E. Zachariae von Lingenthal*, Jus Graeco-Romanum, Lipsiae 1856—1884, vol. III, p. 309. 20—21.

[32] *Theophanes*, Chronographia, vol. I, Lipsiae 1883, p. 391—503

[33] Ibid., p. 440. 27.

[34] Ibid., p. 479. 15.

[35] Ibid., p. 445. 29—30.

[36] Ibid., p. 476. 7—9.

[37] *Nicetas Choniata*, Historia, p. 503. 15. Ср. *Gy Moravcsik*. Byzantinoturcica, Berlin 1958, Bd. II, S. 124.

об этом вновь) можно ориентировачно составить следующую таблицу:

Века	Число без фамилий	печатей с фамилиями
VIII и IX	125	9
X[38]	50	18
X—XI	65	19
XI и XII	122	165

Несмотря на то, что я сознательно исключил из последней строки печати императорского рода Комнинов (а их примерно три десятка), изменение бросается в глаза: в VIII—IX вв. фамилии крайне редки (среди учтенных девяти не исключены и явные прозвища, как например Лев Перс)[39], в X в. число их несколько возрастает, в XI—XII столетиях обычай носить фамилии упрочивается в византийской элите.

Аналогичные результаты получаются и при суммировании данных Ватиканской коллекции моливдовулов, изданной сравнительно недавно в соответствии с современными принципами.[40]

Века	Число без фамилий	печатей с фамилиями
VIII и IX	24	1
X	13	—
X—XI	5	1
XI и XII	15	33

Таким образом, источники разного типа, не зависимые друг от друга, приводят к одному выводу: если для VIII и IX вв. вертикальная мобильность общества, действительно, была характерной и наследственная аристократия практически не существовала (как не существовало в эти столетия по всей видимости и крупное землевладение)[41], то к XI—XII вв. наблюдается заметная аристократизация византийского общества. Именно в это время византийская знать осмысляет себя как особую социальную группировку, что проявляется и в становлении аристократических фамилий, и в откровенном прославлении принципа родовитости.

---

[38] Сюда включены также печати IX—X вв.

[39] *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, p. 690.

[40] *V. Laurent*, Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Vat. 1962.

[41] См. *А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии IX—X вв., Москва 1960, стр. 61—68.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

ВИЗАНТИЈА И ПОСТАНАК НАЈРАНИЈИХ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ДРЖАВА

Проблеми око стварања и развоја раносредњовековних варварских држава одавно су постављени у историографији. Приступ тим проблемима је био различит у зависности како од степена развитка историографије, тако од правних, социолошких и филозофских схватања разних школа или појединих аутора. То важи и за изучавање, у оквиру најстарије историје Јужних Словена, процеса формирања њихових првих држава у новој постојбини.

Један део Јужних Словена изградио је своје прве државне творевине на територији која је до њиховог доласка и насељавања била у оквирима Византијског царства и коју је Царство, без обзира на реално стање, и даље сматрало својом, а стварно су ове настале у суседству, и то непосредном, државе са старом културом, развијеном цивилизацијом и великом традицијом. Није стога некорисно да се сагледа у којој мери и до ког степена је Византија утицала на постанак најранијих јужнословенских држава у периоду када су оне настајале и укључивале се у савремени међународни свет. Иако је ово разматрање процеса стварања држава и временски и територијално ограничено, оно би ипак могло бити, с обзиром на угао под којим се врши, занимљиво и корисно за даља истраживања у том правцу. Овај напис има стога само циљ да укаже на неке проблеме и да покуша да пружа неке општије закључке, у нади да ће се једног дана на другом месту цео комплекс проблема детаљније обрадити.

Јужни Словени су дошли на Балканско полуострво са још релативно јаком родовско-племенском организацијом, која се може лако открити у делима Прокопија, Псеудо-Маврикија или у Miracula I и II, да наведемо само ова три значајна извора. Већ се од прве половине VI века може констатовати да се у оквиру јужнословенских племена одвијао процес друштвене диференцијације и да се појављују неки елементи, додуше у рудиментарном и понекад замагљеном облику, неопходни за форми-

рање државе и да они у том правцу и делују. Треба међутим имати у виду да племенска организација не игра неку значајну улогу у процесу формирања државе; племена су основа, база из које ће, диференцијацијом друштва, израсти они елементи који ће покретати развитак друштва у правцу организовања државе. Изгледа да ни родови не играју у том смислу неку посебну улогу ако се изузме, како ће се то и видети, владалачки род. У развоју племена и родова унутрашња диференцијација је наиме предуслов да настану они елементи на којима ће се коначно саздати држава па би се скоро могло рећи да држава настаје управо као негација родовско-племенског уређења.

У процесу настајања најранијих јужнословенских држава, у периоду од VII до IX века, треба, наиме, поћи од оних елемената који се у изворима најјаче осећају, који у процесу стварања државе најјаче делују и који се према томе у изворима најчешће помињу. Ти елементи су: владајући слојеви и њихови представници (архонти, жупани, итд.), владајући род, као и они елементи на којима почива реална снага новог друштва: управни апарат, ма колико примитиван, приходи, дружина и низ других. Није сувишно нагласити да ови елементи нису ни мало типични за процес настајања јужнословенских држава већ да су исто толико карактеристични за германска, турска, угрофинска као и за друга словенска племена.[1]

Посебан проблем представљају у склопу овог проблема Склавиније по Македонији и Грчкој, код којих је тај процес текао специфичним путевима, који зато заслужује да се посебно изучава. У случају Склавинија (појам Склавиније је много шири али се овде узимају у обзир само горе наведене), се наиме овај процес не може пратити до стварања једне или више држава, и то не само из разлога што су извори релативно оскудни и једнострани, већ и зато што је тај процес био насилно прекинут неколико пута. Склавиније су наиме прве дошле под притисак Византије почев од 658 г., од првог похода цара Константа II, па се стога њихов развојни пут разликује од оног других јужнословенских племена. Осим тога нормалан развој ових Склавинија пресечен је пред крај VII века доласком Бугара на Балканско полуострво и поново средином IX века бугарском експанзијом на запад. Није према томе случајно да се држава Македонских Словена формирала тек у другој половини X века. Нема још детаљнијих студија и анализа развоја ових Склавинија, али ипак се оне не би могле убрајати у државе и пре би спадале у формације које су под одређеним условима могле прерасти у државе. Односи између старих племенских снага и оних

[1] Уп. на пр. изванредан чланак: *F. Graus*, Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa, Historica X (1965) 5 sqq. Захваљујем на овом месту колеги и пријатељу проф. С. Ћирковићу за низ идеја изречених приликом заједничких семинара посвећених овом проблему на Филозофском факултету у Београду.

елемената који су деловали у правцу стварања државне организације били су још у извесној равнотежи, а на све то су утицали, између осталог, и спољни чиниоци, наиме византијски и бугарски притисак и освајања. Треба међутим нагласити да су ове Склавиније или њихови делови, узимајући на себе овај притисак, свакако допринели да се јужнословенске државе у централним деловима Балканског полуострва слободније формирају. Не бисмо на овом месту посебно расправљали ни о оном делу Словена на Балкану који је дошао пред крај VII века под власт хунско-оногурског племена Бугара, јер је пут стварања Бугарске државе био специфичан и у том процесу су јужнословенска племена, настањена између Дунава и Старе планине, одиграла посебну улогу.

У току VII и VIII века дошло је до територијализације јужнословенских племена а упоредо се одвијао процес даљег друштвеног раслојавања. Поред осталих извора, Константин Порфирогенит у спису „О народима" пружа о том процесу слику изванредне јасноће. Како он говори пре свега о вишим слојевима друштва и ми ћемо о њима говорити, не заборављајући с друге стране да је овај процес диференцијације деловао у правцу нестајања слободног становништва, пре свега сељака. Кад је реч о друштвеној диференцијацији код централног дела јужнословенских племена, а на њих се овде и ограничавамо, и то Хрвата, Срба, Захумљана, Требињана и Конављана, Дукљана и Неретљана, они немају, по Константину, архонте већ само старце жупане (ζουπάνους γέροντας) као што је то правило и у осталим Склавинијама.[2] Ова би вест морала, с обзиром на контекст, да се датира у прву половину IX века, али познавајући начин рада Константина и његове предрасуде, посебно његову необјективност у односу на цареве из аморијске династије (820—867), нема сумње да се ова вест мора датирати раније. Оваква слика свакако да одражава ситуацију каква је била пре почетка IX па чак и пре краја VIII века, дакле једне фазе распадања племенског уређења, које је одавно било начето и није могло дуго да траје и које претходи оној фази кад се појављују архонти. Осим тога Константин говори о архонтима не само пре владе Василија I (867—886) већ и много пре тога. Они су сигурна појава свакако почетком IX века, на пример у Хрватској[3] и Србији[4], а врло вероватно већ и пре[5]. У Карантанији може се у велико пратити владалачки род од средине VIII века а у неким Склавинијама архонти се појављују у другој половини VIII

[2] Constantine Porphyrogennetus, De administrando imperio, edd. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Budapest 1949 (даље: DAI) 29, 66—68.

[3] *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 309, n. 22, и Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, ed. F. Rački, Zagreb 1874 (Даље: Rački, Doc.) 320.

[4] DAI 32, 33 sqq.

[5] Уп. на пр. Theophan. 436, 14 sqq.; 473, 32.

века. Код јужнословенских племена, која овде разматрамо, настаје такође до IX века владајући слој и владајући род.

У Хрватској, односно у њеним разним областима, можемо пратити настајање таквог слоја. Не улазећи у трновит проблем најранијих извора за хрватску историју, који се постепено али успешно разрешава у последње време, ипак постоји довољно поузданих вести да се овај процес може пратити. Поред Драгомужа и Љутомисла[6], који су, судећи по свему, спадали међу најугледније „великаше", треба узети у обзир и жупана Годеслава.[7] Овамо спадају свакако жупани, који се налазе на челу 11 жупанија и бан који држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку.[8] Процес је у српским областима текао сличним путевима (на овом месту није потребно разматрати питање зашто се у спису „О народима" не одређује етничка припадност становништва Дукље). Пре свега већ поменути податак о старцима жупанима односи се на све ове области, али и поред тога јављају се жупани као врло истакнуте и утицајне личности — у Србији и Травунији[9], додуше у време када су се већ уздигли архонти у појединим областима. У спису „О народима" је, у овом случају, забележен процес кад је раслојавање у великој мери напредовало али се не може негирати да су жупани у VIII и IX веку све брже прерастали у владајући слој. Међу њима има, на пример средином IX века, чак неких разлика судећи по положају Белоје, жупана Травуније, чији се син оженио ћерком српског архонта Властимира, па га је таст именовао за архонта, учинивши га самосталним.[10] У Летопису попа Дукљанина, без обзира на све резерве које се морају учинити, ипак се донекле одржава ситуација, вероватно IX века, са провинцијама, бановима и жупанима, отприлике оваква какву наилазимо у делу Константина. Нема дакле сумње да је код Јужних Словена упоредо са процесом територијализације племена и распадања племенске организације настајао један слој, владајући слој, чија је власт и моћ морала имали реалне основе. У вези с тиме морало би се додати да се и у том слоју осећа извесна унутрашња диференцијација, да има јачих и утицајних и мање значајних. Осим тога није безначајна констатација да је владајући слој био у одређеном смислу у служби владара а да је мање добијао земље у овом периоду.[11]

Унутар владајућег слоја код Јужних Словена посебно место заузима владајући род. Како је такав род добио превласт над другима и када тешко је рећи. То је процес који у овим слу-

[6] Rački, Doc. 322, 328. Да нису кнезови уп. *Šišić*, Povijest, 310, n. 25.
[7] *F. Šišić*, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, 118—119.
[8] DAI 30, 90—94.
[9] DAI 32, 120; 34, 8.
[10] DAI 34, 7—10.
[11] *N. Klaić*, Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj, JIČ 3—4 (1966) 55 sqq.

чајевима није остао забележен у изворима али је у њима остао записан резултат тога процеса.[12]

У Далматинској Хрватској имамо врло рану и недвосмислену потврду о постојању владајућег рода: када је наиме 821 г. умро Борна њега је наследио Владислав, његов сестрић — neposillius (i. e. Bornae) nomine Ladasclaus succesor ei constitutus est...[13] и није искључено да је Вишеслав — Wissasclavus dux (крај VIII — поч. IX в.), са натписа на крстионици пресвитера Јована[14] био деда Владислава. Није потребно на овом месту пратити даље владалачки род у Хрватској.

У Србији цар писац познаје владалачки род, који вуче порекло од оног архонта који је пребегао цару Ираклију. Када је овај архонт умро (нешто пре 680 г.) по наслеђу је завладао његов син а потом унук и тако редом из његова рода — ἐκ τῆς γενεᾶς αὐτοῦ[15] — а затим их наслеђују редом Вишеслав, Радослав, Просигој и Властимир. Властимира су наследила његова три сина, који су поделили земљу између себе, а владали су за време бугарског архонта Бориса, дакле у првим деценијама друге половине IX века. Није ни мало случајно што нису остала забележена имена првих архоната у Србији. Константин наиме увек везује почетке признавања византијског суверенитета за цара Ираклија а јасна диференцијација, о којој је и сам говорио раније, наступа с краја VIII и почетка IX века, управо онда када се у Србији појављују архонти са именима. Наслеђивање од оца на сина а не унутар рода, како то бива касније када Константинове вести постају поузданије, указује да се највећим делом ради о пишчевој конструкцији. Пратећи даље владајући род у другој половини IX и почетком X века до Часлава (927 — око 950), упадљиво је да су у сукобима за власт између браће односно њихових синова и унука, које подржавају час Византија, час Бугарска и час Хрватска, архонти на власти и претенденти увек из истог рода.[16] Није случајно да су велике силе тога времена, па и Византија подржавале архонте или претенденте из истог рода а нису никада истицале неког из другог рода. То су радили Франци у Хрватској, јер је Борну наследио његов сестрић Владислав „... petente populo et imperatore consentiente...". Да се сетимо и Карантаније средином VIII века где се ствари одвијају на сличан начин: Борута наслеђује син Горазд а овог Хотимир, брат од стрица Борута, оба са одобрењем Франака. Није према томе ни мало изненађујуће да и Византија прибе-

[12] У том погледу је занимљив пут којим се код Турака (тј. Мађара) истакла породица војводе Алмоша, чији је син Арпад постао први архонт, уп. DAI 38, 1—55. Било би интересантно с тог становишта анализирати традицију владалачких родова, на пр. Срба, у вези са њиховим пореклом у прадомовини.

[13] Rački, Doc. 325.

[14] *Šišić*, Povijest, 308, n. 22.

[15] DAI 32, 32—33.

[16] DAI 29, 76—79.

гава истом поступку додуше тек од владе Василија I (867—886) када је према спису „О народима" Василије I покрстио Хрвате, Србе, Захумљане, Травуњане, Конављане и Дукљане — тврдња је наравно претерана — и „постави им тада архонте, које су они хтели и изабрали, од рода кога су они желели и волели. И отада до данас су архонти код њих из истих родова а не из неког другог". Колико су то византијски цареви стварно спорводили у живот онако како то формулише Константин велико је питање. Суштина јесте да је Византија морала да прихвати једну ситуацију која се створила код јужнословенског владарског рода до средине IX века и примењивала је када јој се пружила прилика. Треба напоменути да је из овог списка изузета Паганија а да остаје нејасно зашто је унето Конавље. Признавање створеног владајућег рода потврђено је и у случају Захумља, чији владајући род вуче порекло од оног архонта који је дошао из Пољске још за време цара Ираклија, а чији архонт носи у време Константина титуле патриција и антипата[17], па је тако укључен у византијску хијерархију држава. У Травунији су ствари текле нешто друкчије. До српског архонта Властимира, дакле до средине IX века, на челу ове области је стајао жупан Белоје. Властимир је његовом сину, Крајини, дао за жену своју кћер и именовао га за архонта „учинивши га самосталним" — αὐτεξούσιον. — Интересантан пут, дакле, како настаје самостална архонтија. И не само то, већ Константин који стално истиче у поглављу о Србији да је ова земља покорно потчињена цару Ромеја од владе Ираклија а никада није била потчињена архонту Бугарске, у случају Травуније јасно каже да су њени архонти увек били под влашћу архонта Србије. Ово се сасвим може схватити ако се уклопи у византијско схватање хијерархије држава на чијем челу се налази византијски цар, коме је потчињен архонт Србије. Могла је постојати међутим држава нижег ранга — додуше јужнословенске државе су у „Књизи о церемонијама" на врло ниском степену — која је посредно потчињена цару. Но ту се ради о схватањима с краја IX или X века, када је византијски утицај у јужнословенским областима много јачи и стварнији но у ранијим епохама. О владајућем роду у Дукљи и Паганији у Константиновим делима, нема помена, наводе се узгредно или посредно њихови архонти.

Резимирајући овај преглед података о родовима из чије средине се представници налазе на челу формација које се постепено претварају у државе наћи ће се неки заједнички аспекти. У процесу дезинтеграције родовско-племенског уређења један род се постепено истицао и захваљујући својој моћи почео да игра све значајнију политичку улогу. Наслеђивање изгледа да није текло по правилу са оца на сина — ова појава је уосталом каснијег датума — али је увек остајало ограничено на

[17] DAI 33, 16—18.

један род. Велике силе, обавештене о токовима овог процеса, прихватале су га и потврђивале овакво стање на разне начине (директна потврда, титуле итд.) Без обзира на многа претеривања основне линије овог процеса јасно се одражавају у делима Константина.

Из података који су до сада анализирани видљиви су још неки елементи о значају и улози владајућег слоја. У случају Хрватске појавио се „народ" — petente populo, а Константин је опет забележио да је код јужнословенских племена Василије I поставио архонте које су *они* хтели и изабрали, од рода који су *они* желели и волели. Не може бити сумње да се под термином „народ" и „они" крије пре свега владајући слој о коме је било речи горе. Поред те улоге владајући слој је свакако морао с друге стране у извесној мери ограничавати власт дукса односно архонта. Колики је био утицај и уопште значај жупана показује врло убедљиво пример Србије, додуше с почетка X века. Бугари су наиме послали позив жупанима да дођу код њих и да одведу архонта Часлава. Пошто су их тако намамили заклетвом, одвели су их до првог села где су их заробили и тако су успели да покоре Србију.[18] Свакако да су поред ових снага деловале, бар неко време, још и старе племенске силе, највероватније још бројно слободно становништво и њихове општине, али је јасна тенденција опадања њиховог значаја и улоге.

На жалост, о облицима преузимања власти, о симболима тог чина, за овај период немамо поузданих података али би свакако било интересантно вршити истраживања у том правцу.

У овом разматрању је од највеће важности реална основа, база на коју се ослањају владајући род, односно дукс или архонт. Са друштвеног становишта посматрано, свакако да је владајући слој представљао велики ослонац, пре свега жупани али и они који су на један или други начин били везани за њих. Најкарактеристичније оруђе власти, судећи по изворима, свакако је оружана пратња дукса односно архонта, наиме његова дружина.

Дружина није нешто специфично јужнословенско нити словенско. Она је карактеристична за све варварске народе ове епохе на одређеном степену развитка. Код Јужних Словена доказано је без икакве сумње постојање дружине у Карантанији где су косези-дружинници задржали изузетан положај чак и после покоравања ове области од стране Франака 820. године.

Код неких Јужних Словена које овде разматрамо имамо појаву дружине већ врло рано. У Панонској Хрватској избио је устанак против Франака 819. године на чијем челу се налазио дукс Људевит. Дукс Далматинске Хрватске, Борна, био је на страни Франака и њега је у бици на Купи Људевит поразио тако да се једва спасао захваљујући помоћи својих преторија-

[18] DAI 32, 120—125.

наца — auxilio tamen praetorianorum suorum protectus evasit.[19] Не може бити ни најмање сумње да су „преторијанци" о којима је реч у Франачким аналима управо чланови оружане пратње, дружине хрватског дукса Борне. У даљим сукобима Људевит напада Далмацију „cum valida manu" а њему се супротставља Борна „cum delecta manu". Можда се ради само о литерарној форми али с обзиром да се неколико редака раније помињу „преторијанци" можда се под овим облицима поново крију дружине Људевита односно Борне.

На жалост ништа поуздано не би се могло рећи о постојању дружина у осталим посматраним областима. Можда се у поглављу о Србији у спису „О народима", кад је реч о повратку Клонимира из Бугарске, под термином λαός — преведено обично као војска — и с обзиром на опште околности под којима је извршено заузимање српског града Достинике, крије дружина Клонимира.[20] Тим пре што се за војску коју је послао бугарски владар Симеон на Србију употребљава термин φοσσᾶτον. За постојање дружине у Дукљи можда би се могао узети податак, додуше из каснијег периода, по коме се Владимир повукао пред Самуилом на брдо Облик „cum omni gente sua".

Без обзира на оскудне податке али и помоћу аналогија, види се да постоје дружине па се може оценити њихова улога у стварању јужнословенских држава као елемента реалне снаге на коју су се ослањали дукси односно архонти.

У вези с оружаном пратњом и уопште изградњом државе поставља се питање организације, прихода итд. Оскудност извора онемогућава да се са сигурношћу одговори на многа од ових питања. Ту и тамо може се ипак по нешто закључити на основу изворних података, делимично на основу аналогија, делом на основу општег развоја и краја одређеног процеса. Нема сумње да је пљачка била један од извора прихода али по својој природи привременог карактера и ограничена на уже групе. О земљи, организацији, експлоатацији у свим видовима и на свим степенима не знамо на жалост скоро ништа. У ову групу спадају и трибути који су могли да повећају приходе пре свега владара. У спису „О народима" има неких елемената који то потврђују, али је најјаснији пример из почетка владе цара Василија I (867—886). Да би се средили односи између далматинских византијских градова и суседних Словена одређено је да градови овима плаћају одређен данак — πάκτα — и то Дубровник да плаћа архонту Захумља и архонту Травуније по 36 номизми а остали градови Словенима 710 номизми не рачунајући вино и остале врсте дажбина.[21] Ипак то нису могли бити основни извори прихода и, као што је већ речено, најзначајнији су били они од земље, које су архонти у једном или другом облику, вероватно већ

[19] Rački, Doc., 322.
[20] DAI 32, 76.
[21] DAI 30, 127—142.

врло рано почели делити. На жалост о томе за овај период не знамо скоро ништа. Морала је постојати према томе нека, макар врло примитивна, организација јавне власти, управе или нешто слично. У том смислу могу се сматрати жупаније као нека врста управних области на чијем челу су стајали жупани (било је већ речи о извесној диференцијацији међу њима), а у центру тих области је стајао град, civitas или кастрон. Константин Порфирогенит набраја само у Хрватској 11 жупанија, и бана који држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку, а у Паганији три жупаније. Иначе Константин наводи насељене градове: у Хрватској 9, у Паганији 4, у Србији 6, у Босни 2, у Захумљу 5, а у Травунији и Конављу укупно 5. Тешко је утврдити да ли је сваки од ових градова центар жупаније, иако то изгледа највероватније. У случају Хрватске и Паганије то се на први поглед може лако установити за један део градова иако остаје отворено питање за остале градове и за укупан број жупанија, односно градова који се с њима не поклапају. У сваком случају нема никакве сумње и двоумљења да су градови стварно центри области и да се под њима у највећем броју случајева подразумева увек и цела област, највероватније жупанија. У то потпуно уверава неколико случајева: 1) године 822. Људевит је после пораза побегао код Срба — ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur — где „unum ex ducibus eorum interfecto, civitatem eius in suam redegit dicionem"[22]; 2) Бугарски архонт Борис, враћајући се из Србије у Бугарску и плашећи се да га Срби не пресретну из заседе, затражио је таоце, синове архонта Мутимира, „који га спроведоше читавог до границе, до Раса" — μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς 'Ράσης[23], јер нема сумње да се овде ради о области а не о граду, у ужем смислу речи: 3) Клонимир је избегао из Бугарске и „са војском уђе у Достинику, један од српских градова, са циљем да преотме власт" — εἰσέρχεται εἰς τῶν κάστρων Σερβλίας τὴν Δοστινίκαν, μετὰ λαοῦ πρὸς τὸ παραλαβεῖν τὴν ἀρχήν.[24]

Да ли су архонти, односно дукси у овом периоду имали један град за који су били чвршће везани, нешто што би могло бити престоница или неки центар који се у том правцу развијао, тешко је рећи. Изгледа пре да би одговор морао бити негативан, бар за Србију ако узмемо у обзир каснију традицију. Можда би једино Достиника донекле могла да подсећа на „престоницу", јер је прва на списку српских градова и јер Клонимир њу прву заузима. Међутим како ни први ни други аргумент не могу бити коначни, пре изледа да таквог центра није било а да је центар државе био тамо где је био владар.

У чему и каква је била улога хришћанства у процесу формирања југословенских држава које овде разматрамо? Код

[22] Rački, Doc., 327.
[23] DAI, 32, 50—53.
[24] DAI 32, 75—77.

Јужних Словена опште се овај процес одвијао специфичним путевима. Основна карактеристика за све Јужне Словене је у томе да су центри одакле се ширило хришћанство били изван племенских односно касније државних територија. Ако се иде од севера према југу ти центри су били Салцбург, Аквилеја, далматински градови, Драч и градови у драчкој области итд. све до Солуна и до оних центара који нису пали у варварске руке. Црква, без обзира на њене центре, је покушала у VII веку да шири хришћанство код Јужних Словена, али без много успеха. Хришћанство почиње брже да се шири јачањем владајућег рода и с њиме везаног владајућег слоја. Оба се процеса одвијају паралелно. У Хрватској се хришћански натписи јављају на почетку IX века онда када је и обновљена сплитска надбискупија. Из овог периода је крстионица дукса Вишеслава, вероватно претходника Борне, па чак и један натпис жупана Годеслава на фасади Светског Крста у Нину. Слабије смо обавештени о том процесу код Срба. Изгледа да је христијанизација овде ишла спорије него у хрватским областима, али је у првом моменту и она долазила са запада. Имена српских архоната су дуго словенска. Стефан је прво хришћанско име у владајућој породици (око 840 г.), али је у другој половини IX века и ту процес христијанизације ишао брже, упоредо са јачањем државе. Најспорије је овај процес текао у Неретљанској области, јер средином X века Константин Порфирогенит ову област назива још увек Паганијом.

Сарадња између цркве и владалачког рода почивала је на хришћанској науци која је јачала нову власт над осталим становништвом. Није према томе случајно да је најчешће управо владалачки род убрзавао увођење и ширење хришћанства. С друге стране хришћанство је и слабило ове нове организације. Верски центри су били изван земље и спроводили углавном политику велике силе на чијој су се територији налазили. До средине IX века изгледа да Византија није у том погледу значајније утицала на улогу цркве нити је била заинтересована за успешнију акцију. Од средине тог века међутим, судећи по мисијама и активности цркве, ова политика се мења, али су тада основи јужнословенских држава углавном постављени.

Јужнословенске државе о којима је овде било речи изградиле су основне елементе своје државне организације у периоду од досељења до средине IX века. У том истом периоду Византијско царство је било заузето борбама на истоку, унутрашњим проблемима, а на Балкану од краја VII века борбама са Бугарском и обнављањем власти у Грчкој и периферним областима Балканског полуострва. Прва етапа реалног обнављања власти на Балканском полуострву огледа се у стварању низа тема: Тракије и Хеладе, Македоније, Солуна, Стримона, Драча, Никопоља и Далмације, и ова етапа завршава се у другој половини IX века. У истом периоду настају у срцу Балканског по-

луострва државе чији су битни и основни елементи углавном изграђени. Византијски утицај на српске и хрватске центре је био према томе у доба постављања основа државе сведен на малу меру. Тај утицај осећао се у наредном периоду јаче и трајније у српским, слабије и краткотрајније у хрватским областима. Византија је прихватила у тим односима, нарочито од владе Василија I надаље, постојеће владајуће снаге укључивши их у своје концепције међународне политике: признавање владајућег рода, његово укључивање у хијерархију владара — додуше врло ниско на лествици држава —, деловање на владајући слој разним путевима и средствима, покушај утицања путем цркве и клера унутар државе итд. С друге стране за ове државе и њихове владаре било је и те како важно византијско признање, јер су тиме укључиване у суверени свет држава и тако стекле једино у оно време могуће међународно признање. Остају да се истраже још многи проблеми из овог периода или посебно византијски утицај у даљем развоју јужнословенских држава наиме од краја IX века надаље, када је овај утицај био и снажнији и интензивнији а отпори изражени на специфичан начин.

JADRAN FERLUGA

BISANZIO E LA FORMAZIONE DEI PRIMI STATI DEGLI SLAVI DEL SUD

Riassunto

Sul territorio bizantino si formarono dal secolo VI/VII fino alla metà del secolo IX alcuni fra i primi stati degli Slavi del sud. In questo articolo, che ha per scopo di porre in rilievo alcuni aspetti di questo problema, non vengono prese in considerazione le Sclavinie in Grecia e Macedonia. Il loro sviluppo normale fu forzosamente interrotto dall'intervento bizantino e da quello bulgaro e solo una parte di esse si formò molto più tardi in stato. Lo stesso vale per le tribù slave sottomesse dai Bulgari verso la fine del secolo VII poichè il loro ruolo nella formazione dello stato bulgaro fu di carattere speciale. Dalle fonti e specialmente dalle opere di Constantino Porfirogeneto si vede che gli elementi constitutivi dei primissimi stati degli Slavi nel cuore della penisola balcanica, i cioè gli stati dei »Croati, Serbi, Zachlumiti, Tervunioti, Canaliti, Docleati e Pagani« (DAI 29, 66—68), che questi elementi si formarono fino alla metà del secolo IX. Le classi dominanti (arhontes, zupani, ecc.), la »gens« regnante, il seguito armato, l'amministrazione per quanto

primitiva e poco sviluppata, lo civitates ed i kastra, ecc, furono quegli elementi che si formarono in questo periodo e che sono alla base di questi stati. Il processo di differenziazione sociale, accelerato o meno da influenze esterne, fu quello che condizionòlo sviluppo verso la formazione degli stati. In questo stesso periodo Bisanzio, che realmente aveva perduto il potere nei Balcani, ecceto lungo le coste, fu occupata da altri problemi o riusci a riconquistare parte delle Sclavinie in Grecia e delle regioni periferiche della penisola creandovi nuovi temi. Una parte delle Sclavinie soccombette alla avanzata e all' espansione dello stato bulgaro. Bisanzio fu più attiva nella sua politica verso gli stati slavi nel cuore dei Balcani dalla seconda metà del secolo IX ma ciò avvenne quando questi si erano già costituiti nei loro elementi essenziali. Praticamente Bisanzio influì minimamante sulla prima fase della formazione di questi stati Il suo influsso sullo sviluppo posteriore fu molto più grande e duraturo nella seconda fase, che potremmo chiamare di stabilizzazione, più importante nei paesi serbi meni duraturo in quelli croati. Molti problemi sono ancora aperti, altri dovranno essere iniziati e forse un giorno ne seguirà una sintesi completa.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

NADA KLAIĆ

TRIBUNI I CONSULES ZADARSKIH ISPRAVA X I XI STOLJEĆA

I

U fondu zadarskog samostana sv. Krševana upadaju na prvi pogled u oči neke isprave u kojima se javlja po nekoliko *tribuna*, dok se u drugima na neobičnom mjestu, tj. u formuli actuma spominju *consules*.[1]

Nameće se prema tome ovaj problem: da li su ti tribuni i consules nekadašnji bizantski činovnici koji su se održali i u srednjovjekovnom gradu sve do X i XI stoljeća ili su oni predstavnici novo formirane komune u XII stoljeću? Odgovor na to pitanje može dati samo kritička analiza zadarskih isprava. Njeni se rezultati mogu provjeravati s jedne strane zadarskim općinskim uređenjem, a s druge strane analognim razvitkom gradova na Mediteranu uopće i bizantskih napose. Problem nije jednostavan, jer su spomenute isprave jedina svjedočanstva za tribune i konzule u Zadru u X i XI st.

Međutim, i historiografija nam može pokazati put u rješavanju problema. Bizantolozi su utvrdili kakav je bio položaj tribuna u bizantskim zemljama do VIII st. i kako se otad postepeno mijenjao.[2]

---

[1] To su ove isprave: oporuka priora Andrije (F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, 1877, str. 17—20; dalje Doc.); *M. Kostrenčić*, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I (CD I), Zagreb 1967, str. 25—28; Cartula traditionis priora Maja iz 986. g. (Doc., str. 21—23; CGI 44—46); darovnica za pravo ribarenja iz o. 995 (Doc., str. 25. CD I, str. 49—50); oporuka Agape (Doc. str. 26—28; CD I, str. 48—49); svjedočanstvo o zamjeni kuće u Zadru iz 1033 (Doc., str. 41—42; CD I, str. 67—68); darovnica Savine iz 1034 (Doc., str. 42; CD I, str. 68—69); carta securitatis za vrt pred crkvom sv. Tome iz 1036 (Doc., str. 43; CD I, 69—70); carta securitatis Sergija iz 1036 (Doc., str. 44; CD I, str. 70—71); oporuka Dauzete iz 1044 (Doc., str. 47—8; CD I, str. 77—78); hirograf opata Petra o posjedima u Diklu i na Pašmanu iz 1067. g. (Doc., str. 69—72; CD I, str. 106—109).

[2] Govoreći o predstavnicima centralne vlasti u gradovima bizantske Italije *Ch. Diehl* je istakao da su u manjim gradovima mjesto magistra mili-

E. Mayeru jedinom autoru koji je posebno ispitivao rimsku podlogu dalmatinskoga i istarskoga municipalnoga uređenja — iako bez prethodne kritičke analize izvora — se činilo da su zadarski tribuni značajni i za shvaćanje njihove pojave u Italiji. Imajući pred sobom čitav dalmatinski materijal do XIV st. on je zaključio da su tribuni »in diesen Römerstädten zwar Vollstreckungsbeamte, aber nicht die regierenden Richter geworden«. Ipak se nije usudio rješavati pitanje tribuna u Dalmaciji u pojedinostima, jer je jasno vidio nesklad u izvorima. Prema njegovu mišljenju najvjerojatnija je pretpostavka da su tribuni općinski izvršni organi koji su se svake godine iznova postavljali. Mayer je također konstatirao znatno jače tragove rimskoga uređenja na ispitivanom području nego što se to dotad smatralo. Utvrdio je da zapovjednici istarskih i dalmatinskih gradskih općina vuku porijeklo iz rimskoga uređenja, ali su se njihove vojničke službe postepeno pretvarale u gradske. Tako carski činovnici postaju općinskima, ali rimsko pravo ne dopušta da tribuni postanu sucima.[3]

Međutim, u tumačenju zadarskih consules Mayer nije bio toliko jasan. On je doduše razabrao da je titula consul nastala iz datacije isprave, ali se nije upuštao u tumačenje kada i gdje se ona prvi put pojavljuje.[4] Radeći kasnije na talijanskoj ustavnoj povijesti Mayer je uglavnom ponovio svoje mišljenje.[5] S njim se u glavnim

---

tum tribuni vojnički zapovjednici gradskih garnizona [Etudes sur l'administration byzantine dans l' exarchat de Ravenne (568—751), Paris 1888, str. 112]. Ponekad su ti časnici imali titulu comesa koja je bila sjedinjena u jednoj osobi s tribunskom. U svakom se biskupskom gradu egzarhata nalazio po jedan tribun (113). Tribuni nisu bili samo vojnički činovnici; njima je bila povjeravana briga za zidove, utvrde, potrebnu hranu za posadu itd. Kompetencije su se tribuna sve više proširivale. Tribuni postaju prve ličnosti u gradu i istarski izvori, prije svega poznati rižanski placitum iz 803 g. svjedoče da su tribuni primali ponekad neposredno iz Bizanta titule consula ili hipata. Tako su oni potisnuli civilnu administraciju, jer se njihova vlast nije protezala samo nad vojnicima, nego i nad civilnim stanovništvom. Tokom vremena tribunska čast prelazi u nasljedstvo odličnih gradskih porodica, ali tribun tada nije više stvarna funkcija (113 i d.). Svakako je karakteristično da Diehl u svojoj opsežnoj monografiji uopće nije dodirnuo pitanje zadarskih tribuna X-tog stoljeća, iako je genetički njihovo porijeklo morao — tako dugo dok nije kazao da su isprave falsifikati — izvoditi upravo iz onoga razdoblja bizantske vlasti kad je sistem bio uveden.

[3] *E. Mayer*, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, Weimar 1903, str. 38, 40, 41, 90, 91.

[4] N. dj., str. 100.

[5] Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunftherrschaft I, II; Leipzig 1909. Mayer se u tom djelu naročito osvrnuo na pitanje mletačkih tribuna. Priznao je doduše da je to pitanje složeno, ali mu je ipak uspjelo utvrditi razvitak mletačkoga tribunata. Tribuni su ondje najprije vojnički zapovjednici (do otprilike IX st.), zatim nasljedni tribuni na čelu pojedinih gradova mletačkoga dukata i najzad u X st. nastupa novi, široki sloj „tribuni noviter facti", između kojih se izdvajaju tribuni judices, dok su ostali samo nobiles (I, 395 i d.). O mletačkim tribunima do svršetka XI. st. vidi II, 135 i d.

crtama složio *L. M. Hartmann* koji je odlično poznavao i obradio povijest Italije od pada carstva do Otona.[6]

Kad je *M. Šufflay* još početkom stoljeća govorio opsežnije o dalmatinskoj privatnoj ispravi on se uopće nije zadržao na problemu zadarskih tribuna, već je u vezi s formulom datiranja pokrenuo pitanje konzula i izvodio njihovo porijeklo iz »rimske starine«.[7] I dok je Šufflay pratio samo tragove rimskoga prava *Ugo Inchiostri* je napustivši svaku opreznost prešao u drugu krajnost uvjeren da smije govoriti o historiji rimskoga prava u Dalmaciji u X i XI st.[8]

---

[6] Geschichte Italiens im Mittelalter I—IV, Gotha 1897—1915. Hartmann je s pravom podvlačio važnost jednoga procesa koji je značajan za sve vojnički uređene provincije: naseljeni se vojnik postepeno pretvara u kolona, a njegov zapovjednik u posjednika. Razlika se između vojničkih naselja i veleposjeda pomalo gubi i, što je još važnije, renta se od novčane pretvara u naturalnu. Potonji je proces došao naročito do izražaja u Veneciji. Vidi II/1, str. 131 i d.; II/2, str. 103 i d. *Hartmann* je u spomenutom djelu uglavnom ponovio rezultate svoje ranije rasprave „Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750), Leipzig 1889.

[7] Die dalmatinische Privaturkunde, Wien 1904, str. 51. Šufflayeva monografija o dalmatinskoj privatnoj ispravi za nas je važna i zato što je on jedini obrađivao razdoblje dalmatinske isprave prije pojave notarijata, a upravo u tom razdoblju Zadar bi, prema sačuvanom materijalu, trebalo da zauzima posebno mjesto. Ipak, Šufflay se nije usudio ići dalje od opreznih pretpostavaka. Jedna je od takvih i ta da se Ansfredus iz isprave iz 1033. g. naziva notarius na osnovu rimskoga običaja i da mu je ta titula davala vjerodostojnost (30). Zadarska je karta prema njegovu uvjerenju arhaičke kratkoće koja upućuje na nekadašnji nestali tip isprave, a traditio carte nastaje pod crkveno-rimskim utjecajem kojem se tobože ne mogu oteti ni hrvatski vladari (33, 34). Za nas je zanimljivo da je već on ustvrdio kako je Zadar imao jedini od dalmatinskih gradova »letztwilligen Verfügungen«, ali treba dodati i to da je Šufflay naročito naglasio da su to odredbe koje samo podsjećaju na oblike rimske oporuke (131). Stoga je i govorio o zadarskom »testamentu« u »prednotarsko« doba.

[8] To se pravo tobože razvijalo pod utjecajem bizantskoga duha i kulturnim naslijeđem Zapada. Međutim, koliko vrijede zaključci Inchiostra lako će se razabrati ako spomenem njegovo tumačenje porijekla zadarskih notara: budući da su to svećenici, njihovu genezu treba izvoditi iz bizantskoga zakonodavstva· jer je prema njemu i svaka, pa i najmanja crkva imala notara (116)! Pred tim crkvenim pisarima sklapali bi se pravni poslovi, jer tabeliona, dakle javnih pisara kao ovlaštenih osoba, još nema (118). Neposredni ostatak rimskoga prava je tobože testament u nasljednom i kupoprodaja, zamjena odnosno donacija u obveznom pravu (120). Andrijina oporuka pokazuje da se ni poznavanje bizantskoga prava nije izgubilo, ali da je sastavljaču bila poznata i forma najstarijih rimskih oporuka. Ta je oporuka najznačajniji spomenik dalmatinskoga privatnoga prava. K istom ga zaključku vode i tekstovi Agapine i Dauzetine oporuke (126). Premda i Inchiostri mora priznati da ni jedna od zadarskih oporuka nema ni heredis institutio ni klasičnu formulu heres esto, zaveden terminom testamentum, a ne poznavajući uopće dalmatinsku diplomatiku mislio je da ima pred sobom testament u pravom i klasičnom smislu te riječi. Pa ipak, iako je na svakom koraku vidio rimske ili bizantske tragove u pravu, on je najzad morao priznati da mu nedostaje osnova »per provare la diretta conoscenza dell'opera di Giustiniano fino al XII secolo« (157). Vidi Contributo alla storia del diritto romano in Dalmazia nel X e XI secolo, Archeografo triestino 31, 1906.

Međutim, kad je *Marijan Horvat* povodom izdanja oporuke splitskoga priora Petra[9] ponovo, poslije Inchiostra, počeo raspravljanje o tom obliku privatne isprave, bio je također na krivom putu. Zaveden prije svega lošim tekstom Petrove oporuke, zatim Baradinom teorijom o pokrštenju, a ne zauzevši kritički stav prema izvornom materijalu on je previdio da su tobožnje najstarije dalmatinske oporuke pravno i formalno bliže dalmatinskom testamentu XII stoljeća, nego klasičnoj rimskoj oporuci. Uostalom, on je kao i njegovi predšasnici[10] morao konstatirati da se »po gledištu rimskoga prava ne bi uopće radilo o oporuci (testamentum), nego samo o kodicilu (codicillus), tj. o razredbi posljednje volje ...«. Tobožnja »slavenska« shvaćanja nisu dopuštala da se i u dalmatinskim oporukama razvije heredis institutio kao jedan od najbitnijih elemenata rimske oporuke.[11] Stoga je poslije njegove rasprave pitanje najstarijih dalmatinskih oporuka ostalo otvoreno; utoliko više što je valjalo ispraviti loši tekst oporuke kojim se služio Horvat. To je učinio *Jakov Stipišić*.[12]

Karakteristično je da ni rijetke *diplomatičke analize* nisu ništa pridonijele osvjetljavanju neobično rane pojave zadarske privatne isprave. Kako je *Josip Nagy* u svojim dosta brojnim radovima na-

[9] Oporuka splitskoga priora Petra, Rad JAZU 283, 1951, str. 119—174.

[10] Od posljednjih decenija XIX st. vodi se u našoj pravnoj literaturi rasprava o tome da li se oporuka u dalmatinskim gradovima pisala i sastavljana prema formi rimske oporuke ili nije. Već je Spevec pozivajući se na razvitak germanskoga prava i na affatomiju tvrdio da je potonja »pretvorivši se u donaciju post obitum postala ujedno novom vrsti ove, naime, donacijom cijele imovine ili njezine kvote« i pružala »mogućnost da se prenese cijela imovina ili imovinska kvota za slučaj smrti poput prenosa pojedinih stvari; dakle načelno bez nasljednopravnih posljedica za stečnika« *M. Spevec*, Oporuka po statutu korčulanskom i spletskom, Mjesečnik prav. društva u Zagrebu, 1889, str. 299). Na taj se način »darovatelj nemora umah rastati s darovanom imovinom«, a ipak je nadario crkvu. Ovu vrstu pravnih poslova svrstava Spevec u dvije grupe: »*donatio post obitum* naprosto i darovanje uz pridržano uživanje — *donatio reservato usufructo*« (300). On upozorava da se u tim pravnim poslovima »zadovoljavala potreba razpoložbe za slučaj smrti ne samo u franačko doba, nego i u kasnijem srednjem vijeku« (301). Uz spomenute donacije pojavljuju se »zadužbine« kao »jednostavne razpoložbe ostavitelja ... u korist crkve za spas duše ...« (302) kao i iste takve raspoložbe za slučaj smrti kod klera koje se po mišljenju Speveca nepravilno nazivaju oporukama. Kako »tim oporukama manjka pravilno i bitni sadržaj rimske oporuke 'heredis institutio' i rimskopravna forma«, Spevec dopušta da je rimsko pravo doduše djelovalo na srednjovjekovno, ali da se oporuka ipak razvila »od poznatih nam prenosa imovine po smrti u formi dvostranih pravnih posala, od donacija post obitum imenito njemačkopravnog fideikomisa — prenosa imovine po vjernoj ruci, po Salmannu« (303). U tom ga uvjerenju učvršćuje činjenica da još u splitskom statutu nema ustanove heredis institutio, premda je ona »caput et fundamentum« rimske oporuke (341) Najzad, već je on opazio da se srednji vijek nije tačno držao forme rimske privatne oporuke, pa se »rimska privatna oporuka sa redom svjedoka nije sviđala ni ondje gdje je inače rimsko pravo uživalo veliki ugled« (342).

[11] N. dj., str. 146.

[12] *J. Stipišić*, Oporuka priora Petra, Zbornik hist. inst. JAZU 2, 1959, str. 173—182.

lazio tumačenje za sve neobične pojave u zadarskoj ispravi u »rimskoj civilizaciji«, to je imao uvijek spreman odgovor na različite probleme. On smatra ne samo sve Krševanove isprave originalima, već drži i to da su se sačuvale u »prvoj opremi«. Pomanjkanje bilo kakvog kritičkog stava dopušta Nagy-u da predstavi zadarske isprave kao »rimsko-dalmatinski« tip.[13] Zato njegovi inače dosta opsežni radovi nisu pomakli raspravljanje s mrtve tačke na kojoj je zaostala još od *Franje Račkoga*. On se, stekavši izdavanjem svojih Documenta istančan osjećaj za vrijednost isprava, nije ustručavao neke od zadarskih isprava svrstati među sumnjive ili falsifikate. No, na njegovim je konstatacijama i ostalo, jer ni on sam, ni historičari poslije njega — uz rijetke izuzetke — nisu ulazili u kritičke analize. Stoga je *Vladimir Babić* u Historiji naroda Jugoslavije I pri tumačenju zadarskog tribunata preuzeo opće mišljenje[14], dok *Jadran Ferluga* pretpostavlja da se termin consul u formuli actum zadarskih isprava odnosi na bizantske careve.[15] Izuzetak ne čini ni najnoviji

[13] Hrvatske isprave iz doba narodne dinastije, Zbornik MH o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva 1925, str. 327 i d. J. Nagy se jedini od hrvatskih historičara posebno bavio pitanjem »Tradicije isprava iz doba hrvatske narodne dinastije izdanih u korist zadarskih samostana sv. Krševana« (Zbornik kralja Tomislava, Djela JAZU 29, 1925, str. 430—45). U spomenutoj je raspravi Nagy ušao u analizu isprava s neobičnog stajališta (koje je tek trebalo dokazati!) da »isprave koje su izdane u korist samostana sv. Krševana predstavljaju rimsko-dalmatinski tip« (431). Po njegovu su mišljenju isprava opata Traza iz 1033, darovnica Savine iz 1034, i dvije carte securitatis iz 1036 ne samo originalne isprave, nego su se »k tome sačuvale u svojoj prvoj opremi« (432). Te su isprave tobože »od neprocjenjive vrijednosti, jer nam dobrim dijelom pokazuju postepen razvoj zadarske dispozitivne isprave (carta)« (433). I sve tri oporuke o kojima ovdje raspravljamo spomenutom su autoru originali u kojima tobože »imamo jedan markantan ostatak iz rimske isprave koja je na dalmatinskom području čak i u doba vladanja hrvatskih narodnih vladara mogla mirno živjeti dalje sve dotle dok se nije preživjela«. Budući da je neke od tih oporuka već Rački označio kao sumnjive, Nagy se pita »na što se ima protegnuti ta sumnja Račkoga, da li na originalnost isprave u užem diplomatičkom smislu ili na originalnost pisanoga komada«? Zato i odgovara da »s obzirom na diplomatičku originalnost ne smatra tu sumnju opravdanom«, ali da mu »se čini da nisu prvobitni originali« napisani pred »izdavačevim očima«, tj. »u ono doba kad je izdan nalog«, nego neki sastavci »vrlo blizu prvotnoj opremi i još k tome s istom pravnom snagom koju je imala i prvobitna oprema« (434, 435). Međutim, Nagy nije kazao na osnovu čega smatra da su isprave iz Krševanova fonda originali bilo u diplomatičkom ili paleografskom smislu, jer on nije analizirao ni pismo ni diplomatičke formule. On je u stvari na sličan način ocijenio sve Krševanove isprave: sve su originali, samo što su neke sačuvane u »prvoj opremi«, a druge u prijepisima. Dakako, da uzalud tražimo na osnovu čega se razlikuje »prva oprema« od ostalih i na osnovu čega se prepoznaju originali! Zato je poslije njegova priloga pitanje isprava iz jednoga od najdragocjenijih zadarskih samostanskih fondova ostalo potpuno otvoreno.

[14] V. Babić misli da su tribuni velikoposjednici te »tribunska čast i naslov postaju tako nasljedni u pojedinim porodicama« (179). Za takav je zaključak nedostajao Babiću dokaz u izvornom materijalu, jer su zadarske isprave jedini dokumenti u kojima se spominje više tribuna, a one ne omogućuju takav zaključak.

[15] Vizantiska uprava u Dalmaciji, Pos. izd. SAN 6, 1957, str. 84.

pokušaj *Miroslava Brandta* da na osnovu istih isprava utvrdi komunalni razvitak Zadra do polovice XI st.[16] On je također pristupio radu bez ikakve kritičke ocjene izvornog materijala.

Takav je stav historiografije nerazumljiv uzme li se u obzir da je *Guiseppe Praga*, najbolji poznavalac zadarskih arhivskih fondova pred četrdeset godina izrekao svoje mišljenje.[17] On je konstatirao da od 33 dokumenta iz fonda sv. Krševana između 908. i 1183. godine 23 komada pripadaju razdoblju od 1029. do 1078. g. Ta anomalija, kaže Praga, ne bi bila toliko neobična da nema drugih elemenata koji pobuđuju sumnju. Jer dok su dokumenti poslije 1183. g. diplomatički i paleografski autentični, raniji imaju ove nedostatke: predstavljaju se bez iznimke kao originali, pisani su knjižnim pismom, a kronološki podaci u njima su pogrešni ili manjkavi. Nadalje, diplomatička struktura, ukoliko postoji, je nesavršena, a stil isprava nije notarsko-kancelarijski nego analističko-kroničarski.[18] Premda se na svakoj od ovih tačaka Praga i posebno zadržao, ostao je osamljen. On je, nadalje, jedini pokušao ocijeniti Krševanov materijal s paleografskog stajališta. Rezultati do kojih je došao su za taj izvorni materijal porazni: Praga je zaključio da isprave iz Krševanova fonda sve do druge polovice XII st. »non sono ne diplomaticamente autentici, ne paleograficamente originali«, već mnogo kasniji falsifikati nastali u Krševanovu skriptoriju.[19]

II

Isprave

Ne bi se moglo smatrati slučajem da su — uz jedan izuzetak[20] — sve »tribunske« i »konzulske« isprave zadarske provenijencije. Štaviše, i opet uz jedan izuzetak — to je presuda u korist priora Dra-

[16] Neki elementi komunalnoga razvitka srednjovjekovnog Zadra do polovine XI st., Zadarska revija 2—3, 1967, str. 144—57. Nedostatak se kritičke analize dokumenata osjeća u Brandtovu prilogu utoliko više što on gradi svoje zaključke isključivo na Krševanovim ispravama za koje je ipak G. Praga pred gotovo trideset godina kazao da nisu ni diplomatički ni paleografski originali!

[17] Praga je najprije u opsežnoj raspravi Lo »Scriptorium« dell'Abbazia benedittina di San Grisogono in Zara (Archivio stor. per la Dalmazia, Vol. VII, VIII, IX, Roma 1929, 1930) analizirao najvažnije isprave samostana sv. Krševana. Zatim se u raspravi La traslazione di San Niccolò e i primordi delle guerre normanne in Adriatico (Archivio stor. per la Dalmazia, Fasc. 61—65, 1931) osvrnuo na neke druge isprave, koje su, kako je on smatrao, povezane s normanskom opsadom Raba 1075. g.

[18] Lo »Scriptorium«, str. 293.

[19] N. dj., str. 315.

[20] Doc., str. 102; CD I, str. 137. U zakletvi što je dalmatinski gradovi daju duždu Silviju 1075. g. spominje se među ostalima splitskim prvacima Gaudinus tribunus. Ovaj bi primjer mogao potvrditi mišljenje E. Mayera prema kojem su tribuni u dalmatinskim gradovima općinski izvršni organi, a nisu suci.

ga iz 1092. g.[21] — sve spomenute isprave pripadaju jednom od najbogatijih arhivskih fondova, samostanu sv. Krševana.

Jedno od osnovnih pitanja koje prije *diplomatičke analize* treba riješiti je problem pravne vrijednosti isprave od X do XII st.; zatim treba ispitati da li su Krševanove isprave napisane u onim oblicima koji odgovaraju privatnoj i javnoj ispravi u dalmatinskom susjedstvu, prije svega u Italiji. Rezultati će nam tih ispitivanja dati odgovor na osnovno pitanje: da li je zrelost zadarske isprave X i XI st. posljedica kontinuiranog razvitka iz antike ili su isprave takve zato što su nastale u doba kad se s notarijatom (od druge polovice XII st.) javlja u svim dalmatinskim gradovima pismeno učvršćivanje pravnih poslova.

Zahvaljuući prije svega radovima *H. Brunnera* i *O. Redlicha* kao i njihovih nastavljača danas je uglavnom utvrđen razvojni put privatne isprave u Italiji i Njemačkoj.[22] Iako njihovi priručnici mogu vrlo lako i zavesti[23], opreznom upotrebom nas dovode do dragocjenih spoznaja. Danas je na primjer jasno da od IX st. dalje u Italiji i izvan nje isprava ima sve manju vrijednost u pravnim poslovima, pa je razvitak išao tako daleko da je isprava izgubila dokaznu snagu, pretvorila se iz karte u noticiju i dalje u akt. To je razdoblje kad uglavnom nema notarijata kao javne ustanove. Isprave izdaju većinom sami destinatari, ali oni nemaju pravo ovjerovljavanja isprave,

---

[21] Doc., str. 155; CD I, str. 201. I ovaj je izuzetak toliko karakterističan da je poslužio E. Mayeru za zaključak o položaju i funkciji dalmatinskih tribuna u srednjem vijeku. Vidi bilj. 3.

[22] Privatna isprava u bizantskoj Italiji (Ravena, Pentapolis, Dukat rimski i Južna Italija) se nastavlja na staru rimsku epistolu i poprima njen subjektivan oblik. Poslije invokacije slijedi u njoj datacija dok tekst počinje redovito s dispozicijom. Ona prema tome nema arenge. Na dispoziciju se obično nastavlja deskripcija, zatim sankcija i formula prijetnje. Iako o završnom dijelu mlađe rimske isprave ne vlada u diplomatici jedinstveno mišljenje, ipak su svi autori složni u tome da je komplecija kao dio koroboracije njen najvažniji dio.

S obzirom na pravnu vrijednost, dokaznu snagu i karakter *H. Brunner*, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde, Berlin 1880, st. 44 i d. je novorimsku ispravu podijelio na dokaznu (notitia, breve, memoratorium) i na poslovnu ili dispozitivnu (carta, testamentum, epistola). Međutim, i on kao i drugi autori (*O. Redlich*, Urkundenlehre III, str. 15 i d.) su upozorili na to da u kasnije vrijeme terminološki kriterij nije dovoljan za razlikovanje dviju vrsta isprave.

[23] Tako je *M. Barada*, Dvije naše vladarske isprave (Croatia sacra VI, Zagreb 1937) koji je za upoznavanje razvitka privatne isprave imao u rukama samo spomenutu Brunnerovu monografiju, bio toliko zaveden njenim sadržajem da je bez ustručavanja obje kneževske isprave iz IX st. ubrojio među privatne isprave! „Te dvije naše isprave u svemu se podudaraju s *ispravama lombardsko-tuscijskim*, tj. onim Regnum Italiae; osim toga ne samo da imaju oblik karte lombardsko-tuscijske, nego što je još važnije, po njima vidimo — kako misli Barada — da u ono doba u Hrvatskoj isprava još uživa punu vjeru«. Barada je bio uvjeren da obje »makar su po sebi javne isprave, nemaju ništa zajedničkoga sa ispravama bliže papinske države, osobito Ravenne, ni bizantinske južne Italije, Venecije i Istre, kao ni sa franačkim ispravama« (7). Zaista šteta što Barada nije vidio osnovnu kontradikciju u svome dokazivanju!

pa noticija nije dokazna isprava već jedino služi zato da olakša svjedočanstvo svjedoka u dokaznom postupku. Pod takvim okolnostima i noticija pomalo gubi smisao za postojanje, njene se formule ograničavaju na *notitia testium* »welche nur die Zeugen und die Hauptsache der von ihnen bezeugten Handlung fixiert«.[24] Takve *bilješke* ili *akti* nisu diplome niti imaju bilo kakvu pravnu funkciju; to su obično nedatirani i jednostrani zapisi o pravnom poslu s popisom svjedoka. Opća nepismenost i X i XI st. dovodi do potpunog nepovjerenja prema ispravi kao pravnom svjedočanstvu, pa se mjesto nje, osobito kod statucije, darivanja itd. upotrebljavaju simboli. U toj fazi razvitka isprava postaje samo jedan od simbola i to, kako će pokazati zadarski primjeri, ne baš najbitniji.[25]

Zadarska isprava nije mogla u općenitom razvitku biti neki izuzetak. Zato će nam spomenuti razvitak isprave, kolikogod je dan u najgrubljim linijama, poslužiti kao putokaz.

Pri analizi zadarske isprave poslužit ćemo se sudskim presudama (koje izdaje gradska civilna ili crkvena vlast), jer su to dokumenti u ispravnost kojih nema nikakve sumnje.

Jedan od najdragocjenijih zadarskih dokumenata do XII st. je poznata presuda priora Draga iz 1091. g. u korist Vekenege.[26] I to ne samo kao historijski izvor, već i zbog svojih podataka o načinu nastajanja sudske isprave i njena ovjeravanja. Naime, Petar otac Vekenegina pokojnog muža htio je lišiti Vekenegu, Cichinu kćer, tada već redovnicu, baštine, pa ga je ona tužila prioru i biskupu. Pred obojicom i pred sucem Ivanom (iudicator) vodi se parnica. Spomenuti »more antiquorum diiudicare volentes« dosudili su Vekenegi njen dio kao da je živ njen suprug. Nezadovoljan presudom Vekenegin tast želi pred nadbiskupov sud, našto je i Vekenega pristala. Kad uza sve to Petar nije htio pristupiti nadbiskupovu sudu, prior Drago je dao Vekenegu uvesti u njen dio kuće. Pri predaji posjeda prisutan je arhiđakon Majo koji je po nalogu priora i biskupa »vjerno i istinito« napisao o svemu ispravu (libellum). Međutim, upravo

[24] *O. Redlich*, Die Privaturkunde, str. 69.

[25] Za pravnu vrijednost isprave u XI st. u Zadru dragocjen je dokumenat presuda papinskoga poslanika Teuza u korist samostana sv. Krševana za celu sv. Ivana na Telašćici (Doc., str. 59, CD I, str. 99—100). Naime, kad je opat tužio Gorbinu da je oteo samostanu celu koju mu je najprije dao, onda Teuzo »interogauit clericos et boni testimoni laicos, si res ita se habe. ret, quemadmodum abbas retulit« našto su svi prisutni potvrdili da opat govori istinu. Budući da Teuzo »per sacerdotes et clericos et per ueridicos laicos cognouit hoc fore uerum«, uveo je opata u posjed cele držeći u ruci kao simbol štap. Kad je nadbiskup Gerard 1074 g. (Doc., str. 99, CD I, str. 136—137), također papin poslanik, ponovo presuđivao u korist samostana — sada otima redovnicima celu biskup Stjepan — on se pozvao na Teuzovu presudu za koju je saznao iz isprave (cartula) koju mu je dao opat. Prema tome, nije tačno mišljenje stvoreno na osnovu ovih isprava da je isprava u Zadru u drugoj polovici XI st. imala »dokaznu moć« (*M. Barada*, n. dj., str. 9).

[26] Doc. 154—5; CD I, str. 200—202. Isprava je ponajviše poznata u historiografiji po svojoj dataciji. Naime, datirana je »tempore quo Uladislau, Pannoniorum rex, Chroatie inuadens regnum domnum Almum, suum nepotem illo statuit regem«.

tekst koji u toj ispravi slijedi poslije podatka arhiđakona Maja pokazuje da se u Zadru još uvijek nije smatrala vjerodostojnom isprava koja nije imala ovjerovljenje nekoga javnog lica i koja nije bila čitana pred svjedocima. Stoga Majo dodaje ovaj tekst: Et post traditam[27] *coram his testibus lecta* et *sigillo dicti prioris signata«*. Zatim slijedi Majov popis prisutnih svjedoka (testes) koji su kao i »alii quam plures colaudantes et confirmantes«. Isprava je na žalost transumirana samo u kartularu sv. Marije[28] tako da nam nije sačuvan pečat priora Draga. Bitno je dakle ovo: zadarsku ispravu potkraj XI st. ne piše osoba javne vjere već crkveno lice vješto pisanju. To znači da isprava ne stječe fidem publicam pismom ili nekim znakom osobe kojoj je povjereno pisanje. Priorov pečat s jedne strane, propisan odnos izdavača isprave prema pisaru i potrebna prisutnost svjedoka čini čitav postupak oko izdavanja isprave vjerodostojnim.

---

[27] O formuli post traditam uz kompleciju koja se nalazi i u prvim Krševanovim ispravama pisao je već i *Brunner*. On vrlo uvjerljivo dokazuje da je formula post traditam ušla u gotovo sve vrste rimske isprave, dakle ne samo donacije, već i kupoprodaje, pa štaviše i testamente. Ta formula znači stvarno predaju karte — traditio cartae — iz ruku izdavača u ruke destinatara. U lombardsko-tuscijskoj ispravi traditio cartae ima isto značenje, ali Brunner pretpostavlja i mogućnost da »in einzelnen Fällen der Notar, wenn er die hergebrachte Formel schrieb, entweder gar nichts dachte oder eine andere Tradition im Sinne hatte« (96). Za langobardsko područje traditio je akt koji se vrši prije roboracije svjedoka i odnosi se na fingiranu predaju nesvršene isprave i notaru i destinataru. Tek poslije tradicije notar i svjedoci ovjerovljavaju svojim znakovima ispravu. Zato je ondje notarska completio poslije traditio (96 i d.). Takvi oblici predaje nepoznati su franačkoj Italiji u kojoj prevladava investitura sa simbolima i traditio cartae ima sporedno značenje (104 i d.).

I u najstarijim Krševanovim ispravama upotrebljena je formula post traditam. Ona je u Andrijinoj oporuci (Doc., str. 19, CD I, str. 28), zatim u svjedočanstvu o zamjeni iz 1033 (Doc., str. 42, CD I, str. 68) i u spomenutoj presudi priora Draga (Doc., str. 155, CD I, str. 201). Može se razabrati da je u prva dva slučaja post traditam vezana uz kompleciju koja je, kako ćemo kasnije vidjeti, pripisana ispravi kao dodatak bez stvarnoga značenja. Ona je vjerojatno zajedno s komplecijom uzeta iz nekoga mletačkog uzora, jer je izraz completio, kako ističe *Brunner* (n. dj., str. 70), karakteristična za Italiju i Istru. Tek treći primjer, presuda priora Draga osvjetljava ponešto taj problem. Đakon Majo priznaje da je najprije napisao ispravu i da je zatim bila predana, čitana i zapečaćena priorovim pečatom. U toj konstrukciji teksta post traditam znači najvjerojatnije predaju napisane isprave stranci u čiju korist je isprava izdana, u ovom slučaju Vekenegi. Ovdje dakle post traditam nije nerazumljiva fraza.

Ovu diplomatičku formulu ne treba zamijenjivati s predajom privilegija na crkveni oltar o kojoj je riječ u Muncimirovoj ispravi. *M. Barada*, n. dj., str. 80—81, misli da je Muncimir predajući darovnicu na oltar sv. Dujma izvršio predaju crkvice sv. Jurja na Putalju. Međutim, spomenuti dodatak u Muncimirovoj ispravi kao i sličan podatak u tobožnjoj darovnici sv. Krševanu iz 995. g. (Doc., str. 25, CD I, str. 50) nisu pravni akti predaje u posjed već odraz crkvenih običaja. To priznanje i sam *Barada* (n. dj., str. 81) pozivajući se na D. Kniewalda. Sastavljači su dakle obiju isprava unijeli predaju na oltar kako bi postigli što veću vjerodostojnost za svoje krivotvorine.

[28] Vidi *V. Novak*, Zadarski kartular samostana svete Marije, JAZU 1959, Fol. 21 v. — 24 v.

Naime, pošto je isprava bila predana vjerojatno destinataru (post traditam) i pročitana pred svjedocima zapečatio ju je ili sam prior ili Majo priorovim pečatom. Ali, Majo je to smio učiniti zato jer je bio prisutan (interfui) i jer je dobio nalog za pisanje.[29] Tako opremljenu presudu priora Draga donosi Vekenega na potvrdu nadbiskupu Lovri. On je potvrđuje i nalaže da se zapečati pečatom sv. Dujma[30] kako bi »contra omnes permaneat conquestores in sua stabilitate firma«. Pri potvrđivanju su prisutni zadarski prior i biskup kao testes. Oba primjera pokazuju da su pisari isprava izvršioci zapovijedi onih osoba u čijoj se službi nalaze. Na isti zakjučak upućuju i ostale Lovrine isprave.[31] Javno odobrenje (aklamacija) smatralo se također sredstvom ovjerovljenja.[32] Kad je prior Drago zajedno s biskupom dao samostanu sv. Krševana podavanja soli i riba stanovnika Lubrikate onda je darovnica bila javno pročitana u crkvi i odobrena. Na nju su zatim prior i zadarski prvaci stavili *signa corroborationis* i dodali sankciju koja je također prihvaćena aklamacijom.[33] Signa corroborationis su signa manus, tj. križići koji su vjerojatno vlastoručno uneseni u ispravu. Na kraju je drugom rukom dodano: + Ego Grigorijus episcopus hanc concessionem confirmo«.[34]

---

[29] »et ut a memoratis presulibus michi iniunctum est«.

[30] »Hanc uero sigillo sancti Domnii cartula (!) iussi signari ...«.

[31] Nadbiskup Lovro je, koliko nam je po danas sačuvanom materijalu poznato, još dva put došao u priliku da izda pismene odluke i presude izrečene na crkvenom saboru. Povod jednoj presudi je dao spor između predstojnice sv. Marije Ciche i njene tetke Neze (Doc., str. 147; CD I, str. 191—2). Značajno je da protivničke stranke ne donose na sinod nikakva pismena svjedočanstva već Cicha dokazuje svoje tvrdnje svjedocima (confirmabat testibus) i na osnovu njihova svjedočanstva dobiva parnicu. Nadbiskup Lovro na to daje nalog da se napiše isprava o presudi i koju potpisuju i prisutni biskupi. Budući da je i od ove presude sačuvan samo prijepis u kartularu samostana sv. Marije, možda je na svršetku stajalo i ime pisara koje sastavljač kartulara nije unio. Nema ni oznake o pečatu sv. Dujma, iako nema sumnje da je posao oko ovjerovljavanja ove presude bio isti kao i u slučaju Vekenegine parnice.

Treća Lovrina isprava odnosi se na potvrdu privilegija (muniminis scriptum) samostana sv. Marije što su ga izdali zadarski prior i biskup prigodom posvećenja bazilike (Doc., str. 157, CD I, str. 204). Lovro ispituje na saboru privilegij i mijenja njegov sadržaj. U prijepis ponovo nisu uneseni podaci o nalogu za pisanje isprave, ali je na kraju pribilježeno da je sadržaj isprave javno objavljen (hoc denique promulgato) i prihvaćen od svih. Javna objava vrijedila je u diplomatici također kao sredstvo ovjerovljenja.

[32] Javno oglašivanje ili objavljivanje (promulgatio, acclamatio) se osobito primjenjivalo kod većih pravnih poslova kao što su osnivanje ili darivanje samostana ili crkava. Ono je bilo za destinatara neobično važno, jer je vršeno obično u crkvi, pa je broj svjedoka — svjedoci su tada jedino dokazno sredstvo! — vrlo velik. Prema mišljenju *O. Redlicha*, Die Privaturkunde, str. 71, isto značenje i djelovanje ima i javno oglašena prijetnja od strane destinatara u crkvi upućena onome tko se ne bi držao odredbe darivatelja. Zato se to činilo obično na svečane zgode, na blagdan sveca zaštitnika.

[33] Doc., str. 175—6; CD I, str. 205—6. Arhiđakon Majo je čitao »donationis paginam« na dan rođenja sv. Krševana (24. XI).

[34] Protivno svim drugim autorima *G. Praga*, Lo »Scriptorium«, str. 295, smatra da je pisar isprave napisao i taj dodatak samo svijetlijom tintom

Ove isprave dokazuju da Zadar svršetkom XI. st. još nema javnoga notara koji bi bio u službi priora ili biskupa. Obojica povjeravaju posao oko izdavanja isprava crkvenim licima koja su vješta pisanju. Fidem publicam daje izdanim ispravama osim posebnog postupka oko izdavanja pečat vrhovne crkvene ili svjetovne vlasti. Zaključak dobiven dosadašnjom analizom potvrđuju i dvije kartule promissionis dalmatinskih gradova iz 1076. g.[35]

Ni jedna dosada analizirana isprava nije karta u smislu poslovne isprave kojom završava neki pravni posao. I sudske isprave samo su svjedočanstva o izrečenoj presudi. Ne piše ih osoba javne vjere i zato isprava u to doba u Zadru još nema dokazne snage.

U kakvom nam se svijetlu poslije ovih konstatacija prikazuju zadarske isprave X i XI st., osobito one iz Krševanova fonda?

Prije svega, upada u oči činjenica na koju je odavno upozorio G. Praga, da neke Krševanove isprave gledane s pravnog ili diplomatičkog stajališta nisu ni karte, noticije ili akti, nego prerađeni Anali. Ali, one imaju neke elemente prema kojima bi ih mogli svrstati među diplome (dakako, tek pošto utvrdimo da su ti elementi zaista nastali u X ili XI st., tj. u doba kojim su isprave datirane).

To su, prije svega, dvije »tribunske« isprave u kojima se nipošto slučajno podudaraju neke formule: jedna je *cartula tradicionis priora Maja iz 986 g.*[36], a druga je *nedatirana darovnica o pravu ribarenja na Telašćici i Molatu.*[37] Prva se nalazi i u kartularu[38], druga ne. Sličnost je tih isprava tolika da se nameće pitanje njihove ovisnosti. Obje imaju: neobičnu formulu actuma, i popis svjedoka. Potonji nas ne ostavlja ni u kakvoj sumnji koja je od ovih dviju isprava služila kao uzor. Prepisujući očito nemarno i površno svjedoke sastavljač tobožnje darovnice o ribarenju izostavlja ono što mu se ne sviđa i na taj način mijenja rodbinske odnose među svjedocima.[39] Formula actum također nije ispravna.[40] Ona je kao i sankcija jedno-

deformirajući svoje dotadašnje pismo. Ako je njegovo mišljenje tačno, onda ni ta isprava nije paleografski original već kasniji sastav o darovnici pisan u obliku »originala«. Konačan je zaključak teško stvoriti zbog toga što nema sačuvanih autografa biskupa Grgura.

[35] Budući da se mletački dužd nije smio osloniti na to da će u dalmatinskim gradovima naći pisara koji će pribilježiti obećanje (Dalmatinaca da neće više dovoditi Normane), on je poveo sa sobom svoga kapelana. Zato je Petrus Hencius napisao tekstove obećanja, a priori i crkveni dostojanstvenici su stavili svoja signa manus. Poslije signiranja predstavnika svjetovne vlasti slijede potvrde (ratifico et confirmo) crkvenih lica. To je zato što oni nisu dali duždu obećanje, pa su čitav čin mogli odobriti ili potvrditi.

[36] Doc., str. 21—22; CD I, str. 44—6.

[37] Doc., str. 25—26; CD I, str. 50.

[38] *F. Šišić*, Priručnik izvora hrvatske historije I, Zagreb 1914, str. 286.

[39] Sastavljač izostavlja Cernecha zbog čega u njegovoj ispravi Dabro postaje brat Maja; zatim ne prepisuje riječi socer prioris uz ime Petra, a izostavlja također pridjeve spalatensis i arbesanus za tribune Petra i Ivana. Najzad, uz ime tribuna Platona izostavlja podatak da je on bio brat rapskoga tribuna Ivana.

[40] »Actum hoc tempore a consulibus suprascriptis et loco, coram his testibus«. Prije svega, i Rački (Doc., str. 22) i izdavači CD I, str. 46, ispravljaju *a* u *ac* čime *mijenjaju* smisao sankcije. Očito je naime po tekstu da

stavno *dodana zapisu o daru* i prema tome uopće nije potrebna.[41] Na actum i sanctio nastavlja se tobože subscriptio testium koji stvarno nije subscriptio. U ispravi uopće nema znaka da je bilo koji svjedok (testis) stavio znak rukom ili se potpisao. Svi svjedoci su actores te je taj dodatak suvišan kad se uzme u obzir da tobože potpisani testes nisu darivatelji. U priči se o darivanju kaže da su pravo ribarenja dali samostanu oni zadarski plemići čija su se imena nalazila u kartuli koju je prior Majo predao pred opatom Majom na oltar sv. Krševana. Ali ta cartula donacionis nije identična s ovom izdanom darovnicom, koja je nastala kasnije.[42] Sastavljač te isprave uzima popis svjedoka iz Majonove isprave iz 986. g. i mijenja jedan dio actuma: *coram* mijenja u *ab* i tako pokušava testes uzora pretvoriti i u donatore. Zato dobiva zaista neobični actum: Actum est hoc tempore supradicto ab his subscriptis nobilibus ac testibus.

---

sastavljač isprave zamišlja consules kao lica koja su izdala ispravu, a ne kao lica koja su vladala u to vrijeme. Podatak o konzulima se ne može odnositi na dataciju u protokolu, jer ondje nema o njima nikakav podatak. Međutim, kad su u drugoj polovici XII st. consules pomalo preuzimali vlast u gradu mjesto mletačkog ili ugarskog kneza (comesa) *po njima su se ponekad datirale isprave (T. Smičiklas*, Codex diplomaticus regni CDS II, str. 314 i 318, g. 1199). Imajući pred očima *takve consules* sastavljač je napisao *consules suprascripti!* Consules u XII st., ako je riječ o izdavanju javne isprave, npr. sudske presude, izdaju nalog gradskome notaru da napiše ispravu. »Et ego Blasius... hoc memoriale iudicii scriptum *iussu prescriptorum consulum* et curie« (CD II, 319, g. 1199).

U formuli se actuma isprave iz 986. ponavlja tobože podatak o mjestu (loco) gdje je isprava izdana. I taj je dio actuma nelogičan, jer u protokolu nema podataka o mjestu gdje je isprava izdana. Ne iznenađuje nas naprotiv ako datum geograficum nalazimo u spomenutim »konzulskim« ispravama iz posljednjeg decenija XII st. (Anno dominice incarnationis... indictione secunda, Jadere). Sastavljač se Krševanove isprave toliko uživljava u diplomatičke formule svoga vremena da niti ne provjerava jesu li formule protokola i eshatokola u njegovu sastavu u skladu. Najzad, treći dio formule actum »*coram his testibus*« opet je zajednički falsifikatu i »konzulskoj« ispravi iz 1199 (presentibus his testibus; CD II, str. 319). Vremenski podaci u actumu također nisu u skladu, jer se tempore supradicto ne odnosi na stvaran datum u protokolu. Ondje naime stoji: tempore domnii Magii iaderensis prioris, prema tome uopće nema datacije. Još nešto. Tobožnja priča o darivanju sastavljena je u prošlom vremenu (tempore Magii prioris... fuerunt vendite piscationes), a actum je u sadašnjem vremenu. Zato se postavlja pitanje na što se actum odnosi? Inače je u formuli actuma isto shvaćanje gradskih prvaka kao u uzoru, tj. u ispravi iz 986. g. samo što su ovdje nobiles zamijenili consules (actum est ...ab his subscriptis nobilibus). Prema tome, u obje isprave sastavljač vjerojatno namjerno iskrivljava formulu actuma, koja se u notarskom instrumentu upotrebljavala kao oznaka da je pravni posao sklopljen pred dostojnim svjedocima. U ispravi iz 986. su tobože potpisani nobiles actores, jer je actum — prema zamisli sastavljača isprave — hempte piscationis munus.

[41] Prijetnja je duhovnim kaznama u tom sastavu nešto manje rječita nego u ostalim ispravama iz Krševanova fonda. Ona je tipična za sve dalmatinske falsifikate crkvenih ustanova počevši od Trpimirove darovnice dalje.

[42] Sastavljač je po svoj prilici i mislio u formuli actuma kazati da je sve to učinjeno ab his suprascriptis nobilibus, ali on je stavio subscriptis, pa nam nije dopušteno ispravljati njegov tekst i mijenjati mu smisao.

Prema tome, tobožnja darovnica za pravo ribarenja ne može se zbog formalnih nedostataka smatrati ni kartom, ni noticijom. To je zapis uzet vjerojatno iz samostanskih anala kojemu su dodane formule: sanctio, actum i subscriptio testium da bi zapis učinile vjerodostojnijim.

Premda je cartula tradicionis priora Maja na prvi pogled diplomatički ispravniji izvor od gornje isprave, detaljnija analiza dokazuje protivno. Ne ulazeći u ispitivanje historijskog sadržaja[43] pokušajmo provjeriti ispravnost najvažnijih diplomatičkih formula. Na dataciju i arengu nastavlja se naracija, koja je sastavljena u subjektivnom obliku i sadržajno je opet *pripovijest o obnovi samostana.* Kao takvoj nedostaju joj prava verba dispositionis odnosno najvažniji dio isprave. Stoga u biti ostale formule, osobito eshatokola,

[43] Činjenica da se u oporuci priora Andrije (Doc., str. 18—19; CD I, str. 27) spominje Odolbertus abbas služila je kao dokaz većini dosadašnjih autora da je samostan sv. Krševana postojao od početka X st. Međutim, u ispravi iz 986. g. se izričito tvrdi da su Fuskulo i prior Andrija sagradili *crkvu* na mjestu gdje je, kako se priča, nekad bio samostan, ali je propao. Prior Majo tvrdi 986. da je ponovo sagradio crkvu (Idcirco ecclesiam beati Chrisogoni martyris ... rehedificamus) i pozvao monaha Maja iz Monte Cassina da bude opatom. Stoga je G. Praga (Archivio stor. per la Dal., Vol. VII, Fasc. 29, 1929, str. 127) tvrdio da je to prva montekasinska opatija u Dalmaciji. On priznaje da je Odolbert bio opat, ali iz sjeverne Italije. Međutim, tekst tobožnje isprave o obnovi baš nije suviše jasan. Prior izjavljuje da određuje opatom Madija »una cum consencu nostre congregationis«! Zatim, predaje tobože opatu crkvena imanja, a do tog vremena, izuzev oporuku priora Andrije — koja posve razumljivo nije pouzdana — nema dokaza da je crkva imala posjede. Uzmemo li u obzir činjenicu koju ćemo kasnije nastojati i dokazati, naime, da je Andrijina oporuka sastavljena u danas poznatom obliku tek u drugoj polovici XII st., nestaju problemi oko nastanka samostana. Jer se u XII stoljeću moglo u Andrijinu oporuku unijeti svašta, pa naravno i podaci o samostanskom posjedu u Diklu. Mislim da i darovnica za Diklo u formi u kojoj je napisana ne proturječi pretpostavci da je opatija sv. Krševana izgrađena tek potkraj X st. Potkraj X. st. se više sigurno ni ne zna za stari samostan, pa i ta činjenica govori protiv mišljenja da su najprije egipatski, a zatim franački opati održavali samostan do sredine X st. *(I. Ostojić,* Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964, str. 37, 38, 39). Nije neosnovana tvrdnja prema kojoj je za montekasinskoga opata Mansona (986—996) došlo do jake dijaspore redovnika te je »Majo koji dolazi u Zadar i osniva samostan sv. Krševana vjerojatno direktni bjegunac ove diaspore« *(M. Barada,* Dvije naše vladarske isprave, str. 20). Za razliku od ostalih i kasnijih benediktinskih samostana u Dalmaciji sv. Krševan ne dobiva za osnutka imunitet. Općenito nabrajanje tobožnjih samostanskih posjeda u vrijeme dolaska opata Maja dokazom je da sastavljač isprave o obnovi nije raspolagao ni s kakvim stvarnim podacima. I preostale diplomatičke formule dodane historijskoj jezgri uzete su bez sumnje iz nekih samostanskih anala u kojima je bila pribilježena tradicija o dolasku prvoga opata. Međutim, upada u oči da opatija sv. Krševana nije bila podvrgnuta matici u Monte Cassinu *(I. Ostojić,* Benediktinci u Hrvatskoj I. Split 1963, str. 116). Prema podacima što ih je sakupio I. Ostojić »matica je benediktinaca posjedovala tri zadužbine na našem priuorju u vrijeme hrvatskih vladara« (n. dj., str. 116), ali ni jedan nije bio sv. Krševan! Ta nam se činjenica čini utoliko neobičnijom što »su barem još dvanaest drugih talijanskih opatija posjedovale, neke i po više, samostana na našoj obali i aktivno sudjelovale u njihovu podizanju« (n. mj.). Zato Ostojić ima pravo kad ispravlja netačno mišljenje o prevagi montekasinskih samostana na našoj obali, ali ne i tada kad mimoilazi slučaj sv. Krševana.

ili se međusobno isključuju ili uopće nisu mogle biti u takvoj tobože cartuli traditionis.[44] Formula actuma, osim što ima neobičan podatak o konzulima, sastavljena je tako da se nedvoumno u njoj prebacuje vjerodostojnost isprave na svjedoke. Pisar isprave ili tačnije njen sastavljač, ima pred očima upravo određene zadarske konzule, jer njima pripisuje čin izdavanja i darivanja. Zato tvrdi da je to učinjeno *»a consulibus suprascriptis«* (kojih dakako u dataciji na početku isprave nema!), što Rački i kasniji izdavači namjerno ispravljaju kao pogrešku pisara.[45] Svjedoci su tobože signirali ispravu, ali nigdje nema traga njihovim znakovima, niti je pisar označio da je on zamoljen da to umjesto njih učini.[46] Da je sastavljač ove isprave imao pred očima formule notarske privatne isprave pokazuje završetak koroboracije. Zadarski biskup Anastazije — koji je tobože po godinama svoga pontifikata već datirao ispravu — upotrebljava riječi kao da je on osoba javne vjere ili javni notar.[47] Naime, notar piše svojom rukom (propria manu scripsi), jer je njegovo pismo vjerodostojno i notar osnažuje ispravu (roboravi). Bez obzira na to što je izraz roboravi karakterističan za mletačko notarsko područje[48], biskup takav izraz nije mogao upotrijebiti, jer nije osoba javne vjere. Sve nam to nameće zaključak da je poznata historijska činjenica dobila ovaj oblik u stvari mnogo kasnije, kad je u doba

---

[44] Oblik sankcije — sastavljene u nekoliko dijelova — pokazuje miješanje crkvenih shvaćanja sa stvarnim formulama prijetnje i kazne. Prije svega, građani tobože s priorom određuju bude li netko smetao crkveni posjed redovnici će imati »licentiam cum hac cartula traditionis in iudicium uenire atque monstrare ante imperatorem aut regem, ante comitem sine iudices, qui pro tempore fuerint, ut nichil aliquid de supra dicta causa subtrahere possunt«. Ovo se »osiguranje« činilo bez sumnje i samome sastavljaču falsifikata toliko neobičnim (osobito mogućnost da pođu pred carski sud!) da je za svaki slučaj dodao uobičajene crkvene prijetnje duhovnim kaznama. To su poznate prijetnje prokletstvom 318 otaca i paklom. Međutim, notarska je praksa u doba sastavljanja ove isprave toliko razvijena da se i u privatne ugovore unosi dogovorena kazna za onoga koji se ne bi pridržavao odredaba ugovora. Zato je i u tu ispravu unesena kazna od 20 zlatnih libara za prekršitelja. Da pisar odnosno sastavljač nije osobito vješt svom poslu pokazuje dva put upisana formula o trajnoj čvrstoći isprave. Najtežu pogrešku čini ipak u dataciji koju bez ikakve potrebe umeće između sankcije i tobožnjih potpisa svjedoka. Imajući pred sobom neku papinsku ispravu u kojoj nalazi datum prema godinama pontifikata kao posljednju formulu eshatokola, on se ne ustručava datirati svoj sastav »anno pontificatus domni Anastasio octauo«! Usto ponavlja indikciju XIV koja je već spomenuta u protokolu, u kojem je također kao elemenat datuma unesen podatak o biskupu Anastaziju!

[45] Doc., str. 22; CD I, str. 46 »a(c) consulibus«.

[46] Stoga se Rački, Doc., str. 22, bilj. 4, pita »forsitan 'signum manus'«. Među svjedocima se tobože kao prvi potpisuje biskup Anastazije — tekst je na tom mjestu nesređen i glasi: Anastasius episcopus testis supradicte ciuitatis! — koji ne samo da je tobože pisao ispravu već ju je i datirao godinom svojega pontifikata! Zaista neobičan primjer sastavljačeve nespretnosti koju dosadašnja historiografija na žalost uopće ne uzima u obzir.

[47] »Ego quidem Anastasius episcopus supradicte ciuitatis manu propria (scri)psi et roboraui«.

[48] *H. Brunner,* Zur Rechtsgeschichte, str. 70.

notarijata rasla želja da se događaji iz prošlosti prikažu što vjerodostojnije. To je tvrdio i G. Praga.[49] Kad smo došli do te spoznaje ne čine nam se neobičnima neke »odredbe« u toj ispravi.[50]

Navedene isprave nisu jedini »tribunski« dokumenti koji nemaju ispravne osnovne forme. I tzv. *hirograf opata Petra iz 1067. g.*[51] nema oblik isprave. U stvari to je popis samostanskih dobara u Diklu i na Pašmanu s analističkim opisom načina na koji je samostan došao do tih posjeda. Svrha je opatova hirografa jasna: on želi zbog otimača popisati samostanski posjed. Već je Rački vrlo dobro zapazio da sve redakcije te isprave nisu u skladu[52], kao i to da su tribuni u Petrovu hirografu gotovo isti kao i oni u ispravi iz 986. g.[53] Štaviše, imena prve trojice tribuna nalaze u istom redoslijedu u još tri Krševanove isprave![54] Iznenađuje nas, međutim, da testes uopće nalazimo u takvoj vrsti isprave. Njome se ne učvršćuje nikakav pravni posao. Oni su doduše prema tekstu i adiutores et cooperatores; ali kako treba shvatiti tvrdnju da je na njihov nalog i po njihovoj volji opat Petar dao napisati hirograf? Štaviše, biskup Stjepan koji za sebe tvrdi da »cyrographum hoc rustico sermone conscripsi«, piše tobože »horum et aliorum nobilium plurimorum consilio et voluntate, iussu et testificatione«. Ta uz najbolju volju ne možemo povjerovati da su baš svi svjedoci, i to nepotrebni svjedoci, bili tribuni. Hirograf sam po sebi nije nikakav *javni akt* niti svjedočanstvo o nekom pravnom poslu. Podlogu hirografa valja tražiti ponovo u samostanskim analima u kojima je bez sumnje bilo zapisano kada je samostan stekao pojedine posjede. Pisan primarno »ad memoriam posterorum« hirograf dobiva u kartularu ovu neobičnu strukturu koja je mješavina priče ili bilješke s nekim formulama iz koroboracije.[55] Konačan je dakle zaključak da su i u hirografu opata Petra tribuni — svjedoci nepotreban dodatak.

---

[49] Lo »Scriptorium«, str. 296 i d.

[50] Uz njen diplomatički neispravan oblik i nesklad u podacima o osnivanju ili obnovi samostana. Vidi bilj. 43.

[51] Doc., str. 69, 72; Priručnik izvora I, str. 248—51 i CD I, str. 106—7.

[52] O različitim redakcijama hirografa opata Petra vidi CD I, str. 106—107.

[53] Od 11 tribuna (Dabro je upisan dva put) petorica su prepisana i u Petrov hirograf samo s tom razlikom da su izostavljeni podaci o rodbinskim odnosima.

[54] To su: darovnica Savine iz 1034 (Doc., str. 42, CD I, str. 68—9) i isprave iz 1036 (Doc., str. 43, 44 i CD I, str. 70, 71).

[55] Različite redakcije Petrova hirografa ne bi upale u oči kad se ne bi u njima, i na različit način prikazivali rodbinski odnosi Madijevaca. Prema redakciji u kartularu crkvicu sv. Mihajla na Pašmanu grade i dotiraju prior Majo i njegov brat biskup Prestancije. Tada je opatom bio Trazo koji je k sebi pozvao(!) spomenutu braću i izloživši im potrebe samostana, zamolio ih da mu poklone crkvu s posjedima da ondje načini celu. Oni su to doista i učinili pred nekim Zadranima. Kako su neki htjeli oteti samostanu ove darovane posjede došao je na otok sin priora Maja Grgur, sa svojim bratićima, sinovima biskupa Prestancija i potvrdio je ponovo posjed. A ovo su, nastavlja se u ispravi, imena onih koji su bili s njima kao pomagači i svjedoci i po čijem smo tobože nalogu i čijom voljom dali napisati ovaj hirograf.

Preostale »tribunske« isprave čine dvije grupe: jedna su *tri tzv. oporuke* (priora Andrije, Agapina i Dauzetina)[56], a druga četiri isprave iz četvrtog decenija XI st., četiri *svjedočanstva* (testamentum) izdana u korist samostana sv. Krševana. To su: isprava o zamjeni kuće u Zadru, darovnica Savine i dvije carte securitatis iz 1036.[57] U tri je isprave označeno tko ih je pisao i ovjerovio, četvrta nema nikakvih podataka. Upada u oči da je Savininu darovnicu i Sergijevu securitas pisao isti čovjek — Ansfredus presbiter[58] — koji je samo jednom dodao »et notarius«. Na osnovu toga bismo morali zaključiti da je jednom bio notar, a drugi put ne. Iz nespretno sastavljena testamenta opata Traza također bismo morali zaključiti da su u Zadru i Trogiru postojali u prvoj polovici XI st. notari kao osobe javne vjere. Ali, testament kao i dosadašnje »isprave« odaju ruku nekoga redovnika. Stil je testamenta analistički[59], rječnik i formule

Međutim, prema podacima druge redakcije crkvicu na Pašmanu dariva Maius de Columna, iaderensis prior cum suis nobilibus i samostan je crkvicu uživao i u vrijeme njegova unuka (nepos ovdje znači bez sumnje unuka, a ne nećaka) priora Maja II i njegova sina Grgura, također protospatara i stratega. On je došao na otok i postavio granice samostanskoga posjeda kako ne bi nitko više smetao samostance.

Prije nego što se povede riječ o tome koja je redakcija »prava« treba riješiti pitanje odnosa među tekstovima posebnih isprava i kartulara. *F. Šišić*, Priručnik izvora I, str. 244 je pretpostavljao da su isprave pisane beneventanom mlađe od kartulara, da su prema tome nastale na osnovu njega; zato je i kazao da se »pravi i korektni tekst (hirografa opata Petra; N. K.) nalazi samo u samostanskom registru« (Povijest Hrvata, str. 520, bilj. 50). *G. Praga* (Lo »Scriptorium«, str. 296 i d. i Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, Vol. II, Zara 1926, str. 216) je s pravom zamišljao obrnuti redoslijed prema kojem su jednostavnije redakcije, čišći analistički tekstovi tek kasnije nadopunjeni diplomatičkim formulama. Prvotna je prema tome ona redakcija koju donosi Rački. Iako i u njoj ima nelogičnosti, njen je tekst prošireni zapis (uzet iz neke samostanske kronike) o tome kako je samostan došao do posjeda u Diklu i do crkvice na Pašmanu. Priča opata Petra nije ovjerovljena, tek je u dragocjenoj darovnici za Diklo ruka samostanskoga falsifikatora pokušala genealogiji hrvatskih vladara dodati — dakako u notarskom stilu — najvažnije diplomatičke formule. Uza sve to hirograf opata Petra ostaje sve do nove redakcije, koja se našla vjerojatno prvi put u kartularu, u biti priča. Nova je redakcija hirografa popunjena prije svega genealoškim podacima porodice Madijevaca i osigurana formulama o tobožnjim svjedocima i pisaru. No, sastavljač nije toliko vješt svome poslu da bi izbjegao kontradikcije. Hirograf datira 1067. godinom, a svjedoke koje dopisuje stavlja u doba priora i stratega Grgura, dakle oko 1036. g. Nadalje, biskup Stjepan piše tobože hirograf — koji nosi isti datum, 1067. g. ! — na nalog svjedoka koji su živjeli ne samo oko 986. g. već i oko 1036! Da zbrka bude veća opat Petar kaže u uvodu da je on dao sastaviti taj hirograf po savjetu, uz svjedočansto i voljom zadarskih plemića čija se imena nalaze pripisana (subter adscripta).

[56] Doc., str. 17—9, 26—7, 47—8. CD I, str. 26—8, 48—9, 77—8.

[57] Doc., str. 41—2, 42, 43, 43—4, 44; CD I, str. 67—8, 68—9, 69—70, 70—71.

[58] CD I, str. 69, 71. Krivo pročitano ime Anffredus mjesto Ansfredus.

[59] Naime, riječi kao što su »Nos . . . Trasius abbas . . . deo auctore et sacra scriptura perscrutando, bonam etenim nostram uoluntatem . . .« ili slične riječi i način izražavanja u ispravi iz 1036. g. (Hunc itaque, qualiter iam predictus senior . . . fari incipiam. Extitit enim conuentus eorum huius rei . . .«) ne mogu biti sastavni dio isprave.

pripadaju XII st.[60] Sastavljač svjedočanstva nije dovoljno vješt da bi izbjegao kontradikcije. Svjedoke uz čije je znanje tobože bila sklopljena pogodba nije bilo teško izmisliti. Budući da je ispravu tobože ovjerovio đakon Majo[61] — ovdje je on tobože notar! — svjedoci nisu nužno potrebni kao osobe na kojima počiva vjerodostojnost isprave. Sastavljač isprave namjerno izostavlja upravo onaj dio koroboracije u kojem bi notar morao kazati da je stavio na ispravu svoj notarski znak. Mjesto toga nalazimo na notarsku *kompleciju,* koju uzalud tražimo u drugim zadarskim ispravama do XII st. Zar može biti slučajno da đakon Ivan piše 908 g. doslovce istu kompleciju kao đakon Majo 1033. g.? Tko može povjerovati da poslije 125 godina *jedan đakon koji jest notar* upotrebljava istu kompleciju kao onaj đakon iz 908. g. koji *nije bio notar?* Da oba đakona upotrebljavaju i aprekaciju? A komplecija je u Trazovu testamentu nepotrebna, jer isprava po svom osnovnom pravnom sadržaju nije ni karta ni noticija, iako su u njoj upotrebljeni izrazi koji bi mogli zavesti na krivi zaključak.

Međutim, prije nego što prijeđemo na raspravljanje o preostalim *testamentima* iz Krševanova fonda, upozorit ćemo na jednu činjenicu koja ima za nas presudno značenje: u doba uvođenja notarijata u dalmatinskim gradovima — to je druga polovica XII st. — *testamentum je pismeno svjedočanstvo o nekom pravnom poslu koji se sklapa pred notarom!*[62]

Nije teško utvrditi da tri isprave svećenika Ansfreda imaju uglavnom iste nedostatke kao i dosad analizirani dokumenti. Sve tri imaju iste svjedoke s tom razlikom da u Savininoj darovnici Grgur nije carski protospatar i strateg dalmatinski kao u dvije preostale. Savininoj darovnici nedostaje ispravna koroboracija: ona je sastavljena tako kao da je pisar isprave osoba javne vjere. Ansfred upotrebljava izraz roborare iako u spomenutoj darovnici nije ni označen kao notar.[63] Ali, kad bismo povjerovali tvrdnji Sergijeve isprave da je Ansfred ipak bio notar[64], morali bismo se zapitati u čijoj službi? Jer kad se notari u drugoj polovici XII st. pojavljuju u Zadru onda su oni osobe javne vjere prije svega zato što su zakleti općinski činovnici. S obzirom na pravni sadržaj Ansfredove isprave su privatne, pa je teško vjerovati da su pri njihovu sastavljanju bili pri-

[60] U ovim je testamentima ili cartama securitatis glavna dokazna snaga još uvijek na svjedocima, stoga su u svima oni i navedeni. Nadalje, formulu prijetnje duhovnim kaznama ima samo darovnica Savine, dok obje karte iz 1036. imaju označenu visinu globe u zlatnim librama.

[61] Et ego Maius diaconus atque notarius rogatus ab ipso Martinus iudicator hec pagina scribere procuraui et post traditam feliciter compleui. Amen«. Riječ *et* pred notarskim imenom karakteristična je za isprave posljednih decenija XII st. Vidi CD II, str. 18, 115, 133, 144, 158, 186, 211, 219, 233, 234, 248, 249 itd.

[62] CD II, str. 114, 129, 130, 150, 217, 233 itd.

[63] »Ego Ansfredus presbiter scripsi et roboraui«.

[64] »Ego Ansfredus sacerdos et notarius scripsi et roboraui«.

sutni najvažniji gradski predstavnici.[65] Terminološki nas također upućuju na razvijenu notarsku praksu. Ima li prema tome dovoljno naučne opravdanosti mišljenje prema kojem su te isprave nastale stvarno u drugom deceniju XI st. i održavaju pismenost i pravna shvaćanja toga doba?

Do slične će nas nedoumice dovesti analiza toliko spominjanih *zadarskih oporuka.*

Prije svega, valja ispraviti netačno mišljenje da samo Zadar poznaje do XII st. takve »oporuke«.[66] Zatim, treba utvrditi neke činjenice koje će na neki način pokazati put u rješavanju problema oporuke kao pravnoga dokumenta. Prije svega, ni jedna od zadarskih oporuka kao ni ona priora Petra nema formu klasičnog rimskog testamenta, jer im za to nedostaju najbitniji uvjeti: one nemaju heredis institutio, nisu načinjene pred redom sposobnih svjedoka koji bi morali biti rogati[67]; nadalje, ni oporučitelj ni svjedoci nisu te oporuke potpisali niti je u njima bilo na koji način označeno da su oni bili upoznati sa sadržajem testamenta.[68] Tim konstatacijama treba dodati naprijed utvrđenu činjenicu, naime, da se u doba formiranja dalmatinskoga notarijata, u drugoj polovici XII stoljeća, riječ *testamentum* upotrebljava kao terminus technicus za pismeno svjedočanstvo.

Nije slučaj da je već Rački posumnjao u ispravnost Agapina testamenta, iako je on pomišljao prije svega na njen neispravan datum i na popis svjedoka koji ga je vodio do oporuke priora Andrije.[69] Formalno je Agapin testament *svjedočanstvo o baštini* (testamentum ... de hereditate nostra scribere rogavimus). Međutim, bitna je razlika u sadržaju obiju oporuka: Agapa ostavlja sve svoje nekretnine i pokretni imetak samostanu sv. Krševana[70], Andrija ne.

---

[65] U darovnici Savine i obje karte iz 1036. svjedoci su tobože prior Grgur i biskup Andrija.

[66] Osim što je nedavno nađen tekst oporuke priora Petra u kartularu je samostana sv. Stjepana »pod borovima« čitav niz darovnica »post obitum« koje su formalno slične spomenutim »oporukama«. Vidi Doc., str. 36, 39, 40, 61, 120—1; CD I, str. 58, 60, 94, 165—6.

[67] To jest »naročito od oporučitelja pozvani da kao svjedoci prisustvuju činu oporučivanja«. Vidi *B. Eisner — M. Horvat*, Rimsko pravo, Zagreb 1948, str. 482.

[68] Oporuka priora Petra je u tom pogledu naročito manjkava. Svećenik Andrija je doduše naziva testamentum i cartula, ali u njoj uopće nisu označeni svjedoci kao ni sredstva koja joj daju dokaznu moć. Valja dodati da nije datirana tako da u krajnjoj liniji i pravnici nalaze u njoj izvanredno malo elemenata koji tek podsjećaju na rimsku oporuku. Uz »uclo et iubeo« to je raspored legata. Ali, kako su u njoj imenovani nasljednicima oni koji bi i inače bili priorovi nasljednici to se izdavanje oporuke svodi u stvari na potrebu pismenog utvrđivanja donatio post obitum u korist crkve.

[69] Doc., str. 26—7.

[70] Polazeći sa stajališta da je isprava vjerodostojna *G. Praga,* Lo »Scriptorium«, str. 279, je zamjerio Račkome što je ispravljao datum testamenta. On to nije smatrao potrebnim, jer su legati dani crkvi, a ne samostanu; crkva je 969. g. — tj. godine kojom je datirana Agapina oporuka — postojala.

Prema tome, nema drugih nasljednika njene baštine, iako ona sama nigdje ne kaže da je to zato što ona nema drugih baštinika. Kako je ta isprava po svom karakteru testament-svjedočanstvo, dovoljno je da su u eshatokolu navedeni svjedoci pred kojima je izjava izrečena. Ali, tko će povjerovati da su pri sastavljanju testamenta bili zaista prisutni prior Majo i inače nepoznati zadarski biskup Bazilije? I to 969. godine. Arenga, sankcija, actum i formula testifikacije uzeti su bez sumnje iz Andrijine oporuke. U obje se isprave naročito ističu tribuni i consules. Zato je Rački imao pravo kad je ustvrdio da je Andrijina oporuka služila kao uzor pri sastavljanju Agapina testamenta. Konačan i posve siguran zaključak onemogućuju nedostaci u obje oporuke: Andrijinoj nedostaje dio naracije (i to upravo onaj dio u kojem je bilo označeno kako on zove svoj testament)[71], dok je u Agapinoj izostavljena komplecija ili bilo kakva druga notarska odnosno pisareva koroboracija. Sve se nameće misao da do potonjega nedostatka nije došlo slučajno, jer sastavljač Agapine oporuke nije mogao napisati ono što je stajalo u Andrijinoj oporuci. Agapa kao privatno lice nije mogla dati nalog nekom svećeniku da piše njen testament. Zasad dakle nema dovoljno razloga da bismo u Agapinoj oporuci zaista gledali autentičan dokumenat.

Oštroumnosti Račkoga nije izbjeglo da *Dauzetina oporuka* obiluje nekim podacima koji dovode u sumnju njenu autentičnost. Treća redakcija jedne takve cartule testamenti oslanja se, kako je konstatirano, osim na testament priora Andrije i na cartulu traditionis priora Maja iz 986. g. Međutim, u Dauzetinoj oporuci nema podatka o caru u dataciji[72], a naročito upada u oči preuzet podatak o konzulima u formuli actuma iz Majove isprave.[73] Komplecija koju

[71] Uspoređujemo li tekst Agapine i Dauzetine oporuke razabrat ćemo da poslije riječi »Idcirco ego... Andreas prior... tamen mente, domino auxiliante, tutus« nedostaje vrlo važan dio koji je nastavak započete misli. U Agapinoj je darovnici na žalost na tome mjestu tekst oštećen. On lje glasi: integro autem consilio hunc .... is de hereditate nostra scribere rogauimus, ita demum ..... ut post obitum meum ita maneat, deo auctore, firmum et stabilem ...... ac si quidem pagina subscripta uidentur« (CD I, str. 48). Da je upravo u tom dijelu oporuke bila izražena želja oporučitelja da se napiše svjedočanstvo pokazuje treća, iako kraća redakcija u Dauzetinoj oporuci. »Quamquam ego Dauseta pecatrix sana mente integraque consilio cartula testamenti scribere rogauimus« (CD I, str. 77). Prema tome, u Andrijinoj oporuci nedostaje opravdanje za aktivnu testamentifakciju! Jer on je bolestan doduše, ali čitav i priseban ne zato da hoće i naređuje (uolo et iubeo), nego zato da se pred njim piše svjedočanstvo o baštini (testamentum de hereditate ili cartula testamenti).

[72] Doc., str. 47; CD I, str. 77. »Imperantibus piissimis ac perpetuis augustis Constantino..... imperatoribus«.

[73] Doc., str. 48; CD I, str. 77. »Actum tempore, die et loco a consulibis ut supra dictum est«. Rački je i na ovom mjestu *a* pretvorio u *ac*, iako u bilješci donosi originalni tekst (riječ consulibis je ispravljana). Izdavači CD I ostavljaju naprotiv *a*, iako su na drugim mjestima dodali *c* (= ac). Kako sastavljač Dauzetine oporuke preuzima formulu actum iz svojih uzora, unosi i riječ *loco*, koja se u njegovu tekstu ni na šta ne odnosi. Naime, u Andrijinoj oporuci stoji u protokolu in ciuitate Iadera, pa se loco odnosi na taj podatak. Najvjerojatnije svijesno mijenja sastavljač Dauzetine oporuke consule

tobože stavlja đakon Crisana na kraju koroboracije nije u tim uvjetima međusobne ovisnosti analiziranih isprava nikakav dokaz ispravnosti. Naprotiv, komplecija je zajedno s aprekacijom preuzeta iz Andrijine oporuke. Kako sastavljač Dauzetine oporuke ne može napisati da je đakon Crisana pisao po nalogu Dauzete, on *iussu* mijenja u *rogatus*. On izostavljava također izraz post traditam, vjerojatno zato što ga ne razumije.[74] U Dauzetinoj cartuli testamenti — to je donatio mortis causa ili pro redempcione anime — ostavlja se vrt u korist samostana sv. Krševana. S te je strane dakle bilo dovoljno razloga da se pristupi sastavljanju isprave na osnovu već postojećih dokumenata.

Agapin i Dauzetin testament upućuju po svojim osnovnim formama na *Andrijinu oporuku* kao na uzor. Prema tome, treba riješiti pitanje da li je Andrijina oporuka autentična i da li je sastavljena kao i dosad analizirane isprave. Iako nema, kao što je spomenuto, onoga dijela naracije, u kojem je u obje kasnije isprave označeno da su to cartule testamenti, očito je da je i Andrijina oporuka pisana u istoj formi. Drugim riječima, i njoj nedostaju elementi klasične rimske oporuke. Razlika je od gornjih isprava u tome što Andrijina i Petrova oporuka govore i o »glavnom dijelu imovine u korist nasljednika, tj. djece i žene, a zatim dolaze pojedinačni legati u korist crkve ili crkvenih osoba, odredbe o manumisiji, izvršiteljima oporuke« itd. M. Horvat misli da je oblik Andrijine oporuke karta u kojoj »sve teče logičkim redom«. Po njemu je i eshatokol »s oznakom 'actuma', potpisima sedmorice oporučnih svjedoka (ispred njih trojice tzv. 'fide comissarii') i formulom komplecije« sasvim u redu.[75] Do toga uvjerenja vodi Horvata nedovoljno poznavanje diplomatičkih formula, prije svega onih u eshatokolu. Nije uzalud Šufflay upozoravao na arengu i sankciju koje su nepoznate klasičnom testamentu. Zato je on iskreno priznao da su ti »testamenti« bliži donatio post obitum, nego klasičnoj oporuci s kojom imaju zajednički samo redoslijed legata. I ustanova tzv. »vjerne ruke« (lang. Salmannen), dakle povjerljive osobe ili comissariusa, executora ili izvršitelja oporučiteljevih odredaba također je nepoznata rimskoj oporuci.[76] Potonja je po mom uvjerenju dokaz više da zadar-

iz uzora u consulibus, jer on ne zna za jednoga konzula, nego za više njih. Služi se zatim doslovce tekstom Andrijine oporuke kad najavljuje svjedoke (Is palam testibus). Među svjedocima je i neki Paulus. Pred njegovim imenom stoji tr-, što Rački čita tribunus. No, *Praga*, n. dj., str. 552, bilj. 1, smatra da je to kratica za trun = »appelativo volgare derivato da patronus«, a istoga su mišljenja i izdavači CD I (str. 78). Takav bi zaključak bio opravdan kad ne bismo znali da je Andrijina oporuka služila kao uzor i da je u njoj među svjedocima također tribunus Paulus.

G. Praga, Lo Scriptorium«, str. 551, smatra da je danas poznati tekst Dauzetine oporuke prepisivao neki benediktinac muzičar iz karolinškoga predloška.

[74] U Dauzetinoj oporuci đakon Crisana nije osoba javne vjere, a u samoj formuli ne označuje ni jedno sredstvo ovjerovljenja.

[75] N. dj., str. 146.

[76] Die dalmatinische Privaturkunde, str. 135, 136.

ske oporuke nisu oporuke klasičnog tipa već donacije. Naime, samo u jednoj, u Andrijinoj spominje se đakon Petar kao comissarius fide huius descriptionis, ali ne u tekstu oporuke, nego u popisu svjedoka.[77] Oporuka se k tome na tom mjestu naziva descriptio! Ali, i formula actum sadrži nerazumljiv podatak o »consule ut supra«; zatim testes u njoj nisu rogati, dok biskup Formin i opat Odolbertus nisu, kako misli Horvat, fidei comissarii. Na klasičnu bi dakle oporuku osim redoslijeda legata upućivalo sedam svjedoka kad ne bi uz sedam tribuna bila prisutna i druga lica. Jer prema danas poznatom tekstu oporuke prisutno je deset, a ne sedam svjedoka. U prilog svome mišljenju o klasičnom obliku zadarske i splitske oporuke Horvat citira formulu o oporučiteljevoj aktivnoj testamentifakciji. Ta bi formula vrijedila kao dokaz kad bi ona bila zaista karakteristična samo za spomenute »testamente«. Ali, nije se teško uvjeriti da je ima također splitska i zadarska donatio mortis causa.[78] Ako se, najzad, oporučne dispozicije izražavaju formulom *volo et iubeo* koju nalazimo, kako Horvat ističe, doduše u klasičnoj i bizantskoj oporuci, ali i u jednoj od *prvih pravih oporuka* (splitskih) *notarskoga porijekla*[79], onda nam ponovo nedostaje oslonac za zaključak da je formula volo et iubeo zadarske oporuke preuzeta neposredno iz klasične starine. I još bismo se možda s Horvatom odlučili na to da uzore Andrijinoj oporuci tražimo u klasičnoj starini kad ne bi iz završnoga dijela isprave tako očito izbijao notarski posao. Čitava dokazna snaga oporuke leži na *notarskoj kompleciji.* I svjedoci imaju istu funkciju kao utolikim drugim notarskim ispravama — oni su prisutni pri sastavljanju oporuke (palam his testibus) — a ne kao u klasičnom testamentu.

Čini se, međutim, da još nešto odaje notarsko shvaćanje sastavljača Andrijine oporuke. On daje privatnom dokumentu karakter javne isprave time što *rogatus* mijenja u *iussus.* Stoga đakon Ivan ne piše zamoljen od priora već po njegovoj zapovijedi (iussus a supra memorato priore). Budući da je u »notarskoj« redakciji oporuke oporučitelj manje važan od svjedoka i samoga notara, sastavljač je Andrijine oporuke propustio unijeti u koroboraciji na prvome mjestu potpis ili signum priora Andrije. Nesiguran, nadalje, u to da li je početkom X st. doista bilo u Zadru notara on se ne želi kompromitirati i radije izostavlja titulu notara kod đakona Ivana koji tobože piše oporuku. Time upada u novu pogrešku, jer pripisuje đakonu Ivanu *koji nije notar* pravo upotrebe notarske koroboracije.

[77] U tekstu stoji: commissori (CD I, str. 27). Rački ispravlja u commissari(i).

[78] Doc., str. 38, 39, 120; CD I, str. 59, 66, 165. Upada u oči da je u dva slučaja riječ o darovnicama iz kartulara samostana sv. Stjepana, a u trećem u korist sv. Krševana. Međutim, u oporuci priora Petra taj je dio tako skraćen da nedostaje najvažniji dio, naime, podatak o »mens sana«.

[79] CD II, str. 55. »Idcirco ego Cirnota... (corpore) sanus et sana mente integroque consilio, nichil in me infirmitatis vel mortis adhibens, nam.... superius, sanus et sana mente, fretus diuino consilio, apud memet ipsum tractaui, quemadmodum debeat obseruari«.

Ponovo, dakako, kao i kod dosada analiziranih dokumenata uzalud tražimo prave notarske znakove ovjerovljenja (prije svega signum notarile).[80] Kako ni prior Andrija ni njegovi svjedoci nisu stavili nikakva signa corroborationis, oporuka nema stvarnoga ovjerovljenja.

Tako nas je analiza diplomatičkih formula zadarskih isprava X i XI st. dovela do druge polovice XII st. kao do vremena kad su one vjerojatno sastavljane. U tom se razdoblju počinje u svim dalmatinskim gradovima dolaskom školovanih notara formirati notarska isprava određenih oblika. Zato gledani s toga stajlišta zadarski »tribunski« ili »konzulski« dokumenti nisu izuzetak u općem razvitku dalmatinske isprave. Oni se formalno mogu vrlo lako uklopiti u zadarsku ispravu druge polovice XII i prve polovice XIII st.

Paleografska analiza

Iako su zadarski arhivi kao i gotovo svi dalmatinski prepuni izvanrednoga materijala danas na žalost paleografija u jugoslavenskim okvirima kao naučna disciplina nije razvijena do te mjere da bismo neku ispravu mogli datirati na osnovu njena pisma. Razlog ne leži samo u pomanjkanju komparativnoga materijala već i u potpuno suprotnim teorijama o razvitku pisma u Dalmaciji od VIII. st. dalje. Dok se Praga[81] i Barada[82] uglavnom slažu u tome da je beneventana prenijeta na istočnu jadransku obalu tek potkraj X st., V. Novak[83] pokušava braniti teoriju o spontanom i istovremenom razvitku beneventane i karoline od VIII st. dalje. Najveći nedostatak Novakove teorije je nepostojanje dokaza za proširenje beneventane u Dalmaciji prije X st.

[80] Naime, uz imena dvojice svjedoka, tj. uz ime biskupa Formina i tribuna Prestancija u tekstu je oporuke zapisana kratica »sigil. m.« (CD I, str. 28, bilj. 35, 36). Kako u diplomatici postoji samo izraz signum manus, a ne i sigillum manus, Rački ispravlja tekst i dodaje uz svako ime svjedoka signum manus. Budući da su imena svjedoka ponajviše u genitivu, ispravak Račkoga nije bio nelogičan. Ostaju, s obzirom na taj dio koroboracije dvije mogućnosti tumačenja: sastavljač zna da đakonova komplecija u formi koju joj je dao nema fidem publicam i zato prebacuje težište vjerodostojnosti na potpise svjedoka kao na signa corroborationis. U tom slučaju ima đakon Ivan istu funkciju kao i arhiđakon Majo 1096. g. Druga mogućnost jest ta da je sastavljač mjesto signa napisao stvarno sigilla.

Od notarskih formula koroboracije sastavljač unosi samo kompleciju, koja nema javne vjere, jer je ne piše vjerodostojna osoba. Đakon Ivan naime nije notar!

[81] G. Praga je na više mjesta izricao svoje mišljenje o razvitku beneventane, no najopširnije u raspravi u kojoj obrađuje izvorni materijal iz Krševanova fonda. Vidi Lo »Scriptorium«, str. 481 i d. Zatim u ocjeni Novakova djela »Scriptura beneventana« u Atti e momorie I, Zara 1926, str. 215—219.

[82] *M. Barada,* Dvije naše vladarske isprave, str. 17 i d.

[83] Tako i u najnovijem radu iz te problematike: Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, Glas SAN CCLV, Odelj. društv. nauka knj. 11, 1963, str. 3 i d.

V. Novak ne daje u svojim radovima analizu materijala iz Krševanova fonda, iako bi on morao voditi računa o Praginu mišljenju prema kojem ni jedna od analiziranih isprava nije paleografski original. Pragine se tvrdnje uostalom mogu provjeravati ispravama koje su sačuvane u nekoliko redakcija. To su prije svega darovnica Zovine i braće[84] i poznata Radovanova darovnica. Govoreći o darovnici Zovine iz 1072. g. Praga je ustvrdio da je kraća redakcija ove isprave, pisana karolinom, starija. To se mišljenje može prihvatiti. Za ovdje analizirane isprave taj je njegov zaključak dragocjen, jer se tek u dodatku Zovinine isprave[85], dakle u mladoj redakciji pisanoj beneventanom, nalaze podaci o tribunima! Logičan je zaključak da ih je umetala ruka kasnijega sastavljača druge redakcije darovnice. Tačan je također Pragin zaključak da je beneventana Krševanovih isprava knjižna i da se u nekima od njih odražava karolinški utjecaj.

Budući da još nitko, pa ni sam Praga[86], nije u cijelosti analizirao s paleografskoga stajališta Krševanov fond (prije svega isprave od X. do XIII. st.) ne usuđujem se samo na osnovu isprava koje ovdje ispitujem stvarati neke sigurnije zaključke i poći dalje od Prage. Zasad ne vidim razloga koji bi se protivili osnovnom Praginu

---

[84] Doc. str. 91—3; CD I, str. 126—8. Najprije je *V. Novak*, Dva splitska falsifikata (Strena Buliciana, str. 554—5) analizirajući dužu redakciju pisanu beneventanom zaključio da je to prijepis darovnice s »dodatkom". Taj dodatak po njegovu uvjerenju dokazuje da je »u početku XII stoljeća bilo već falsificiranja isprava«. Prema imenima svjedoka datira ispravu polovicom XII st. Pismo je »uzorna kaligrafska beneventana«. Međutim, *G. Praga*, Lo »Scriptorium«, str. 295, je bio mnogo oprezniji u zaključivanju. On ima pred sobom obje redakcije i s pravom pretpostavlja da je kraća redakcija pisana karolinom starija. Naprotiv proširenu redakciju njen sastavljač nastoji prikazati kao original te je nadopunjuje i, štaviše, ide tako daleko da tvrdi kako su neki »nepotes Uirre« falsificirali »cartam istam«. Dovoljan je, kaže Praga, jedan pogled da se može uvjeriti da su potpisi na kraju isprave pisani istom rukom kao i isprava. U njima se miješa beneventana i karolina.

Praga se posebno zadržao na paleografskoj analizi Dauzatine oporuke. Nazvao ju je »rara avis«, jer mu je njeno pismo omogućilo vrlo važne zaključke o pisarskoj vještini u Krševanovu skriptoriju. To je jedini dalmatinski dokument u kurzivnoj beneventani ili tačnije, u nekaligrafskoj beneventani. Potječe »di mano di un monaco addetto alla scuola di canto« i nastao je na osnovu karolinškoga predloška.

Pragin je konačan zaključak da je sve do XII st. u Krševanovu skriptoriju prevladavala beneventana, a tada je počela iz sjeverne Italije prodirati karolina. Ipak njen utjecaj nije bio tako snažan da bi se u skriptoriju počelo pisati novim pismom. Beneventana se od okrugle, klasične dalmatinske forme pomalo pretvara u oštru, premda se u Krševanovu skriptoriju još i u XIII st. piše i okruglom beneventanom.

[85] CD I, str. 127; Doc., str. 93. Vidi bilj. 84.

[86] Praga je smatrao da je u ovom stanju istraživanja nemoguće kazati kakvi su bili tipovi karoline, kakav njen razvitak i njena »porodica«. Nedostaju mu, kako kaže, predradnje u kojima bi trebalo utvrditi kakva je razlika između karoline kojom pišu redovnici i one koja se upotrebljava »negli scrittoi delle cattedrali e delle chiese secolari« (Archivio storico, Vol. IX, Fasc. 49, str. 23). Mislim da je Praga došao do zaključka o karolinškim katedralnim skriptorijima upravo na osnovu ovdje analiziranih isprava koje piše tobože svećenik Ansfred. No, nije ovdje mjesto da dalje raspravljamo o tom zanimljivom problemu.

zaključku prema kojem imamo pred sobom od reda isprave načinjene u Krševanovu skriptoriju u XII i XIII st. Tačnije vrijeme njihova postanka mogu zasad odrediti diplomatičke formule.

Uostalom, za problem o kojem ovdje raspravljamo nije toliko bitno kada su isprave nastale. Jedno je sigurno: one nisu napisane u vrijeme kojim su datirane, dakle između 908. i 1072. g. Po svoj prilici ne griješimo ustvrdimo li zajedno s Pragom da nisu nastale prije druge polovice XII st.

III

Zaključak

Ponovno ispitivanje nutarnjih i vanjskih karakteristika »tribunskih« isprava potvrdilo je odavno izrečene Pragine sumnje u njihovu autentičnost. To su kasnije tvorevine nastale ili tačnije sastavljene na osnovu samostanskih anala, zatim popisa nekih priora (prije svega Madijevaca) i zadarskih biskupa. Sastavljači su, nadalje, morali imati u rukama neki stariji popis samostanskih dobara. Ostaje na historijskoj kritici da utvrdi uzroke postanka ovih isprava. Za nas je u ovom času važno tek konstatirati da su podaci o zadarskim tribunima i konzulima uneseni u te krivotvorine zbog istoga razloga zbog kojega su one od samostanskih bilježaka pretvorene u diplome i notarske isprave. Priorima samostanskih anala i nekih danas izgubljenih genealogija trebalo je dodati stvarne i tada postojeće komunalne činovnike — *konzule* i *tribune*.[87] Kad bismo u analiziranim ispravama nailazili samo na podatke o tribunima mogli bismo pomisliti da se sastavljač isprava služio kao uzorom mletačkim ili nekim drugim materijalom. Međutim, činjenica da se u istim dokumentima podaci o konzulima (ne samo o jednom konzulu!) nerazdvojno vežu s onima o tribunima pokazuje da je sastavljač isprava imao pred sobom sliku o određenom tipu političke vlasti u gradu. To što je prioru stavio uz bok tribune, a ne konzule posve je razumljivo. U doba kad u zadarskoj komuni, kao uostalom i ostalim gradovima na Mediteranu, preuzimaju vlast consules oni zamjenjuju knezove (comites), a nisu njihovi činovnici. Formiranjem konzulata nastoji se zadarska općina osloboditi nasljednih mletačkih knezova iz porodice Maurocena. Samostan sv. Krševana ima u tim

[87] O consules kao novim predstavnicima zadarske komune vidi CD II, str. 136 (1174 g.), 151 (1178), 171 (1181), 314 (1199), 318 (1199). Vjerojatno je broj konzula bio veći, jer se čini da se titula ne dodaje uvijek uz ime.

Značajno je da se u tom razdoblju osim *jednog tribuna* koji je općinski izvršni organ (vidi str. 68), spominje prvi put *više tribuna*. Naime, 1188. g. sklapaju izabrani zadarski nadbiskup i knez Damjan »una cum iudicibus, proceribus, *tribunis* et uniuerso populo Jadertino« (CD II, str. 223) s građanima Pize »societatem et pacem perpetuam«. Zbog ograničenoga prostora ne ulazim na ovome mjestu u analizu podataka o zadarskim tribunima i konzulima u drugoj polovici XII st.

političkim previranjima — pogotovo u prvoj polovici XIII st. — — vrlo važnu ulogu, jer on preuzima na sebe, kako je to već ustvrdio G. Praga — zadaću da protiv mletačkog nadbiskupa i kneza brani općinu.[88] Tek u to vrijeme sv. Krševan postaje gradski zaštitnik potisnuvši sv. Anastaziju.[89]

Prema tome, nije riječ o nekadašnjim bizantskim činovnicima (tribunima) ili o „rimskoj tradiciji« (consules) u dataciji i koroboraciji nekih Krševanovih isprava. Spomenute isprave nisu pisali zadarski notari u X ili XI st., jer, kako se po svemu čini, Zadar tada još nije imao notara kao osobu javne vjere. Tek dolaskom opata Maja počinje se pomalo razvijati u benediktinskom samostanu pisarska vještina i vjerojatno u XI st. nastaju u samostanskom skriptoriju prvi anali ili kroničarske bilješke. Njima se u XII st. vješto služe samostanski pisari kad ih vade da na osnovu njih sastave tobožnje darovnice u korist svoje crkve. Zadaća je historijske kritike da utvrdi koji su posebni razlozi sastavljanja tih falsifikata.

NADA KLAIĆ

TRIBUNI ET CONSULES DANS LES DOCUMENTS DE ZARA DES Xe ET XIe SIÈCLES

Résumé

Etant donné que les documents de Zara où il est fait mention des *tribuni* et *consules* sont de rares exceptions — car dans ce temps les villes dalmates n'ont pas témoignages diplomatiques de cette sorte — l'auteur commence par examiner les documents authentiques de Zara. Ceux-ci l'amènent à la constatation que Zara vers la fin du XIe siècle ne connaît pas l'institution du notaire public et que les affaires concernant aut l'établissement des documents étaient confiées aux personnes ecclésiastiques. *Fidem publicam* donnait au document le sceau de l'autorité suprême soit séculaire soit ecclésiastique. Après avoir analysé les formules diplomatiques du document et après les avoir comparés avec les donnés sur les tribuns et les consules, l'auteur croit pouvoir fixer le temps de la rédaction dans la deuxième moitié du XIIe siècle. C'est à peine alors avec l'arrivée des notaires qualifiés, que commence à prendre forme le

[88] Lo »Scriptorium«, str. 138 i d.

[89] Već je *Praga*, n. dj., str. 322, upozorio na to da zadarski notar Blaž upotrebljava još 1190 (CD II, 248) Sigillum Jadere vrbis. Sancta Anastasia.

vrai document notarial. Une analyse paléographique, elle-aussi, pourrait renvoyer à la deuxième moitié du XIIe s. ou mieu au commencement du XIIIe s. car c'est l'époque où les documents sont rédigés dans le scriptorium du convent de St. Grisogonus. Les rédacteurs des documents où on fait mention des *tribuni* et *consules* se servaient des annales du convent, des listes des prieurs de Zara et d'inventaire des liens du convent. Les éléments concernant les tribuns et les consuls ont été introduits dans ces rédactions afin d'élever au moyen de fonctionnaires connus chez ceux qui lisent la »fidelité« du document. Par tout ce que l'auteur expose il s'ensuit que les *tribuni* et *consules* des documents de Zara ne sont pas de personnages historiques aux Xe et XIe siècles mais à peine dans la deuxième moitié du XIIe siècle quand ils sont mentionnés par les sources authentiques.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

JOVANKA MAKSIMOVIĆ

TRADITION BYZANTINE ET SCULPTURE ROMANE SUR LE LITTORAL ADRIATIQUE*

La longue présence de la domination politique et culturelle byzantine sur les côtes de la mer Adriatique laissa de profondes traces non seulement sur les arts contemporains de cette domination mais longtemps encore sur ceux qui leur succédèrent. Bien que les conditions politiques et culturelles ne fussent ni pareilles ni ne se développassent parallèlement sur les deux côtes de l'Adriatique, les conséquences sont pratiquement égales, tandis que les réalisations artistiques sont très semblables. Sur le littoral oriental de l'Adriatique, le pouvoir byzantin même nominal dura jusqu'à la mort de l'empereur Manuel II Comnène dans la deusième moitié du XIIe siècle, mais l'influence byzantine s'infiltre constamment plus tard, soit venant des Balkans soit indirectement de l'Apulie. Sur les bords occidentaux de la mer Adriatique, surtout en Apulie, l'influence byzantine s'exerce non seulement grâce aux anciennes tradidions de la Magna Grecia, au pouvoir byzantin, ou à la présence des basiliens qui maintenaient et prolongeaient systématiquement les traditions des arts byzantins écclésiastiques, mais aussi à travers l'art officiel écléctique des rois normands dont les ambitions tendaient à atteindre l'éclat de la cour de Byzance. A Venise, par contre, le développement spécifique de la république des doges, politiquement et commercialement dirigé vers le riche potentiel oriental avait pour conséquence une situation contradictoire. Bien que la république de Venise devenait petit à petit de plus en plus puissante dans ses différends duels avec Byzance, l'influence de celle-ci au point de vue culturel et aristique se ressentait fortement; Venise ne s'en libérera qu'assez longtemps plus tard.

L'expansion de plus en plus croissante du style roman venant de l'occident imposait le mélange avec les courants artistiques byzantins. Les nouvelles créations stylistiques provenant de la symbiose roma-

* Communication présentée au I Convegno internazionale di Storia della cività veneziana, Venezia e il Levante fino al secolo XV, tenu à Venise de 1 au 5 juin 1968.

no-byzantine dominent; elles deviennent des conceptions artistiques caractéristiques dans une région étendue du littoral adriatique. L'Adriatique était le pont ou la frontière entre deux mondes, oriental et occidental, et c'est dans le cadre de celui-ci que se forme, partout dans des conditions semblables, un art spécial. La symbiose romano-byzantine, comme style spécial, pourrait-on dire, domina longtemps, et contenta en ses différentes variations tant l'art officiel que non officiel. Née dans les conditions adriatiques elle subsista longtemps comme une rélisation régionale. De plus, sa durée revivait par de fréquents retours vers les modèles du premier art chrétien, surtout ceux du VIe siècle, et aussi revenant d'une façon raisonnée et inspirée vers l'antiquité ce qui se produit surtout de manière intensive au XIIIe siècle dans l'empire byzantin de Nicée et dans le royaume des Deux Siciles de Frédéric II. Ceci amène un nouveau classicisme dans l'art du style byzantin, telles que sont les fresques de Mileševa et Sopoćani, les chapiteaux de Constantinople ou le classicisme de Frédéric II à Capua et Castel del Monte, les reliefs d'Apulie, de Dalmatie, de Venise et même le classicisme du premier gothique sur les façades de Reims en France.

Ces longues traditions artistiques byzantines et ces symbioses romano-byzantines n'on pas permis l'apparition du style gothique sur les bords de l'Adriatique ainsi que plus tard ses pures manifestations stylistiques mais seulement des mélanges avec le style roman. Le roman spécifique a duré longtemps sur les bords de l'Adriatique alors que le gothique disparaîssait déjà en Europe occidentale. Le roman tardif du XIVe siècle est représenté par d'importantes réalisations dans les villes des deux côtes de l'Adriatique. La période du XIIIe siècle et le plus souvent de l'entier XIVe siècle est la période du roman tardif dans l'expression la plus étendue de ce terme.

Nous pouvons séléctionner parmi les réalisations romanes sculpturales de cette époque, c'est à dire du XIIIe siècle, le portail de l'Eglise de St Marc à Venise (fig. 1) et quelques reliefs sur les façades[1], dans les villes sur le littoral oriental de l'Adriatique le portail ouest de la cathédrale de Trogir[2] (fig. 2), quelques reliefs

[1] *O. Demus,* Die Reliefikonen der Westfassade von San Marco: Bemerkungen zur Venezianischen Plastik und Ikonographie des 13. Jahrhunderts, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, III, 1954, p. 88 ff: *Id.*, The Church of San Marco in Venice, Dumbarton Oaks Studies 6, Washington 1960; *R. Jullian,* L'éveil de la sculpture italienne. La sculpture romane dans l'Italie du nord, Paris 1945; *G. de Francovich,* Benedetto Antelami, architetto e scultore, e l'arte del suo tempo, I, II. Milano — Firenze 1952.

[2] *Lj. Karaman,* Portal majstora Radovana u Trogiru, RAD JAZU, 262, Zagreb 1938, 1—77; *C. Fisković,* Radovan, Portal katedrale u Trogiru, Zagreb 1951; *Id.*, O ikonografiji Radovanova portala, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 7, 1953, 7—20; *Lj. Karaman,* Zapis o Radovanovu portalu u Trogiru, ibid., 8, 1954, 5—9; *C. Fisković,* Bilješke o Radovanu i njegovim učenicima, ibid., 8, 1954, 10—39. *M. Vasić,* Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka, Beograd 1922, 252—272.

à Split, Dubrovnik et Kotor[3], la décoration sculpturale des églises construites à l'intérieur des Balkans, ainsi que les travaux des artistes venant du littoral (Studenica)[4] (fig. 4, 6), sur les bords occidentaux de l'Adriatique nous pouvons citer le portail de l'église de St André à Barletta (fig. 8), les travaux de Siméon le Ragusain (Simeon Raguseus)[5] et d'autres ensembles sculpturaux à Trani, Ruvo et Bitonto et d'autres villes de l'Apulie[6] (fig. 3, 5, 7). Au XIVe siècle, alors que les contrastes stylistiques étaient encore plus aïgus, la sculpture des côtes de l'Adriatique continue à maintenir les traditions du style roman tardif prolongé. Les grands ensembles à Dubrovnik et Kotor, le cloître du monastère franciscain à Dubrovnik ainsi que le grand ciborium de l'autel, dans la cathédrale de Kotor[7] (fig. 10) taillés selon les conceptions du roman tardif qui pénètre à l'intérieur de la Serbie aussi sur les façades des églises importantes, comme l'église de la Vierge à Banjska (fig. 11) et l'église du Christ à Dečani[8] (fig. 9). A Venise la sculpture du XIVe siècle se développe dans le cadre stylistique du roman tardif comme le relief de St. Georges à Porta San Alippio associé comme toujours à de forts éléments byzantins ou de symbioses gothiques-byzantines tels que sont la Madonna dello Schioppo et le Baptême du Christ etc.[9]

Quels sont les raisons historico-artistiques qui permettent au roman tardif prolongé d'apparaître sur les bords de la mer Adriati-

[3] *J. Maksimović*, O srednjovekovnoj skulpturi na Crnogorskom primorju, Istorijski glasnik 3—4, 1951, 71—86; *C. Fisković*, Fragments du style roman à Dubrovnik, Archeologia iugoslavica I, Beograd 1954, 117—137; *D. Kečkemet*, Figuralna skulptura zvonika splitske katedrale. Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 9, Split 1955, 92—136; *J. Maksimović*, Reljef splitskih Blagovesti Zbornik Filozofskog fakulteta, VII—1, Beograd 1963, 227—239.

[4] *G. Millet*, Ancien art serbe, Paris 1919, 82—88; *A. Deroko*, Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji, Beograd 1953; *J. Maksimović*, Studije o studeničkoj plastici, I Ikonografija, Zbornik Vizantološkog instituta, 5, 1958, 137—148; *Id.*, II Stil, ibid. 6, 1960, 95—107; *Id.*, Dekorativna skulptura Morače, Zbornik za likovne umetnosti 2, Novi Sad 1966, 35—49.

[5] *J. Maksimović*, Problemi ikonografije i stila na portalu Simeona Dubrovčanina u Barleti, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, 12, Split 1960, 101—112; *Id.*, Simeon Raguseus, Archivio Storico Pugliese, fasc. III—IV, Bari 1961, 3—18.

[6] *E. Bertaux*, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904; *C. Ricci*, Romanesque Architectur in Italy, London 1925; *A. Grabar*, Trones épiscopaux du XIème et XIIème siècle en Italie méridionale, Wallraf-Richartz Jahrbuch XVI, 1054, 7—52; *C. A. Willemsen — D. Odenthal*, Apulien, Land der Normannen, Land der Staufen, Köln 1966.

[7] *C. Fisković*, Prvi dubrovački graditelji, Dubrovnik 1955, 107—137; *J. Maksimović*, Kotorski ciborij i kamena plastika susednih oblasti, Beograd 1961; *Đ. Bošković*, Pred radom na osiguravanju Banjske, Starinar XIII, 1938, 217—229; *F. Mesesnel*, Mittelalterliche figurale Skulpturen im heutigen Südserbien, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 1936.

[8] *V. Petković — Đ. Bošković*, Dečani, I, Beograd 1941.

[9] *W. F. Volbach*, Die Mittelalterlichen Bildwerke der Sammlung Benario, Berlin 1923; 15, T. XXXIX, 58, 59, 60, 61; *O. Demus*, The Church, 165—190, fig. 88, 107, 108; *R. Lange*, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964, No 45, s. 118.

que lui donnant non seulement des cadres chronologiques mais aussi des traits stylistiques spéciaux? Il n'y a pas de doute que les traditions byzantines et la nouvelle influence byzantine en furent les facteurs décisifs. Nous voyons aujourd'hui se révéler de plus en plus nettement certains byzantinismes qui n'étaient pas toujours reconnus; il devient de plus en plus clair, d'autre part, que les nombreuses ressemblances entre les monuments de la Dalmatie et l'Apulie, de la Dalmatie et Venise, de Venise et l'Apulie ne peuvent pas s'expliquer que par l'influence d'une ville sur l'autre, d'un maître sur l'autre, bien qu'il y en ou des exemples, quoique pas aussi nombreux que plus tard.[10] Toute la région du bassin adriatique se développait en des conditions semblables sur les frontières de deux mondes. A cette époque la sculpture avait à Byzance une importance beaucoup plus grande qu'il ne le paraît aujourd'hui. Malheureusement, elle fut détruite d'une manière beaucoup plus efficace et plus systématique que la peinture, tant pendant la période de l'empire latin au XIIIe siècle qu'à celle du pouvoir turc à partir de la moitié du XVe siècle et après. Cependant, nous voyons de plus en plus nettement, aujourd'hui, que le développement de la sculpture byzantine ne suit point une ligne déscendante à travers les siècles, se transformant petit à petit de la sculpture modelée et plastique de l'antiquité tardive en des ornements géometriques taillés en surface ou des formes arides de végétaux des derniers siècles de Byzance. Ce qui paraissait il n'y a pas longtemps encore fortuit, comme par exemple les chapiteaux aux têtes des apôtres d'Athènes (aujourg'hui au musée Cluny à Paris) (fig. 14), quelques exemples à Arte ou les frises de pierre de Trébizonde, nous apparaissent maintenant comme une partie d'un processus intégral.[11] Les têtes des apôtres sur les chapiteaux et l'arc de Constantinople merveillesement modelés, celles de la Fenari Isa et la Fetiyé ainsi que les fragments du Musée archéologique[12], les fragments conservés des sculptures d'Athènes (au Musée byzantin) avec ses larges formes plastiques et modelées, comme celles de la peinture monumentale du XIIIe siècle (Sopoćani) et d'autres exemples de Čepin en Bulgarie, par exemple, aujourd'hui au Musée de l'Ermi-

---

[10] *A. Mayer*, Kotorski spomenici I, Zagreb 1951; *C. Fisković*, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik 1955; *Id.*, La Romagna, le Marche, Venezia e la Dalmazia nell'arte dei tempi di Dante, Dante, Atti della Giornata internazionale di studio per il VII Centenario, 1965, 61—82.

[11] *J. Maksimović*, La sculpture byzantine du XIII-ème siècle, L'art byzantin du XIII-ème siècle, Symposium de Sopoćani 1965. Beograd 1967, 23—34.

[12] *Th. Macridy*, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii at Instanbul) translated by C. Mango, Dumbarton Oaks Papers 18, 1964, 251—279; *A. Megaw*, The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips, ibid., 279—298; *C. Mango — E. Hawkins*, Additional Notes, ibid., 299—315; *Id.*, Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, 1962—1963, ibid. 319—340; *G. Mendel*, Catalogue des sculptures greques, romaines et byzantines, II, Roma 1966, No 757, p. 557; No 788, p. 558.

tage[13], montrent qu'avec le néoclassicisme en peinture apparaît le néoclassicisme dans da sculpture byzantine se manifestant d'une façon très semblable: de grandes formes plastiques et modelées dans l'espace, des transitions délicates, de la retenue et de la noblesse dans le sentiment, comme sur quelques Vierges à St. Marc (fig. 12), l'Annonciation à San Giovanni e Paolo, St. Pantaleimon à Vienne, ou la Crucifixion de Venise.[14] La sculpture byzantine vit un nouvel épanouissement au cours du XIIIe siècle et au début du XIVe qui coïncide au point de vue du temps avec l'apparition tardive de la sculpture romane aux bords de l'Adriatique. Elle est d'ailleur la cause de cette apparition tardive et celle des manifestations transformées du style. Et comme la peinture byzantine influença la peinture de l'Adriatique, de Venise et de l'Italie, créant des symbioses romano-byzantines la »maniera greca« et d'autres variantes stylistiques, des phénomènes semblables accompagnent l'expansion stylistique de la sculpture byzantine.

La sculpture byzantine influença, de plus, l'iconographie ainsi que le style du roman adriatique. Dans le cas de l'iconographie certains sujet et motifs de l'iconographie byzantine sont directement transportés dans la sculpture romane de l'Adriatique. Il est impossible de traiter ce problème dans cette courte communication de façon plus détaillée et nous ne nous bornerons qu'à quelques exemples: une suite de scènes sur la porte en bois du Buvina à Split (fig. 13), le relief de la Nativité sur le portail de Radovan à Trogir, la composition du tympan du Deisis sur le portail de St André à Barletta, les reliefs sur les façades de St. Marc à Venise (dont les liens iconographiques et stylistiques avec Byzance furent demontré par O. Demus), quelques parties du portail principal de St. Marc et ainsi de suite. Le style de la sculpture influença, lui aussi, l'interpréation plastique et la variante de la sculpture romane de cette région. Les mouvements des figures, le traitement des draperies, le traitement des physionomies, des cheveux, l'emploi et la manière de tailler les ornements végétaux sur les frises et les chapiteaux de Venise et de la Vénétie (St Marc, Torcello, Murano) rappellent souvent indirectement l'influence byzantine, des traditions héllénistiques et quelquefois même directement ceux de Constantinople, surtout quand il s'agit de la décoration des façades, des frises et corniches, des chapiteaux.[15] Le cas est le même quant à la sculpture figurale et la sculpture purement décorative des deux côtes de l'Adriatique. Déjà à

[13] *П. Сырку,* Старинная чепинская крепость у с. Доркова в Болгарии и два византийские рельефа, Византийский временник, V СПБ 1898; 603—617; *А. Банк,* Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Ленинград—Москва 1966, стр. 319, Т. 235, 236.

[14] *O. Demus,* The Church, fig. 35; *R. Lange,* op. cit. No 3, 22, 38, 39.

[15] *H. Buchwald,* The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice, Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft, XI—XII, 1962—63, 169—209; *Id.,* XIII, 1964, 137—170; *A. Colasanti,* L'arte bizantina in Italia, Milano 1923, T. 58, 59, 60, 61, 84, 85, 86, 87.

l'époque précédente de l'art préroman et du premier art roman on peut voir nettement des éléments stylistiques ou iconographiques byzantins sur les reliefs de Kotor, Koločep, Split[16], pour acquérir plus tard à l'époque romane une interprétation indirecte (les stalles en bois, la porte de Buvina, le relief de l'Annonciation — tout cela à Split, puis quelques parties de la cathédrale de Trogir, et aussi à Studenica, Banjska, en Serbie.[17] En Apulie sur certaines parties de la cathédrale de Bari, sur les églises à Siponto (St Léonard) sur le Monte Gargano (Santa Maria), à Barletta (San Andrea), à Bitonte[18], les inspirations de la sculpture byzantine provenant de Byzance sont indubitables et encore plus nettes, paraît-il, que celles provenants de ses arts appliqués comme il semblait auparavant et que E. Bertaux a montré.

C'est ainsi que la symbiose romano-byzantine était en sculpture sur les deux côtes de l'Adriatique et à Venise une variante stylistique du roman ayant certaines caractéristiques propres à elle et un cadre chronologique spécial.

---

[16] *Lj. Karaman*, Art byzantin en Dalmatie, Byzantion I, 1924, 685—695; *M. Abramić*, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie, Recueil Uspenskij II, Paris 1932.

[17] *Lj. Karaman*, Buvinove vratnice i drveni kor splitske katedrale, Rad JAZU, 275, Zagreb 1942; *Id.*, Andrija Buvina, Vratnice splitske katedrale, Drveni kor u splitskoj katedrali, Zagreb 1960; *J. Maksimović*, Orijentalni elementi i datiranje korskih klupa splitske katedrale, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963, 5—15.

[18] Dans l'entérieur des Abruzzes on trouve des sculptures semblables (*J. C. Gavini*, Storia dell'architektura in Abruzzo, Milano — Roma, s. d. *O. Lehmann-Brockhaus*, Die Kanzeln der Abruzzen im 12. und 13. Jahrhundert, Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte, 6, 1942—1944, 259—423). Pour les monuments d'Apulie v. *E. Bertaux*, op. cit.; *H. Decker*, Romanesque art in Italy, London 1960, T. 189, 193, 196, 198, 199, 203; Vitztum-Volbach, Mittelalterliche Malerei und Plastik in Italien, Potsdam 1914, 100—113; *A. Petrucci*, Cattedrali di Puglia, Roma 1960, 34—108, T. 26—224.

СЛИКЕ

FIGURES

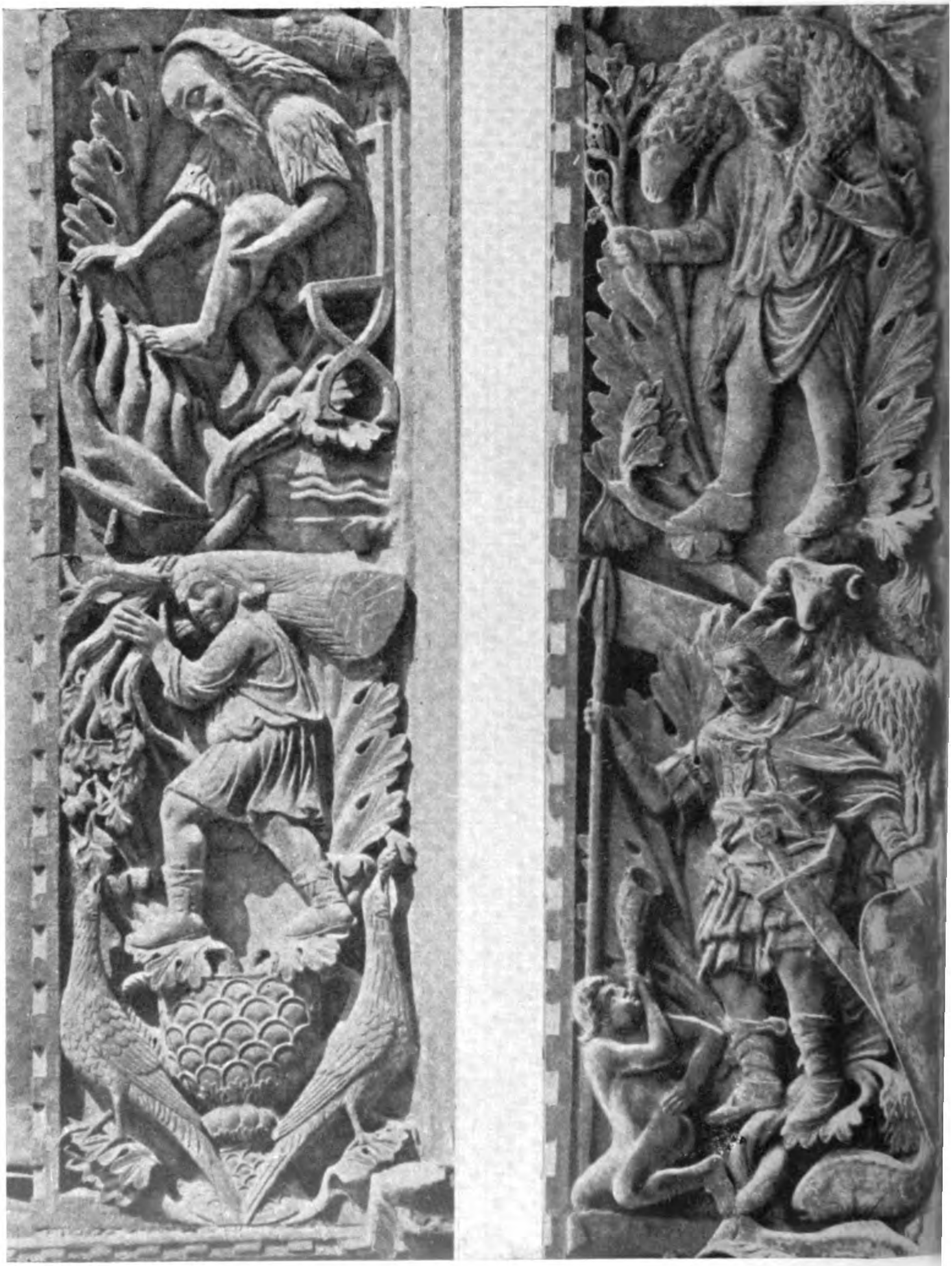

Fig. 1 — Venise, Eglise de St. Marc, portail occidental, XIIIe siècle, détail

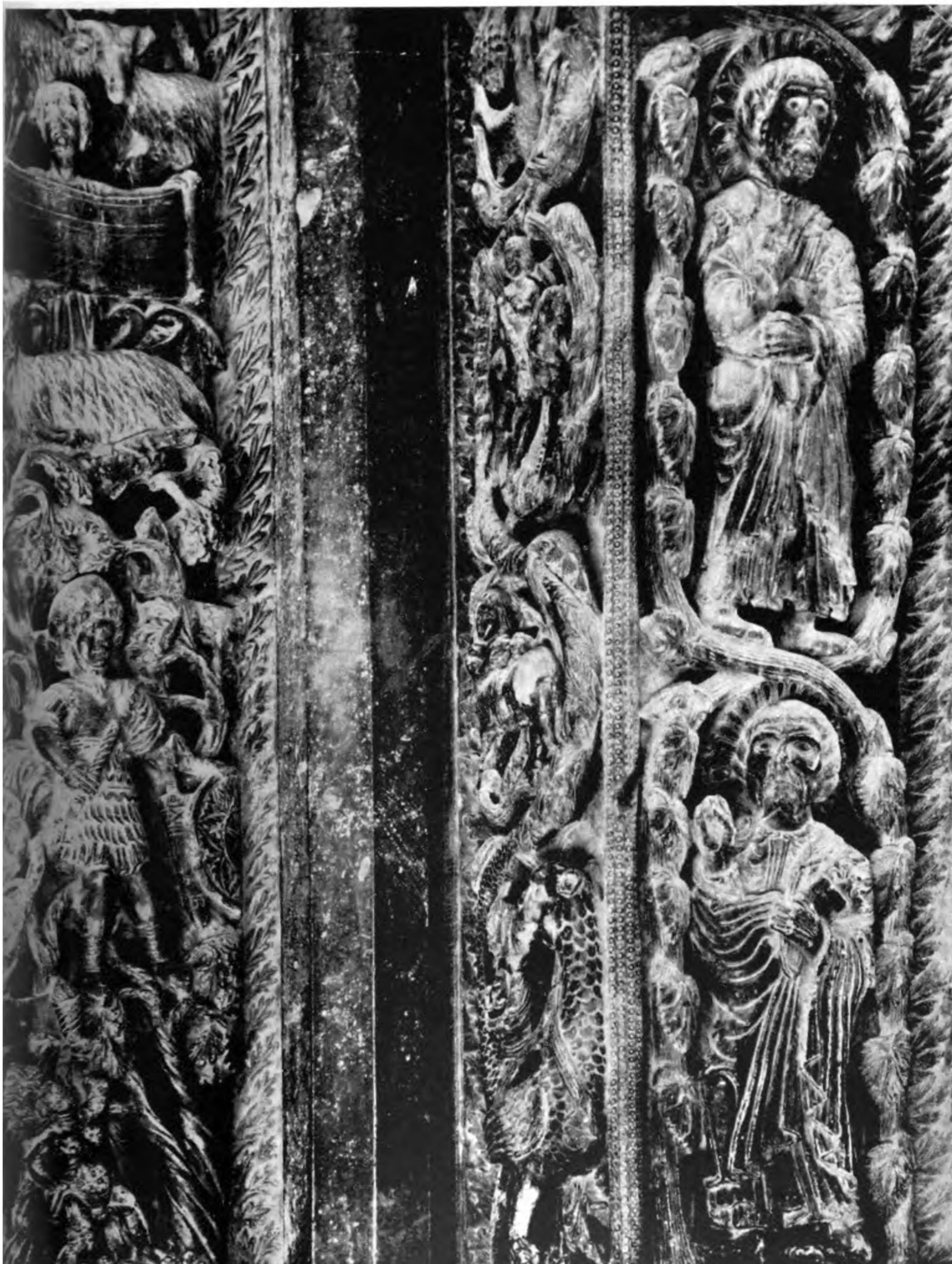

Fig. 2 — **Trogir, Cathédrale, portail occidental, oeuvre de Radovan XIIIe siècle, détail**

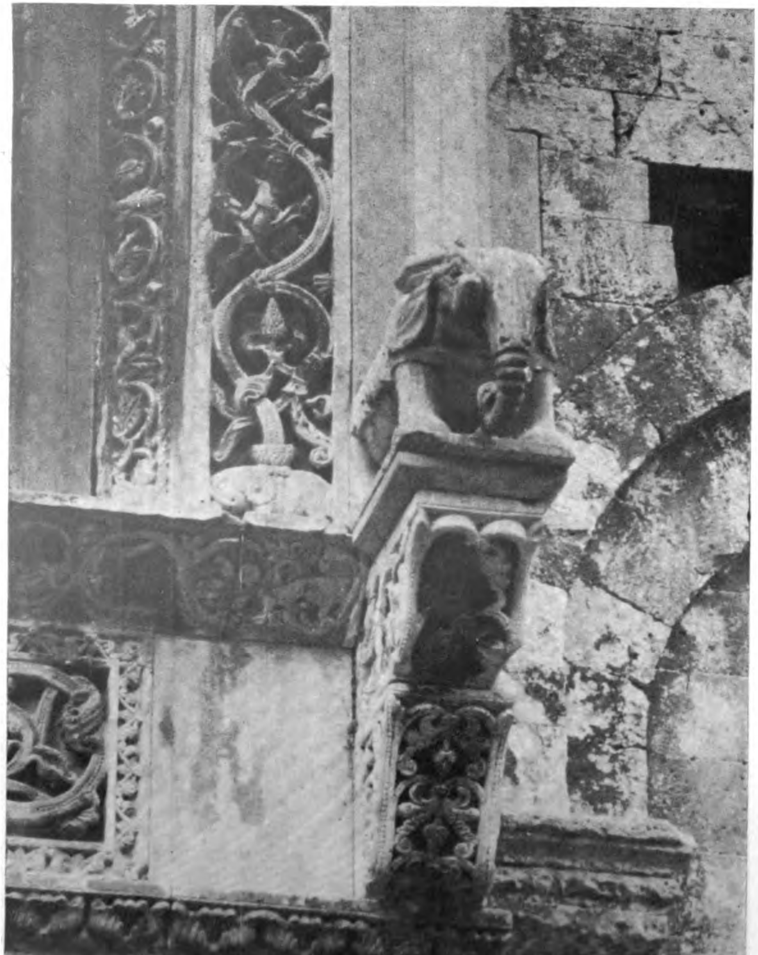

Fig. 3 — Bari, Cathédrale, fenêtre absidiale, XIIe siècle, détail

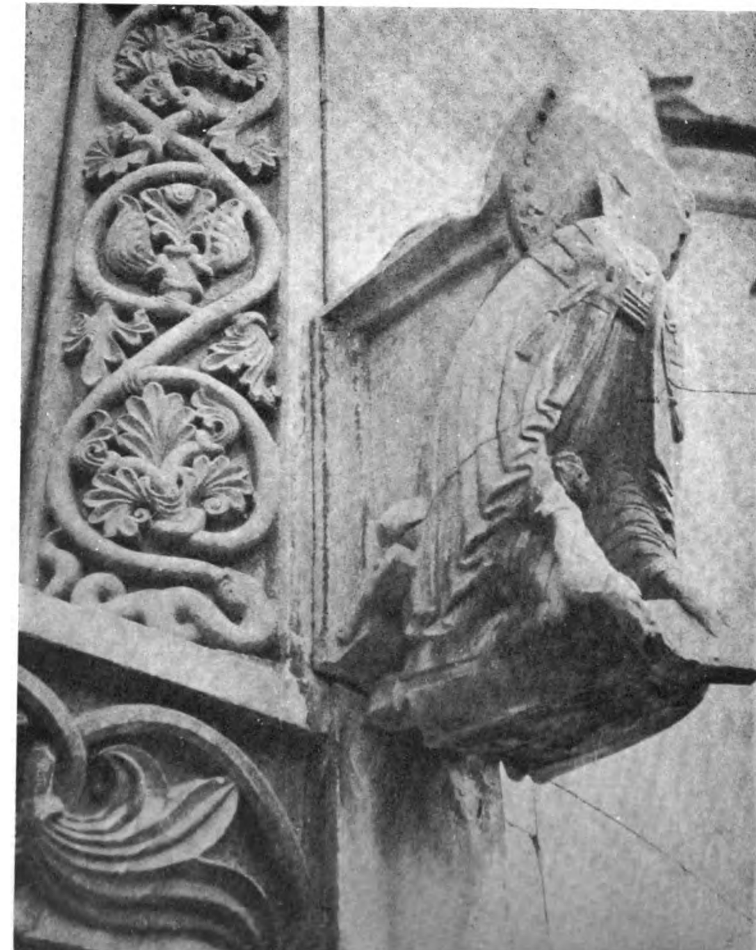

Fig. 4 — Studenica, Eglise de la Mère du Dieu, fenêtre absidiale, fin du XIIe siècle, détail

Fig. 5 — Bisceglie, Cathédrale, portail occidental, détail (photo V. Djurić)

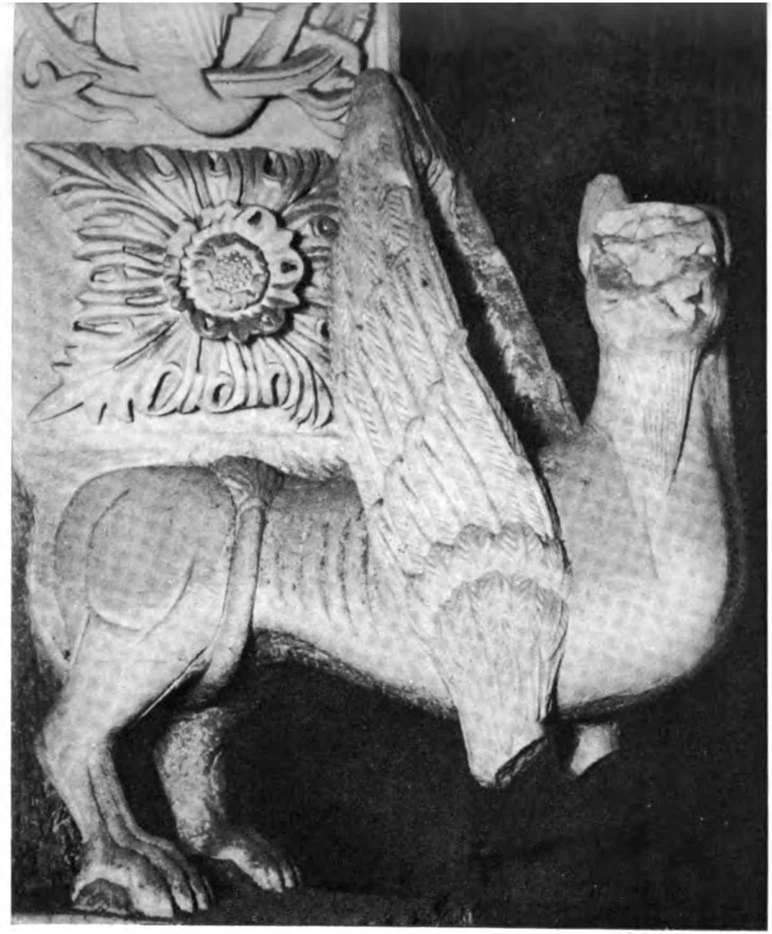

Fig. 6 — Studenica, Eglise de la Mère du Dieu, portail occidental, fin du XIIe siècle, détail

Fig. 7 — Siponto, Eglise de St. Léonard, portail occidental, fin du XIIe siècle

Fig. 8 — Barletta, Eglise de St. André, portail occidental, oeuvre de Simeon Raguseus, XIIIe siècle

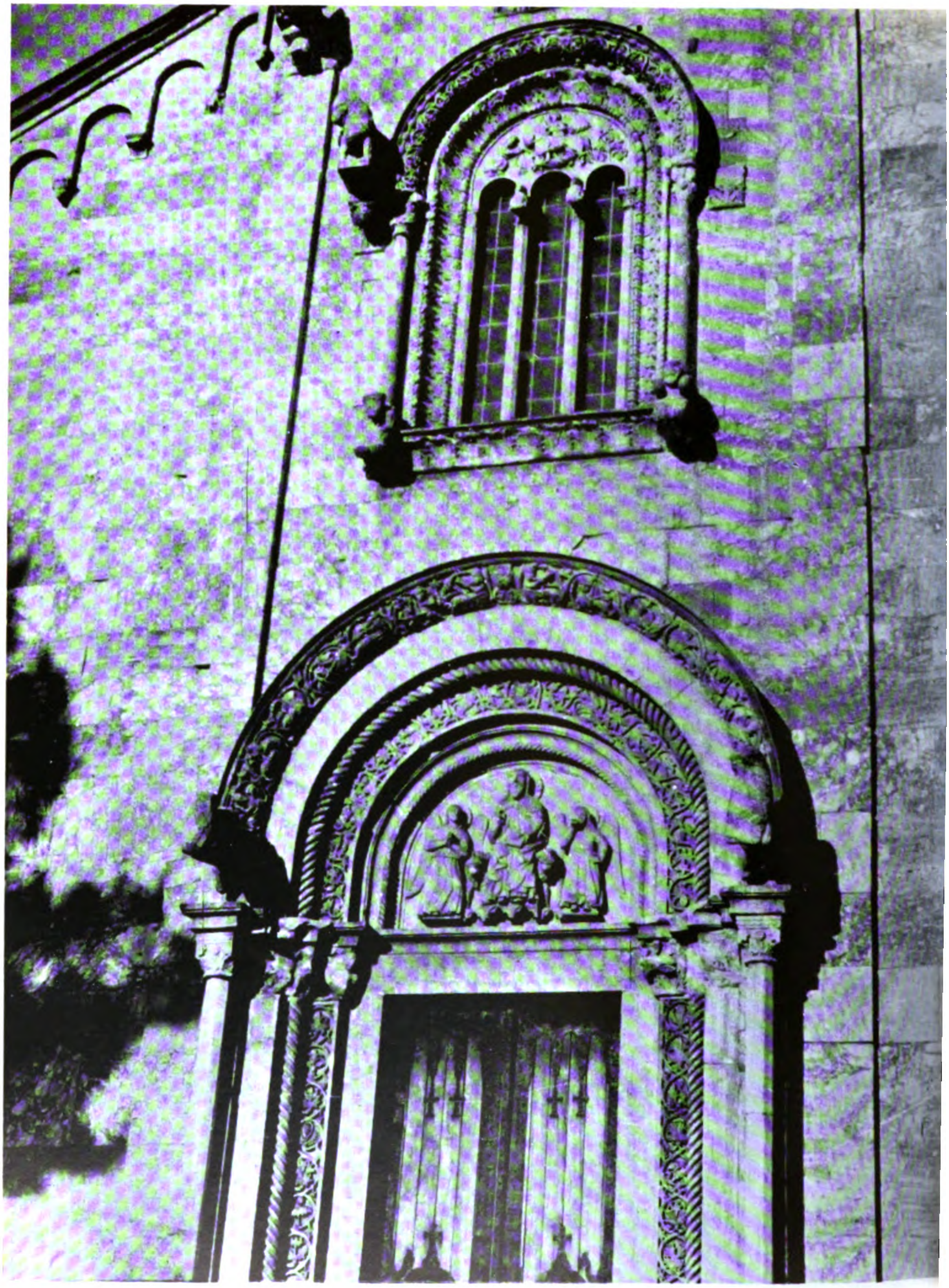

Fig. 9 — Dečani, Eglise de St. Sauveur, façade occidentale, oeuvre de Vita de Kotor, 1328 — 1335.

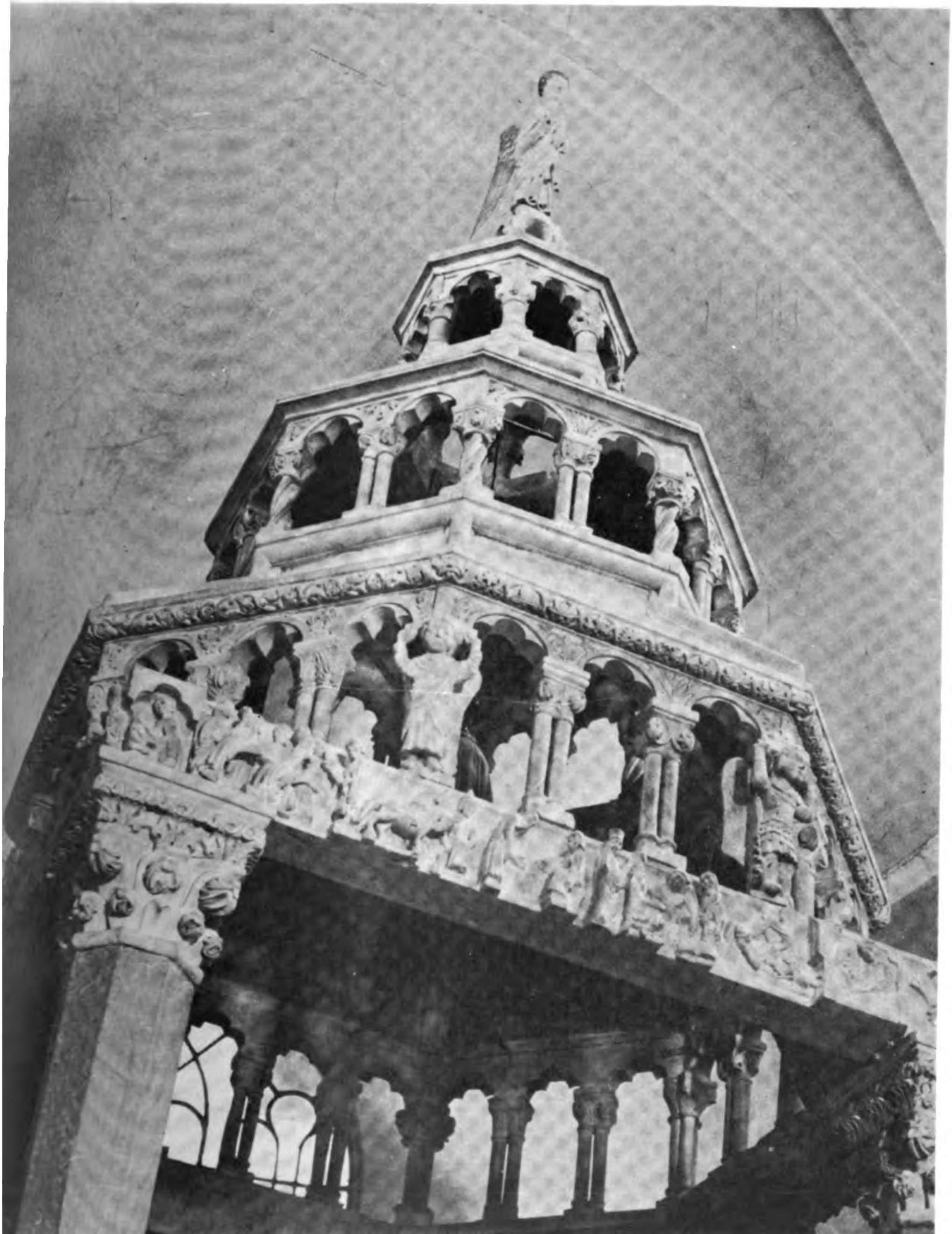

Fig. 10 — Kotor, Cathédrale, ciborium, XIVe siècle (photo M. Grčević)

Fig. 11 — Sokolica, Eglise de la Vierge, La Vierge à l'enfant, pierre, autrefois à Banjska, début du XIVe siècle

Fig. 12 — **Venise, Eglise de St. Marc, la Vierge à l'enfant, icone en pierre, XIIIe siècle**

Fig. 13 — Split, Cathédrale, porte en bois, XIIIe siècle, détail

Fig. 14 — Paris, Musée Cluny, chapiteau byzantin, XIIIe siècle, un apôtre

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

ВОЈИСЛАВ Ј. БУРИЋ

ИСТОРИЈСКЕ КОМПОЗИЦИЈЕ У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ СРЕДЊЕГА ВЕКА И ЊИХОВЕ КЊИЖЕВНЕ ПАРАЛЕЛЕ

(наставак)

4. *Циклус посвећен архиепископу Арсенију I*

У проскомидији храма Богородице Одигитрије у Пећкој Патријаршији, у зони изнад стојећих фигура, некада је био насликан циклус фресака, састављен од четири композиције, кроз који је, укратко, био изнесен живот другог српског архиепископа, Арсенија I. Просторија са сликама из Арсенијевог житија прислоњена је уз онај део зида цркве Св. Апостола испред којег је смештен саркофаг с Арсенијевим моштима. Прослављање кроз слику ту је, дакле, тесно повезано с Арсенијевим култним местом. Сада су од две прве сцене циклуса остали само натписи и, гдегде, горњи део понеке фигуре. Из натписа се види да је прва сцена приказивала тренутак у коме св. Сава производи Арсенија за ђакона (сты Сава поставлıаеть Арсениıа дıиакономь), а друга његово уздизање у чин презвитера (стын Сава поставлıаеть Арсениıа попомь). Ове сцене биле су насликане на северном зиду.

Две добро сачуване композиције циклуса остале су на јужном зиду исте просторије. На оној која је насликана источно показује се устоличење Арсенија за архиепископа. Натпис је добрим делом оштећен (стын сава... стͦга ...). Сцена се одиграва испред једне цркве. У средини стоји св. Сава на уздигнутом постољу, обучен у литургијску одежду архиепископа: има полиставрион и омофор. Он држи у левој руци јеванђеље, а десном благосиља Арсенија, што приклоњен, молитвено подигнутих руку, прилази с леве стране. Арсеније је у епископској одежди и има, као и св. Сава, тонзуру на глави. Он је на слици већ сед старац, док Сава изгледа много млађи: носи дугу црну, једва проседу, браду. Арсенија прате два епископа у белим фелонима и омофорима, окружена двојицом свештеника у белим одеждама који носе у рукама свећњаке с упаљеним свећама. Сва четворица имају,

такође, тонзуре. Епископи су средовечни људи, док су свештеници млади са кратким брадама. Иза св. Саве, са десне стране, стоји на јастуку српски краљ, у владарској далматици с лоросом и с круном на глави, крстастим жезлом у десној, а акакијом у левој руци. Прате га петорица младе властеле у декоративним црвеним и плавим туникама, од којих онај први до краља, држи уздигнут мач с балчаком нагоре.

Друга слика на истом зиду, изведена западно од прве, представља заупокојену литургију над мртвим телом архиепископа Арсенија (ѹспение ст҃го арсениꙗ). Он, у литургијској одежди, лежи на украшеном одру с књигом на грудима испод прекрштених руку. Испред одра гори свећа на ониском свећњаку. Иза одра служи литургију један старији ћелави епископ у белом фелону с омофором, који, држећи у левој руци књигу, десном кади покојника. У његовој пратњи су шесторица младића од којих двојица првих носе свећњаке с упаљеним свећама. Два средовечна црнобрада појца, окренути један према другоме, стоје уз епископа иза одра и десницама дају такт. С леве стране је велика скупина свештеника и монаха. Један од њих, на челу групе, гологлав и просед, држи испред себе полуотворену књигу из које чита или поје. Монаси су у својим тамним ризама и с црним кукулима на главама. Онај на зачељу држи леву руку на очима, јер тугује или плаче за умрлим. Сцена се одиграва пред једном црквом, чији се источни део с кубетом види с леве стране, и чији је отворени трем управо иза средишњег дела композиције.[126]

Ако се циклус слика о архиепископу Арсенију упореди с књижевним текстом који га је надахнуо — а то је једино *Житије архиепископа Арсенија* од архиепископа Данила II[127], јер Доментијан и Теодосије, у својим списима о св. Сави, помињу само Арсенијево устоличење за архиепископа[128] — добија се, за наше проучавање, необичан резултат. Овај пут сликари се нису држали дословно текста ни приликом изношења појединости из архиепископовог живота ни при утврђивању редакције циклуса као целине. Њихово ослањање на писану реч било је, наиме, само делимично. Архиепископ Данило II, пишући Арсенијево житије, усредсредио је пажњу на неколико битних догађаја: рођење и одлазак у монаштво, долазак у Жичу и подвизање под оком св. Саве, Арсенијево надгледање жичког храма и постављање за еклеси-

[126] Овај циклус укратко је описао *В. Петковић*, Freske sa scenama iz života Arsenija I. arhiepiskopa srpskoga, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 65—68. Помен садржине: id., La peinture serbe du Moyen âge, II, 41; id., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1959, 252. Према Петковићу даје опис и *Ст. Станојевић*, Архиепископ Арсеније, посебан отисак из Гласника Историског друштва у Новом Саду, V (1932), Сремски Карловци 1933, 16. Извесне ревизије у описима и читању текстова над сценама дао је *М. Ивановић*, Црква Богородице Одигитрија у Пећкој патријаршији, Старине Косова и Метохије, II—III, Приштина 1963, 151—152.

[127] *Архиепископ Данило II*, op. cit., 177—205.

[128] *Доментиан*, op. cit., 177; Старе српске биографије, 221—222.

Арсе-
тећи
ьање
зори.
XIII
ти о
ства-
њи-
Ли-
сли-
био
нију
е до-
лову
кра-
ьске
ва и
при-
ота.
ја и
о на
оче-
ним

дак-
тра-

такс
млад
јаст
ном
ци.
пла
мач

ста
Арс
на
них
слу
с о
кој
јиц
цри
иза
све
про
пој
гла
пла
ис
тре

књ
ар
ти
Ар
пр
до
ск
ли
ми
ср
у
Ар

—

živ
По
цр
ма
от
Ка
на
јај

јарха, његово уздизање у чин архиепископа, болест и смрт Арсенијева, чуда после смрти на његовом гробу. Сликар је, пратећи Арсенијево напредовање у звању, унео две сцене — постављање за ђакона и за презвитера — о којима Данило ништа не говори. Уосталом, сликари житија св. Саве и Стефана Немање, из XIII века, такође су изоставили, сликајући циклус, све појединости о њиховом рођењу, лаичком животу и чудима после смрти, стварајући коначан избор сцена на основу литургијских текстова њима посвећених. Зограф из Пећи, међутим, није пошао ни од *Литургије св. Арсенију,* такође дела Даниловог.[129] Очигледно, сликар је, саветујући се са архиепископом Данилом, који је био ктитор цркве и живописа, па и циклуса посвећеног св. Арсенију српском, у Богородици Одигитрији у Пећи — чије су фреске довршене око 1336. године[130] — подједнако узимао у обзир Данилову говорну и писану реч. Као угледни познавалац уметности, краљев саветодавац и надзорник радова приликом изградње Бањске и Дечана, врло утицајан код подизања својих пећких цркава и припрате[131], Данило II је свакако одиграо пресудну улогу и приликом стварања посебне сликане редакције Арсенијевог живота. Ако се упореди његов текст *Житија архиепископа Арсенија* и циклус фресака из Пећи види се да је Житије утицало само на изглед двеју последњих сцена циклуса. Две прве сцене су, очевидно, производ непосредног договора сликара са ученим ктитором.

Архиепископ Данило II могао се определити за такву редакцију сликаног Арсенијевог житија из више разлога. С једне стране, избором сцена тесно је повезао живот св. Арсенија српског са животом св. Саве, истичући Савину пресудну улогу у Арсенијевом уздизању до архиепископског чина. С друге стране, тако су биле подвучене само оне најважније етапе у напредовању једног архиепископа српског, које су, иначе, ушле у већину схема житија осталих српских архиепископа (Јоаникије I, Данило II итд.) чије су разрађене биографије написали Данило II и његови ученици.[132] Најзад, Арсенијево сликано житије тиме се приближило идеалној скраћеној верзији циклуса угледних хришћанских

[129] Коначна редакција Арсенијеве литургије направљена је у доба Царства, иако је архиепископ Данило II створио њен битни део. До тридесетих година XIV века постојале су написане песме Арсенију у част и, можда, нека недовољно довршена литургија. Cf. *Ст. Станојевић,* Архиепископ Арсеније, 2; *Л. Павловић,* op. cit., 73—74. Текст службе у Правила молебная святыхъ сербскихъ просвѣтителей, Рымникъ 1761, 56'—68'. У служби се, поред прослављања Арсенија са много епитета, говори о његовој вези са св. Савом, гоњењу јеретика, успењу и чудима.

[130] За прецизније датовање живописа cf. *В. Ј. Ђурић,* Настанак градитељског стила Моравске школе, Зборник за ликовне уметности, 1, Нови Сад 1965, 53—54, белешка 49.

[131] О новом схватању Данилове улоге у уметности cf. *В. Ј. Ђурић,* op. cit., 59—62, passim; *S. Radojčić,* Archbishop Danilo II and the Serbian Architecture dating from the early 14th Century, Serbian Orthodox Church, II, Belgrade 1966, 11—19.

[132] *Архиепископ Данило II,* op. cit., 211, 218, 255.

архијереја, које је славила Црква, пре свега циклусу св. Николе.[133] Да је архиепископ Данило II сматрао св. Николу идеалним узором себи и другим српским архиепископима сведочи не само чињеница што је у његову славу подигао цркву у Пећи, него га је дао насликати над улазом у храм Богородице Одигитрије, насупрот свом портрету, као заступника пред Богородицом и Христом. За ту љубав знали су му и они ученици који су, накнадно, после његове смрти, над саркофагом у истој цркви, чело главе, поставили његов портрет уз лик св Николе.[134]

Две очуване сцене овог циклуса непосредно се ослањају на *Живот архиепископа Арсенија* Данила II. Арсенијево освећење у највиши чин српске цркве обављено је у Жичи. По Данилу, пошто св. Сава *„одслужи службу са свима епископима, јерејима и ђаконима по чину саборне цркве велике архиепископије, а био је ту и благоверни краљ Радослав и цео сабор српске земље, и овај господин преподобни отац Арсеније би приведен ради освећења. И Божјом вољом би постављен за архиепископа руком преосвећенога архијереја Христова кир Саве... и сви га једногласно прославише, говорећи: 'Арсенију преосвећеном архиепископу све српске земље многа лета'!"*[135] Сликар се трудио да буду на сабору представљени сви они које је Данило поменуо у тексту и да се жичка црква, у којој се одиграо догађај, прикаже са својим карактеристичним облицима. На слици се, заиста, можда први пут у српском зидном сликарству, може уочити уметникова жеља да се обележја једног угледног српског храма пренесу на фреску. Жича је ту црвено обојена с орнаментима на фасадама, каква је у то време била[136], њено велико кубе уздигнуто је над једним бродом, док се са бокова цркве истичу куполице двеју бочних капела, а испред западне фасаде стоји висока кула испод које је пролаз за цркву.

---

[133] Cf., на пример, скраћени циклус посвећен св. Николи у истоименој јужној средњој капели у Сопоћанима, чије су фреске настале отприлике у исто време кад и пећке: *В. Ј. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1963, 140—141. Од четири очуване фреске две приказују произвођење св. Николе за презвитера и епископа.

[134] За ликове архиепископа Данила II са св. Николом cf. *V. Petković*, La peinture serbe du Moyen âge, I, pl. 64b, 65a.

[135] *Архиепископ Данило II*, op. cit., 189. *Доментиан*, op. cit., 177, не помиње, приликом посвећења Арсенијева, присуство владара и свите. Теодосије (Старе српске биографије, 221—222) приповеда догађај редоследом, који је такав да се може схватити као да краљ Владислав (тако мисли Теодосије за разлику од Данила који сматра да је у питању Радослав) са својом свитом благородника, иако присутан у Жичи, није присуствовао литургији, на којој су служили, вели Теодосије, само епископи. Следећи кратка разлагања Доментијана и Теодосија и опширније изношење појединости код Данила II, *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, 79—80, мисли да је Арсеније уздигнут у чин архиепископа на српском државном сабору, одржаном на почетку владавине краља Владислава 1234. године.

[136] Cf. *В. Ј. Ђурић*, Настанак градитељског стила Моравске школе, 54—55.

Арсенијева смрт насликана је, такође, као илустрација Данилових речи. Пошто је Арсеније умро у Чрнчи *„велика жалост и топле сузе и горки уздаси обузеше сву његову децу рођену Духом светим ... и дивна и прекрасна божанствена пјенија појаху за покој преосвећенога, пошто су ту на престављању његову били свеосвећени епископи и часни игумани. И када се скупила велика множина у Христу сабранога збора његове духовне пастве ... узевши његово часно и свето тело иђаху чинећи пут ка спремљеном му гробу у цркви светих апостола ... И доневши га у дом светих апостола, и ту све обично учинивши, појући за покој светога са псалмима и песмама духовним, положише га часно у раку од камена, коју беше сам спремио".*[137] Тренутак заупокојене литургије над мртвим Арсенијем сликар преноси на тај начин што догађај смешта изгледа пред храм у Пећи. Вероватно једна од пећких цркава, са осликаним фасадама, једнокуполна с певницама, налази се иза леве скупине присутних, док је испред цркве отворени трем на стубовима, како је сликар могао, на свој скраћени начин, доследно својим схватањима, приказати део Данилове велике пећке припрате. На слици су сва она духовна чеда Арсенијева — уз епископа и његову пратњу, часни игумани са својим монасима — о којима Данило говори.

Сликар се код стварања изгледа композиције није користио Даниловим поређењима Арсенија са старозаветним личностима: Аврамом, Исаком, Јаковом[138], као што су то у случајевима обраде историјских композиција радили сликари Србије XIII века. Тако је, тек делимично, био искоришћен текст који је био пред сликаром. Изгледа да је присуство самог писца, Данила II, сликару било пресудније. А Данило се није, као прави стваралац, ни овај пут поновио.

5. *Слике опела над гробовима српских владара и црквених поглавара*

Ако се искључе слике смрти св. Симеона Немање, св. Саве и св. Арсенија, које су ушле у циклусе сцена из њихових живота, преостаје још низ појединачних приказа самртних часова и сахрана српских владалаца, црквених великодостојника и монаха, насликаних над њиховим гробницама у Србији у средњем веку. Изглед им је несумњиво везан за књижевне паралеле старих српских писаца, иако им је прототип створен у Византији.

Вероватно најстарији сачувани пример слике самртног часа једног угледног српског великодостојника има Богородичина црква у Студеници. Уз северни зид спољашње припрате израђен је велики аркосолиј испод кога је гробница. На зиду, под плит-

[137] *Архиепископ Данило II*, op. cit., 198.

[138] Ibid., 177.

ким сводом, остали су трагови доста испране фреске по којима се разазнаје да је сцена приказивала умирање једног старог монаха. У средини, на одру, лежи старац дуге браде у монашкој ризи с кукулом на глави. Двојица анђела, окренути један према другоме, стојећи иза одра, вероватно су му прихватили душу. То се данас не види, јер је оштећено баш место где је некада, можда, била насликана душа. У врху сцене, у сегменту неба, изведено је попрсје Христа раширених руку. Око одра, лево и десно, окупљено је двадесетак монаха и свештеника, од којих један што стоји чело главе самртника чита молитве из отворене књиге. Уврх свода аркосолија насликана је десница божја с малим душама у виду повијене деце. Десно у луку стоји св. Симеон Немања у ризи великосхимника, а лево св. Сава у архиепископској литургијској одежди. Алузија је јасна: молитве св. Саве и св. Симеона што их упућују подигнутих руку Христу, који их прима раширених руку, треба да обезбеде души покојника место у руци божјој, према речима из Премудрости Соломонових (3, 1): *„Душе праведних се налазе у руци божјој и неће их се коснути мука"*.[139]

Не може се, услед оштећености натписа који је ишао челом лука, утврдити ко је био сахрањен у овом гробу. Претпоставља се, с доста разлога, да је у питању краљ Радослав. Он је, замонашивши се у Студеници под именом Јован, као један од ктитора припрате Богородичине цркве, био ту и сахрањен.[140] Жута позадина на фрескама највише сведочи, јер су друге особине сликарства услед оштећења неуочљиве, да је фреска настала у XIII веку, када је била уобичајена употреба такве позадине у српском зидном сликарству.[141] Заступништво св. Симеона и св. Саве одводи закључку да се слика односи, највероватније, на неког од Немањића, а иконографија сцене — да је био врло угледна личност, најпре бивши владар.

Најупечатљивија и највећа слика умирања у Србији у средњем веку налази се над гробом краљице Ане из рода Дандола, мајке краља Уроша I. Она се налази у доњој зони фресака на северном зиду припрате у Сопоћанима. Настала је, кад и остале фреске,

[139] У манастиру Ресави постоји слика руке божје и уз њу фигура цара Соломона који пише на свитку ове речи. *Ст. Станојевић — Л. Мирковић — Ђ. Бошковић*, Манастир Манасија, Београд 1928, 48—49. *A. Xyngopoulos*, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 52—53, сматрао је да је ова слика у Србији инспирисана солунским живописом раног XIV века, где се први пута јавља рука божја на фрескама Св. Апостола. Овај пример из Студенице, као и многи други из Србије и византијскога света, показује да настанак слике божје руке с душама треба тражити у ранијим временима и ван Солуна.

[140] Старе српске биографије, 220 (Теодосије); *Архиепископ Данило II*, op. cit., 7.

[141] Композицију је публиковао *С. Мандић*, Два прилога о фрескама студеничке спољне припрате, Зборник за ликовне уметности, 2, Нови Сад 1966, 96—102. Ту су разматране и могућности идентификације сахрањене личности. Ми смо само допунили Мандићев опис и покушали да објаснимо идеју декорације.

између 1263. и 1268. године.[142] Око краљичиног одра окупљен је цео српски двор. Краљ Урош I, с круном на глави, одевен у белу далматику у знак жалости, стоји пригнут иза одра и подиже руке. До њега стоје гологлави млади краљевићи Драгутин и Милутин, између којих је женска фигура с круном на глави, одраслија од њих. Уз одар, с предње стране, клечи једна жена која љуби леву руку покојнице. С десне стране, до ногу умрле, чинодејствује епископ с тонзуром на глави, који држи књигу у левој руци, док десном кади. Иза њега је скупина од десетак велможа, младих и старих, што пригнутих глава тугују. Двојица из предњег плана плачу више него остали. Један држи мараму преко лица, други је загњурио главу у руке. Краљичину душу, у виду повијеног одојчета, прима мали анђео, који стоји иза одра, а испред краља. Упутио се с њом према Христу што прилази с леве стране у пратњи Богородице и благосиља. Сцену затвара раскошно насликана архитектура. Три апсиде, од којих средња има прозор, повезане у целину и закључене шиљатим забатима, вероватно треба да дочарају унутрашњост неке цркве у којој се обавља опојавање. На левој страни, одакле долази Христос, налази се једнобродна грађевина са полуобличастим кровом.

Идентификацију свих присутних личности, па и неких од најважнијих, није могуће успешно извршити. Сасвим је загонетан скуп властеле, јер се не може утврдити да су у питању портрети. Нејасно је да ли епископ, који служи, представља архиепископа Саву II, краљевог брата, пошто му је лик оштећен. Већина истраживача претпоставља да је баш он ту насликан.[143] Знатне су разлике у тумачењу два женска лика: младе жене с круном на глави, која стоји иза Урошевих синова, и жене, оштећеног лика, што љуби руку покојници. За већину научника, који су се бавили овом сликом, жена с круном је принцеза Брњача, кћи Урошева, а она која љуби руку краљица Јелена. Једино је П. Поповић запазио необично значајне појединости које овакво разрешење портрета изгледа онемогућује. Младу жену иза Драгутина и Милутина — зато што има на глави круну истоветну оној коју носи краљица Јелена на портрету у југоисточном углу припрате — сматра краљицом Јеленом. Дворјанку, пак, која љуби покојници руку, а одевена је као и покојна краљица, само нема дијадему преко беле мараме, идентификује као принцезу Брњачу.[144] Изостављање

[142] Cf. *В. Ј. Ђурић*, Сопоћани, 22—27 (где је старија литература о датовању живописа).

[143] Потпуне описе ове сцене, врло значајне и за датовање сопоћанског сликарства у целини, дали су: *V. Petković*, La mort de la reine Anne à Sopoćani, L'art byzantin chez les Slaves, I/2, Paris 1930, 217—221; *П. Поповић*, Смрт мајке краља Уроша I, Фреска у манастиру Сопоћанима, Старинар, III сер. књ. V, Београд 1930, 30—36; *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, 24—25; *D. Winfield*, op. cit., 265 et passim.

[144] *П. Поповић*, op. cit., 35. И сам сам, поведен већином истраживача, мислио као и они о личностима портретисаних; cf. Сопоћани, 23. Међутим, и поред тога што нисмо у потпуности упознати с костимима који су се

круне на њеној глави, као и сваког обележја краљевског чина, стварно би ишло у прилог Поповићевој тврдњи.

Врло свечана слика опела стоји над гробом првог српског патријарха Јоаникија, што се налази у југозападном углу западног травеја цркве св. Апостола у Пећи. Настала је судећи по стилским особеностима највероватније 1354. године, одмах после смрти патријархове.

Преправљени саркофаг у коме лежи Јоаникије, некада нижи, заклања поклопцем доњи део фреске, али је јасно да је, у средини сцене, био насликан покојник на одру. Двојица епископа служе заупокојену литургију — један у полиставриону, смештен иза одра у средини, пригнут чита из полуотворене књиге, други је у мандији, стоји до узглавља и из литургијског свитка (са остацима текста ѿца и сна) служи.[145] Учесници опела распоређени су у три скупине. Лево су бројни свештеници и ђакони, с тонзурама на темену као и епископи. Један од њих држи отворену књигу и чита прву статију непорочних из заупокојене литургије [сачуван почетак блаженн не (порочни)].[146] У средини сцене, сабрани један уз другога, су појци и чтеци. Предњи имају високе беле клобуке и троугаоно завршене тамне капе, а они иза њих су гологлави с обријаним теменом. Напред је истакнут доместик хора који мало подигнутом десницом даје такт.[147] Десну скупину пред-

---

употребљавали приликом сахрањивања у средњем веку, ипак је за утврђивање ко је краљица Јелена, а ко њена ћерка млада Брњача, од пресудне важности која од њих носи круну. Нема ниједног примера у српском средњовековном сликарству да је краљица потретисана без круне, изузев краљице Јелене у Драгутиновој капели у Ђурђевим Ступовима, која преко главе, у знак жалости, носи белу мараму. Али она тада више није ни била на положају краљице, иако носи краљевску титулу.

[145] У Византији је постојао обичај да се епископи на сахрани једног епископа облаче друкчије него у Србији. У Cod. Atheu, 1379 стоји забележено да на сахрани цариградског патријарха Нила 1388. године „ниједан од епископа није носио (другу одежду) до мандије с 'рекама'; јер такав беше обичај у важности од давнина". Cf. *V. Laurent*, Notes de chronographie et d'histoire byzantine, Échos d'Orient, 186, Bucarest 1937, 172. Сем једног епископа у сахрани патријарха Јоаникија ниједан не носи мандију него полиставрион или фелон.

[146] То су речи са заупокојене литургије. Остаци „оца и сина" су са почетка опела, а „Блажени непорочни" из 118 (119) псалма такође се одмах затим чита. Cf. Архијерејски чиновник из 80-их година XVII века у Народној библиотеци у Београду (бр. 640), у коме је исписан текст посебног опела за патријарха, архиепископа, митрополита и епископа: fol. 160 v. („Благословено царство *оца и сина*") и fol. 161 („Блажени непорочни"). Такође и у опелу за мирске људе и свештенике: Требникъ, Вїенна 1845, рді, рлѕ

И на слици над гробом архиепископа Саве II у Пећи, из времена патријарха Пајсија, један од свештеника чита текст статије непорочних. Cf. *Р. Љубинковић*, Црква св. Апостола у Пећи, Београд 1964, сл. 62.

[147] Овако обучени појци и чтеци јављају се у бројним сценама Богородичиног Акатиста или на сликама црквених обреда на фрескама у Византији, Србији, Румунији (Дечани, Матеич, Марков манастир, Куртеа де Арђеш итд.). На композицији Страшног суда у спољашњој припрати Богородице Љевишке у Призрену, они имају и исписане титуле.

стављају, вероватно, властела. Међу десетак људи у тој групи налази се и један калуђер у црној раси. Сликар је, готово као неку игру у озбиљном часу, насликао, иза властеле, једног младог помагача, одевеног у стихар, који, окренувши леђа свима, маше кадионицом како би разгорео жар. Одозго, изнад опела, био је насликан Деизис: Христос, Богородица и Јован Претеча, приказани у попрсјима и смештени у медаљоне, очекују душу покојника. Сада су они оштећени слојем живописа из XVII века, из времена патријарха Пајсија. Пајсијев сликар је изнад композиције написао, доста неписмено: ѹспеніе стѡмѹ їѡникие: в҃: патрїарьх.

Сцену затвара сликана архитектура комплекса цркава и зидина Пећке патријаршије, пред којом је, по речима настављача архиепископа Данила II, било донесено тело патријархово, ради сахране, после његове смрти у Полумиру на Ибру.[148] Сликар је насликао цркве са три куполе и кулом-звоником испред, чије је зидине обојио црвеном бојом и украсио шарама, трудећи се да опонаша општи изглед комплекса патријарховог седишта из времена око средине XIV века.[149]

Слике сахрана српских епископа знатно су једноставније, са много мање појединости од слика смрти краљева и опела архиепископа. Тако је у Арил.у, на живопису из 1296. године, насликано опело моравичког епископа Меркурија. (... (с)т҃аго меркѹрие єп҃ кпа (мора)вичьскога). На северном зиду, у доњој зони припрате, стоји мала композиција на којој, иза одра покојника, служе две скупине, изгледа од по три епископа и ђакона, који стоје уз узглавље и до ногу лежећег Меркурија.[150] Још је једноставнија сцена опојавања липљанског епископа Тодора (всеосвещеный епіскпь льпиганьски Ѳодорь пр҃ѣста). Она је насликана у Грачаници у једном аркосолију на јужном зиду ђаконика. Тодор је покривен шареном тканином, док иза одра стоје један уз другога: калуђер што кади, одевен у белу одежду с црном монашком капом на глави, четири појца с високим шиљатим капама на главама и упаљеним свећама у рукама и један млади чтец с раствореном књигом. На потрбушју лука су стојеће фигуре двојице хришћанских архијереја: Григорија Богослова и још једног којем се истрло име. Њих двојица, очигледно, стоје ту као заступници епископа То-

[148] *Архиепископ Данило II*, op. cit., 288.

[149] Cf. *В. Ј. Ђурић*, Настанак градитељског стила Моравске школе, 51—52. Слику сахране патријарха Јоаникија без описа публиковао је *V. Petković*, La peinture serbe du Moyen âge, II, fig. 34, pag. 30. Тачно ју је датовао и укратко описао *Р. Љубинковић*, Црква светих Апостола у Пећкој Патријаршији, XVII—XVIII, сл. 60, 61.

[150] *Н. Окунев*, Арилье, 251—252, т. XII, 4; *М. Пурковић*, Српски епископи и митрополити средњега века, Скопље 1937, 30. Очувана је само скупина од два епископа с једним ђаконом што стоји до ногу покојника. Мала скупина уз узглавље је оштећена. По остатку драперије једног учесника изгледа да је и у њој било епископа.

дора пред Господом. Фреска је настала вероватно у време живописања цркве, тј. око 1320. године.[151]

Нешто је свечанија слика умирања словенског пустиножитеља Гаврила Лесновског, која се налази у манастиру Леснову, у плиткој ниши на северном зиду у пролазу између наоса и проскомидије. Насликана је између 1346. и 1349. године, кад и остале фреске у цркви. Око катафалка с покојниковим телом окупљено је девет монаха распоређених у полукруг. Млади монах, који стоји до ногу Гаврилових, држи свећу и отворену књигу у којој су речи статије непорочних: блажени непорочни. И великосхимник, што је уз њега, такође носи упаљену свећу. Изнад сцене лети мали анђео и носи повијену душу. У позадини, на десном крају слике, изведена је једнокуполна црква с једном апсидом, која изгледа као, на свој начин, представљен облик лесновске цркве пре додавања припрате из 1349. године.[152]

Упоређене међусобно, слике смрти и опела историјских личности Србије у средњем веку, како појединачне, тако и оне у циклусима, показују знатне иконографске разлике. Што је личност угледнија на лествици друштвене хијерархије или позната по свом светачком животу, то су и слике над њеним гробом или у циклусима свечаније, већих размера, многољудније. И црквени помен вршен на дан смрти појединих личности носио је слична обележја: дужа и са више похвалних песама бивала су опела најугледнијима.

Лако је запазити да су слике смрти краљева — она, можда посвећена краљу Радославу, у Студеници, и Смрт краљице Ане у Сопоћанима — као и упокојења св. Саве у Грацу, замишљене са низом лица из небеске хијерархије, која се не појављују на представама опела других личности. Обично Христос прима душу непосредно у своје руке или му је доносе анђели. На слици смрти

[151] Објавио ју је *М. Пурковић*, op. cit., 32—33. Раније је о њој писао, истина погрешно, *М. С. Милојевић*, Путопис дела праве Старе Србије, I, Београд 1871, 161. Натпис, с извесним погрешкама, код *В. Петковића*, Старине, Београд 1923, 15, и *Љ. Стојановића*, Стари српски записи и натписи, VI, бр. 9722.

[152] *Н. Л. Окунев*, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves, I recueil, II[e] partie, Paris 1930, 235 (видео је мало — само део мртвог тела и окупљене монахе). Тек после чишћења, окончаних у последње време, могао се обавити потпуни опис сцене.

Датовање живописа у наосу и олтару може се извршити на основу дугачког натписа уз портрет ктитора, у којем се помиње његова титула деспота. Он је то могао постати тек 1346. године, када је српски владар уздигнут за цара. О том натпису cf. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 160—165. Да је живопис настао пре подизања припрате 1349. године сведочи насликани модел цркве у рукама ктитора који је без ње. Припрате нема ни на цркви која је насликана у позадини сцене смрти Гаврила Лесновског.

Занимљиво је да у текстовима сачуваних *Житија Гаврила Лесновског*, као ни у *Литургији*, нема помена о појави анђела приликом упокојења, као ни о опелу над гробом. Cf. *И. Ивановъ*, Сѣверна Македония, София 1906, 95—105.

Гаврила Лесновског нема Христа. На опелу партијарха Јоаникија нема анђела, нити Христос прима душу, него се изнад сцене налази Деизис, као скраћена представа Страшног суда, на којем ће — алузија је очигледна — партијарх Јоаникије, заступништвом Богородице и Јована Претече, бити одређен да коначно ступи у хорове праведника.[153] Приказ опела архиепископа Арсенија у Пећи без иједне је појединости која би говорила о путу његове душе, иако је сцена врло свечана и са великим бројем фигура. То је разумљиво, јер је у питању слика заупокојене литургије испред пећког храма, пре полагања у гроб, а не самртни час који се догодио пре тога у Црнчи. Симеон Немања слика се, у том тренутку, у циклусу њему посвећеном, како умире, доследно тексту св. Саве, као скромни монах. Врло скраћене, и сасвим поједностављене, су представе опела над гробовима епископа у Ариљу и Грачаници. Очигледно: сликари су настојали да прославе чудесне часове умирања српских владара и св. Саве, док су смрти других архијереја приказивали само сценом опела.

Таква иконографија слика над гробовима српских достојанственика показује да нису истоветне иконографске идеје садржане у текстовима што су служиле за подлогу сликарима. Изгледи сцена били су, дакле, зависни од различитих схватања која су нашла свој одјек и у српској књижевности XIII и XIV века. Истина, ниједан српски писац тога времена није описао смрти оних људи који су добили појединачне сцене последњих часова и опела над гробовима. Па, ипак, изгледа — судећи по бројним описима самртних тренутака других личности српске историје — да су иконографска решења у књижевности и сликарству била иста. Кад писци приђу изношењу догађаја око смрти краљева и бивших владара који су постали монаси или доносе описе растављања душе од тела св. Саве, онда, као и сликари приликом стварања фреске самртног часа људи истога друштвеног положаја, говоре о појави Христа с Богородицом, или без ње, који сами, или уз посредовање анђела, примају душу покојника. У том погледу нарочито је поучно књижевно дело Доментијана. Тако, на пример, Доментијан опширно приповеда о смрти краља Стефана Првовенчанога у свом *Животу св. Саве*. По њему, краљ је умро пре но што је стигао св. Сава да га преведе у монашки чин. На Савине молитве Господу да пошаље анђела да врати Стефанову душу, краљ оживљује. Пошто је обављено монашење и кад је Стефан благословио Радослава да прими престо, он поново умире *„и тако предаде своју свету душу у руке добротворцу своме Христу"*.[154] Још је сликарским делима ове врсте прикладнија сцена

[153] На овој слици су, у ствари, спојене две, у хришћанском свету познате композиције, које се обично, свака посебно, сликају над гробовима. Cf. о Деизису и његовом надгробном значењу код *В. Ј. Ђурића*, Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког, Зборник радова Византолошког института, књ. 5, Београд 1958, 180—181, passim.

[154] *Доментиан*, op. cit., 147—148.

смрти св. Саве, описана у Доментијановом *Животу* овога светитеља. Пошто је Сава осетио скори *„долазак Владике свога"*, почео је да се припрема. *„Када је Господ прилазио слузи својем, и тако некаквим добрим обичајем изиђе његова света душа, и не остави своје матице; но се прилепи Господу вапијући давидски: 'Прионy душа моја за тебе, а мене прими десница твоја'* (Пс. 62, 9). *И примише је добри анђели, и сам Господ је престави ка вечним радостима"*. После тога га сахрањују, уз заупокојену литургију, бугарски патријарх, игумани и црквени оци.[155]

Кад се зна да је Доментијаново дело о св. Сави настало највероватније 1243. године (можда и 1253) пре слика заупокојења краљице Ане у Сопоћанима и Смрти св. Саве у његовом циклусу у Грацу, а можда и пре фреске над хипотетичним гробом краља Радослава у Студеници, онда изгледа врло могуће да је Доментијанов текст — иначе веома читан — могао развијати идеју, међу члановима двора и код монаха, о начину представљања на фрескама самртних часова владара и св. Саве. Чак и она занимљива појединост о руци божјој, илустрована према Соломоновим Премудростима, на гробу у Студеници, налази се, кроз један стих Давидовог псалма, поменута код Доментијана.

О раширености оваквих схватања у књижевности XIII века сведоче и одређена места из дела Стефана Првовенчаног и монаха Теодосија. Тако, Првовенчани казује да су се, пред смрт Немањину, чули шумови и песме анђела, и да је тад Немања *„предао дух свој у руке Господње"*.[156] Теодосије, пак, о том часу вели: *„Чињаше се да у руке његове* (Христове) *предаје душу"*.[157] Он, исто тако, понавља Доментијанову причу о смрти Стефана Првовенчанога и доласку анђела да врати душу пре времена монашења умрлог краља.[158] За Савину смрт говори како је изгледало *„као да су дошли неки одавно му драги саиграчи би весео духом, и долазак божјег анђела к њему потврђиваше се овим весељем... и тако, захваљујући Богу, предаде у руке његове душу своју"*.[159] Па, иако текстови Стефана Првовенчанога и Теодосија нису непосредно утицали — као што смо доказивали у претходним главама — на изгледе композиција из циклуса посвећених Симеону Немањи и св. Сави, ипак су они знатно допринели да постану сликарима и њиховим наредбодавцима блиске идеје о начину представљања самртних часова српских владара и св. Саве.

Архиепископ Данило II, који је своје књижевне саставе стварао у првим деценијама XIV века знао је за битна обележја која мора да садржи један опис смртних часова српских владара, с једне стране, за разлику од описа упокојења црквених поглавара, с друге. За њега краљ Драгутин — око чијег одра су се скупили

[155] Ibid., 205—207.
[156] Старе српске биографије, 57.
[157] Ibid., 125
[158] Ibid., 208.
[159] Ibid., 237—238.

властела, епископи и монаси — *„предаде Господу свој дух"*.[160] Сви описи смрти српских архиепископа и патријарха лишени су учешћа небеских војски, анђела и непосредног Христовог присуства. Његове формулације обично гласе: *„Пређе из овога живота у блажени и вечни покој"*, *„Пресгави се ка оппгем животу"* или само бележи да се *„преставио"*, *„уснуо и отишао Господу"*, итд."[161] То исто говоре и његови ученици и настављачи његовог дела.[162] Он је дао и један опис смрти — архиепископа Јоаникија I — који највише личи на идеју садржану у слици опела патријарха Јоаникија у Пећи. *„После мало времена пређе из овога живота у блажени и вечни живот, и прими вечну славу и почаст од Христа, који даје награду, и његово свето тело би благолепно погребено у томе крају од благоверних и христољубивих мужева"*.[163] Ти *„благоверни и христољубиви мужеви"* су на слици око одра, а Христос судија *„који даје награду"* представљен је, уврх сцена, у медаљону у композицији Деизиса.

Одавно је запажено да сцена смрти краљице Ане у Сопоћанима личи на композицију Успења Богородице.[164] То се сад може рећи и за све слике упокојења српских владара и св. Саве, изузев Немањиних последњих часова, који су илустровани, видели смо, дословно речима св. Саве. На свим сликама преставлења распоред фигура — дворјана, родбине, свештеника и монаха — увек је врло сродан размештају присутних на сцени Богородичине смрти. Ту су, редовно, Христос сам или с Богородицом, анђели. То су оне небеске силе за које Доментијан каже да су *„несхватљиве нама који смо у телу"*.[165] Архиепископ Данило II као да је био сасвим обавештен о томе да успења српских владара и морају да личе на Богородичино. Он је, рекло би се, кроз опис смрти краљице Јелене, исказао суштинска знања о иконографији смртних часова српских владара. Пошто је краљица осетила да јој се ближи крај — прича Данило — послала је веснике по целој земљи да јој позову поданике. *„И сви који чуше такве речи ове своје госпође и добре хранитељке, рећи ћу вазљубљени, слично је било ономе као у оно време, када је било преставлење Богоматере, апостоли облацима по ваздуху узимани иђаху на погреб; тако је било и приликом преставлења ове блажене ... И пошто се сабрао цео сабор српске земље ка њој у славни двор њезин звани Брњаци, а ја смерни Данило ... брзо пожуривши ... нађох се ту с осталом браћом, епископима, архимандритима и игуманима, и целим сабором отачаства њезина ... И пошто смо сви стајали око одра блажене, погледавши на њу, и беше видети лице њезино као лице анђела божјега ... рече: 'Господе Исусе Христе, у твоје*

[160] *Архиепископ Данило II*, op. cit., 40—41.
[161] Ibid., 207, 208, 220, 244, 245, 246, 247.
[162] Ibid., 287, 288, 291.
[163] Ibid., 220.
[164] *С. Радојчић*, Портрети српских владика у средњем веку, 24—25.
[165] *Доментиан*, op. cit., 75.

руке предајем дух мој'!"[166] Тако се, текстом архиепископа Данила II, може само потврдити да су и српски писци средњега века с одређеном свешћу прилазили описима смрти владара и св. Саве, као што су и сликари, полазећи од истих идеја, претварали сцену у свечану слику умирања, сличну Богородичином Успењу.

Сасвим је друкчији био приступ описивању смрти архиепископа и епископа, као што су, у иконографском погледу, бивале измењене и скраћиване представе њихових опела на фрескама. Пред очима сликара налазио се, у таквим случајевима, као и код писаца, изглед смртног часа неког хришћанског светитеља, какви су били св. Никола, св. Сава Јерусалимски, св. Јефтимије или неки други који су се тако често, у посебним циклусима, па и у српским црквама, славили. Иако у старих српских писаца није било непосреднијих поређења између смрти српских црквених поглавара и последњих часова хришћанских светитеља, ипак је сликарима и њиховим саветодавцима, из кратких описа, бивало јасно да не треба да праве изузетно велике и нарочито свечане слике, него сцене које би отприлике биле одговарајуће за светитеље православља који су по хијерархији угледа били на нижој степеници од Богородице.

Ма колико изгледала привлачна мисао о зависности иконографије слика смрти српских владара и опела црквених поглавара од књижевних идеја у списима старих српских писаца, ипак при извођењу закључка треба показати опрезност. Наиме, има случајева, са подручја византијског уметничког света, да су последњи часови историјских личности других народа такође приказивани у композиционом решењу налик на Успење Богородице. Најлепши пример налази се у бугарском препису Манасијевог *Летописа*, сачињеном у Трнову око 1345. године. На другом листу насликана је велика минијатура, на целој страни, која представља смрт и опело младог цара Ивана Асена, сина цара Ивана Александра. Над одар на коме лежи младић нагнуле су се његова мајка и жена, чело главе стоји отац и брат са патријархом, који служи и кади, и свештеницима од којих један држи упаљену свећу, док до ногу стоји анђео са жезлом и, можда, иконицом. Један анђео у лету носи царевићеву душу ка отвореним вратима неба у којима су анђели и Христос у попрсју. У позадини је стилизован град с кулама, црквама и грађевинама, који по конфигурацији терена личи на старо Трново с брдима Царевецом и Трапезицом. Натпис што прати слику објашњава њену идеју: *„Душе праведних у руци Господњој. Небеска врата и небеске силе отвориле се да приме душу, коју носи анђео, Ивана Асена цара, сина великог Ивана Александра цара"*. На полеђини истога листа изведена је минијатурна слика раја. Испод дрвета с плодовима седе

[166] *Архиепископ Данило II*, op. cit., 67—69. Ово место запазио је већ *С. Радојчић*, Портрети, 25.

на престолима Богородица и Аврам и, уз присуство анђела и праведног разбојника, примају умрлог младог цара.[167]

Извор и српских и бугарских сцена смрти владара очигледно се налазио у византијској уметности, том источнику иконографских решења и стилских особина православног сликарства. На жалост, са подручја Византијске државе није се сачувала ниједна слика опела над гробом неког цара или патријарха. Оно што је очувано говори да је превасходни обичај био да се над гробовима сликају портрети покојника у молитвеном положају према некоме од светих лица.[168] Ипак, у минијатурном сликарству које је пратило историјске списе византијских писаца — пре свега Константина Манасије и Скилице — насталом у XIV веку, бројни су прикази смрти владара и црквених великодостојника. Они никада нису у оном виду у коме се јављају у Србији. Скраћене, испричане брзо као и текст који их прати, лишене су иконографских појединости — анђела и Христа — којим се обележавају слике исте садржине у Србији, иако некад имају поредак фигура сличан ономе на сценама Успења Богородице.[169] Међутим, у неким рукописима с текстовима црквене садржине, илустрованим минијатурама између XI и XIV века, појављују се прикази смрти великих отаца цркве, св. Василија и св. Атанасија Александријског, који су били познати поглавари црквених орга-

---

[167] *I. Dujčev*, op. cit., sl. 2, 3, и описи уз њих. Ову паралелу приметно je већ *С. Радојчић*, Портрети, 25.

[168] Cf. на пример низ гробова са сликарством у цариградском манастиру Христа Хоре (Кахрије џамија): *P. Underwood*, The Kariye Djami, New York 1966, Vol. II, 269—299, Vol. III, Pl. 534—549 (где је и сва старија литература). Овај обичај и у цркви св. Јефимије у Цариграду: *R. Naumann und H. Belting*, Die Euphemiakirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken, Berlin 1966, 189—193, Taf. 21, 39. Исто тако је и над многобројним гробовима у цркви св. Арханђела и другим црквама у Костуру: *A. Orlandos*, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, IV/1) Atina 1938, 99—105, IV/2, 113—115; *S. Pelekanidis*, Καστορία, I, Solun 1953, πίν. 99, 140a, 141. Слично и у Порта Панагији код Трикале: *A. Orlandos*, Ἡ Πόρτα-Παναγία τῆς Θεσσαλίας, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, I, Atina 1935, εἰκ. 22, 23. Трапезунт такође има примере оваквог украшавања гробова: *D. Talbot Rice*, The Church of Haghia Sophia at Trebizond, Edinburgh 1968, 156— 160, Pl. 69. У црквама Мистре, поготову у Пантанаси и Богородици Одигитрији (Афентико), остао је читав низ гробова из XIV и XV века, над којима су насликани портрети покојника: *G. Millet*, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, Pl. 102/2, 152/1, 4; *M. Chatzidakis*, Μυστρᾶς, Atina 1956, 65—67; *M. Sotiriou*, Mistra, Athènes 1956, 43, 44, 63, 65. И многе друге цркве. И Срби су делимично примили тај обичај. Тако су сликани извесни Немањићи, иако с неким варијантама у иконографији. Међутим, у XIV веку и у српској држави су примљени иконографски обичаји Византинаца — на пример Остоја Рајаковић у охридској цркви Богородице Перивлептос.

[169] Cf. *I. Dujčev*, op. cit., сл. 56, 62; *S. Cirac Estopañan*, Skyllitzes Matritensis, I, Barcelona — Madrid 1965, 256, 276, 329, 335, 342, 345, 347, 350, 403. Сасвим је разумљиво што слике смрти Александра Великог, као познатог владара античког света, немају хришћанских примеса: *A. Xyngopoulos*, Les miniatures du Roman d'Alexandre le Grand dans le manuscrit de l'Institut hellénique de Venise, Athènes-Venise 1966, fig. 30, 103—104, 245, 247—250.

низација. Неке од тих слика, кад су урађене са жељом да буду јако свечане, скоро сасвим понављају иконографску схему Успења Богородице. Тако једна сцена смрти св. Василија у париском рукопису Хомилија Григорија Назијанског, из XI века, понавља распоред фигура Успења Богородице: иза одра, уместо Христа, нагнут је св. Григорије, лево стоји велики број епископа и свештеника, десно лаика, четири анђела слећу да приме душу, а у позадини, иза балустрада двеју грађевина, плачу по три жене. Друге слике из истог рукописа са мањим бројем фигура, увек опетују основну схему, али се никад, ипак, не појављује Христос да прими душу умирућег.[170] Ван сумње је, дакле, да је Византија — с обзиром на минијатуру с опелом младог Ивана Асена у бугарском препису *Летописа* Константина Манасије и примере из неких византијских рукописа са сликама умирања чувених светитеља који су били архијереји — створила основни предложак за представљања самртних часова владара и црквених достојанственика.[171]

Аналогијама из Византије и Бугарске уводи се трећи елеменат у праћење односа између старе српске књижевности и сликарства. Проблем тиме постаје много сложенији, а чврстина у решењу немогућа. Изгледа само да је улога идеја старих српских књижевника била, приликом одлучивања о начину представљања последњих часова владара и архиепископа, знатна. Чини се, према томе, да су учени српски писци XIII и XIV века, играли посредничку улогу у разумевању иконографије сцена, јер су, преносећи византијска схватања у свој народ и међу сликаре, допринели садржинској доследности слика и чистоти њиховог богословског израза.

---

[170] Cf. *H. Omont*, Miniatures des plus anciens manuscripts grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, 53, 54, 55, 57, Pl. LX, CXI, CXIII, CXVI/8, 12, CXXIV/2.

[171] Пошто је очигледно да се иконографија сцена опела на сликама Византије и њеног уметничког подручја градила с одређеном свешћу и да су постојале знатне разлике у зависности од друштвеног положаја и чина покојника, занимљиво је да се и при обреду сахрањивања није увек читала иста заупокојна литургија. Зна се да су постојале различите литургије: за лаике једне, за јереје друге, за монахе и остале такође посебне. Cf. *F. Koukoules*, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, IV, Athènes 1951, 184 (где су на странама 148—227 описани погребни обичаји Византинаца). Тако је остало и до данас.

Иста иконографија сахране и самртног часа угледних личности задржала се у сликарству и за време турске власти. Тако је у врло једноставној композицији — самртник на одру и анђео који долеће — приказан, почетком XVI века, старац Јосиф у ниши на јужном зиду уз иконостас цркве манастира Крепичевца. 1571. године насликао је врло свечано опело над мртвим новобрдским митрополитом Дионисијем у припрати Грачанице, а 1578. успење св. Јоаникија Девичког у посебној капели цркве манастира Девича (*С. Петковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке Патријаршије 1557—1614, Нови Сад 1965, 90—91, 138, 179 — са старијом литературом). Истој скупини припада и сцена опела над гробом архиепископа Саве II

6. *Закључак*

Када се историјске композиције из средњовековне Србије упореде с књижевним делима која су их инспирисала, онда и временска и идеолошка предност припадне, несумњиво, књижевности. Житија и службе Срба светитеља настале су пре слика. Сасвим је природно што такви људи као што су св. Сава, Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије, архиепископ Данило II и састављачи увода у владарске повеље имају превасходан утицај на сликарство које, као и њихови текстови, имају за циљ да прославе српске владаре и црквене људе. За архиепископа Саву I и за архиепископа Данила II поуздано се зна да су били у непосредном додиру са сликарима и уметницима уопште и да су морали утицати и на схватања изнесена на зидним сликама Студенице, Жиче, Бањске, Пећи, Дечана. За остале може се то претпоставити. Па, чак, и без непосредног додира, њихова дела имала су врло велику улогу у одређеним манастирима, посебно у онима, где су се њихове књиге с нарочитим поштовањем чувале, а у неке дане године, на празнике Срба светитеља, бивале читане приликом обеда у трпезарији или се из њих служило у цркви.

Из разматрања историјских композиција у Србији могла се утврдити чињеница да основна култна места Срба светитеља — по обичајима читавог хришћанског света — шире популарност њихових слика и текстова који о њима говоре. Тамо где су лежале мошти српских владара и архиепископа стварале су се представе о њиховим ликовима и отуд распростирале по српској држави. Студеница се бринула о угледу и поштовању св. Симеона Немање, Милешева о св. Сави, Пећ о архиепископу Арсенију и другим поглаварима српске цркве. Извесно је да су Жича и Сопоћани показивали старање о култу Стефана Првовенчанога, у монаштву нареченог Симона, Бањска о светитељском угледу краља Милутина, Дечани о краљу Стефану Дечанском, само што се њихов одјек у сликарству тек делимично сачувао.[172] Ту су и текстови старих српских писаца морали имати највећи утицај. Заправо, међу ученим члановима братстава тих манастира треба и тражити оне људе који су били најважнији посредници између књижевности и сликарства.

Низ примера из средњега века остао је као сведочанство о идеолошком примату књижевности над сликарством, а особито о њеном пресудном утицају на иконографију светитеља владарског достојанства и највишег чина у цркви. Доказе садрже не само зидне слике које смо наводили, него и уметничка дела из времена турске власти. Тада је утицај толико видљив, да није

које су 1634. насликали зографи патријарха Пајсија на јужноме зиду цркве св. Апостола у Пећи (cf. *Р. Љубинковић*, Црква светих Апостола у Пећи, сл. 62). То се понављало и на бившем византијском државном подручју.

[172] Cf. *М. Ђоровић-Љубинковић*, Уз проблем иконографије српских светитеља, 82—84, 87—88, passim.

потребно посебно студијско доказивање, и речит без околишења. У последњим деценијама XVI века познати пећки зограф Лонгин, најбољи уметник који је тада у Србији радио, насликао је за Дечане велику икону Стефана Дечанског са житијем. Све сцене житија — а има их осамнаест — које иду по широким површинама уздигнутог оквира, надахнуте су текстом биографије што ју је у Дечанима саставио почетком XV века познати писац Григорије Цамблак.[173] Најугледнији српски сликар с почетка XVII века, Хиландарац Георгије Митрофановић, оставио је, у хиландарској трпезарији, опширан циклус посвећен животу св. Саве. Он, до у појединости, прати догађаје по тексту монаха Теодосија.[174] И данас се, о празнику св. Саве, тај текст чита у трпезарији док траје обед. Митрофановићева иконографска решења прихватио је и највећи српски сликар XVII века, Козма, када је 1645. године сликао огромну икону св. Симеона и св. Саве за Морачу.[175] Оданост ових уметника књижевним текстовима била је толика да се претпоставља да су неки од њих имали у рукама средњовековне рукописе Теодосија и Цамблака украшене минијатурама.[176] Без обзира на хипотетичност оваквог закључка, остаје чињеница да су српски сликари XVI и XVII столећа, настављајући се на обичаје средњега века, метали пред себе списе старих српских писаца када су приступали илустровању живота Срба светитеља.

Једно необично важно писмено сведочанство о сликарским угледањима на хагиографије домаћих светитеља, сачувало се у *Житију Јована Рилског* српске редакције из XVII века. Написао га је неки Данил, инок и презвитер у манастиру Рили. Он је врло критичан према старијим текстовима житија и приговара им разнолике нетачности за које вели да се шире често и заслугом сликара. Једна од његових примедби — значајна за наше закључивање — гласи: **Инiи же пишуть о семь преподовнемь ꙗко Iоань Богословъ погребе его със' аггли и ученикомь не воспоминають; иконописци же от' туду приемше вину и тако его писують на иконахь и на стенахь, но неверствие видит се сие.**[177] Вероватно би се могао, систематским истраживањем, наћи још низ података, писаних и сликаних, који

[173] *В. Петковић*, Легенда св. Саве у старом живопису српском, Глас СКА, CLIX, други разред 81, Београд 1933, 60—74. Cf. *С. Радојчић*, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 73; *М. Теодоровић-Шакота*, Прилог познавању иконописца Лонгина, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, I, Београд 1956, 164—165. Тако је и на неким другим иконама Лонгина (Хоча) или на иконама из Дечана; *М. Ћоровић—Љубинковић*, Иконостас цркве светог Николе у Великој Хочи, Старинар, н. с. IX—X, Београд 1959, 174—178. Cf. такође *M. Ivanović, P. Pajkić i R. Lazović*, Tri Longinove ikone iz Velike Hoče, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, III, Priština 1958, 204—205.

[174] *В. Петковић*, Легенда св. Саве, 6—57, passim.

[175] Ibid.; *С. Радојчић*, Мајстори, 87—88.

[176] *В. Петковић*, Легенда св. Саве, 56—57, 68—76.

[177] *Б. Ст. Ангелов*, Из старата българска, руска и сръбска литература, София 1958, 73.

би потврђивали закључак о јакој зависности сликарства с темама из живота локалних светитеља — владара, архиепископа и монаха — од књижевних састава њима посвећених.

Та зависност је била — колико смо могли да утврдимо — двојака: тематска, кад је у питању доследност у изношењу појединости неког тренутка, и иконографска, кад је решење за изглед слике тражен у књижевним компарацијама и метафорама. Метод који су сликари примењивали приликом коришћења текстова очигледно је био уобичајен у византијском свету, иначе се не би могле разумети једнакости у исходима, добијене у сликарству на широком подручју источног хришћанства. У оба случаја сликари су се ослањали на житија и литургије, посвећене угледним општим и локалним светитељима.[178] Зато се обично и догађало да се, приликом обраде сцена, а поготово њихове иконографије, примењивао увек исти поступак: потпомогнути компарацијом или метафором писца, сликари су једну непознату или мање познату композицију из живота локалних светитеља или владара прилагођавали изгледу неке општије и популарније слике из живота Христовог или неког угледног православног светитеља. Тако је позни средњи век враћао дуг: многе религиозне композиције, настале у раном средњем веку на основицама царске иконографије[179], сада су помогле образовању изгледа владарских и архиепископских светачких слика. Истина, житија су имала ограничено дејство. Од њих је зависила једино тема слике или неке појединости. Утицај се дакле, сводио само на одређену појединачну сцену. Редакција циклуса, пак, увек је зависила од концепције литургије. Оно што је у литургији истицано, стално је, с извесним одбиром, улазило у састав насликаног циклуса. То је био обичај који су сликари Србије позајмили од Византије. Наиме, запажено је после пажљивих анализа да је литургијски поредак излагања — кад су у питању циклуси из Христовог и Богородичиног живота или збивања из историје цркве и неких светитеља — такође био пресудан код стварања програма једне црквене декорације. То је нарочито видљиво у зидном сликарству византијског света између XI и XIV века.[180] Тиме су се сликари Србије — колико год били пред посебним проблемима када стварају циклусе о Немањи, Сави, Арсенију или српске са-

[178] О томе упореди посебно: *K. Weitzmann*, The Survival of Mythological Representations in Eearly Christian and Byzantine Art and their Impact on Christian Iconographie, Dumbarton Oaks Papers, XIV, 1960, 43—68, и *O. Demus*, Two Palaeologan Mosaic Icons of the Dumbarton Oaks Collection, ibid., 69—86. Такође и многи аутори који су пратили однос текста и слике и указивали на старија сликарска решења као узор за млађа, чак и кад тема слике није иста.

[179] Cf. *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, 189—265.

[180] *S. Dufrenne*, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIème siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle, Beograd 1967, 35—46.

боре — налазили у токовима општих схватања и метода уметника читавог православља.

Србија је, истакавши већ у првим деценијама XIII века жељу да уздигне, уз помоћ књижевности и сликарства, неке владаре и извесне архиепископе на постоље светитељства, показала да се, због снаге и историјске мисије своје земље, може укључити у онај хришћански систем мишљења који је подразумевао прослављање својих заслужних личности. Не само локалне цркве са подручја Византијске државе, него и црквене организације Грузије, Јерменије, и касније Русије и Румуније, на различите начине, понекад и кроз посебне циклусе, величају домаће свеце.[181] Они који су у Србији стварали историјске циклусе и појединачне сцене налазили су се у посебном положају једино због тога што су имали да реше извесне конкретне проблеме — познате методе требало је применити на личности и збивања дотле непознате у религиозном сликарству. Циљ је, међутим, био сасвим јасан: „свети род" Немањин и „сапрестолници" св. Саве требало је да буду налик на познате светитеље источног хришћанства

Мисао о призорима из српске историје рађала се постепено. Прво је изграђен култ, кроз реч и слику, родоначелника династије. Мало после тога њему се придружило и прослављање творца самосталне српске цркве. Тринаести век је, затим, умножио представе којима се уздизао изабрани српски владар и архиепископ до светачких висина. То столеће је било и прави временски оквир развитку историјских композиција. Оног тренутка када је српска држава изишла, под краљем Милутином, изван граница Рашке, и напустила старе области Српске цркве, суочивши се са новом политичком улогом, престаје начин прослављања Саве и Немање према начелима XIII века. Само се српски архиепископи у Пећи држе традиције када сликају Арсенијев циклус и српске

[181] Грузија слави читав низ домаћих светитеља међу којима св. Нина, проносилац хришћанства у Грузији, стоји на првом месту, а монах Давид Гареџели добија врло рано и своје сликано житије: cf. *Ш. Амиранашвили*, Историја грузинского искусства, Москва 1963, 159, 214, 219, 280, 312, passim, илл. 63, 169. У Јерменији је, као домаћи апостол, уздизан сликаним циклусима и текстовима св. Григорије Просветитељ: Cf. *S. Der Nersessian*, Les portraits de Grégoire l'Illuminateur dans l'art byzantin, Byzantion, XXXVI, fasc. 2, Bruxelles 1967, 394—395, passim (са старијом литературом). Бројни руски светитељи кнежевског или царског рода, монаси и црквени достојанственици, сликани су по црквама на основама које је давала књижевност: cf. посебне студије у књизи Взаимодействие литературы и изобразительного искусства в древней Руси, Труды Отдела древнерусской литературы АНСССР, XXII, Москва — Ленинград 1966 (са огромном старијом литературом). О томе посебно, са значајним начелним ставовима о односима књижевности и сликарства који се тичу целог подручја византијске културе, код *Д. С. Лихачева*, Поэтика древнерусской литературы, Ленинград 1967, 24—39. За Јована Сучавског који је био популаран у књижевности и уметности Румуније: cf. *M. A. Musicescu — M. Bersa*, loc. cit., *T. Voinescu*, Un chef-d'oeuvre de l'orfèvrerie moldave ancienne: La chasse dorée de saint Jean-le-Nouveau, Revue roumaine d'histoire de l'art, II, Bucarest 1965, 41—51.

саборе. Двор је већ тада прихватио једноставније облике исказивања поштовања, кроз слику, према рашкој црквеној и владарској традицији. За њим је ускоро пошла и Црква. Тада, управо, бивају нађени нови принципи изражавања кроз које провејава жеља — као кроз слике Лозе Немањића и Грачаници, Пећи и Дечанима — да се светородност династије сажме у генеалошко стабло слично Лози Јесејевој.[182] Синкретизмом култова — уводе се, поред слика Срба светитеља, на зидове слике светитеља из Охрида, Солуна, Свете Горе, — као и спајањем династије Немањића са фамилијама византијских царева на Лози Немањића у Матеичи, из средине XIV века, избила је на видело мисао, негована још од Милутинових времена, о политичкој смени ослабљене Византије младом и моћном српском државом. Српски владар се и сликарством припремао да постане цар Срба, Грка и Бугара.

Са становишта критичког историчара, историјска композиција у старом српском сликарству нема превасходну вредност извора. Она је, у ствари, само посредан документ за разумевање извесних политичких збивања и културних идеја. Као што се писац трудио да биографију Србина-светитеља узвиси до хагиографије, тако је и уметник, посредством књижевне мисли, увек тежио да историјску композицију уздигне до религиозне слике.

V. J. DJURIĆ

COMPOSITIONS HISTORIQUES DANS LA PEINTURE MÉDIÉVALE SERBE ET LEURS PARALLÈLES LITTÉRAIRES

Résumé

L'étude sous le titre ci-dessus a été publiée, en trois suites, dans les numéros VIII₂, X et XI de cette revue. Pour cette raison, c'est à présent seulement que nous y ajoutons un résumé.

Les auteurs anciens du Moyen âge ont remarqué, à Constantinople et à Dubrovnik, des tableaux historiques qui avaient comme sujet les événements de l'histoire serbe. Nicétas Choniatès raconte que dans deux péristyles du palais impérial il y avait des compositions célébrant les victoires de l'empereur Manuel Comnène sur les barbares; quelques unes se rapportaient aussi à la défaite du grand joupan serbe Stefan Nemanja. Ce sont probablement les mêmes tableaux qu'a vus Eustathe de Thessalonique. On trouvait des

[182] И ова слика умногоме је зависила од књижевних поређења старих српских писаца: *С. Радојчић*, Портрети, 38—43, 48—50, 57—59; *М. Ћоровић—Љубинковић*, Уз проблем иконографије српских светитеља, 79.

scènes analogues aussi au Monastère de la Sainte Vierge, bati par un certain magistros Georges appartenant à la famille des Paléologue.

A Dubrovnik, dans le palais du recteur, il paraît qu'en 1350, en l'honneur de l'arrivée de l'empereur Dušan, ont été exécutées des peintures célébrant ses victoires sur les peuples voisins. Le chroniqueur ragusain du XVIIe siècle Jakov Lukarević affirme qu'elles étaient l'oeuvre des *pictores graeci*. Il est, pourtant, tout à fait certain que les murs du palais du recteur ont été décorés de peintures décrivant les événements de la vie du despote Djurdje Branković et de ses fils, aveuglés par les Turcs. Le poète ragusain Didak Pir a vu ces tableaux au XVIe siècle et en a donné la description.

Toutes ces compositions historiques ont été détruites, mais il reste une série de scènes particulières et des cycles entiers sur les murs des monastères dans le teritoire de l'Etat ancien serbe, glorifiant les personnages historiques de Serbie. La science commence à leur prêter attention à partir du XIXe siècle déjà. Elles étaient surtout traitées par V. Petković, S. Radojčić, A. Grabar, N. Okunev et D. Winfield. Ils ont, incidemment, à la vérité, posé aussi les fondements de l'étude comparée des rapports entre la littérature et la peinture médiévales serbes, qui font également l'objet du présent travail.

1. Cycle des fresques consacré à Stefan (Simeon) Nemanja

Dans les chapelles méridionales à coté des exonarthex ou narthex des églises de monastère à Studenica (environ 1235), Sopoćani (1263—1268) et Gradac (1270—1275) se trouvent des scènes des cycles abîmés dans lesquels était glorifié le fondateur de la dynastie des Nemanjić, le grand joupan Stefan Nemanja, nommé Simeon après la prise d'habit. Les scènes du cycle peuvent en général être reconstruites et on était à même d'établir que le cycle était formé de quatre compositions suivantes: Départ de Nemanja pour le Mont Athos, Accueil fait à Nemanja au Mont Athos Mort de Nemanja et Transfert de reliques à Studenica. Après avoir comparé la description des événements donnée par la peinture aux textes qui ont précédé à l'origine du cycle le plus ancien de Studenica — que les cycles ultérieurs ne faisaient que reproduire — on a pu établir que le choix de sujets pour les scènes du cycle a été essentiellement influencé par la biographie de St Simeon Nemanja, écrite, vers 1208, par son fils, le moine Sava. Elle se trouvait en tête du *Typikon* de Studenica comme son introduction. La rédaction du cycle — ou plus précisément sa réduction à quatre scènes seulement qui présentent la vie de Nemanja après la prise d'habit — fut inspirée, par contre, par le texte de la Liturgie à St Simeon Nemanja, écrit également par Sava, dans la première rédaction entre 1209 et 1213 à Studenica, et dans la seconde entre

1227 et 1234, probablement à Žiča. Enfin, l'iconographie des scènes s'était formée sur la base des parallèles littéraires entre St Simeon Nemanja et les saints de l'église orthodoxe. Sava raconte dans la Biographie que le transfert de reliques de Nemanja était semblable au transfert de reliques de Jacob, patriarche de l'Ancien Testament, de l'Egypte en Chanaan. Un peu plus tard, Domentijan répète la même chose. Dans la Liturgïe et la Biographie Sava compare le départ de Nemanja pour le Mont Athos au chemin fait par l'homme qui avait pris la croix pour suivre Christ. Pour l'accueil qui lui fut fait au Mont Athos ils emploient la même formulation dont s'était servi Saint Luc, l'évangéliste (19, 37) pour décrire l'arrivée de Christ à Jérusalem. Amenés par les figures des comparaisons littéraires aux solutions iconographiques concrètes, les peintres les adaptaient — autant qu'ils le pouvaient — à l'aspect des compositions chrétiennes connues.

2. *Cycle de fresques consacré à St Sava*

Au monastère de Gradac il se trouve conservé, dans la zone inférieure de la travée occidentale, un cycle assez endommagé, formé de trois compositions. Sur le mur septentrional est représentée la mort d'un personnage dont l'âme est reçue par Christ ou par un ange, tandis que le catafalque est entouré de gens. Dans la partie septentrionale du mur occidental se trouve le transfert de reliques et sur la partie méridionale du même mur on voit les reliques arrivées devant un édifice. Vu que le défunt est vetu de l'habit d'évêque sans cuculle sur la tête et après avoir considéré les diverses possibilités de savoir à qui ce cycle pourrait-il être consacré — car les inscriptions ne sont pas conservées — on conclut qu'il se rapporte à St Sava. Les compositions représentent: sa mort à Tirnovo, transfert en Serbe et arrivé des reliques à Mileševa. En comparant les tableaux aux textes des deux services — Liturgie au transfer des reliques de St Sava, écrits immédiatement après l'année 1237, après le transfert des reliques de Sava en Serbie — on a pu établir qu'ils avaient déterminé la rédaction du cycle et l'iconographie des scènes particulières. Dans les services, lorsqu'on fait ressortir les détails narratifs, on glorifie exclusivement sa mort et le transfert de son corps. On y parle de la présence des anges et de Seigneur Dieu lors de sa mort — ce qui est représenté aussi dans le tableau — le transfert est comparé au transport de l'arche sainte de l'Ancien Testament, car le roi Vladislav dansait devant le cercueil comme l'avait fait le roi David. Et c'est justement comme cela. Le roi, tenant le labarum, marche en avant et porte le cercueil. Le choix de sujets et l'iconographie des scènes dépendent, donc, des textes littéraires composés auparavant. Selon toute probabilité, le cycle fut créé à Mileševa où reposait le corps de Sava et où l'on célébrait les liturgies qui exerçaient une influence directe sur la peinture.

3. *Conciles serbes*

Nombreux sont les tableaux sur les murs des églises du XIIIe et du XIVe siècle, représentant les Diètes serbes et il est évident qu'ils sont inspirés par les oeuvres littéraires. Le tableau le plus ancien se trouve parmi les conciles oecuméniques dans le narthex de Sopoćani. C'est uniquement sur le dernier tableau de la série que les figures des évêques sont représentées avec les tonsures sur les têtes, telles que portaient les évêques serbes au Moyen âge. La structure est identique à celle des conciles oecuméniques: le souverain est assis au milieu, entouré d'évêques. Cependant, parmi ceux-ci, le premier à gauche, est assis un moine-mégaloschème qui montre du doigt le souverain. Au-dessous d'eux se trouvent deux groupes d'évêques — orthodoxes et infidèles. Bien que l'inscription au-dessus du tableau manque, on peut tout de même affirmer, à cause des analogies dans la peinture serbe ultérieure, qu'il s'y agit de l'investiture symbolique, selon toute probabilité de Stefan le Premier Couronné dont le culte était particulièrement développé à Sopoćani où reposait son corps. L'investiture à la Diète est effectuée par Stefan Nemanja, habillé en moine-mégaloschème.

Dans la chapelle spéciale au monastère de Djurdjevi Stubovi, bâti à la mémoire de la Diète de Deževa, par le roi Dragutin, la voûte entière est divisée, par les arêtes, en quatre champs dans lesquels sont représentés quatre conciles serbes. Après l'examen de leurs sujets, on a établi qu'il s'agit de quatre investitures des souverains serbes: Nemanja cède le trône à Stefan le Premier Couronné, Intronisation du Roi Uroš Ier, Intronisation du roi Dragutin et Roi Dragutin cédant le trône au roi Milutin. Le clergé et la noblesse assistent à la diète, mais il n'y a pas d'évêques orthodoxes et d'évêques infidèles. D'après les nombreux éléments dans la peinture il est clair que les fresques ont été exécutées en 1282/83. Les raisons historiques spéciales ont déterminé le roi Dragutin à fixer ce cycle. Au--dessous de la diète est peinte une série de portraits des Nemanjić, les mêmes qui ont été représentés dans les compositions des investitures. La place la plus solennelle y est occupée par l'image représentant trois anges qui symbolisent la Sainte Trinité. Cette image est étroitement liée à la cérémonie de l'intronisation des souverains byzantins et serbes qui, en ce moment important, récitaient le Credo, prière représentant la Sainte Trinité.

Le narthex de l'église de St Achillée à Arilje, dont la peinture date de l'année 1296, renferme, parmi les conciles oecuméniques, la diète de Nemanja, tenue contre les »mi-croyants«, ayant la même disposition de la composition que les conciles oecuméniques. Les »mi-croyants«, selon le Code de l'empereur Dušan et selon une légende du Xe siècle, qui était rédigée en langue slave, étaient des catholiques. Le texte de la biographie de St Simeon Nemanja, composée dans la deuxième décennie du XIIIe siècle par son fils Stefan

le Premier Couronné, révèle la dépendance iconographique des diètes serbes aux conciles oecuméniques. L'auteur compare la diète de Nemanja contre les hérétiques au premier concile oecuménique, faisant à Arilje précisément pendant à la diète de Nemanja. Le Service à St Simeon Nemanja, oeuvre de St Sava, parle également d'une vertu spéciale de Nemanja — sa lutte pour la pureté de l'orthodoxie.

Dans les champs de la voûte de la travée ouest de l'église de St Démétrius dans le Patriarcat à Peć, outre les deux premiers conciles oecuméniques, se trouvent représentées aussi deux diètes serbes: St Simeon Nemanja, en présence de la noblesse, intronise le roi Milutin et la Diète de St Sava lors de la fondation de l'église autocéphale serbe à Žiča. Au-dessus de ces tableaux, dans un médaillon, est peint le portrait en buste de Christ Logos. Nemanja et Sava sont, comme il résulte des exemples parallèles, ses médiateurs sur la terre. La peinture a été exécutée dans l'intervalle de 1337 à 1346 par le mérite de l'archevêque Joanikije. Les deux diètes ont été inspirées par les textes des biographies de St Simeon et de St Sava, écrites dans la cinquième, resp. la septième décennie du XIIIe siècle par le moine Domentijan. La diète de St Sava est l'illustration textuelle des mots de Domentijan qui mentionnent, comme l'événement le plus important lors de l'établissement de la nouvelle église serbe, le discours de Sava concernant la lutte contre les hérétiques. L'intronisation du roi Milutin transmet une solution plus ancienne (selon toute probabilité celle de Sopoćani, seulement sans hérétiques) et met en relief l'idée fondamentale de Domentijan sur l'intronisation des souverains serbes. C'est que, à chacune de ces diètes, comme à la première où fut intronisé Stefan le Premier Couronné, il apparaît St Simeon Nemanja qui bénit son trône pour un souverain déterminé et pour sa postérité. Tous les souverains serbes savaient — et ils le soulignaient parfois dans les introductions de leurs chartes — qu'en montant sur le trône ils assumaient le devoir non seulement de prendre soin de l'Etat, mais aussi de veiller sur l'Église et, avant tout, sur la pureté de la foi. C'est pourquoi les peintres les plaçaient à côté des conciles oecuméniques.

La dernière diète serbe, d'un certain »roi Stefan«, fut peinte, vers l'année 1360, sur le mur septentrional du narthex au monastère de Matejča. Elle est placée aussi parmi les conciles oecuméniques et la structure de sa composition est presque identique à celle des conciles.

Quelques conciles byzantins du bas Moyen âge sont aussi représentés, comme les diètes serbes, à la manière des conciles oecuméniques. Il est évident que les peintres serbes, s'appuyant sur les textes de leurs doctes écrivains, avaient transporté en Serbie les coutumes byzantines. Leurs foyer, vu que Sava et Nemanja étaient le plus souvent glorifiés dans la peinture médiévale, se trouvait, selon toute probabilité, aux monastères de Studenica et de Žiča.

4. *Cycle consacré à l'archevêque Arsenije I*

Peć a créé le culte et l'image pour la célébration du second, par l'ordre de succession, archevêque serbe Arsenije I. C'est là que reposaient ses reliques et que l'archevêque Danilo II écrivit sa Biographie et son Service les premières décennies du XIVe siècle. A l'église de Danilo à Peć, dédiée à la Sainte Vierge Hodigitria, dans l'espace du prothèsis il y avait jadis quatre scènes, ayant appartenu au cycle unique: Diaconisation d'Arsenije, Ordination à la prêtrise, Consécration pour l'archevêque serbe et Service funèbre au-dessus de la dépouille mortelle d'Arsenije. Les deux premières scènes sont presque complètement ruinées, mais leurs inscriptions sont restées conservées, tandis que les deux autres sont dans une bonne condition. Comparées à la Biographie d'Arsenije par Danilo II, les scènes du cycle montrent certaines déviations. Deux compositions bien conservées s'appuient sur les descriptions de Danilo tandis que les deux compositions endommagées ne le font pas. Evidemment, le peintre, consultant l'auteur qui était en même temps le donateur de la peinture, a créé a rédaction du cycle qui était la plus proche du cycle abrégé sur St Nicolas. Danilo II avait une estime particulière pour St Nicolas, — il se faisait portraiturer plusieurs fois avec lui, — et il conformait les portraits d'Arsenije aux images du saint. En faisant cela il a, en même temps, mis en relief le grand rôle de St Sava qui apparaît, dans les trois premières scènes, en évêque imposant les mains sur Arsenije. De cette façon, enfin, il a fait un cycle typique sur l'élévation et la mort d'un archevèque serbe. Danilo a, d'ailleurs, écrit la plupart de ses autres biographies des archevêques serbes précisément sur un modèle analogue. Pour les aspects des compositions le peintre n'a pas utilisé non plus les comparaison d'Arsenije avec les patriarches de l'Ancien Testament, Abraham, Isaac et Jacob qu'on trouve chez Danilo. Evidemment, les paroles de l'auteur avaient pour lui une importance égale que les mots écrits.

5. *Images représentant les offices des morts au-dessus des tombeaux des souverains et des prélats serbes*

Outre les tableaux représentant les moments suprêmes des dignitaires serbes dans les cycles qui leur sont consacrés, il existe aussi une série de compositions aux mêmes sujets au-dessus de leurs tombeaux. L'exemple le plus ancien est celui dans le narthex extérieur de l'église de Studenica, datant du milieu du XIIIe siècle. On présume, avec assez de raison, que c'est le tombeau du roi Radoslav qui termina ses jours à Studenica comme moine Jovan. Autour du catafalque sont rassemblés les moines et les prêtres, tandis que deux anges reçoivent l'âme du défunt. Dans le segment du ciel, au-dessus du catafalque, on voit Christ et sur l'arc la Main de Dieu

tenant les âmes. De l'un et de l'autre côté de l'arc, St Simeon et St Sava dressent les mains de prière vers Jésus Christ.

Au-dessus du tombeau de la reine Anne, dans le narthex de Sopoćani, fut exécutée, entre 1263 et 1268, la plus belle composition représentant le moment suprême. Autour du catafalque sur lequel repose le corps de la reine sont groupés son fils, le roi Uroš Ier, la reine Hélène, les fils d'Uroš Dragutin et Milutin et sa fille Brnjača qui baise la main à la défunte. On voit à droite les courtisans et l'archevêque célébrant la messe. A gauche se trouvent Christ et la Sainte Vierge qui s'approche pour recevoir l'âme de la reine des mains de l'ange.

Il y a un tableau solennel également au-dessus du tombeau du partiarche serbe Joanikije, dans la travée occidentale de l'église des Saints Apôtres à Peć. Il fut peint vers 1354. L'office des morts est célébré devant l'ensemble des églises du Partiarcat à Peć en présence du clergé, des évêques, des chantres, des lecteurs et de la noblesse. Au-dessus de la scène est le Déisis avec les figures en médaillons.

Les tableaux représentant les funérailles des évêques serbes sont considérablement plus simples: à Arilje, dans le narthex, sur une scène, datant de l'année 1296, le cortège funèbre de l'évêque Merkurije est composé de deux groupes de trois évêques et diacres chacun, et celui de l'évêque Todor, dans le diaconicon de Gračanica, datant d'environ 1320, d'un moine-prêtre, de trois chantres et d'un lecteur. Un peu plus solennelles sont les funérailles des dépouilles de l'anachorète slave Gavrilo de Lesnovo au monastère du même nom sur la fresque exécutée entre 1346 et 1349. Le catafalque est entouré de moines et l'ange porte en vol l'âme du défunt. A l'arrière-plan on voit l'église de Lesnovo.

L'iconographie des services funèbres des souverains serbes et de St Sava (du cycle) se distingue de celle des évêques. Christ seul ou par l'intermédiaire des anges reçoit l'âme du souverain défunt et de St Sava. Aux funérailles du patriarche il apparaît Christ dans le Déisis, mais il n'y a pas d'anges, et à l'anachorète notable l'ange emporte l'âme, mais il n'y a pas de Christ. Aux offices des morts des évêques sont absents les esprits célestes et le nombre de participants à la messe des morts est très réduit. Une telle iconographie correspond précisément aux conceptions qui apparaissent dans les oeuvres des auteurs anciens serbes qui décrivent les moments suprêmes des hauts dignitaires d'Etat et des prélats.

Les compositions représentant les services funèbres des souverains et le moment suprême de St Sava ressemblent à la Dormition de la Vierge. L'écrivain et archevêque Danilo II a même utilisé cette figure en donnant la description de la mort de la reine Hélène, épouse du roi Uroš Ier. Les autres scènes rappellent, cependant, seulement les représentations abrégées de l'agonie des saints et non pas de la Sainte Vierge.

Dans le monde byzantin il n'y a pas d'exemple de la représentation par la peinture de la mort des souverains, excepté dans les miniatures des manuscrits de Skylitzès et de Constantin Manassès. Dans les scènes de ces chroniques, pourtant, elles sont généralement simplifiées, à l'exception du tableau représentant la mort du jeune empereur Ivan Asène dans la traduction bulgare de Manassès datant du milieu du XIVe siècle. Il est exécuté entièrement selon l'esprit de ces tableux historiques serbes qui ressemblent à la Dormition de la Vierge. Cependant, dans certains manuscrits byzantins de contenu religieux, rédigés entre le XIe et le XIVe siècle, il y a des scènes représentant le service funèbre célébré sur les dépouilles mortelles de certains pères de l'église distingués (St Basile, St Athanase d'Alexandrie, etc.) qui sont tout à fait sous l'influence de la Dormition de la Vierge et dans lesquels apparaissent les anges pour prendre l'âme, mais où Christ n'est jamais peint.

Il est certain que les modèles pour l'iconographie de la mort des souverains et des prélats serbes proviennent de Byzance. Mais les auteurs serbes y ont joué le rôle d'intermédiaires dans la compréhension du caractère spécifique de l'iconographie qui dépendait de la position sociale du personnage représenté dans la peinture. Ils ont contribué à l'esprit de suite du sujet du tableau et à la pureté de l'expression théologique.

6. *Conclusion*

Tous les éléments de cette analyse montrent que la primauté idéologique dans le rapport entre la peinture de contenu historique et la littérature appartient à cette dernière. De nombreux auteurs, comme les sources nous en informent, étaient en contact direct avec les artistes comme conseillers selon le désir du souverain ou en tant que fondateurs des églises et de la peinture. Cependant, les intermédiaires les plus importants et les plus nombreux étaient des hommes responsables et doctes de ces monastères où l'on gardait les reliques des personnages glorifiés par l'art. Là où les biographies étaient le plus souvent lues et les messes célébrées sur les tombeaux, ont été créés aussi les premiers tableaux et cycles de ces saints serbes dont les scènes nous sont conservés jusqu'à présent uniquement en fragments. Studenica crée le culte de Nemanja, Mileševa celui de St Sava, Peć celui de l'archevêque Arsenije et de quelques autres hauts dignitaires de l'église, Banjska du roi Milutin, Dečani du roi Stefan Dečanski, Sopoćani du roi Stefan le Premier Couronné.

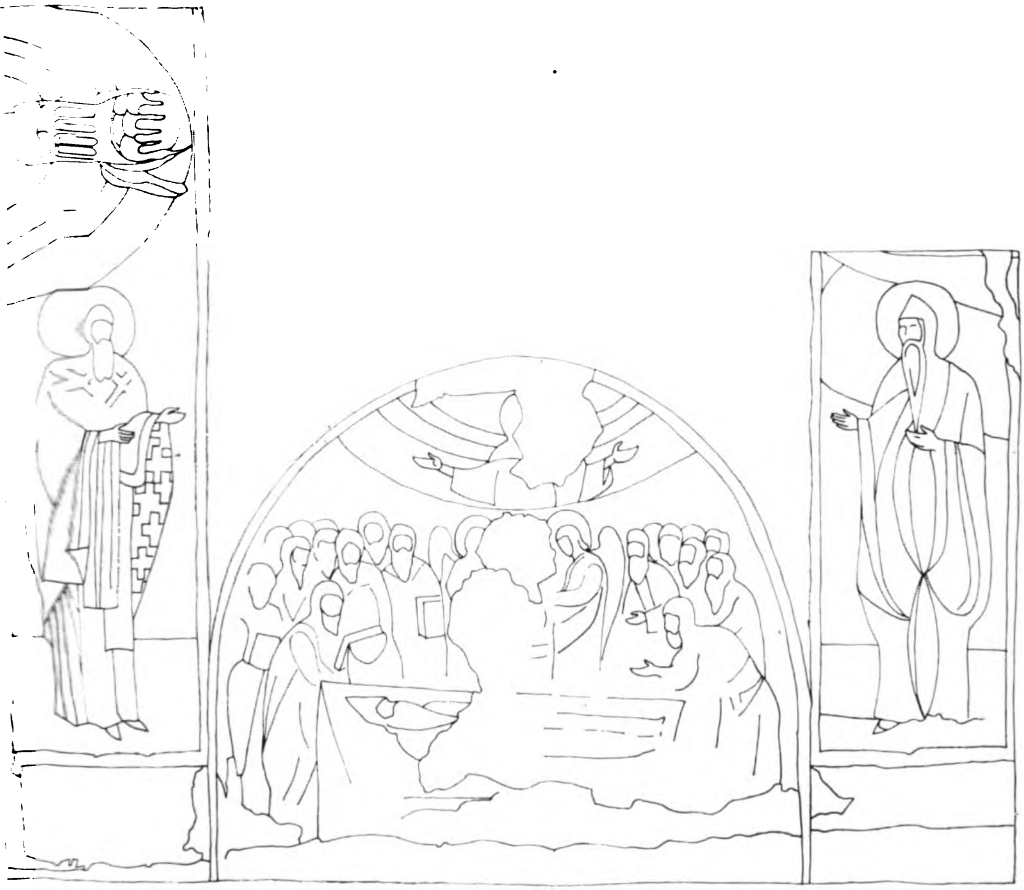
De nombreux passages dans les oeuvres littéraires du monde byzantin et de Serbie témoignent directement que les peintres cherchaient leur inspiration dans les textes littéraires relatifs aux saints locaux. Ces exemples sont, en partie, exposés aussi dans le texte de l'étude. Dans la période de la domination turque on continue de pratiquer cette coutume. Les peintres serbes des XVIe et XVIIe

siècles — Longin à Dečani, Georgije Mitrofanović à Chilandar, Kozma à Morača — en exécutant les scènes de la vie de Stefan Dečanski ou de St Sava et St Simeon, recourent aux oeuvres de la littérature médiévale, biographies par Grégoire Tzamblak et Teodosije et s'en tiennent littéralement à celles-ci.

L'imitation de la littérature a donné lieu à l'établissement d'une méthode déterminée dans la transposition de ses principes dans la peinture. Ce sont principalement les biographies qui servent de lecture la plus importante pour se renseigner sur les thèmes de la scène, les liturgies déterminent la rédaction des cycles, et les figures stylistiques — comparaisons et métaphores des uns et des autres textes — pour la création de l'iconographie, c. à d. de l'aspect des tableaux. Les comparaisons et les métaphores des écrivains suggéraient à la pensée du peintre les scènes chrétiennes connues qu'il ne faisait qu'appliquer à la composition historique.

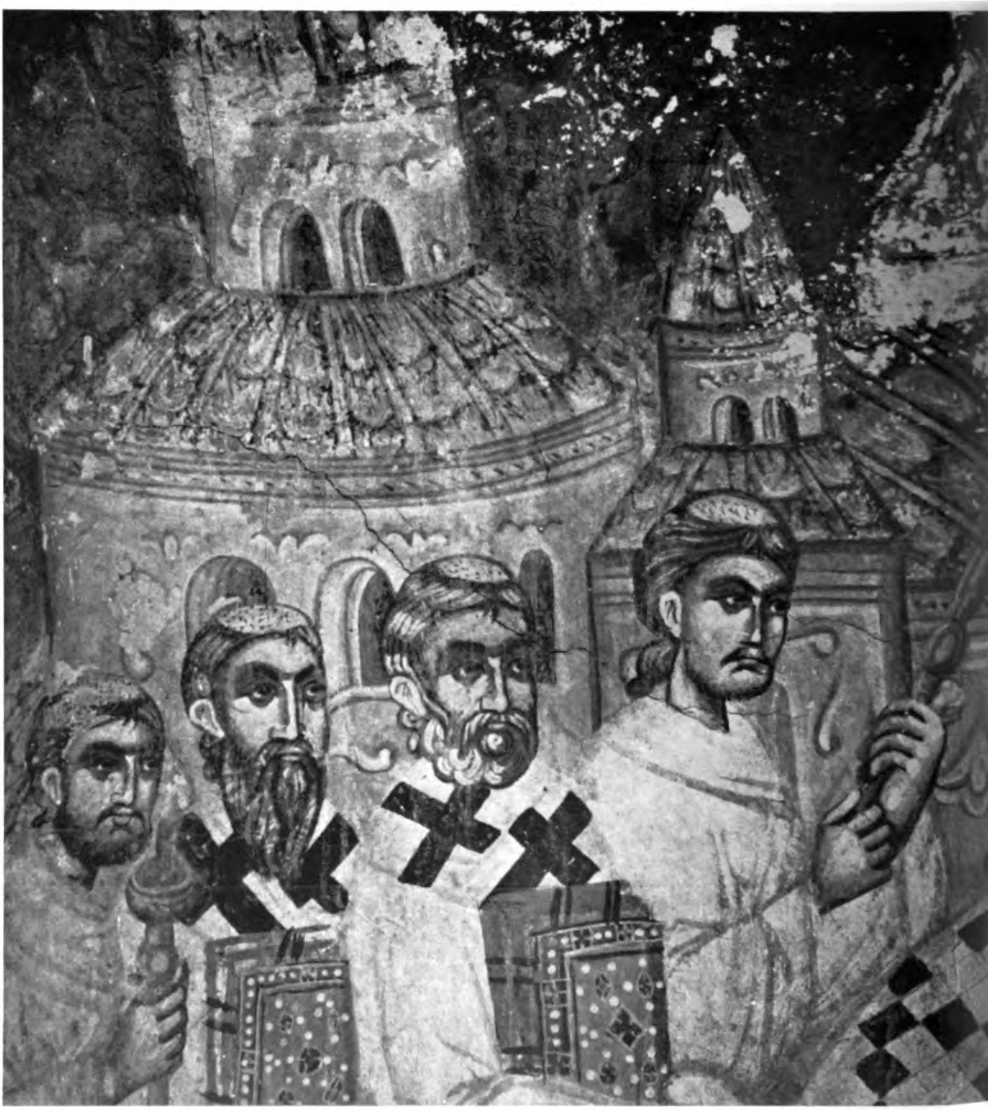
Dans les premières décennies du XIIIe siècle la Serbie a créé des cultes et des cycles peints consacrés à Nemanja et à Sava. A ceux-ci vinrent s'associer aussi les célébrations des diètes où l'on défendait la pureté de la foi. Par là elle s'était jointe aux coutumes byzantines de célébration des saints locaux, car il en était de même dans les églises locales de l'Etat byzantin et aussi en Géorgie, Arménie, Russie et plus tard en Roumanie. Pourtant, lorsque la Serbie fut sortie des limites de son Église nationale et de son Etat national en Rascie, elle commença à inclure dans sa peinture aussi les saints provenant de Macédoine, de Salonique, du Mont Athos. Seule l'Église serbe dont le centre se trouvait à Peć s'en tenait encore aux règles du XIIIe siècle, en célébrant, jusqu'au milieu du XIVe siècle de la façon ancienne, à travers le cycle, Arsenije et les diètes serbes. La cour a, cependant, condensé la célébration de Nemanjić en un grande arbre généalogique de la dynastie (Gračanica, Peć, Dečani). Au monastère de Matejča le peintre rattache même la dynastie des Nemanjić sur l' arbre aux familles des empereurs byzantins. Par la peinture aussi on frayait la voie au souverain serbe pour se proclamer empereur des Serbes, des Grecs et des Bulgares.

La composition historique — comme il résulte des démonstrations ci-dessus — n'a pas la valeur d'un document primaire. Elle est la manifestation du désir de célébrer la dynastie et l'Église serbes. Et de même que l'écrivain s'efforçait d'élever la biographie du saint serbe à l'hagiographie, de même l'artiste, par l'intermède de la littérature, tendait toujours à élever la composition historique à l'image religieuse.

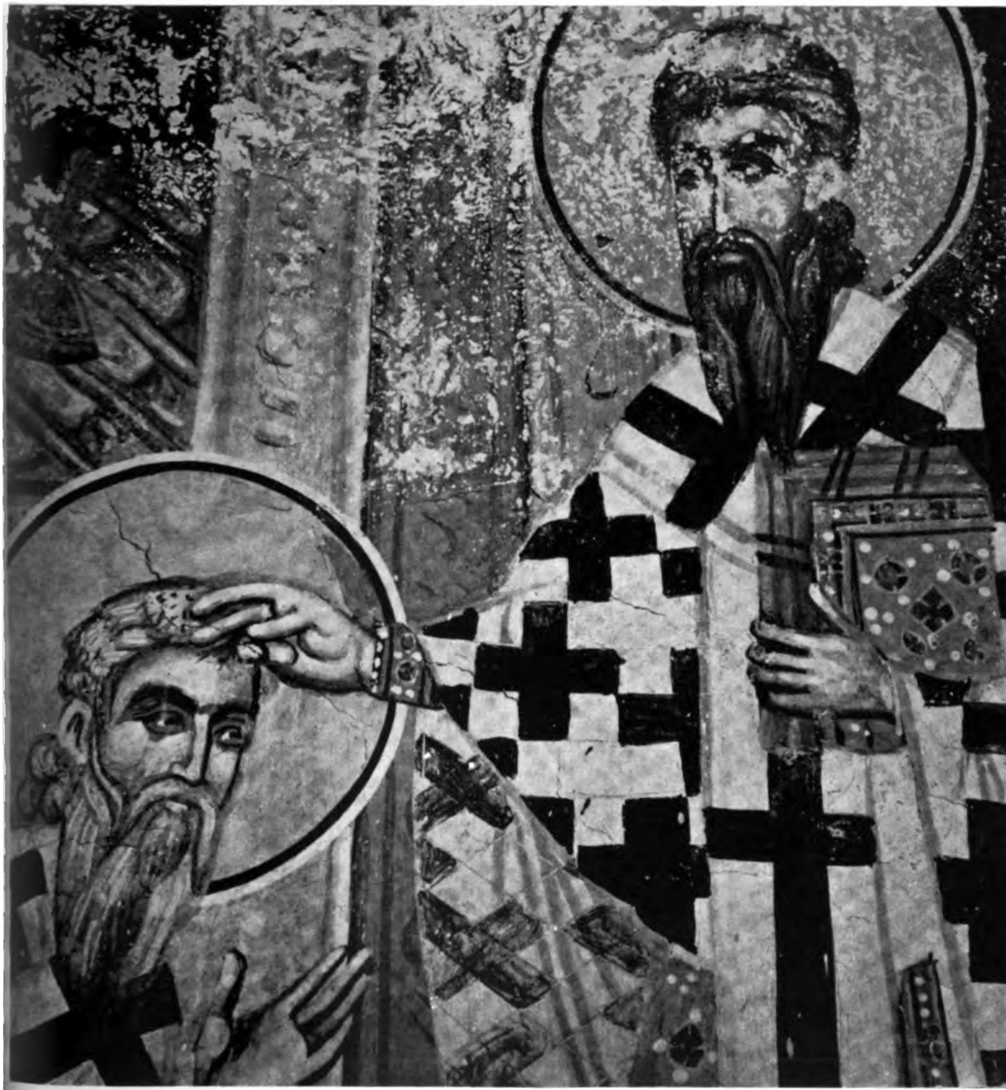
Цртеж 9 — Студеница, Богородичина црква, Спољашњи нартекс, Смрт краља Радослава као монаха Јована (?) (цртеж Миодрага Нагорног)

Des. 9 — Studenica, Eglise de la Sainte Vierge, Narthex extérieur, Mort du roi Radoslav comme moine Jovan (?) (dessin de Miodrag Nagorni)

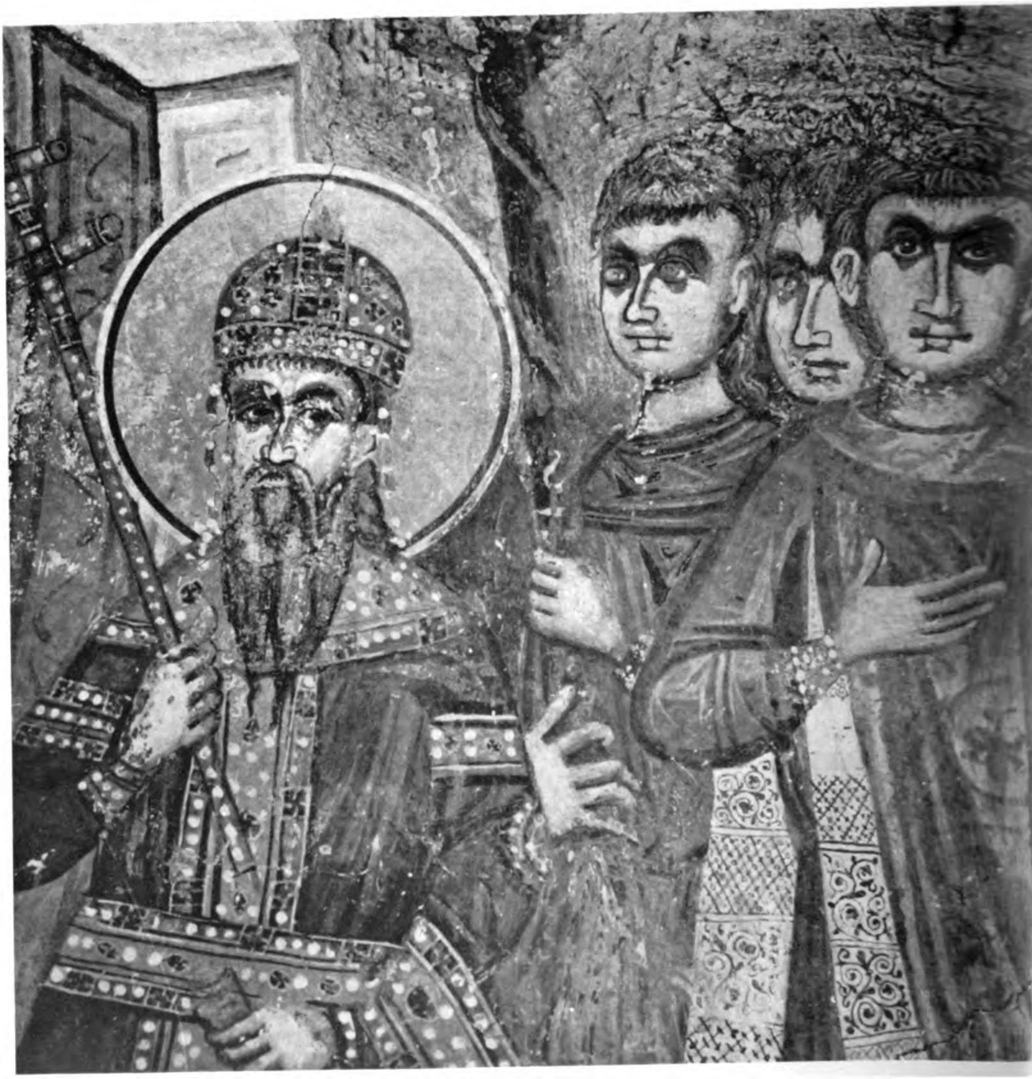
17 — Пеħ, Црква Богородице Одигитрије, Посвећење Арсенија за архиепископа, детаљ: епископи и ђакони

17 — Peć, Eglise de la Sainte Vierge Hodigitria, Consécration d'Arsenije pour l'archevêque, détail: évêques et diacres

18 — Пећ, Црква Богородице Одигитрије, Посвећење Арсенија за архиепископа, детаљ: архиепископ Арсеније и св. Сава

18 — Peć, Eglise de la Sainte Vierge Hodigitria, Consécration d'Arsenije pour l' archevêque, détail: archevêque Arsenije et St. Sava

19 — Пећ, Црква Богородице Одигитрије, Посвећење Арсенија за архиепископа, детаљ: краљ и властела

19 — Peć, Eglise de la Sainte Vierge Hodigitria, Consécration d'Arsenije pour l'archevêque, détail: roi et noblesse

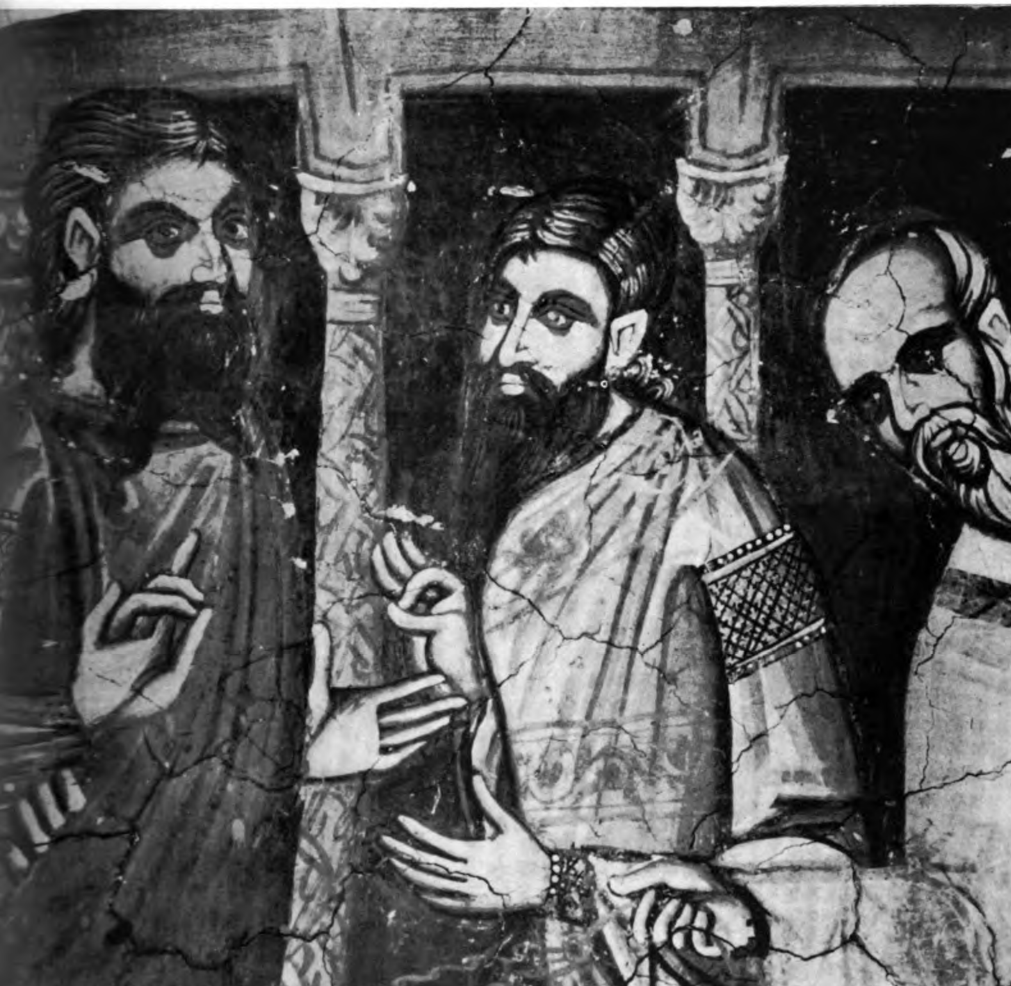
20 — Пећ, Црква Богородице Одигитрије, Сахрана архиепископа Арсенија, - детаљ: епископова пратња

20 — Peć, Eglise de la Sainte Vierge Hodigitria, Service funèbre pour l'archevêque Arsenije, détail: suite de l'évêque

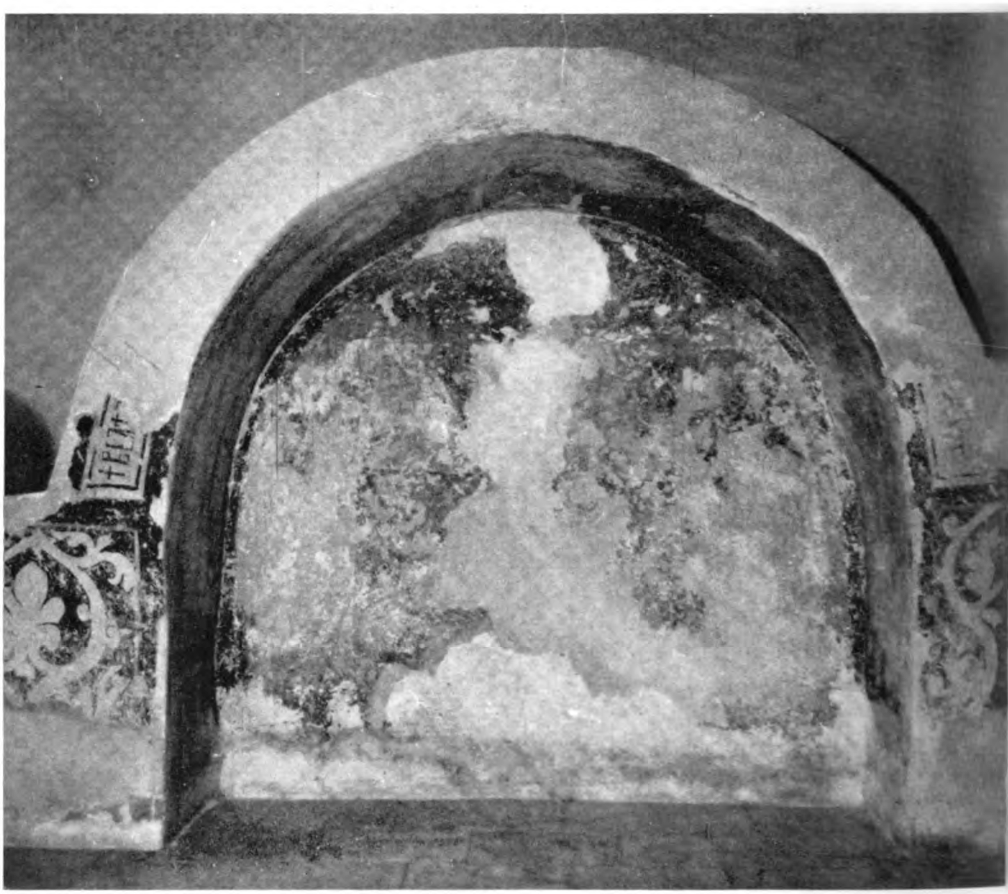
21 — Пећ, Црква Богородице Одигитрије, Сахрана архиепископа Арсенија, детаљ: свештеници и монаси

21 — Peć, Eglise de la Sainte Vierge Hodigitria, Service funèbre pour l'archevêque Arsenije, détail: clergé et moines

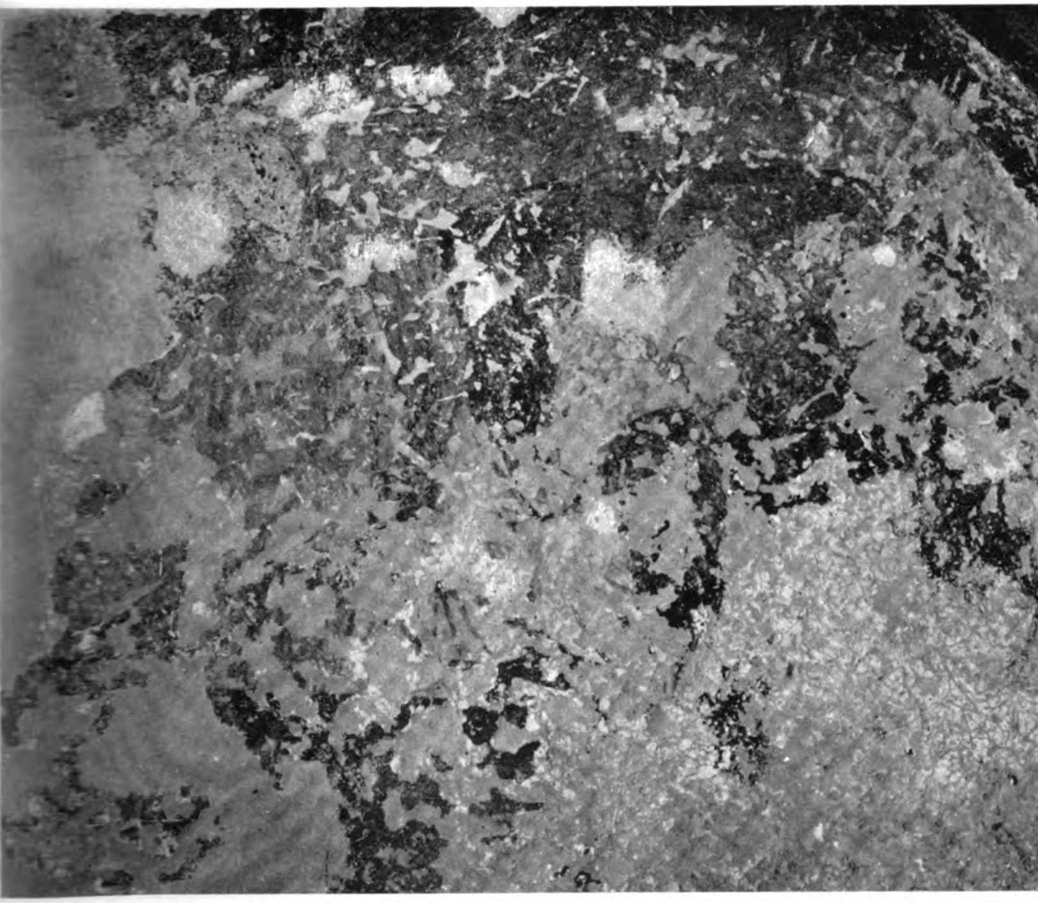
22 — Пећ, Црква Богородице Одигитрије, Сахрана архиепископа Арсенија, детаљ: појци и епископ

22 — Peć, Eglise de la Sainte Vierge Hodigitria, Service funèbre pour l'archevêque Arsenije, détail: chantres et evêque

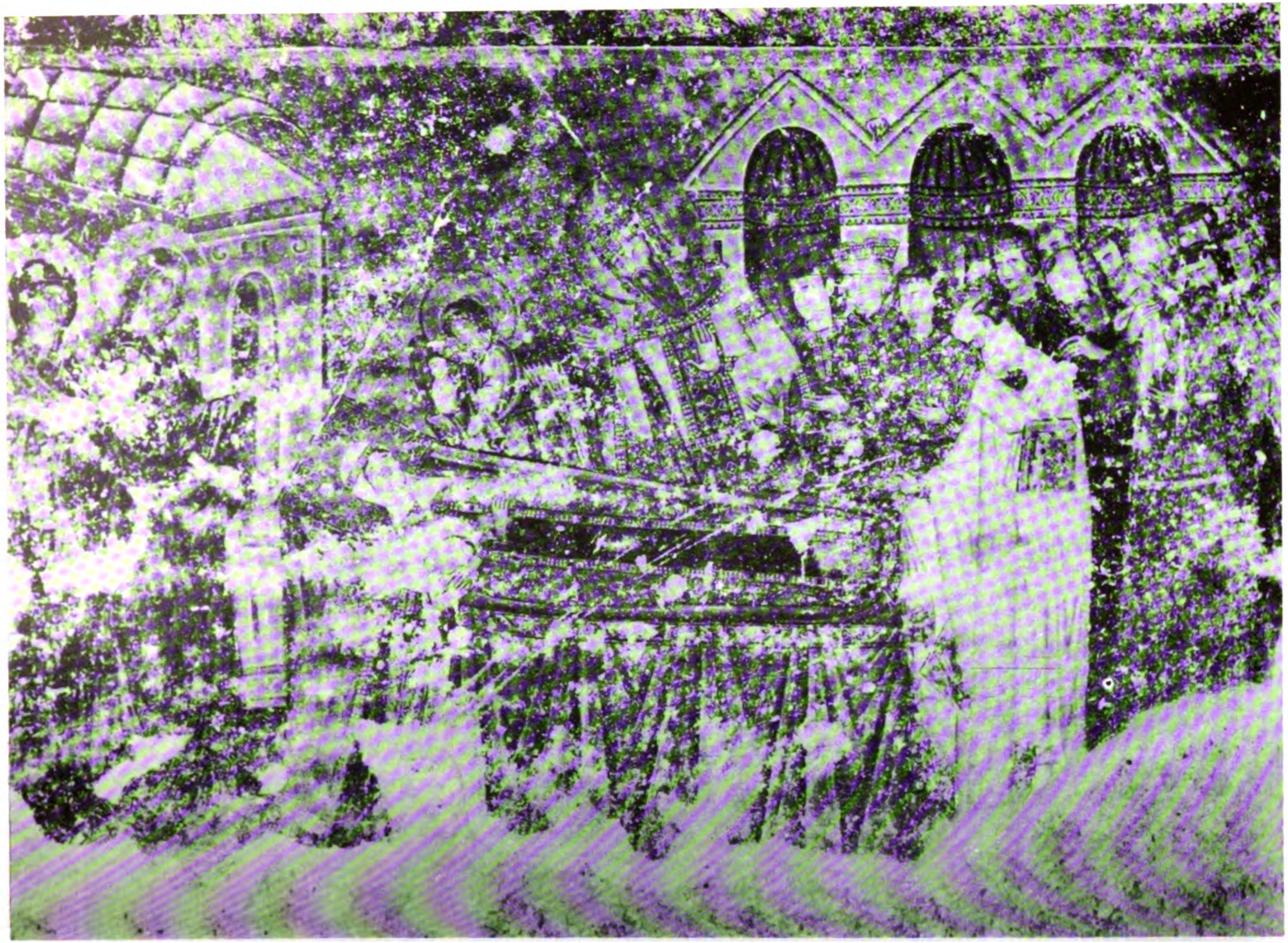
23 — Студеница, Спољашњи нартекс Богородичине цркве, Аркосолиј са сликом смрти краља Радослава (?)

23 — Studenica, Narthex extérieur de l'église de la Sainte Vierge, Arcosole avec le tableau représentant la mort du roi Radoslav (?)

24 — Студеница, Спољашњи нартекс Богородичине цркве, Смрт краља Радослава као монаха Јована (?), детаљ: анђео и скупина свештеника и монаха

24 — Studenica, Narthex extérieur de l'église de la Sainte Vierge, Mort du roi Radoslav comme moine Jovan (?), détail: ange et groupe de prêtres et de moines

25 — Сопоћани, Смрт краљице Ане

26 — Сопоћани, Смрт краљице Ане, детаљ: краљ Урош, Драгутин, краљица Јелена, Милутин, архиепископ Сава II, властела

26 — Sopoćani, Mort de la reine Anne, détail: roi Uroš, Dragutin, reine Hélène, Milutin, archevêque Sava II, noblesse

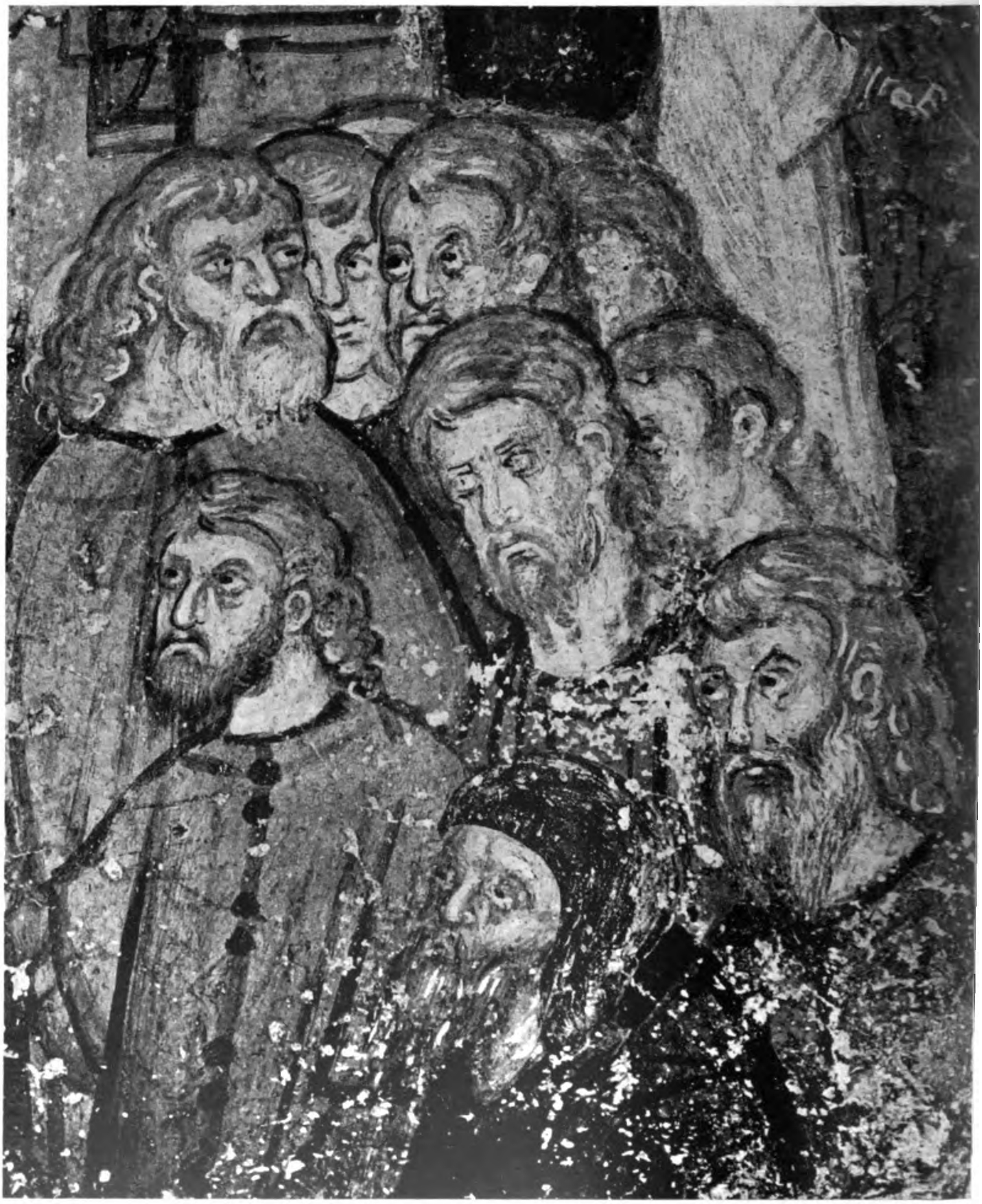

27 — Пећ, Црква Светих апостола, Сахрана патријарха Јоаникија

28 — Пећ, Црква светих апостола, Сахрана патријарха Јоаникија, детаљ: епископи, свештенство, ђакони, појци, чтеци

28 — Peć, Eglise des Saints Apôtres, Service funèbre pour le patriarche Joanikije, détail: évêques, clergé, diacres, chantres, lecteurs

29 — Пећ, Црква Светих апостола, Сахрана патријарха Јоаникија, детаљ: властела и монаси

29 — Peć, Eglise des Saints Apôtres, Service funèbre pour le patriarche Joanikije, détail: noblesse et moine

30 — Ариље, Сахрана епископа Меркурија

30 — Arilje, Service funèbre pour l'évêque Merkurije

31 — Грачаница, Сахрана епископа Тодора

32 — Лесново, Смрт Гаврила Лесновског, детаљ: монаси око одра
32 — Lesnovo, Mort de Gavrilo de Lesnovo, détail: moines entourant le catafalque

33 — Летопис Константина Манасије, Смрт младог цара Ивана Асена

33 — Annales de Constantin Manassès, Mort du prince Ivan Asène

34 — Par. gr. 550, fol. 94 v., Смрт св. Василија

34 — Par. gr. 550, fol. 94 v., Mort de St. Basile

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

РЕЉА НОВАКОВИЋ

О ДАТУМУ И РАЗЛОЗИМА НЕМАЊИНОГ СИЛАСКА С ПРЕСТОЛА

Датум Немањиног силаска с престола узет је према Савином податку „И дано му би име господин Симеон, месеца марта 25. на Благовештење..." Ту, као што се види, Сава каже да се Немања тога дана закалуђерио, а ничим не наговештава да се истога дана одрекао престола. У ствари, ми не знамо сигурно да ли се Немања једнога дана и одрекао власти и закалуђерио или је један чин обављен једног а други другог дана. Зато, можда, вреди поближе погледати шта о томе каже Сава, временски близак тим догађајима и непосредно заинтересован, затим Стеван као сведок и један од актера тих збивања, а онда Доментијан и Теодосије који су нам такође оставили о томе неке своје описе.

При овом одмах пада у очи да сва четворица, само сваки на свој начин, указују да је поводом силаска с престола био сазван сабор племства и народа: „И, тако послав, сакупи благородну децу своју, мале и велике. И сакупив их к себи, поче им говорити учећи..." (*Сава*[1]); „...призва к себи жену своју, и синове своје, и архијереја својега, по имену Калиника, и старешине и кнезове земље своје који управљаху, војводе, војнике па говораше..." (Стеван[2]); „Сабравши све власти царства свога, велможе велике и мале, десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике..." (Доментијан[3]); „И одмах напише заповести, и изађу по свој власти државе његове, сазивајући ипате и војводе, тисућнике и сатнике и остале благороднике, и мале с великим означивши нарочито дан сабора, и заповедајући да нико не може изостати јер ће велики савет саставити" (*Теодосије*).[4]

[1] *М. Башић,* Старе српске биографије, Београд 1924, с. 7 (даље: *Башић*).

[2] *Башић,* с. 47.

[3] *Доментијан,* Живот св. Саве и св. Симеуна, прев. др. Л. Мирковић, Београд 1938, с. 56.

[4] *Башић,* с. 106—107.

Дакле, као што се види, сви говоре да је одређеног дана заседавао велики скуп, свакако државни сабор, те би вредело рећи коју реч о његовом сазивању.

Сазивање сабора

Шта се и на који начин све одиграло у вези са сазивањем сабора не можемо знати поуздано, али се можемо приближити вероватној истини. Кад Сава каже „И тако послав, сакупи .. све изабране бољаре ...", а остала тројица тврде исто то, постаје очигледно да су припреме за чин одрицања од престола морале бити на време и солидно обављене, па су, према томе, морале дуже и трајати. Колико је то трајало, немогуће је тачно утврдити, али се може приближно установити узимајући у обзир састав сабора и величину државе у оно време. При овом настојању може лако да смета што не знамо да ли је ствар била хитне природе или није. Већа је вероватноћа да није било потребе за особитом хитњом.

Немања је, значи, кад се решио да се одрекне власти и да се замонаши, одлучио да сазове државни сабор и сасвим природно звуче Теодосијеве речи „означивши нарочити дан сабора". Теодосију се обично мало верује, али је јасно да је он овде само формулисао нешто што су други пропустили, а што је свакако било неизбежно, јер Немања није могао сазвати један многољудни и значајан скуп а да не означи дан састанка. Кад је тако одредио дан и датум сабора и написао посланицу, његови су гласници, вероватно скоротече, појурили на све стране, од Раса ка Јужној Морави и Цетини и од Раса до надомак Рудника и према Метохији, Зетском приморју и осталим деловима државе на тој страни. Неки од ових праваца у ондашњој доста пространој држави могли су износити у ваздушној линији и преко 400 километара, што може да значи да су гласници и учесници на сабору на тим правцима морали прећи и до 600 километара, па и више. Ми не знамо тачно када се Немања одлучио да сазове сабор, али је врло вероватно, кад већ знамо да је замонашење било 25. марта, да се на овај корак могао одлучити најкасније у зиму те године, а није искључено да се на то решио још у јесен исте године или крајем лета претходне — рачунато по цариградском календару. Ово није неважно констатовати, јер, ако је требало да дођу сви позвани и ако су заиста морали бити присутни, Немања је морао рачунати и са извесним резервним временом које намећу велика удаљеност и зимски услови кретања кад су неке комуникације могле бити и непроходне или теже проходне. Ваља имати у виду да и у наше време неки правци у планинским пределима остају понекад затворени и два-три месеца. Узимајући све ово у обзир можда можемо претпоставити да је позив био упућен најмање два до три месеца пре дана одређеног

за отварање сабора. На овај рок, а по свој прилици још и дужи, упућују и неки други разлози. Као што савременици кажу, позиви нису упућени само најкрупнијим феудалцима, већ и нижим, те се морало имати у виду и обавештење унутар појединих подручја. Затим, феудалци су свакако били изненађени позивом, јер је сабор по свој прилици био ванредан, те се могло десити да нису сви ни били у својим центрима и домовима, те их је ваљало најпре сакупити, па онда се међусобно посаветовати и тек потом извршити припреме за један тако свечани догађај. Осим тога, било је несумњиво неопходно обезбедити у појединим областима и на поседима циркулисање уобичајених односа и живота, па су тек после тога свите могле кренути на далеки пут свака својим правцем, опремљене онако како је доликовало рангу појединих великаша. Тешко је и замислити да се све то у оно време и у онаквим условима могло обавити за мање од два месеца. Сетимо се само да је Немања од Студенице до Свете Горе путовао 26 дана. Он је, додуше, био стар и вероватно се том приликом путовало мало спорије, али је у овом случају реч само о путовању, а не и о претходном обавештавању, припремама и путовању са разних страна, из разних места, и то различитих људи у већем броју, свештеника и световних лица, што је све било знатно сложеније.[5]

Сад, ако се сложимо да је за припремање сабора било потребно најмање два месеца, а вероватно и више, остаје нам да се позабавимо питањем датума одржавања сабора, у ствари да размотримо да ли су се силазак с престола и замонашење десили истог дана или у два различита дана. Наше опредељење у овом случају зависи искључиво од тога како ћемо протумачити оно мало оскудних података који се односе на оба свечана чина.

О датуму Немањиног силаска с престола и датуму замонашења

У ствари, о датуму замонашења и нема шта да се размишља. Он је познат. Док остали не спомињу ни датум силаска с престола ни датум замонашења, Сава сасвим одређено каже да је замонашење извршено 25. марта, али је упадљиво да он тај датум спомиње само кад констатује да је отац примио монашки чин и добио име Симеон. И уопште, кад се мало пажљивије прати Савино казивање, може се запазити да је читаво његово

[5] Још је П. Поповић оценио да је долазак на сабор могао дуже трајати: „како се сабор састао у рано пролеће (25. марта), то је можда цела претходна зима била потребна да се саборници скупе" (*П. Поповић*, О хронологији у делима св. Саве, Глас CXII, Београд 1924, с. 50; даље: *П. Поповић).*

причање усмерено готово искључиво ка једном јединим циљу: да истакне побожност очеву, да подвуче добре особине његове и да све то крунише очевим приклањањем духовном животу. Зато, чини се, Сава, мада спомиње, додуше врло кратко, и друго што је претходило том за њега најважнијем моменту, *наводи датум само тога чина, датум очевог замонашења*. Да ли се 25. март односи и на чин предаје престола велико је питање. Кад бисмо се повели за Теодосијевим казивањем могли бисмо одмах закључити да је Стеван од оца примио власт 24. марта, а да се Немања, као што се зна, замонашио 25. марта, јер Теодосије једини каже да је чин замонашења био „сутрадан" по предаји престола на свечаном сабору. Но, како Теодосије није увек поуздан, а остали спомињу свечани чин предаје престола и замонашење, али не кажу јасније колико су та два чина временски далеко један од другог, остаје нам да на основу оскудних елемената покушамо да створимо слику како је приближно могао изгледати ток сабора, какав је његов карактер био и колико је могао трајати.

Кад саберемо оно што сва четири споменута писца говоре о сабору и предаји власти добијамо утисак да је то морао бити многољудан и величанствени скуп. Затим, намеће се утисак да је сам сабор имао један сасвим одређени циљ: да владар на њему објави своје одрицање од власти, да тај чин образложи, да одреди наследника престола и да изврши предају власти новом владару. Све је то могло давати сабору један сасвим световни карактер. Немања је на њему могао саопштити да је решио да се повуче у манастир, али сам чин замонашења, после напуштања власти, била је његова приватна ствар. Учесници сабора могли су на овај или онај начин испољити своје осећање на вест о замонашењу али прелаз у духовни живот и одлазак у манастир могао је припадати сасвим другој процедури, другом церемонијалу. Чини се да има основе за помисао да се ова два чина нису збила истог дана.

Пре свега, нормално је да сматрамо да један овако свечани чин, као што је предаја престола, није био обављен на брзину. Прво, сабор вероватно није тога дана почео рано, јер се могло десити да су неке званице још пристизале. Затим, ако узмемо у обзир дневни ред сабора једва да можемо и да помислимо да је све то могло бити обављено за мање од једног дана. Сами извори кажу да је Немања на сабору најпре упознао скуп са разлозима који су га навели на одлуку коју је донео, затим је свакако морао објаснити разлоге зашто одређује Стевана за наследника а не Вукана. После тога је Немања са свештенством обавио чин венчања Стевана за великог жупана, а Вукана за великог кнеза, а потом је свакако следовала беседа и благослов и синовима и окупљеном сабору и народу. Кад се узме у обзир да је све то било пропраћено свечаним богослужењем уз учешће тада највиших црквених великодостојника, тешко је и по-

мислити да је читав тај разноврсни церемонијал могао трајати мање од пет-шест сати. Шта више, кад се прати све оно што Сава казује у вези са предајом власти добија се утисак да је једва било времена да се то обави и у једном дану.[6]

Даље, мада Сава, Стеван и Доментијан о томе ништа не говоре, не можемо а да не помислимо да један такав сабор није могао протећи у обављању искључиво једне строго протоколарне процедуре. То је био последњи државни сабор на којем је Немања био заједно са бројним великашима, људима који су га пратили и помагали му у ратовима и акцијама око проширења и уређења државе. Природно је да је он тих дана а и самог тог дана имао много шта да каже појединцима и мимо званичног обраћања, поготову што се радило о ремећењу редоследа наслеђа, па је Немања имао пуно разлога да се после званичног церемонијала поразговара са виђенијим личностима. Онда још нешто. Теодосије једини спомиње да је после званичног програма одржана свечана гозба. Други то не спомињу. Да ли се због тога што прва тројица из својих посебних разлога не спомињу никакву гозбу мора сматрати да је Теодосије ту гозбу измислио да би своје казивање зачинио и учинио своју фабулу још интересантнијом или је сасвим нормално да се један такав величанствени скуп заврши и једном раскошном гозбом о којој је сећање могло допрети чак и до Теодосијева времена? Ваља само имати у виду да су се званице тога дана почеле раније скупљати очекујући почетак рада сабора, да је затим церемонијал без прекида могао трајати пет-шест сати, да је најзад реч о средњем веку кад су се и мањи и краћи скупови завршавали свечаним гозбама а камоли један овакав, кад један владар оставља престо а други прима и кад је читав призор морао оставити што дубљи утисак на присутне. И сама гозба, ако се сложимо да је била, могла је трајати који сат, што још више иде у прилог претпоставци да је за овај световни део церемоније био потребан најмање један читав дан. Овако размишљајући, чини се не без основе, има ли смисла и помислити да је истог дана, испуњеног оваквим садржајем, без обзира колико је сам Немања провео на гозби, дошло до остварења и другог дела процедуре, до замонашења, што значи до поновног одласка у цркву, до поновне свечане службе, тј. до превођења у монашки чин и Немање и његове жене Ане, јер сви кажу да су обоје истога дана примили монашки чин и да је тај чин обавило једно исто лице — епископ Калиник. Чему би била потребна таква журба? По свој прилици да ова два догађаја треба раздвојити. Логичније звучи да се после једног бурног, узбудљивог и заморног дана посвећеног углавном збивањима и осећањима световне природе, старац Немања повукао да би се одморио и молитвама припремио за други пресудни чин, за одлазак у манастир. Рекло би се

[6] *Башић*, с. 7—12.

да има основе да се временски издвоји чин одрицања од власти од чина замонашења. Пошто је други несумњиво био 25. марта и био је везан за празник Благовештења, који у овом случају има и једно симболичко значење, дотле је први чин, предаја световне власти, могао бити обављен најмање дан пре тога, т.ј. 24. марта.[7]

О разлозима Немањиног силаска с престола

Које ћемо разлоге Немањиног силаска с престола прихватити као највероватније зависи доста од нашег опредељења за годину његовог одрицања од власти. Као што је познато, постоје различита мишљења о години Немањиног силаска с престола — једни су за 1195 други за 1196. годину. Која је година тачна не можемо засад бити сасвим сигурни. Међутим, кад бисмо били уверени да Сава, описујући збивања много година касније од времена кад су се десила, води рачуна шта ће о којим личностима рећи и како ће их назвати, могли бисмо закључити да су колебања око горње године била непотребна, јер он на једном месту, приликом описа чина силаска с престола, каже овако: „... изабра племенитога и драгог сина Стевана Немању, Богом венчаног зета кир Алексија, цара грчког". Из овога би се могао извести овакав закључак: кад се Немања одрицао власти Алексије је већ био грчки цар, а пошто је постао цар априла 1195.

---

[7] Ранији истраживачи углавном су и силазак с престола и замонашење стављали у исти дан, док су савремени историчари опрезнији и наводе само месец без датума. Тако је још И. Павловић говорио „По томе Стеван Првовенчани завладао је, а Немања престо оставио и закалуђерио се 25. марта 1196. године (*Иван Павловић*, Хронолошке белешке св. Саве о Ст. Немањи, Гласник СУД 47, Београд 1879, с. 298). И П. Поповић држи да је сабор био 25. марта, истога дана када и замонашење (*П. Поповић*, с. 50, 53). Занимљив је али чудан закључак Ст. Станојевића. Он сматра да се Немања на сабору 25. марта одрекао престола, а „сутрадан се закалуђерио" (*Ст. Станојевић*, Немања, Београд 1933, с. 31; даље: *Станојевић*). Ово је свакако настало услед тренутне непажње, јер ако у неки датум не треба сумњати то је 25. март као датум замонашења. Један осврт на сабор поводом Немањиног силаска с престола даје и *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940. О наведеном сабору он говори на страни 68—73, али као да га уопште није интересовало кад је сабор одржан, држећи, свакако, да датум и није споран чим каже да је то сабор „на коме се Немања одрекао престола, предао га своме сину Стевану, благословио њега и сву земљу и сав народ, а он се сам са женом Аном замонашио". Несумњиво да су се оба чина могла десити у оквиру заседања истога сабора, односно некако у то време, само што је очигледно да ниједан од савременика не наводи датум сазивања и време трајања сабора, већ једино Сава даје датум очевог замонашења, а тај датум, што се у овом чланку жели истаћи, не мора да се односи и на закључке световног дела сабора; они су могли бити донети и раније. У ствари, ми и не знамо кад је сабор сазван. Ми само с пуно разлога можемо тврдити да је одржан крајем марта. Једино што сигурно знамо јесте да се Немања замонашио 25. марта.

то се Немањин силазак с престола може ставити једино у март 1196. године. Овде бисмо, значи, имали један непобитан доказ и двоумљења не би било да Сава Алексија као цара не спомиње још и приликом Стеванове женидбе византијском принцезом: „... и спријатељи се с великим царем грчким, кир Алексом Комнином, и узе његову кћер за благородњога и драгог сина Стефана, кога и намени да му буде наместник". Дакле, ова два спомена очигледно изазивају забуну и чини се да их можемо тумачити само овако: или Сава описујући раније догађаје у оба случаја Алексија спомиње као цара зато што је касније био цар, па га и приликом Стеванове женидбе тако назива хотећи да каже да је узео кћер каснијег цара, или се Стеван оженио Евдокијом тек кад је Алексије збацио брата Исака, значи после априла 1195. године, па Сава бележи онако како је заиста било. Основе има и за једно и за друго тумачење. Но, можда бисмо у размишљању о томе да ли се Стеван оженио кад је Алексије већ био цар или пре тога, или да ли је Немања одлучио још у 1195. години да се одрекне престола или је то учинио тек у 1196. години, могли да се сетимо и онога натписа на цркви св. Луке у Котору. Као што је познато, у том натпису стоји да је црква подигнута или зидана 1195. године и наглашава се да је то било у време великог жупана Немање и његовог сина Вукана, краља Диоклије, Трибуније, Топлице и Косне. Није ли упадљиво да се у 1195. години уз Немању не спомиње Стеван већ Вукан, а требало би да је обрнуто ако је тачно што Сава каже да се Стеван оженио кћерком цара Алексија и да га је Немања (ваљда још приликом женидбе или убрзо потом) наменио за наместника. Али ако је тачна и ситуација приказана у натпису и оно што каже Сава приликом Стеванове женидбе, онда се намеће закључак да је црква св. Луке подигнута или зидана било пре априлског преврата у Византији или пре Стеванове женидбе са Евдокијом, што је могло уследити кратко време после Алексијевог прогласа за цара. Додуше, ктитор цркве св. Луке могао је споменути само Вукана уз Немању и из разлога што је Вукан управљао између осталих делова и Зетом, али је ипак чудно да се само он спомиње уз Немању ако је у то време Стеван већ био царски зет и свакако већ тиме био предодређен и за наследника престола, као што уосталом, и сам Сава каже. Зато би, можда, вредело позабавити се питањем не спомиње ли се у натпису уз Немању само Вукан не само зато што је управљао Зетом, већ и из разлога што је пре преврата у Византији и пре женидбе Стеванове царевом кћерком он као најстарији владарев син самим тим сматран и наследником престола, па је нормално било да се у натпису из 1195. он спомиње уз Немању а не Стеван, који је тада био без већег значаја, поготову ако је натпис настао пре априла или пре лета 1195. године, јер ако се Стеван уопште није оженио пре 1195. године, до те женидбе могло је доћи не одмах после преврата већ и неко време

касније. Онда још нешто, ако је веровати Сави кад каже да је приликом Стеванове женидбе отац прогласио средњег сина истовремено и за свога наследника, можемо претпоставити да је женидби присуствовао и Вукан и да се уопште по целој држави већ тада знало ко је наследник, те је утолико чудноватије што се у натпису не спомиње и Стеван. Било би, међутим, много схватљивије што је тако ако се Стеван оженио после априла 1195. а натпис настао пре тога времена.

У сваком случају пада у очи да наши биографи ништа не кажу отворено има ли Немањин силазак с престола какве везе са променом на византијском престолу. Једини разлог који сви јако наглашавају јесте Савина посланица упућена Немањи из Свете Горе у којој позива оца да се одрекне престола, да се замонаши и дође у Свету Гору. Сви уз ово истичу још и Немањину велику побожност и љубав према најмлађем сину. Да ли су два савременика, Сава и Стеван, а касније и Доментијан и Теодосије, нешто прећутали и може ли се из њиховог казивања назрети и неки други разлог очевог силаска с престола? Или је прави разлог онај који наводе и Сава и Стеван? Ако се пажљивије удубимо у описе ове четворице писаца, особито у Савино казивање, пада нам у очи да Немањино одрицање од власти долази некако убрзо после доласка Алексијевог на византијски престо, поготову ако прихватимо напред изнето мишљење да се Немања на силазак с престола у суштини одлучио и доста времена пре марта године по свој прилици 1196. Можемо се с пуним правом питати како то да се Немања одлучи на овај корак баш убрзо после преврата у Византији? Болест вероватно није била у питању, а што се тиче старости, он је имао толико много година да је из тог разлога могао да се одрекне престола и пре Алексијевог преврата. Остају, изгледа, само две претпоставке: или да се прихвате казивања домаћих писаца и да се сматра да се Немања повео за побожним осећањима и љубављу према сину Сави или да се определимо за закључак који је и досад преовлађивао — да се Немања морао одрећи престола у Србији због промене на византијском престолу, а истицање Савине интервенције може се схватити као жеља домаћих писаца да избегну признање да је Немања, кога сви толико хвале и уздижу, био приморан да се одрекне власти по захтеву из Византије. Мада нема никаквих доказа да је ова друга претпоставка исправнија, неке околности иду ипак у прилог баш таквом мишљењу. Можда бисмо се са више резерве определили за ову другу претпоставку кад бисмо били уверени да је Сава отишао у Свету Гору тек 1195. године. У том случају могли бисмо помислити да су свежа сећања и Немањина према одбеглом сину и Савина из Свете Горе могла узајамно деловати и код сина изазвати жељу да и оца доведе у Св. Гору, а код оца осећање да се из љубави према сину одрекне власти и сам се определи за монашки живот уз најмлађе дете. Али, како се сматра, Сава је у

Св. Гору отишао коју годину пре 1195, што нас одмах нагони на питање откуда да се баш после Алексијевог доласка на власт Сава, према Стевановим наводима, обраћа оцу овим речима: „Зато се не лени. Зар не видиш младе који траже оно што им је потребно и који ти предњаче?". По свој прилици да се и ове Теодосијеве речи односе на исто писмо: „... место земаљског царства, које, ако мене слушајући, оставив к нама дођеш, бићу ти посредник за живот небески. Ако ли пак презреш моје речи, не надај се никако видети ме онде у животу твом ...". Тон је, рекло би се, доста оштар и указује на извесну нестрпљивост и Немања је, како је напред речено, после овога убрзо преузео мере за сазив државног сабора. Занимљиво је да у Савином казивању наилазимо касније сасвим мало података који би нам у овом случају могли више помоћи, осим што пада у очи ова реченица: „Јер кад је дошло време, овај увићавни муж сву славу овога света ни за шта не сматраше ...". Ова реченица стоји одмах после Савиног обавештења о годинама Немањиног владања: „А кад се наврши 37 година његова владања ...". Ми, наравно, не знамо да ли је Сава са „кад је дошло време" хтео да каже кад је код Немање сазрела жеља за монашким животом или то можемо тумачити у смислу кад су настале такве околности да се није могло другачије; углавном, одмах после горње реченице Сава описује призор са сабора синова и властеле.

Из ових размишљања и комбинација као да претеже овај закључак: По свој прилици да је убрзо после априлског преврата у Византији дошло до некаквих разговора између цара Алексија и Саве о потреби промене владара на престолу у Србији. Можда не треба искључити могућност да је и Стеванова женидба у некој вези са овим превратом и да је она и убрзала притисак из Византије да на српски престо дође зет новог цара. Сва ова збивања могла су се одиграти негде у лето 1195. године. Сава је после тога могао написати оцу писмо у којем га је одлучније посаветовао да се одрекне престола и повуче у манастир. Немања је то писмо могао добити најкасније у јесен 1195. и вероватно да је најпре мало размислио и посаветовао се са синовима и неким великодостојницима, па је затим, схвативши да треба да прихвати предлог о абдикацији, расписао позиве на државни сабор у марту. По свему судећи, дакле, Немања је још крајем 1195. године био решен да остави престо, што је формално обављао на државном сабору по свој прилици 24. марта 1196. године, док је монашки чин примио сутрадан, 25. марта на Благовештење.

Овако замишљен ток збивања последњих месеци Немањиног владања као да није у супротности ни са Савиним подацима о укупном броју година владања. Кад Сава говори „... јер је држава његова била 37 година сачувана"; „И мину много времена владања његова — 37 година"; „А кад се наврши 37 година његова владања": „и иза свих 38 година твојих сачувасмо

се"; „И пробави опет на влади 37 година" као да је доста јасно да се тај период владања завршава у 38 години. Како Сава своје хронолошке податке збраја и наводи по цариградском систему и календару, сасвим је могуће да се 37 година владања навршава крајем 6703 (1195) или почетком 6704 (1195—1196). Можда, зато, није случајно што Сава једном спомиње и цифру 38. Ово извесно колебање у набрајању година можда је последица онога што је и у стварности било. Сава је, наиме, знао да се Немања још крајем 6703 (1195) или почетком 6704 (1195—1196) фактички већ одрекао престола.[8] Период од јесени 1195. до марта 1196. могао би припадати 38 години владања.

R. NOVAKOVIĆ

SUR LA DATE ET LES CAUSES DE L'ABDICATION DE NEMANJA

Résumé

L'auteur du présent article tâche de démontrer que la donnée de Sava: „Et il lui fut donné le nom de seigneur Simeon, le 25 du mois de mars, à la fête de l'Annonciation . . .« ne doit pas nécessairement être considérée comme une preuve irréfutable que c'est ce jour-là qu'eut lieu aussi la cérémonie à l'occasion de la descente du trône de Nemanja. Sava tenait, avant tout, à noter la date de la prise d'habit de son père, tandis qu'il décrit seulement la cession solennelle du trône sans la déterminer chronologiquement.

S'efforçant de reconstruire le contenu et la durée de la diète, R. Novaković conclut qu'il était impossible que la partie solennelle de la cession du trône et la prise d'habit fussent effectuées le même jour. Il considère que Teodosije se rapproche le plus de la vérité lorsqu'il dit que la prise d'habit par Nemanja fut effectuée le lendemain de la conclusion de la partie profane de la diète.

[8] Писац ових редова раније је сматрао да је Немања престао да влада 6703 (1195) и био уверен да је сабор одржан 25. марта исте године (*Р. Новаковић*, Један покушај тумачења Савиних хронолошких података у житију св. Симеуна, Историски гласник, бр. 3—4, Београд 1955, с. 105—107 и др.). Међутим, каснија размишљања о овом питању навела су га на закључак да је много вероватнија 1196. као година силаска с престола, с тим што и сада сматра да не треба из ранијих комбинација сасвим избацити 1195. годину, већ је сматрати као завршну 37 годину укупних година Немањиног владања, док би почетак 1196. године био истовремено и почетак 38 године владања, што би значило да је Немања владао пуних 37 година (закључно са 6703—1195), а да се у 38 години владања (6704. односно 1195—1196) одлучио на силазак с престола и на почетку те године се и одрекао власти и замонашио.

Quant aux causes qui avaient déterminé Nemanja à descendre du trônc, l'auteur partage l'avis des chercheurs antérieurs que le changement sur le trône eut lieu bientôt après un changement analogue sur le trône de Byzance qui amena au pouvoir l'empereur Alexis III, beau-père de Stefan le Premier Couronné. Entre le mois d'avril 1195 et la fin de cette même année on a probablement fait pression sur Nemanja en vue de le décider à abdiquer en faveur du gendre impérial Stefan. Son idée que Nemanja avait pris la décision de renoncer au trône vers la fin de l'année 1195 ou au début même de l'année 1196 déja, R. Novaković met en rapport, entre autre, aussi avec l'étendue de l'Etat, la nature du terrain et les difficultés de la circulation dans les conditions de l'hiver avancé ou du commencement du printemps ce qui rendait nécessaire de convoquer la diète à temps, en tout cas deux ou trois mois d'avance. L'événement même et les occurences qui l'accompagnent ont exigé, de toute façon, des préparatifs systématiques et faits à temps.

La conclusion de l'auteur est la suivante: Nemanja avait pris la décision d'abdiquer en faveur de son fils Stefan vers la fin de l'année 1195 ou au commencement même de l'année 1196 au plus tard. Il a adresé alors les invitations aux dignitaires de l'Eglise et aux grands seigneurs de son Etat pour la diète de mars. Nous ignorons le jour exact (ou peut-être les jours) où fut tenue la diète, mais il est fort probable qu'elle fût conclue le 24 mars. Après avoir, à la diète, renoncé au trône et remis le pouvoir à Stefan, ayant préalablement accordé à son second fils Vukan aussi une partie des droits et du pouvoir, Nemanja prit l'habit. La cérémonie de la prise d'habit ne fut pas célébrée le même jour où fut tenue ou conclue la partie profane de la diète. Seule la date de l'entrée de Nemanja en religion — le 25 mars — est incontestable.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

СЕВАСТОКРАТОРИ У ВИЗАНТИЈИ

Крунисањем Алексија I Комнина за цара априла 1081. године започиње ново доба у византијској историји, епоха позната под именом владавине војног племства, која траје све до изненадне катастрофе царства и уласка крсташа у Цариград (априла 1204). Међутим, значај доласка династије Комнина, којој је новија историографија почела да посвећује више пажње[1] није само у томе што власт преузима један нови друштвени слој — војна аристрократија, већ и у неким битним променама које су измениле саму структуру византијске државе. Међу тим променама, које у великој мери дају обележје каснијем развитку Византијског царства, значајно место имају мере спроведене у богатом и разгранатом систему византијских функција и титула. Пре свега, уводи се низ нових титула, што свакако представља природан процес, проистекао из појачане феудализације царства која је узела неодољивог маха током XI века, у епоси владавине цивилне аристократије. Наша намера није да посматрамо све новине и промене које је Алексије I Комнин унео у ове гране византијског живота.[2] Посветићемо пажњу само достојанству севастократора које је такође увео Алексије I Комнин, поставивши га на чело листе титула, одмах иза цара.

Проучавање постанка и развитка највиших дворских титула у Византији које су додељиване члановима и рођацима владајуће династије, свакако да доприноси бољем упознавању прилика и проблема развијеног византијског феудализма (XII—XV век) и у томе правцу је у последње време учињено неколико значајних

[1] Уп. интересантно истраживање *А. Каждан*, Загадка Комнинов. Опыт историографии, Виз. врем. 25 (1964) 53—68, као и рад *A. Hohlweg*, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen, München 1965.

[2] О томе види: *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur Osman. Geschichte 2 (1923—25) 29—31; *L. Bréhier*, Les Institutions de l'empire byzantin, Paris 1948, 138—142; *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 303.

корака напретка. Обрађене су титуле кесара[3] и деспота[4], дакле оне које су се налазиле у самом врху ранг листе византијских достојанстава, али је остала по страни титула севастократора која је по рангу стајала између достојанства деспота и кесара. Додуше, у бројним радовима о проблемима византијске унутрашње историје периода од XI до XV века има низ запажања о титули севастократора, али ма колико она била тачна, ипак су у питању узгредне напомене, које нису довољне за добијање комплетне слике о развитку ове титуле кроз више векова византијске историје. Покушавајући да ту празнину попунимо, свесни смо да ћемо поновити неке дефиниције и карактеристике, заједничке за све три високе византијске титуле (деспота, севастократора и кесара). Међутим, тачно је и то да су извесни елементи сасвим специфични за титулу севастократора, па смо сматрали да јој треба посветити посебно истраживање. Прво ћемо говорити о увођењу достојанства севастократора, церемонији додељивања, знацима и правима његових носилаца, а затим ћемо кроз византијску историју од XI до XV века пратити познате севастократоре да би на конкретним примерима уочили неке етапе у развитку ове дворске титуле.

Захваљујући прецизним подацима савремених извора, прилично добро смо обавештени о почецима севастократорске титуле. У описивању првих тренутака владе Алексија I Комнина и његових мера да осигура тек стечени престо, царева кћи Ана наглашава да се он нашао у деликатном положају, јер је у току борби за престо обећао своме зету Нићифору Мелисину највише достојанство кесара. Међутим, нови цар је истовремено желео да старијег брата Исака подари неком високом титулом, па пошто је свога зета већ наградио достојанством кесара, он је од царских епитета севаст (σεβαστός) и автократор (αὐτοκράτωρ) створио нову титулу севастократора (σεβαστοκράτωρ) коју је доделио своме брату. Истовремено је одредио да нова титула добије највише место на званичној листи.[5] Други савременик, Јован Зонара, много сажетије и краће региструје ове промене. Он само каже да је Алексије I Комнин увео нову титулу севастократора коју је ставио испред титуле кесара и доделио је своме старијем брату Исаку.[6] Најзад, о почецима титуле севастократора говори и знатно каснији трактат из средине XIV века, познат под именом Псеудо-Кодина, углавном понављајући суштину исказа Ане Комнине: да је нова титула настала спајањем епитета севаст и автократор,

[3] *R. Guilland,* Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: le césarat, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947) 168—194.

[4] *R. Guilland,* Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: Le despote, REB 17 (1959) 52—89; *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.

[5] A. Comnène, Alexiade I, et. B. Leib, Paris 1937, 113 sq.

[6] J. Zonarae epitomae historiarum III, ed. M. Pinderus, Bonnae 1897, 731.

као и да је њен први носилац био Исак, старији брат Алексија I Комнина.[7]

Међутим, у описима савремених извора постоје детаљи који показују да је новоуведена титула севастократора не само добила прво место на званичној ранг листи, већ да је од самог почетка имала нарочити значај. Ана Комнина наглашава да је Алексије I Комнин новом титулом желео да свога брата „διονὶ δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς"[8], што показује да је достојанство севастократора скоро изједначено са положајем савладара. Тај акт карактерише и специјалан однос Алексија I Комнина према старијем брату Исаку. Полазећи од ових редова Ане Комнина, Л. Бреје тачно констатује да је Исак практично постао савладар (viceempereur).[9]

Пре него што приступимо опису историје и развитка достојанства севастократора у периоду од XI до XIV века, покушаћемо да оцртамо церемонију његовог додељивања, спољне знаке и права његових носилаца. У списима XI и XII века о томе има мало података, па се зато морамо обратити трактату Псеудо-Кодина, основном извору за проучавање позно-византијских титула. Међутим, Псеудо-Кодинове податке треба врло опрезно користити, јер се ипак ради о спису из средине XIV века, који описује обележја севастократорске титуле из ове епохе. Неки елементи титуле севастократора остали су непромењени у читавом периоду њеног постојања (XI до XIV века) па су забележени и код Псеудо-Кодина, али с друге стране у овом спису свакако има и података карактеристичних за последњу епоху развитка ове дворске титуле.

Трактат Псеудо-Кодина не говори специјално о церемонији додељивања севастократорске титуле, али аутор наглашава да је она била иста као код додељивања деспотског достојанства које је детаљно описано.[10] Као и сви други византијски достојанстве-

---

[7] Pseudo-Kodinos, Traité des offices, introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, Paris 1966, 133.

[8] A. Comnène I, 113. Исте речи о значају новог достојанства понавља и Псеудо-Кодин (ed. Verpeaux 133), преносећи и овде податке старијих извора.

[9] *Bréhier*, Institutions 39. Исто: *L. Stiernon*, Notes de prosopographie et de la titulature byzantines: Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes, REB 21 (1963) 196. *Hohlweg*, Beiträge 15, 36, такође каже да је Исак, кога Ана Комнина назива „ἀπόρφυρος βασιλεύς" постао Алексијев савладар. Увођење нових титула севастократора а и деспота А. Холвег објашњава жељом Комнина да висока места у администрацији и војсци попуне члановима царске породице у које су имали највише поверења.

[10] Pseudo-Kodinos 276. Чин додељивања деспотског достојанства одвијао се у триклинијуму, одаји где се налазио царски престо. Специјално одређени архонти доводили су кандидата у триклинијум, а цар је стојећи са свим знацима своје власти, давао будућем деспоту основне знаке његове титуле; при томе је изговарао речи „Царство моје поставља те за деспота". Cf. Pseudo-Kodinos 274 sq.; *Ферјанчић*, Деспоти 11 сл. У наслову за поједина поглавља Псеудо-Кодина могу се запазити интересантне разлике појединих церемонија; тако се каже „περὶ στεφηφορίας βασιλέως", али с друге стране „περὶ προβλήσεως δεσπότου, σεβαστοκράτορος καὶ καίσαρος". Cf. Pseudo-Kodinos 131.

ници, тако су и севастократори примали нека посебна спољна обележја своје титуле. Прве вести о томе даје још Ана Комнина, ограничавајући се додуше само на севастократорски венац. Царска кћи наводи да је венац (στέμμα) севастократора и кесара био много скромнији од царског са мање драгог камења и бисера а и ἄνευ τοῦ ἐπισφαιρώματος".[11] У трактату Псеудо-Кодина постоји детаљан опис севастократорове одеће.[12] Севастократор је носио капу златно-црвене боје (σκιαδίον), а његова туника била је иста као и деспотска, само без риза. Покривач капе (ὁ ἀήρ.) и привесци (τὰ σεῖα) били су такође идентични са деспотскима. Псеудо-Кодин наглашава да није познато како је изгледао севастократоров тампарион. Упадљиво је да је у многим елементима севастократорове одеће и опреме преовлађивала плава боја; тако је он носио плаве чарапе, ципеле исте боје са златом извезеним орловима на црвеној подлози. Седло и покривач севастократоровог коња такође су били плави, а сам покривач украшен са четири црвена орла. Севастократоров шатор био је бео, украшен са плавим квадратима. Плаво је било и мастило којим су севастократори потписивали своје повеље.

Истакнути песник XIII—XIV века Манојло Фил такође региструје неке важне знаке севастократорског достојанства; у његовим стиховима се наглашава да је одећа севастократора и кесара украшена зеленим бојама, а да је орлове као украс имао само севастократор.[13] Ми смо већ упозорили да подаци Псеудо-Кодина о титули севастократора имају условну вредност, јер се ипак односе на одређен временски период, средину XIV века, када је овај трактат и настао. Можда су неки елементи севастократорског достојанства друкчије изгледали у ранијој епоси. Промене се запажају и у чисто спољашњим знацима севастократорске титуле. Говорећи о почецима достојанства севастократора, Ана Комнина (в. пр. 11) наглашава да су севастократори и кесари носили венац (στέμμα), док се у редовима Псеудо-Кодина каже да се титула севастократора додељивала на исти начин као и деспотска „πλὴν τῶν ἐπὶ κεφαλῆς φορεμάτων". Исти аутор описује и неке промене у спољним знацима овог високог достојанства, јер је Јован Кантакузин дозволио својим шурацима, севастократорима Јовану и Манојлу Асенима, да носе венац украшен плавим драгим камењем и бисерима, са једном плочицом (κάμαρα) на

[11] A. Comnène I, 113 sq.

[12] Pseudo-Kodinos 147 sq. Листа титула која се приписује монаху Матији Властару каже да су капе високих дворских достојанственика (деспот, севастократор и кесар) украшене бисерима (μαργάροις) а да њихове ципеле имају извезене орлове који су симбол царске власти. Cf. Ibid. 319 sq. У данима жалости деспоти и севастократори су носили црну одећу. Cf. ibid. 227.

[13] M. Philae carmina II, ed. E. Miller, Parisiis 1857, 407 sq. Анонимна листа титула из XIV века такође истиче да је зелена боја карактеристична за одећу севастократора, који имају капе са златом извезеним црвеним орловима. Cf. Pseudo-Kodinos 333.

предњој страни.[14] Вероватно да је развитак тога дела севастократорске одеће био следећи: први севастократор Исак Комнин носио је венац (στέμμα), али је он, после увођења вишег достојанства деспота, изостављен из севастократорове одеће, да би га поново унео Јован Кантакузин у жељи да истакне значај титуле дате својим шурацима. Псеудо-Кодин још додаје да је Јован Кантакузин дозволио севастократорима Јовану и Манојлу Асенима да носе тампарион и чарапе као и деспоти.[15]

Када се говори о месту и значају севастократорског достојанства треба на почетку нагласити да је оно са достојанствима деспота и кесара, стајало на челу званичне листе функција и титула. Зато је сасвим природно што додатак за спис Псеудо-Кодина, сачуван у једном ватиканском рукопису, наглашава да су титуле деспота, севастократора и кесара „ἀξιώματα τοῦ βασιλέως"; с друге стране анонимна листа титула из прве половине XIV века ставља у прву пентаду деспота, севастократора, кесара, панхиперсеваста и протовестијара, а за прве три титуле наглашава да њихови носиоци имају „τὰ βασιλείας σύμβολα".[16] Пошто је стајало у самом врху званичне листе севастократорско достојанство, према речима Псеудо-Кодина, није условљавало добијање одређене службе „ἐὰν μὴ ταχθῶσιν εἰς ἡγεμονίαν.[17]

Из Псеудо-Кодиновог трактата, а и неких других извора, уочавају се још неки важни елементи титуле севастократора. Заједно са осталим византијским достојанственицима, севастократори су учествовали у дворским свечаностима. Најважнија од њих било је царско крунисање у коме су севастократори, заједно са деспотима и кесарима, држали позади штит на коме је ношен нови цар.[18] У опису крунисања Андроника III Палеолога за савладара (фебруара 1325) у цркви св. Софије Јован Кантакузин каже да су у свечаној поворци учествовали деспоти и севастократори, а ако њих не би било ту дужност су преузимали најугледнији међу сенаторима.[19] У свечаности проглашења патријарха деспот,

[14] Ibid. 276.

[15] Ibid. 147. sq. *М. Андреева*, Очерки по культуре византийского двора в XIII веке, Праг 1927, 64, посвећује неколико речи севастократорској одећи, полазећи од портрета севастократора Калојана у Бојанском манастиру, чија реалистички представљена одећа одговара никејским узорима. Занимљиво је да већ овде севастократор Калојан носи круну са једном плочицом (κάμαρα).

[16] Pseudo-Kodinos 307, 344.

[17] Ibid. 167. Исто понавља и анонимна листа достојанстава из прве половине XIV века. Cf. ibid. 344. Полазећи од ових карактеристика, *Hohlweg*, Beiträge 20 sq., 158, исправно наглашава да је севастократор добијао различите дужности и положаје и да његова титула није била повезана са вршењем одређених функција. Међутим, А. Холвег претерује, проширујући ову констатацију на све титуле XII века. Дефункционализација титула узима маха тек у каснијем периоду византијске историје (XIII—XIV век).

[18] Pseudo-Kodinos 256; *Ферјанчић*, Деспоти 13, н. 18.

[19] Cantacuzenus I, ed. Bonn. 196. Ово свакако није конкретна слика крунисања Андроника III Палеолога, већ опис преузет из неког теоријског списа.

севастократор и кесар доводили су изабраника.[20] У царевом присуству севастократора треба ословљавати са „δέσποτά μου σεβαστοκράτωρ".[21] Анонимна листа титула из XIV века каже да је деспот имао права на епитет πανευτυχής а севастократор на εὐτυχέστατος.[22]

У склопу питања о правима севастократора важно место има епитет „ἡ βασιλεία μου", који су севастократори, баш као деспоти и кесари, уносили у своје документе. Трактат Псеудо-Кодина изричито каже да су севастократори, као и деспоти и кесари, имали право на формулу „ἡ βασιλεία μου", вероватно због тога што су све три највише титуле у извесном смислу изједначаване са царском.[23] На основу тога је одавно сасвим уопштено констатовано да су деспоти, севастократори и кесари увек имали право на употребу тога епитета.[24] Међутим, нама се чини да се баш овде у пуној мери показује хронолошка детерминисаност Псеудо-Кодинових података, као и опасност од њиховог уопштавања и проширивања на читав период постојања севастократорске титуле. Свака од ових високих дворских титула, па и севастократорска, имала је одређен развитак у чијим етапама су се мењали поједини карактеристични елементи. Севастократори су, као и остали византијски достојанственици, издавали повеље и мада је сачуван мали број оваквих докумената, ипак се могу дати нека запажања, везана за одређивање права носилаца севастократорског достојанства.

Колико је нама познато прва севастократорска повеља потиче од Јована, брата цара Михајла VIII Палеолога. Септембра 1259. године севастократор Јован Палеолог издао је акт тесалијском манастиру Макринитиси, додељујући му неке поседе у Алмири. То је сасвим једноставан документ који садржи и формулу „ἡ βασιλεία μου".[25] Севастократор Константин Торник, који је једно време био намесник у Солуну, оставио нам је две повеље (децем-

---

[20] Pseudo-Kodinos 279. Псеудо-Кодин (Ibid. 148) доноси још неке детаље везане за севастократорску титулу. Севастократор је пешке улазио у царску палату, пошто је у тетрастилону сишао с коња. Ако се цар налазио у палати севастократор је такође силазио с коња у тетрастилону.

[21] Pseudo-Kodinos 149 sq ; *Ферјанчић*, Деспоти 8, н. 33.

[22] Pseudo-Kodinos 347.

[23] Ibid. 149 sq.

[24] *В. Васильевский*, О севастократориссе Ирине, ЖМНП 285 (январь 1893) 182 сл.; *Stein*, Untersuchungen 31; *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 95—97; *Ферјанчић*, Деспоти 20.

[25] F. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1871, 384, sq. (у даљим примедбама М. М.). У ову групу докумената спада и повеља Јована Палеолога манастиру Макринитиси са потврдом поседа „τῆς Κυραχαλῆς τοῦ Ζερβοῦ" датирана са октобром II индикта, тако да у обзир долазе две године: 1258 или 1273. Cf. Ibid. 385 sq. Мада смо раније наводили да је ту повељу даровао севастократор Јован Палеолог (уп. *Ферјанчић*, Деспотске повеље 95, н. 23), она се не може убрајати у севастократорске документе, јер октобра 1258. године Јован Палеолог још није био севастократор, а октобра 1273. године он је већ имао знаке вишег деспотског достојанства

бра 1266. и августа 1267) издате поводом спора око неких поседа између светогорских манастира Зографа и Велике Лавре.[26] То су документи дугачког текста, без формуле "ἡ βασιλεία μου", а на крају је Константин Торник потписан као: ὁ δοῦλος καὶ συμπένθερος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου (αὐθέντου) καὶ βασιλέως ὁ σεβαστκράτωρ". Овако мали број севастократорских докумената не дозвољава да се дају комплетни закључци о томе типу повеља.[27] Што се тиче формуле "ἡ βασιλεία μου" помислили смо да је севастократор Јован Палеолог њу унео у документ као члан најуже царске породице, док Константин Торник то ипак није био, па у његовој формули те формуле и нема.

Како севастократорске повеље пружају мало материјала за употребу формуле "ἡ βασιλεία μου" проширићемо га документима које су издавали деспоти. У томе погледу су нарочито карактеристичне повеље севастократора и деспота Јована Палеолога, брата Михајла VIII, документи посвећени поседима тесалијског манастира Макринитисе. Све ове повеље из почетка друге половине XIII века, осим једне која је датирана октобром другог индикта (в. пр. 25) немају формулу "ἡ βασιλεία μου".[28] Те формуле нема ни у повељама Константина Торника, манастиру Зографу, које потичу из истог периода[29], па се поставља питање

---

[26] W. Regel, Actes de Zographou, Виз. врем. 13 (1907) No. 6; *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, No. 34. У истој публикацији (No. 33) Ф. Делгер објављује и повељу (сигилион) манастиру Ксиропотаму са потврдом села Озолимна и Великије близу Јерисоа, које је манастиру даровала Марија Комнина Цузмена. (Повеља је публикована и у J. Bompaire, Actes de Xéropotamou, Paris 1964, No. 8). За нас је овај документ врло важан, јер је још Ф. Делгер тврдио да се на крају текста виде делови потписа плавим мастилом „(σε) βαστοκράτωρ Νικηφορος........ ὁ Πετραλίφας" а да је другом руком додато „ὁ σεβαστοκράτωρ Νικη(φόρος) Κομνηνός". Издавачи, Ф. Делгер а и Ж. Бонпер, датирају повељу у почетак XIII века и сматрају да потиче од севастократора Нићифора Петралифа, о коме нема података у другим изворима. Међутим, у самом тексту нема довољно елемената који би потврдили тезу да повеља потиче од једног севастократора. Пре свега ту је чудан облик потписа „севастократор Нићифор Петралифа" у коме је дакле поред титуле наведено и име дародавца. То је сасвим неуобичајено за повеље које издају носиоци високих дворских титула у XIII и XIV веку, јер су њихови документи потписани само са титулом, а промене у томе погледу настају тек у XV веку. Уп. *Ферјанчић*, Деспотске повеље 99—104. Осим тога у већ споменутом акту севастократора Константина Торника манастиру Зографу (децембар 1266) наводи се писмо „τοῦ Πετραλεῖφα ἐκείνου", што Ф. Делгер тумачи као алузију на севастократора Нићифора Петралифа, али то није доказ да је он заиста имао високу титулу. Напротив, наведен је без ње, тако да мислимо да га не треба убрајати у севастократоре. Уосталом, крајем XII и почетком XIII века, непосредно пред катастрофу царства, достојанство севастократора се додељивало искључиво члановима најуже царске породице, а Нићифор Петралифа свакако није припадао томе кругу.

[27] *Dölger*, Schatzk. 90 се ограђује да је на основу два документа немогуће давати карактеристике севастократорских повеља, али ипак обраћа пажњу на потписе плавим мастилом.

[28] M. M. IV, 384—389; *Ферјанчић*, Деспотске повеље 95.

[29] Regel, Actes de Zographou, No. 6; *Dölger*, Schatzk. No. 34; Bompaire, Actes de Xéropotamou No. 8.

када су највиши византијски достојанственици почели да формулу „ἡ βασιλεία μου“ уносе у своје повеље. Прве деспотске повеље настале у канцеларијама чланова династије Палеолога које имају формулу „ἡ βασιλεία μου“ издавали су у првој половини XIV века синови Андроника II Палеолога који су управљали Солуном и околином.[30] То можда упућује на закључак да су највиши дворски достојанственици крајем XIII или почетком XIV века почели да у своје документе уносе формулу „ἡ βασιλεία μου“.

После прегледа основних података о додељивању титуле севастократора, знацима и правима њених носилаца, покушаћемо да кроз византијску историју времена XI до XIV века пратимо личности које су имале ово високо достојанство. Резултати тога посла нису важни само за пречишћавање неких просопографских питања, већ могу у много чему да допуне наша сазнања о развитку највиших византијских титула. Теоретски подаци које нам дају Псеудо-Кодин, а и неки други извори, нису довољни за стварање тих закључака, а осим тога односе се на одређено време, можда само на једну етапу у развитку титуле севастократора.

Већ смо напоменули да је први севастократор у Византији био Исак, старији брат цара Алексија I Комнина. Мада Ана Комнина не прецизира време када је њен отац решио да Исака подари знацима новог високог достојанства, ипак читав склоп околности показује да је то морало бити на самом почетку Алексијеве владе, у данима када се нова царска породица тек учвршћивала на стеченом престолу (априла 1081). Увођење нове високе дворске титуле и њено додељивање Исаку Комнину представљали су важне државноправне акте, које објашњавају подаци савремених извора.

Описујући прилике које су Алексија I Комнина довеле на власт, његова кћи Ана наводи да је Алексијев старији брат Исак имао доста присталица, жељних да он заузме царски престо, али се касније њихов број знатно смањио.[31] Врло је карактеристична и Анина напомена да је њен отац увек био специјално наклоњен старијем брату Исаку, кога је „ὡς πατέρα σεβόμενος κοινωνὸν εἶχεν ἐν πᾶσιν, ἅμα καὶ τὴν μητέρα“, па га је често позивао да му помогне у вођењу државних послова.[32] Поверење и наклоност Алексија I Комнина према старијем брату није се ограничило само на прве године владе и додељивање новог високог достојанства, већ је трајало током читавог живота севастократора Исака. Полазећи

[30] То су повеље деспота Димитрија Палеолога из 1321—22. године. Cf. L. Petit et B. Korablev, Actes de Chilandar, Виз. врем 17 (1911) No. 76, 86, 87; *Dölger*, Schatzk. No. 28, 29. О тим документима уп. *Фeрјанчић*, Деспотске повеље 95—97.

[31] A. Comnène I, 84 sq. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081—1118), Paris 1900, 46.

[32] A. Comnène I, 106 sq.; *Hohlweg*, Beiträge 20 sq. Јован Комнин и Ана Даласена имали су више деце: Манојла, Исака, Алексија, Хадријана, Нићифора, Марију, Евдокију и Теодору. Cf. *Chalandon* I, 22 sq.; *Stiernon*, Adrien et Constantin Comnène 195.

августа 1081. године у борбу против Нормана, Алексије I Комнин је своме брату Исаку поверио деликатну дужност одржавања реда у самој престоници, мада је власт остала у рукама царице мајке Ане Даласен у коју је Алексије имао неограничено поверење.[33] Улога севастократора Исака у овим критичним месецима била је веома значајна, што се види из његове одлуке, донете крајем 1081. године, о конфискацији црквених драгоцености које ће се претворити у новац, потребан за одбрану граница царства.[34] После отклањања норманске опасности Алексије I Комнин је и даље са великим обзирима поступао према своме старијем брату. Синови севастократора Исака, Јован и Алексије, били су наменици у Драчу[35], а када је Јован оптужен да спрема заверу против Алексија I Комнина, севастократор Исак је дошао у царев табор у Филипопољ да провери оптужбе против свога сина.[36] На крају се све добро завршило тиме што је Алексије I Комнин ослободио свога синовца сваке одговорности, а севастократора Исака хитно послао у престоницу да о свему обавести Ану Даласен. Према вестима Ане Комнине севастократор Исак је учествовао у ликвидирању завере породице Анемас, када су у Цариграду саслушавани Јован Саламон и Георгије Василакис.[37] У другој половини 1092. године у Цариграду се расправљало о култу икона и томе скупу је, поред самог цара Алексија I Комнина, присуствовао и севастократор Исак.[38]

Све што је горе речено показује да је Исак уживао велико поверење свога брата Алексија I Комнина током читаве његове владе, а објашњава и увођење нове севастократорске титуле која је баш Исаку додељена. Будући да је био овако утицајан, а и као члан најуже царске породице, севастократор Исак је свакако имао пространe земљишне поседе. Октобра 1092. године[39] Алексије I

[33] A. Comnène I, 150 sq. Cf. *Chalandon* I, 75, 110. *Hohlweg*, Beiträge 19, сматра да је Алексије I Комнин оставио власт мајци, желећи да избегне компликације са браћом. У коментару за издање Аниног дела B. Leib (I, 150, n. 2) закључује да су у тим месецима неки незадовољни елементи у Цариграду могли да угрозе тек стечену власт Алексија I Комнина.

[34] *V. Grumel*, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople III, Paris 1947, No 921; *Chalandon* I, 80.

[35] A. Comnène I, 115, 148; III, 65, 121.

[36] Ibid. II, 150 sq.; *B. Leib*, Complots à Byzance contre Alexis I Comnène (1081—1118), Byzantinoslavica 23 (1962) 254 sq. Према опису цареве кћери Ане Комнине севастократор Исак је у царевом табору имао огорчене противнике у личности кесара Нићифора Мелисина и млађег брата Хадријана, који су оптужили драчког намесника Јована пред царем, тако да је Исак чак претио да ће физички напасти Хадријана.

[37] A. Comnène III, 72.

[38] *Grumel*, Regestes III, No. 967. Спомен севастократора Исака Комнина налазимо у записнику судског процеса из 1082. године, поводом спора око наследства Василија, митрополита Никомедије. Први судија коме је поднет овај случај био је севастократор Исак. Cf. *Dölger*, Reg. II, No. 1084; Bréhier, Institutions 231.

[39] Документ је датиран само октобром првог индикта, па су издавачи G. Rouillard — P. Collomp, Actes de Lavra I, Paris 1937, No. 46, као и *Dölger*, Schatzk. 55, предлагали два могућа датума 1092. или 1107. годину. Међутим,

Комнин издао је хрисовуљни сигилион манастиру Великој Лаври, ослобађајући парике метоха св. Андрије у Солуну свих обавеза, па чак и оних које би могли да траже „οἱ προνοηταὶ τῶν κτημάτων τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος καὶ ζπεριπόθητου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου“.[40] Текст повеље показује да је Исак Комнин имао поседе у близини Солуна, само се на основу овог пасуса не може тврдити да је севастократор као крупан феудалац имао своје пронијаре — васале.[41] Израз προνοηταί никако не треба схватити у смислу пронијара, већ као надзорнике севастократорских имања „intendants" баш као што тачно преводе издавачи повеље.

Углед и моћ севастократора Исака Комнина пренели су се и на читаву његову породицу. Севастократорова супруга звала се Ирина[42], а већ смо споменули синове Јована и Алексија, намеснике у Драчу. Много познатији од њих је Исаков трећи син Хадријан, који је као монах Јован, постао охридски архиепископ и оставио нам је један значајан номоканон.[43] У списку охридских архиепископа наведен је Јован, у световном животу Хадријан, син „τοῦ ἀοιδίμου δεσπότου τοῦ πανευτυχεστάτου πρώτου σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ“; за Исака се наглашава да је брат цара Алексија I Комнина.[44] Тај запис је важан и за самог Исака Комнина, који се карактерише као први севастократор, али поред тога показује сасвим прецизне представе о титулама прве половине XII века. Старији Алексијев брат овде има високо достојанство севастократора, а реч деспот (δεσπότης) не треба схватити као посебну византијску титулу уведену такође за време династије Комнина, већ као епитет господин који је припадао севастократорима, а и осталим високим достојанственицима. Л.

како је *D. Papachrysanthou*, Date de la mort d'Isaac Comnène, frère d'Alexis Ier Comnène et de quelques événements contemporaines, REB 21 (1963) 250—255, 253, n. 21, тачно показала да је севастократор Исак Комнин умро пре новембра 1104. године, онда је повеља могла бити издата само октобра 1092. године.

[40] Rouillard-Collomp, Actes de Lavra No. 46.

[41] Уп. История Византии II, Москва 1966, 246, где се тврди да су ти пронијари у ствари били васали севастократора Исака Комнина. За правилно тумачење овог термина cf. *A. Hohlweg*, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 294, n. 34.

[42] *Васильевский*, О севастократориссе Ирине 179 сл. У охридској цркви св. Софије налазе се портрети Исака Комнина и његове супруге Ирине за које је *Б. Мано-Зиси*, Св. Софија у Охриду, Старинар 6 (1931) 128, претпоставио да приказују цара Исака I Комнина (1057—1059) и његову супругу Ирину. Међутим, по мишљењу *В. Петковића*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 232, овде је представљен севастократор Исак, брат цара Алексија I Комнина са супругом Ирином. Уп. *Ј. Ковачевић*, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 27 сл.

[43] *Н. Бенешевић*, Номоканон Иоанна Комнина, архиепископа Охридского, Виз. врем. 22 (1915) 41—61.

[44] Ibid. 60; *Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931, 564—569. *Stiernon*, Adrien et Constantin Comnène 180, 195 sq., претпоставља да је Исак имао још једног сина, великог друнгарија Константина.

Стијернон сматра да је ова белешка настала пре смрти охридског архиепископа Јована Комнина, који је умро пре 1164. године.[45]

Каријера Алексијевог старијег брата севастократора Исака испуњена је, као што смо видели, низом важних мисија и задатака. Међутим, севастократор Исак је умро знатно пре свога брата Алексија I Комнина. О смрти Исака Комнина, који је пред крај живота обукао монашку ризу[46], говори Јован Зонара, датирајући овај догађај нешто више од годину дана после смрти Ане Даласен.[47] Осим тога охридски архиепископ Теофилакт у писму неком кесару оплакује смрт једног севастократора[48]; по свој прилици писмо је упућено кесару Нићифору Мелисину, а ради се о севастократору Исаку Комнину.[49] Полазећи од тих хронолошких података поједини историчари су различито датирали смрт севастократора Исака Комнина.[50] Недавно је Д. Папахрисанту поново узела у разматрање хронологију животног краја Алексијевог старијег брата и дошла до врло прецизних резултата. Расправљајући о крају живота Ане Даласен, Д. Папахрисанту настоји да одреди и terminus post quem за смрт севастократора Исака. По њеним резултатима Ана Даласен је остала у Цариграду до 1096. године, када се повукла у манастир, где је после неколико година умрла, вероватно не пре 1100—1101. године.[51] Међутим, аутор настоји да одреди и terminus ante quem за тај догађај, полазећи од околности да је кесар Нићифор Мелисин умро 17. новембра 1104. године[52], па је према томе и писмо њему упућено поводом смрти севастократора Исака Комнина писано пре тога датума. На основу свега Д. Папахрисанту закључује да је севастократор Исак Комнин умро између 1102. и 1104. године.[53]

---

[45] *Stiernon*, Adrien et Constantin Comnène 183, 189 sq.

[46] *R. Guilland*, Les empereurs de Byzance et l'attrait du monastère, Etudes byzantines, Paris 1959, 46.

[47] Zonaras III, ed. Bonn. 746.

[48] Migne PG, vol. 126, col. 377.

[49] *Васильевский*, О севастократориссе Ирине 182; *В. Златарски*, История на Българската държава през средните векове II, София 1934, 328. *Papachrysanthou*, Date de la mort 250 sq., тачно упозорава да севастократор може бити само Исак Комнин. Додуше, то високо достојанство су носили Андроник и Исак, синови цара Алексија I Комнина, али је први од њих умро око 1129, а други је још живео око 1152. године. Сви ти датуми су далеко од живота Теофилакта Охридског.

[50] *Златарски* II, 358, је сматрао да је споменуто писмо Теофилакта Охридског писано најкасније 1108. Исту хронологију даје и B. Leib у коментару за издање Алексијаде (II, 263). *Bréhier*, Institution 39, датира смрт Исака у време око 1106, а *Hohlweg*, Beiträge 20 sq., у 1104. годину.

[51] Ана Комнина (II, 201) наводи да је Алексије I Комнин, полазећи у рат против Кумана (1094—95) оставио своју мајку да управља у Цариграду; ту је Ана Даласен остала до 1096. године. Cf. *Papachrysanthou*, Date de la mort 252 sq.

[52] *Du Cange*, De familiis byzantinis 145.

[53] *Papachrysanthou*, Date de la mort 252 sq. Ревизија хронологије севастократорове смрти повезана је са једном интересантном епизодом из владе Алексија I Комнина. У духу великог поверења које је уживао код Алексија I Комнина, севастократор Исак је присуствовао процесу против

Редови посвећени Исаку, старијем брату цара Алексија I Комнина намећу закључак да је он до своје смрти (1102—1104) био једини носилац севастократорског достојанства које је баш због њега и уведено. Тиме је још јаче подвучен углед и значај који је Исак Комнин имао у току владе свога брата.[54]

Занимљиво је да се поновно додељивање севастократорске титуле запажа већ у току владе Алексија I Комнина. Из брака са Ирином Дука Алексије I Комнин имао је синове: Јована, Андроника, Исака, као и ћерке: Ану, Марију, Евдокију и Теодору.[55] Царев најстарији син Јован био је предодређен за положај савладара и титулу цара, док су млађи синови добијали висока дворска достојанства. У томе погледу нас првенствено интересује Андроник. У своме панегиричком делу Ана Комнина веома похвално говори о брату Андронику, наглашавајући да је он био „ὁ φίλτατός μοι τῶν ἀδελφῶν"; то Ана чини, јер је у току њених покушаја да се после очеве смрти дочепа власти, Адроник био на њеној страни.[56] Међутим, Ана Комнина не спомиње никакву титулу свога брата. Други савременик Јован Зонара, такође говори о политичком ставу Андроника Комнина, али региструје и то да је од добио од оца Алексија I достојанство севастократора.[57]

Анализом неких догађаја из прве половине XII века приближно се може одредити време када је Андроник постао севастократор; о томе код Јована Зонаре нема никаквих индиција. Terminus post quem је свакако датум смрти првог севастократора Исака, брата Алексија I Комнина 1102—1104, јер не верујемо да је цар одлучио да новоуведену високу титулу подари још неком члану своје породице. Она је, баш због Алексијевог односа према брату Исаку, остала резервисана само за њега. С друге стране, може се одредити и terminus ante quem за додељивање севасто-

---

богумилског учитеља Василија, који је покушао да цара, а и његовог старијег брата, убеди у исправност свога учења. Cf. A. Comnène III, 220 sq. *Златарски* II, 358, датира овај процес у 1111. годину, али верује да је Ана Комнина погрешно споменула учешће стрица Исака који је умро најкасније 1108; можда је процесу присуствовао Исаков син. Међутим, као што исправно упозорава *Papachrysanthou*, Date de la mort 253, ревизија хронологије смрти севастократора Исака Комнина, захтева и раније датирање процеса против богумилског учитеља Василија.

[54] Према вестима Ане Комнине (II, 197) Марија, ћерка Алексија I Комнина, била је удата за Нићифора, сина Константина Катакалона. Полазећи од констатације Диканжа *(Du Cange*, De fam. byzant. 177), *F. Chalandon*, Les Comnène: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, 2, n. 5, сматра да је овај зет Алексија I Комнина имао достојанство севастократора. Међутим, *Hohlweg*, Beiträge 27, исправно наводи да та претпоставка не наилази на потврду у изворима.

[55] Chalandon II 273.

[56] A. Comnène III, 205 sq. Иако је Андроник Комнин првобитно био на на страни своје амбициозне сестре, он је у току каснијих година средио односе са братом Јованом Cf. *Chalandon* II, 17; *Leib*, A. Comnène III, 205, n. 3, *Hohlweg*, Beiträge 25.

[57] Zonaras III, ed. Bonn. 749. Јован Зонара каже да су тада Алексијев млађи син Исак и зет Нићифор Вријеније постали кесари. Cf. *Hohlweg*, Beiträge 25

краторског достојанства Андронику Комнину; са овом титулом он је наведен у типику цариградског манастира Богородице Милостиве, насталом вероватно пре 1108. године (види део о Алексијевом млађем сину Исаку).

Као што смо већ напоменули Андроник Комнин је упркос подршци коју је у почетку пружао плановима своје амбициозне сестре успео да се приближи брату цару Јовану II, тако да о њему има података из прве деценије Јованове владе. Пре свега, неки реторички и литерарни састави посвећени су севастократору Андронику Комнину, као нпр. монодија Михајла Италика, написана за севастократора Андроника, сина цара Алексија I Комнина.[58] Теодор Продром, познати песник XII века, оставио нам је у својим стиховима податке о походу против Гета у коме је учествовао и севастократор Андроник Комнин.[59] Датирање ове експедиције, а и идентификација непријатеља, повезани су са током живота севастократора Андроника Комнина. Е. Курц претпоставља да је севастократор Андроник могао да учествује само у борбама које су Византинци водили на Дунаву против Печенега (1122), јер је он умро те исте године. Датум Андроникове смрти Е. Курц утврђује на основу податка да је севастократор умро пре своје мајке, а у типику манастира Богородице Спаситељице из 1152. наглашава се да је царица Ирина умрла 19. фебруара првог индикта[60], што би упућивало на 1123. годину. Према овој комбинацији севастократор Андроник Комнин је умро 1122. године.[61] Хронологију овог догађаја поново је претресао Ф. Шаландон, предложивши друго решење. Он сматра да песма Теодора Продрома говори о борбама Византије против Угара (1129), па да је према томе севастократор Андроник Комнин био тада још у животу. Умро је исте 1129. године.[62] Из реторичких и литерарних текстова познати су и неки чланови Андроникове породице. Тако је Теодор Продром посветио једну песму Јовану, сину севастократора Андроника.[63]

---

[58] *R. Browning*, Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis and Theodore Prodromus, Byzantinobulgarica 1 (1962) 281.

[59] *A. Majuri*, Anecdota Prodromea, Rendiconti della r. Academia dei Lincei, Scienze mor. stor. e filol. 5ᵉ s. XVII, Roma 1908, 527.

[60] *L. Petit*, Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152) ИРАИ 13 (1908) 65.

[61] *E. Kurtz*, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ 16 (1907) 86. *А. Каждан*, Еще раз о Киннаме и Никите Хонияте, Byzantinoslavica 24 (1963) 10, н. 38, наводи мишљење Е. Курца, а и Ф. Шаландона, не изјашњавајући се у прилог једног или другог.

[62] *Chalandon* II, 15, n. 2. Што се тиче датума смрти царице мајке Ф. Шаландон верује да је у типику манастира Богородице Спаситељице погрешно забележен први уместо једанаестог индикта · уместо ι) и тиме доводи све у склад, јер би XI индикт давао 1132. годину. Хронологију Ф. Шаландона прихватају *Hohlweg*, Beiträge 25 и *Papachrysanthou*, Date de la mort 250.

[63] Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs II, 2, 583. Исти песник посвећује стихове удаји Ирине, унуке севастократора Андроника

Цар Алексије I Комнин имао је три сина Јована, Андроника и Исака, па би се према обичајима у породици Комнина очекивало да је и најмлађи Исак добио неку високу дворску титулу. Видели смо да Јован Зонара каже да је средњи син Андроник добио знаке севастократорског достојанства, али додаје да су том приликом царев најмлађи син Исак и зет Нићифор Вријеније добили титуле кесара[64], што би значило да је у то време Алексијев средњи син био једини носилац севастократорске титуле која је долазила одмах иза царске. Тиме је Алексије I Комнин желео да уведе известан систем у достојанства намењена царским синовима: најстарији Јован био је одређен за очевог наследника и савладара, средњи Андроник добио је титулу севастократора, а најмлађи Исак кесара. Зато мислимо да није тачна констатација Л. Брејеа да је још и за време Алексијевих наследника Јована II и Манојла I титула севастократора била резервисана за царевог брата.[65]

Извесну забуну изазивају подаци Никите Хонијата који каже да је Исак још од оца добио титулу севастократора.[66] Поставља се питање да ли је учени историчар и ретор, који ипак живи у каснијој епоси, исправно пренео напредовање у титулама Исака Комнина. Типик цариградског манастира св. Марије спомиње бројне чланове породице Комнина, између осталих и синове цара Алексија I: севастократора Андроника и кесара Исака.[67] Дакле, подаци ова два извора као да показују да је Исак, најмлађи син Алексија I Комнина, још за очеве владе прво добио титулу кесара, а онда и севастократора. Међутим, неки старији историчари су посумњали у овакав пут Исакове каријере. Још је Ф. Успенски сматрао да је Исак постао севастократор тек за време свога брата Јована II Комнина, јер је стајао уз њега у критичним данима преузимања власти, када је против Јована II устала амбициозна сестра Ана. Пре тога је ову високу титулу могао да носи само један члан породице Комнина.[68] Полазећи баш од података типика манастира св. Марије, Ф. Шаландон је такође посумњао

Комнина. Cf. Ibid. 764 sq. Песма из Маркијанског кодекса 524, која говори о сликама царева Алексија I и Јована II, спомиње протосеваста и протовестијара Јована, сина севастократора Андроника. Cf. *Sp. Lambros*, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, NE 8 (1911) 37.

[64] Zonaras III, ed. Bonn. 749. *Papachrysanthou*, Date de la mort 251, сматра да је Исак рођен после 1098. године. Неке реторичке текстове о Исаку објавио је *Kurtz*, Unedierte Texte 107—117, али у њима има мало конкретних података о његовом животу.

[65] *Bréhier*, Institutions 139 sq.

[66] Choniates, ed. Bonn. 13.

[67] M. M. V, 375. Поред царевих синова наведене су и њихове супруге, севастократориса Ирина и кесариса Ирина.

[68] *Th. Ouspensky*, L'octateuque de la Bibliotèque du Sérail à Constantinople, ИРАИ 12 (1907) 18, 20. У наслову тога рукописа (Ibid. 1) Исак је споменут без икакве титуле, само са епитетом порфирородни.

у вест Н. Хонијата да је Исак још од оца добио достојанство севастократора.[69]

Претресајући то питање, морамо се запитати да ли је податак из типика манастира св. Марије, који Исаку даје само титулу кесара, довољан аргуменат за сумњу у веродостојност вести Н. Хонијата, према којима је Исак постао севастократор још за живота свога оца. Пре свега, треба одредити време настанка споменутог типика. На основу детаља да ће се дан помена Алексију I Комнину одредити тек према дану његове смрти, издавачи су типик датирали „ante annum 1118".[70] Међутим, у наведеним именима чланова породице Комнина има индиција за прецизније датирање овог важног извора. Врло је карактеристично да недостаје Ирина, угарска принцеза, супруга Алексијевог најстаријег сина Јована, мада су споменуте жене млађих синова севастократора Андроника и кесара Исака.[71] То би говорило за претпоставку да је типик манастира св. Марије настао пре женидбе Јована са угарском принцезом Пирошком. Пошто се тај брак обично датира у време око 1108. године[72], значи да је типик цариградског манастира пре тога настао. Савремени извори показују да Исак Комнин није добио достојанство севастократора пре 1108, али се тај terminus post quem никако не мора померати до краја владе Алексија I Комнина. Дакле, не постоје разлози за сумњу у тачност исказа Н. Хонијата, који наводи да је Исак постао севастократор још за очеве владе, што може да буде значајно за развитак титуле севастократора у XII веку. Та чињеница, пре свега, показује да је већ за време Алексија I Комнина било више севастократора, при чему имамо у виду његове синове Андроника и Исака. Севастократорска титула је у првим деценијама постојања у нечему изменила свој карактер: њен први носилац био је Исак, старији брат Алексија I Комнина, али је непосредно после Исакове смрти цар почео да је додељује својим синовима, прво средњем Андронику, а онда и најмлађем Исаку. Тиме је проширен круг кандидата из царске породице за титулу севастократора.

Иначе севастократор Исак Комнин имао је врло занимљиву и бурну каријеру. За разлику од старијег брата Андроника Исак се налазио на страни Јована II, иступајући тиме против политич-

---

[69] *Chalandon* II, 17, n. 5. Слично мисли и *Bréhier*, Institutions 40. *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. A propos de trois membres de la famille Rogerios (XII siècle), REB 22 (1964) 188, такође је склон да прихвати исту хронологију севастократорске титуле Исака Комнина, али одмах наводи и вести Н. Хонијата да је он постао севастократор још за очеве владе.

[70] M. M. V, 372. Cf. *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, Paris 1953, 197. *Hohlweg*, Beiträge 25, n. 5, тачно примећује да се на основу типика не могу доносити неки чврсти закључци о хронологији титула Исака Комнина, јер сам текст није датиран.

[71] M. M. V, 375.

[72] *Chalandon*, II, 11.

ких планова амбициозне сестре Ане.[73] Међутим, изгледа да су се током каснијих година у Исаковој личности пробудиле неке политичке амбиције, због чега је дошао у сукоб са старијим братом Јованом II Комнином. Око 1130. године[74] Исак је заједно са синовима Андроником и Јованом побегао у Иконијски султанат, свакако у нади да ће тамо наћи помоћ за евентуалну борбу против законитог цара Јована II Комнина.[75] Сукоб између браће трајао је неколико година, а када се севастократор Исак уверио да на Истоку неће добити ефикасну помоћ за борбу против брата, он је решио да се са њиме измири. Крајем 1136. године Јован II Комнин се враћао из рата у Сирији, па је у Малој Азији благонаклоно примио Исака и измирио се са њиме[76], тако да је севастократор Исак већ следеће, 1137. године учествовао у борбама Јована II на истоку.[77] Овим измирењем Исакове политичке амбиције нису сасвим нестале. Када је цар Јован II Комнин изненада умро (8. априла 1143) у царству је постојало више људи који су желели да искористе повољну прилику и узму власт.[78] Мада међу њима није апострофиран севастократор Исак, врло је вероватна претпоставка да је он, налазећи се у самој престоници, гајио извесне амбиције и наде, јер је нови цар Манојло I Комнин одмах наредио да се његов стриц пошаље у прогонство у Хераклеју на Понту.[79] Севастократор Исак је убрзо пуштен из затвора, јер је оставио своје политичке амбиције. Год. 1152. он је основао манастир Богородице Спаситељице близу Еноса, саставивши том приликом и опширан типик са тачно одређеним правилима живота у манастиру.[80] Типик је интересантан и због тога, јер спомиње повељу Алексија I Комнина којом се 12

---

[73] Choniates, ed. Bonn. 12 sq.

[74] Ту хронологију даје *Chalandon* II, 17 sq. Исто: *St. Runciman*. A History of the Crusades II, Cambridge 1957, 211. *Kurtz*, Unedierte Texte 101 sq., датира бекство Исака Комнина у 1122. годину.

[75] Choniates, ed. Bonn. 42 sq. Cf. *Ouspensky*, L'octatèque 19 sq.; *Chalandon* II, 19 sq., 84. Дански научник *J. Danstrup*, Recherches critiques sur Andronikos Ier, Yearbook of the New Society of Letters at Lund (1944) 98, мржњу Андроника I Комнина према Манојлу I Комнину тумачи као наставак антагонизма његовог оца севастократора Исака према брату Јовану II Комнину.

[76] Choniates, ed. Bonn. 43 sq. Преузели смо хронологију коју предлаже *Kurtz*, Unedierte Texte 102, мада *Ouspensky*, L'octateuque 20 датира помирење у 1138. годину. Исто: *Chalandon* II, 17 sq., 152 sq.

[77] Cinnamus, ed. Bonn 47; *Каждан*, Еще раз о Киннаме 15.

[78] Choniates, ed. Bonn. 60 sq.

[79] Cinnamus, ed. Bonn. 32. Cf. *Kurtz*, Unedierte Texte 103 sq.; *Chalandon* II, 192, 196.

[80] *Petit*, Typikon de la Kosmosotira 19 sq. У наслову стоји да је типик дело „ἐμοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου καὶ υἱοῦ τοῦ μεγάλου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ". Овај типик, као и осмокњижје из цариградског Сераја сведоче о живом литерарном интересу севастократора Исака Комнина. Cf. *Ouspensky*, L'octateuque 20 sq.; *Kurtz*, Unedierte Texte 74; *Chalandon* II, 17 sq., 216.

бродова севастократора Исака ослобађају плаћања такса.[81] Поред синова Андроника и Јована са којима је бежао на Исток, Исак је имао још једног сина Алексија, чија се супруга звала Зоја.[82] После оснивања манастира Богородице Спаситељице севастократор Исак се више не појављује у политичком животу.[83]

Даљи развитак севастократорске титуле води нас до синова цара Јована II Комнина који је из брака са угарском принцезом Ирином имао осморо деце: синове Алексија, Андроника, Исака и Манојла, као и ћерке Марију, Ану, Теодору и Евдокију.[84] Према устаљеном обичају Јован II Комнин је око 1122. године најстаријег сина Алексија прогласио за савладара и крунисао га за цара.[85] Описујући овај свечани чин, Н. Хонијат каже да је цар истовремено осталим синовима, Андронику, Исаку и Манојлу, доделио титуле севастократора.[86] Необично су важни стихови Теодора Продрома који моли да бог чува победника цара Јована, његовог сина цара Алексија „καὶ τοὺς σεβαστοκράτορας καὶ πορφυρογεννήτους",

[81] *Petit*, Typikon de la Kosmosotira 53; *Dölger*, Reg. II, No. 1284. О поседима севастократора Исака cf. *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 39, n. 2.

[82] *С. Пападимитриу*, Брак Мстиславны с Алексием Комниным, Виз. врем. 11 (1904) 83 сл. Због болести и лечења Зоје, супруге севастократоровог сина Алексија, расправљало се у црквеним круговима. Cf. *Grumel*, Regestes III, No. 1010. У наслову четири песме Маркијанског кодекса помиње се храм покојног пансеваста протосеваста, сина севастократора Исака. Уп. *S. Papadimitriou*, ʽΟ Πρόδρομος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος XI 22, Виз. врем. 10 (1903) 111.

[83] Сачуван је печат са натписом „Κομνη[νο]δούκαν [βασιλε] οπάτ (ορα) [τὸν] Ἰσαάκιον [σε]βαστοκρά [τ] (ορα) στρατοπ [εδάργην μάρτυς]προστ [άτα] σκέ [π] (οις)". Cf. *V. Laurent*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, No. 201. Печат је раније био познат (cf. *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, 641), па је *Chalandon* II, 216, сматрао да припада баш севастократору Исаку, најмлађем сину Алексија I Комнина. Cf. *Hohlweg*, Beiträge 124. *Laurent*, Bulles métriques 72, наводи да печат може да припада како севастократору Исаку, брату цара Алексија I Комнина, тако и царевом најмлађем сину. Старији историчари су сматрали да презиме Дука говори да печат потиче од сина Алексија I Комнина, јер је он тај епитет могао да преузме од мајке Ирине Дука, док би за првог севастократора Исака презиме Дука било тешко објаснити. В. Лоран не верује да печат припада Алексијевом сину Исаку, првенствено због епитета βασιλεοπάτωρ који је тешко разумљив, због Исакових лоших односа са старијим братом Јованом II Комнином. Полазећи од познатих речи Ане Комнине да је Алексије I Комнин свога старијег брата Исака поштовао као оца, изгледа нам да епитет василеопатор пре одговара првом севастократору и да печат потиче од њега.

[84] *Chalandon* II, 11.

[85] Ibid. 12. *G. Ostrogorsky*, Autokrator Johannes II. und Basileus Alexios, Sem. Kond 10 (1938) 179 sq., обраћа пажњу на натпис са минијатуре грчког јеванђеља из XII века, где је Алексије представљен са епитетом „Ἀλέξιος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς πορφυρογέννητος ὁ Κομνηνός". Cf. *E. Christophilophoulou*, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντίνου αὐτοκράτορος, Атина 1956, 159.

[86] Choniates, ed. Bonn. 23. Cf. *Chalandon* II, 14; *Dölger*, Zum Textgestaltung der Lavra-Urukunden 34; *M. Bachmann — F. Dölger*, Die Rede des μέγας δρουγγάριος Gregorios Antiochos auf den Sebastokrator Konstantinos Angelos, BZ 40 (1940) 362, n. 4.

што потврђује да су Андроник, Исак и Манојло имали достојанство севастократора.[87]

Пратећи судбину царевих синова — севастократора поћи ћемо од старијег Андроника, о коме се у ствари веома мало зна.[88] Познати су само неки споредније моменти из последњих година Андрониковог живота. Када је 1142. године у Аталеји изненада умро Алексије, најстарији син и савладар Јована II Комнина, цареви млађи синови, севастократори Андроник и Исак, добили су задатак да Алексијево тело бродом отпрате до Цариграда. А. Каждан верује да је после Алексијеве смрти севастократор Андроник требало да као најстарији царев син наследи престо.[89] Међутим, у току пловидбе према престоници на броду је умро и Андроник.[90]

Истакнуту улогу у животу Царства XII века имала је и Андроникова супруга севастократориса Ирина, додуше не по својој политичкој активности, већ по деловању на културном пољу. Наклоњена литератури и филозофији севастократориса Ирина је око себе окупљала истакнуте песнике и књижевнике, као нпр. Цецеса, Константина Манасија и др.[91] Из брака са том ученом женом севастократор Андроник имао је петоро деце: синове Јована и Алексија, као и ћерке Марију, Теодору и Евдокију.[92] Андроников најстарији син Јован имао је титуле протовестијара и протосеваста, а боравећи једном приликом у царском логору несрећно је рањен копљем неког Италијана.[93] Другом севастократоровом сину Алексију посвећени су стихови Теодора Продрома.[94]

---

[87] Migne PG, vol. 133, col. 1387. О царским синовима севастократорима говори се још у неким стиховима Теодора Продрома. Cf. Ibid., col. 1388—1391; *Пападимитриу*, Брак Мстиславны 95.

[88] Михајло Италик, литерата XII века, посветио је монодију севастократору Андронику, сину цара Јована II Комнина. Cf. *Kurtz*, Unedierte Texte 79 sq.; *Browning*, Unpublished Correspondence 281.

[89] *Каждан*, Еще раз о Киннаме 75.

[90] Choniates, ed. Bonn. 51, региструје смрт Јовановог наследника Алексија и каже да је одмах после њега умро и млађи брат Андроник. О томе говори и Виљем Тирски (Recueil des historiens des croisades, Hist. occident. I, 688) погрешно наводећи да су Алексије и Андроник умрли у Аталеји. Cf. *В. Васильевский*, Василия Охридского архиепископа (митрополита) Солунского неизданное надгробное слово на смерть Ирины первой супруги императора Мануила Комнина, Виз. врем. 1 (1894) 83, n. 2; *Chalandon* II, 13 sq., 183. Сачувана је монодија Михајла Италика поводом смрти Алексија и Андроника. Уп. *С. Пападимитриу*, Феодор Продром, Одеса 1905 (није нам приступачно); *Chalandon* II, 183, n. 1.

[91] *Васильевский*, О севастократориссе Ирине 179 сл.; *Papadimitriou*, Ὁ Πρόδρομος 107, 123 сл.; *Chalandon* II, 213; *Каждан*, Еще раз о Киннаме, 75 сл.

[92] *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Sébaste et Gambros, REB 23 (1965) 235.

[93] Cinnamus, ed. Bonn. 126; *Chalandon* II, 409. *Papadimitriou*, Ὁ Πρόδρομος 107 сл. наводи песму из Маркијанског кодекса посвећену женидби сина севастократора Андроника, као и стихове посвећене севастократоровој ћерки Ирини. Андроникова ћерка Теодора била је удата за аустријског војводу Хенрика. Cf. *Chalandon* II, 205, n. 3.

[94] *А. Каждан*, Два новых византийских памятника XII столетия, Виз. врем. 24 (1963) 79—83. Песма је посвећена Алексијевом рођењу.

Ти синови севастократора Андроника учествовали су на важним синодима за владе цара Манојла I Комнина.[95]

Ми смо већ навели да је Исак, трећи син цара Јована II Комнина, такође добио од оца севастократорско достојанство, као и његов млађи брат Манојло. Када је Јован II Комнин изненада умро, 8. априла 1143. године, царски престо је по очевој вољи требало да припадне најмлађем брату Манојлу, код кога су одмах почеле да се појављују сумње у намере старијег брата, севастократора Исака, убеђеног да по првенству рођења има право на царски престо.[96] Детаљне вести о томе пружа Никита Хонијат, наглашавајући да је престо по реду наслеђа заиста требало да припадне Исаку, али да је Јован II Комнин сматрао да Манојло по многим особинама предњачи старијем брату, па је њега одредио за свога наследника.[97]

Нови цар Манојло I Комнин морао је да делује брзо и енергично да би се обезбедио од претензија свога старијег брата, тако да је из Киликије послао у Цариград великог доместика Јована Аксијуха и великог хартуларија Василија Цинцинлука са задатком да нарочито пазе на севастократора Исака који се налазио у царској палати. Тада је по наредби новог цара севастократор Исак затворен у манастир Пантократора, где је и даље упорно тврдио да њему припада право на престо после смрти старије браће, Алексија и Андроника.[98] Међутим, сукоб између браће није дуго трајао, јер се после избора новог цариградског патријарха Михајла (јула 1143) цар Манојло I Комнин помирио са севастократором Исаком који је изашао из Пантократоровог манастира.[99] Иако је тиме формално успостављен нормалан однос

---

[95] Migne PG, vol. 140, col. 177, 236, 252—3. Тако је и на саборима од 30. јануара и 20. фебруара 1171. учествовао протосеваст и протовестијар Јован, син покојног севастократора Андроника. Cf. *L. Petit*, Неизданные документы собора 1166 года, Виз. врем. 11 (1904) 479, 489. Међутим, *Grumel*, Regestes III, No. 1109, 1110, погрешно наводи да је овим седницама присуствовао севастократор Андроник Комнин.

[96] Cinnamus, ed. Bonn. 29 sq., 32.

[97] Choniates, ed. Bonn. 58—61. У говору Василија Охридског посвећеном царици Ирини, првој супрузи Манојла I Комнина, хвали се њена срећна судбина, јер је њен супруг проглашен за цара, уместо за севастократора (βασιλεὺς ἀντὶ σεβαστοκράτορος ἀνηγορεύτεο). То је свакако алузија на горе споменуто стање после смрти Јована II Комнина, када је Манојлов положај био угрожен амбицијама и правима старијег брата Исака. Уп. *Васильевский*, Василия Охридского надгробное слово 112. сл.

[98] Choniates, ed. Bonn. 65 sq. (Интересантно је да други историчар XII века, Јован Кинам, каже да Манојло I Комнин ништа није знао о затварању старијег брата Исака. Cf. Cinnamus, ed. Bonn. 31; *Каждан*, Еще раз о Киннаме, 24; *Васильевский*, Василия Охридского надгробное слово 84 сл.; *Chalandon* II, 195, sq.; *Каждан*, Два памятника 88; *Janin*, Géographie 530; *Hohlweg*, Beiträge 29 sq. *R. Browning*, The Death of John II Comnenus, Byzantion 31 (1961) 234, позива се на вести Вильема Тирског који каже да је у овим критичним данима Манојло I Комнин имао подршку латинских најамника, а севастократор Исак грчких трупа.

[99] Choniates, ed. Bonn. 70; *Chalandon* II, 215; *Каждан*, Еще раз о Киннаме, 24; *Hohlweg*, Beiträge 29 sq.

међу браћом, изгледа да се и даље појављивало узајамно неповерење. Додуше, севастократор Исак је учествовао у походима Манојла I Комнина против Иконијског султаната[100], а 1154. године имао је чак и положај врховног команданта војске (μέγας στρατάρχης).[101] Када се Манојло I Комнин у зиму 1154. налазио у логору у Пелагонији, умало није дошло до сукоба између амбициозног Андроника Комнина и севастократора Исака; занимљиво је да је цар увек зазирао од планова свога старијег брата, тако да је отада увек носио оружје.[102] Није познато када је севастократор Исак умро. Од његове деце позната је само ћерка Теодора, удата за јерусалимског краља Балдуина II.[103] Иначе из доста каснијег времена сачуван је податак о кући севастократора Исака у Цариграду близу капије св. Софије; ту кућу је цар Исак II Анђео претворио у неку врсту двора за примање гостију.[104]

Карактеристично је да после Манојлове браће Андроника и Исака у току од неколико деценија у византијској историји не срећемо носиоце севастократорског достојанства. То је, пре свега, одраз породичних прилика Манојла I Комнина који је имао само једног законитог сина — наследника престола Алексија II, рођеног тек септембра 1167. године. У међувремену су се догодиле важне промене у самом врху ранглисте византијских титула, јер је Манојло I Комнин 1163. године увео ново достојанство деспота које је ставио одмах иза царског и доделио га своме зету угарском принцу Бели Алексију.[105]

Први подаци о севастократорима после те промене потичу из кратке владе Андроника I, последњег представника славне династије Комнина на цариградском престолу. Непосредно по преузимању власти Андроник I Комнин је септембра 1183. одлучио да своју незакониту ћерку Ирину уда за Алексија, ванбрач-

---

[100] Choniates, ed. Bonn 47—51; *Chalandon* II, 215.

[101] Cinnamus, ed Bonn, 127; *Chalandon* II, 215; *Hohlweg*, Beiträge 131.

[102] Cinnamus, ed. Bonn. 126 sq.; *Chalandon* II, 215 sq., 410 sq.

[103] *Chalandon* II, 205, n. 3; *St. Runciman*, History of the crusades II, 350. В. Лоран објављује печат са натписом „Σφράγισμα γραφῶν εὐκλέους Θεοδώρας Κομνηνοφνοῦς προσ(φι)λοῦς ὁμ(ο)ζύγου καὶ τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἰσαακίου σεβαστοκρατοῦντος εὐθαλοῦς κλάδου" за који сматра да припада Теодори ћерки севастократора Исака Комнина. Cf. *Laurent*, Bulles métriques, No. 471.

[104] Choniates, ed Bonn. 585; *K. Sathas*, Bibliotheca graeca medii aevi VII, 411 sq. Cf. *R. Janin*, Constantinople Byzantine, Paris 1964, 422; *Ch. Brand*, Byzantium confronts the West 1180—1204, Harvard 1968, 104. У млетачком кварту у Цариграду помиње се 1206. године зид „qui fuit Sevastocratoris". Cf. *H. Brown*, The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople, Journal of Hellenic Studies 40 (1920) 78 sq.

[105] Cinnamus, ed. Bonn. 215; *G. Ostrogorsky*, Urum — Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz, BZ 44 (1951) 448 sq.; *Ферјанчић*, Деспоти 27 сл. Касније је Бела Алексије изгубио ову нову титулу, а додељено му је достојанство кесара. Cf. Cinnamus, ed. Bonn. 287; Choniates, ed. Bonn. 220 sq.; *Ферјанчић*, Деспоти 29. *Hohlweg*, Beiträge 31, запажа да је Бела Алексије оборен за два степена ниже и то тумачи околношћу да је следеће по реду достојанство севастократора било намењено царевој браћи и синовима.

ног сина цара Манојла I Комнина. Венчање је обављено уз пристанак новог цариградског патријарха Василија II Каматира (1183—1186), јер се његов претходник Теодосије енергично противио томе браку.[106] Брак са ванбрачном царевом ћерком знатно је подигао углед Алексија Комнина, али у излагању Н. Хонијата нема никаквих података о титули коју је Андроников зет том приликом добио. Изгледа да је Алексије убрзо пао у немилост код цара Андроника I Комнина, који је изненада решио да за наследника престола одреди неког од својих синова Манојла или Јована.[107] Оскудни изворни подаци не допуштају да се тачно прати даља каријера Алексија Комнина који је са осталим византијским великашима 1185. године пришао новом цару Исаку II Анђелу, али Алексије није ни у току његове владе дуго остао миран. Непосредно после 1191. године организована је завера против Исака II Анђела, чији је инспиратор био Андроник Комнин, унук Ане и кесара Нићифора Вријенија. Описујући припреме завере, Н. Хонијат каже да је Андроник Комнин ступио у везу са Алексијем, ванбрачним сином Манојла I Комнина, који је раније имао достојанство севастократора, а касније је од цара Исака II Анђела добио титулу кесара.[108] Наведени подаци постављају питање које је титуле имао овај члан породице Комнина; чини нам се да се са великом резервом може претпоставити да је Алексије севастократорско достојанство имао за владе Андроника I Комнина као муж његове ванбрачне ћерке Ирине, а да је касније од новог цара Исака II Анђела добио нижу титулу кесара. Случајеви одузимања више а додељивања нове ниже титуле веома су ретки у историји XII века.

Долазак на власт Исака II Анђела (септембра 1185) значио је промену династије на цариградском престолу: славне Комнине наследили су Анђели. Природно је да нова династија није желела да уноси неке измене у дотадашњи систем титула које су добијали чланови царске породице, па зато у току двадесетогодишње владе Анђела можемо да пратимо и достојанство севастократора. Сам Исак II Анђео је желео да остане на већ устаљеним нормама, па је титулу севастократора пре свега подарио својој браћи.

Када је септембра 1183. године на престо дошао Андроник I Комнин, Андроник Анђео је морао са породицом да побегне у Акон, али су се касније његова два старија сина вратила у Ца-

[106] Choniates, ed. Bonn. 337 sq.; *A. Papadopulos-Keramevs*, Κερκυραϊκά Виз. врем. 13 (1906) 347; *N. Radojčić*, Dva posljednja Komnina na carigradskom prijestolju, Zagreb 1907, 56 sl.; *Grumel*, Regestes III, No. 1162; *Hohlweg*, Beiträge 38, n. 1. *Brand*, Byzantium 48, 67, верује да је Алексије имао титулу протостратора.

[107] Choniates, ed. Bonn. 401 sq. Историчар наводи и разлог за овај поступак јер је име новог цара требало да почиње са словом I, тако да би иницијали имена владара из куће Комнина давали реч АИМАИ, Cf. *Radojčić*, Komneni 78; *Brand*, Byzantium 68.

[108] Choniates, ed. Bonn. 556 sq.; *Hohlweg*, Beiträge 38, n. 1; *Brand*, Byzantium 85, 97 sq.

риград, спремни на споразум са Андроником I Комнином, који их је сурово казнио ослепљењем.[109] Један од унесрећених Андрониковчх синова по имену Константин, познат нам је из историје Н. Хонијата.[110] Захваљујући реторичком саставу Григорија Антиоха, сазнајемо за неке важне моменте из живота Константина Анђела. Као човек у годинама, оставши у материјалној кризи, учени Григорије Антиох је принуђен да моли за интервенцију да би добио неку службу или пензију, па се обраћа „εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, τὸν σεβαστοκράτορα κῦρ Κωνσταντῖνον".[111] Говор Григорија Антиоха, састављен по мишљењу издавача крајем 1187. године, доноси неке непознате детаље о животу брата Исака II Анђела. Оно што је за нас нарочито важно је чињеница да је Константин Анђео имао достојанство севастократора, које је свакако примио после септембра 1185., када је његов млађи брат Исак узео царску круну.[112] Давање знакова севастократорске титуле Константину Анђелу сасвим је одговарало нормама XII века, јер су севастократорима постајала царева браћа или синови.

Иначе, реторско слово Григорија Антиоха доноси мало података о животу и каријери Константина Анђела. Тако се нпр. алудира на севастократорове војничке квалитете, посведочене у ратовима против Селџука, али су то свакако знатно раније епизоде, још из времена владе Манојла I Комнина.[113] У музеју св. Марка чува се скупоцена тканина са интересантним историјским натписом који гласи „Κομνηνοφυὴς δεσπότης Κωνσταντῖνος, σεβαστοκράτωρ ἀγγελωνύμου γένους ξύναιμος αὐτάνακτος Αὐσόνων γένους".[114] М. Теохарис која је публиковала овај налаз, покушала је да идентификује личност споменуту у натпису, па је сматрала да је у питању Константин, син Михајла I Анђела.[115] На резултате М. Теохарис осврнуо се В. Лоран, одбацујући сваку могућност да је у натпису спо-

---

[109] M. G. H. SS XVII, 511; *Bachmann-Dölger*, Die Rede 361 sq.

[110] Choniates, ed. Bonn. 366; *Г. Острогорский*, Возвышение рода Ангелов, Юбилейный сборник русс. археол. общества в Югославии, Белград 1935, 121. Овог Константина не треба мешати са истоименим нећаком цара Исака II Анђела који је 1194, после успешног ратовања са Бугарима, подигао побуну против царске власти. Cf. *Bachmann-Dölger*, Die Rede 361 sq.

[111] *Bachmann-Dölger*, Die Rede 364.

[112] То претпоставља *Bachmann-Dölger*, Die Rede 362, n. 4.

[113] Ibid. 373, 361.

[114] *M. Theocharis*, Ἡ ἐνδυτὴ τοῦ ἁγίου Μάρκου, ΕΕΒΣ 25 (1959) 194—200; *M. Theocharis*, Sur le sébastocrator Constantin Comnène Ange et l'endyté du Musée de Saint Marc à Venise, BZ 56 (1963) 273.

[115] *Theocharis*, Ἡ ἐνδυτὴ 193—202. Тога Константина спомиње и Георгије Акрополит (I, ed. A.. Heisenberg, Lipsiae 1903, 24), а и повеља Михајла I Анђела издата Млечанима 1210. Cf. *Fr. Tafel — G. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig II, Wien 1856, 122. У својим комбинацијама *M. Theocharis*, Ἡ ἐνδυτὴ 193—202, помишља и на друге могућности да је можда у питању Константин, брат Михајла I Анђела, или Константин, син севастократора Јована I Анђела.

менут син Михајла I Анђела, оснивача епирске државе.[116] Овај одличан познавалац византијске историје XII века исправно тумачи речи „ξύναιμος αὐτάνακτος Αὐσόνων γένους", закључујући да је севастократор Константин, споменут у натпису, могао бити само брат неког владајућег византијског цара.[117] Настављајући своју исправну идеју, В. Лоран сматра да натпис са млетачке тканине говори баш о Константину, брату цара Исака II Анђела; он објављује и печат са натписом „Γραφῶν σφράγισμα Κωνσταντίνου δεσπότου αὐταδέλφου .... σεβαστοκρατοροῦντος ἐκ τῆς ἀξίας ἐκ τοῦ γένους δ' ἐπ'ικλην) Ἀγγελωνύμου" који свакако припада севастократору Константину.[118] Тако смо захваљујући овим резултатима добили два натписа који очигледно говоре о севастократору Константину, брату Исака II Анђела. Овој интерпретацији се не противи реч деспот (δεσπότης) која се јавља како на млетачкој тканини, тако и на печату, јер она овде има уопштено значење господар.[119]

Већ смо истакли да је први цар династије Анђела Исак II настојао да у свему настави државно-правне традиције раније епохе, па је у томе смислу и достојанство севастократора давао својој браћи. Знаке тога високог достојанства добио је Исаков старији брат Константин, тако да је сасвим природно очекивати да их је цар дао и млађем брату Алексију. Заиста, Алексије је у савременим изворима забележен као севастократор. Пре свега, њега као севастократора спомиње Н. Хонијат.[120] У повељама Исака II Анђела (фебруара и новембра 1192) којима се регулишу бројна питања са Ђеновљанима Алексије такође има титулу севастократора.[121] В. Лоран објављује печат који спомиње Алексија као севастократора.[122] Сви ти подаци показују да је Алексије Ан-

[116] *V. Laurent*, Le sébastocrator Constantin Ange et le péplum du musée de Saint Marc à Venise, REB 18 (1960) 208—213.

[117] *Theocharis*, Sébastocrator Constantin 274—276, враћа се на своју претпоставку, доказујући да израз ξύναιμος не мора да подразумева брата, већ уопште неког ко потиче од исте крви. Из уопштеног термина αὐτάναξ М. Теохарис закључује да се личност из натписа позива на Михајла I Анђела који је, као што је познато, имао врло високе претензије, али није поседовао неку одређену титулу. Да је у питању Теодор I Анђео свакако би била споменута титута василевса. Међутим, ни та комбинација не изгледа убедљива, јер је Теодор I Анђео узео царски венац тек после освајања Солуна (1225), а дотада није имао никакву титулу. Поставља се питање одакле је Константин, син Михајла I Анђела, могао да непосредно после 1204. добије севастократорско достојанство. *Theocharis*, Sébastocrator Constantin 289, решава ту потешкоћу позивањем на уопштене вести Г. Акрополита (I, ed. Heisenberg, 43) који каже да је Теодор I Анђео, после крунисања у Солуну (1225), давао висока дворска достојанства.

[118] *Laurent*, Sébastocrator Constantin 211—213.

[119] Ibid. 213.

[120] Choniates. ed. Bonn. 562.

[121] M. M. III, 5, 39. Cf. *Bachmann-Dölger*, Die Rede 362, n. 4. Овде Алексије носи епитет пресрећни (πανευτυχέστατος) који припада севастократорима.

[122] *Laurent*, Bulles métriques No. 591. Натпис гласи „Ἀλεξίου σφράγισμα τῶν γραφῶν φέρω σεβαστοκρατοροῦντος Ἀγγελωνύμου".

ђео добио севастократорску титулу која му је, као царевом брату, припадала. Ми се нећемо задржавати на описивању каријере Алексија Анђела који је достојанство севастократора задржао до оног тренутка када је одузео круну и престо своме брату Исаку II (8. априла 1195). Титулу севастократора Алексије је добио најраније 1188. године, када се вратио са Истока.[123]

А. Холвег, аутор нове студије о византијској историји XII века, бурног и важног периода, добро уочава да су Анђели водили исту политику као и претходна династија Комнина, настојећи да сва важнија места у политичком и војном апарату царства повере најближим рођацима.[124] Тако се међу блиским сарадницима и повериљивим људима Исака II Анђела налази његов стриц Јован који се у изворима спомиње са високим достојанством севастократора.[125] Поставља се питање када је Јован Дука[126] добио знаке севастократорске титуле. Мада у изворима, првенствено у историји Н. Хонијата, о томе нема изричитих података, верујемо да је то могло бити само на почетку Исакове владе (тј. после 12. септембра 1185). Описујући долазак браће Асена и Петра у логор цара Исака II Анђела (новембра 1185)[127] Н. Хонијат нарочито истиче енергично држање севастократора Јована Дуке, по чијем

---

[123] *Brand*, Byzantium 111, који наводи да је Алексије био управник теме Трапесион. Cf. Choniates, ed. Bonn. 551 sq., 589 sq. 592 sq. О повратку Алексија са Истока cf. *Ch. Brand*, The Byzantines and Saladin 1185—1192, opponents of the Third Crusade, Speculum 37 (1962) 170.

[124] *Hohlweg*, Beiträge 33, n. 4.

[125] Личност севастократора Јована интересантна је и због тога што је он отац Михајла I Анђела, оснивача државе у Епиру после 1204. године. *Острогорский*, Возвышение 124—126, коментарисао је податке о Михајлу Анђелу пре 1204. и дошао је до закључка да су постојале две личности са именом Михајло: један, син севастократора Јована Комнина, а унук севастократора Андроника; тај Михајло је око 1198. пребегао Турцима. Други Михајло, оснивач државе у Епиру, био је син севастократора Јована Анђела. Према томе Н. Хонијат је помешао не само две личности са именом Михајло, већ и њихове очеве који су такође носили исто име Јован. Слично је већ претпостављао *P. Wittek*, L'épitaphe d'un Comnène à Konia, Byzantion 10 (1935) 512 sq., али је у другој расправи исправно упозорио да Јован Комнин, унук Јована II, а отац Михајла који је 1198. побегао у Иконију никада није имао титулу севастократора. Cf. *P. Wittek*, Encore sur l'épitaphe d'un Comnène à Konia, Byzantion 12 (1937) 211, n. 1. Јован Кинам (ed. Bonn. 51), заиста каже да је Јован Комнин имао титулу протосеваста, као што је наведен у актима сабора из 1170. године. Cf. *Petit*, Неизданны документы 479. Према томе Јован Кинам никада није био севастократор, мада је *Chalandon* II, 217, n. 4, веровао да је носио ову титулу. Разматрајући гледишта Г. Острогорског и П. Витека, *L. Stiernon*, Les origines du despotat d'Epire, REB 17 (1959) 97 sq., симплификује ствари, претпостављајући историчар Н. Хонијат говори само о једном Михајлу, оснивачу државе у Епиру и сину севастократора Јована Дуке.

[126] Севастократор Јован, стриц цара Исака II Анђела у ствари је брат Андроника Анђела, тако да припада овој феудалној породици. Међутим, он се у изворима много чешће јавља са презименом Дука, вероватно зато што је био ожењен особом из те старе царске породице. Уп. *Острогорский*, Возвышение 132.

[127] Хронологија по *I. Dujčev*, La date de la révolte des Asênides, Byzantinoslavica 13 (1953) 230.

је наређењу Асен ударен по лицу.[128] Историчар XII века и пре тога говори о Јовану Дуки, али га не назива севастократором, па због тога мислимо да је Јован ову високу титулу добио на самом почетку Исакове владе, између 12. септембра и новембра 1185. године[129], што је сасвим разумљиво с обзиром на околност да је Јован Дука имао истакнуто место у догађајима у Цариграду, када је септембра 1185. Исак II Анђео узимао царску круну. Висока титула требало је да буде награда за помоћ пружену новом цару.

Сам акт додељивања достојанства севастократора сведочи о великом поверењу цара Исака II Анђела према своме стрицу. Крајем 1186. године севастократору Јовану Дуки поверен је деликатан задатак вођења похода против Бугара, али је убрзо опозван, јер се Исак II Анђео прибојавао да његов стриц не подигне побуну против Цариграда.[130] Изгледа да немилост у коју је пао севастократор Јован Дука није дуго трајала, јер га 1190. срећемо као команданта позадине византијске војске која поново полази у рат против Бугара.[131] Шта више севастократор Јован Дука председава седницама синода (10. септембра 1191) који решава питање абдикације цариградског партијарха Доситеја Јерусалимског.[132] Иако је релативно брзо поново задобио поверење Исака II Анђела, севастократор Јован Дука се изгледа пред крај његове владе нашао међу незадовољницима, тако да му није било тешко да се прилагоди новој ситуацији и да одмах 8. априла 1195. стане на страну новог цара Алексија III Анђела. У церемонији Алексијевог крунисања учествовао је и севастократор Јован Дука, који је већ зашао у године. Док је јахао у свечаној поворци Јовану је изненада пао севастократорски венац, откривши његову ћелу, што је изазвало смех међу присутнима.[133] Даља каријера севастократора Јована Дуке врло је слабо позната. Н. Хонијат само наводи да је Јован Дука за време болести Алексија III Анђела показивао извесне претензије на царску власт, али је дошао у сукоб

---

[128] Choniates, ed. Bonn. 482; *Златарски* II, 413.

[129] То претпоставља и *Brand*, Byzantium 78, али без навођења било каквих доказа. Није нам јасно зашто *Stiernon*, Les Origines 102, датира овај пасус Н. Хонијата у 1196. годину.

[130] Choniates, ed. Bonn. 489; *Острогорский*, Возвышение 124; *М. Сюзюмов*, Внутреняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинопотя в 1187 году, Виз. крем. 12 (1957) 69, n. 63, *Brand*, Byzantium 90, 97, који каже да није утврђено да је севастократор Јован учествовао у било којој завери против Исака II Анђела. *Ив. Дуйчев*, Указания за въстанието на Асеневци в речта на Георги Торник, Проучвания върху бълrаркото средновековие, София 1945, 43, n. 1, датира овај поход у касну јесен 1185. године.

[131] Choniates, ed. Bonn. 562; *Златарски* III, 66—69; *Brand*, Byzantium 93.

[132] *A. Papadopoulos-Kerameus*, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, Π Πετρούπολις 1894, 362; *Stiernon*, La famille Rogerios 195 (није јасно зашто Л. Стијернон наводи да је Јован Дука, син Константина Анђела и Теодоре Комнин, када се његов отац звао Андроник); *Brand*, Byzantium 98, n. 52.

[133] Choniates, ed. Bonn. 604 sq.' *Острогорский*, Возвышение 124; *Brand*, Byzantium 118 sq.

са протостратором Манојлом Камицом.[134] Ш. Бранд претпоставља да је севастократор Јован Дука умро 1200. године.[135]

Ми нећемо посматрати судбину и каријеру потомака севастократора Јована Дуке, јер су неки од њих добро познати, као Михајло I или Теодор I Анђели.[136] Посветићемо само неколико речи његовим поседима. Међу актима светогорске Велике Лавре чува се и повеља од октобра XIV индикта која говори о манастирским поседима у околини Вера; њих је Великој Лаври дао „вољени стриц царства пресрећни севастократор Јован Дука" за покој своје душе и душа родитељских.[137] Издавачи су према индикту датирали повељу у 1091. или 1106. годину, свакако претпостављајући да је у питању неки севастократор из породице Алексија I Комнина. Међутим, одавно се посумњало у то датирање, јер се у тексту изричито каже да је севастократор био стриц (θεῖος) владајућег цара, а то је у XI—XII веку могао бити само Јован Дука. Према томе повеља је издата октобра 1196. године.[138] За нас је овај документ двоструко важан: пре свега показује да је севастократор Јован Дука имао поседе у околини Вера, а истовремено помера датум његове смрти у време после октобра 1195. године.

Исак II Анђео изгубио је престо акцијом брата Алексија који је после повратка са Истока (1188) добио севастократорску титулу. Важно је испитати да ли је нови цар Алексије III Анђео унео извесне новине у додељивање високих дворских титула или је наставио са праксом свога брата. У хронолошким оквирима Алексијеве владе појављује се као севастократор Исак Комнин који је још за време Исака II Анђела био истакнути војни функционер. Тако је нпр. 1190. године кретала нова византијска војска у рат против Бугара под командом протостратора Манојла Камице и Исака Комнина, зета будућег цара Алексија Анђела. Описујући овај поход, Н. Хонијат не даје Исаку Комнину никакву титулу.[139] Међутим, изгледа да је Исак Комнин благовремено осетио да нагло и неочекивано јачају позиције Алексија, брата

---

[134] Choniates, ed. Bonn. 660; *Острогорский*, Возвышение 124.

[135] *Brand*, Byzantium 119.

[136] Интересанто је да су се они позивали на севастократорско достојанство свога оца. Тако се на печату Михајла I Анђела налази натпис „Σφράγισμα γραφῶν Μιχαὴλ Δούκα φέρων σεβαστοκρατοῦντος εὐθαλοῦς κλάδου". Cf. *Laurent*, Bulles métriques No. 475. Или натпис са драчке куле где Теодор I Анђео такође говори да је син севастократора Јована Дуке. Cf. *L. Stiernon*, Les Origines du Despotat d'Epire, Actes du XIIe Congrès inter. d'études byzantines II, Beograd 1964, 198, n. 4. Полазећи од печата Михајла I Анђела, *Theocharis*, Sébastocrator Constantin 279, n. 35, погрешно закључује да је титула севастократора „était l'apanage de la Maison épirote". Значење печата је јасно, јер је Михајло I Анђео био син севастократора Јована Дуке.

[137] Rouillard-Collomp, Actes de Lavra I, No. 45.

[138] *Dölger*, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden 34; *D. Anastasijević — G. Ostrogorsky*, Les Koumanes pronoïaires, Annuaire de l'Institut de philol. et d'hist. orient. et slaves 11 (1951) 21; *Ostrogorsky*, Féodalité 45.

[139] Choniates, ed. Bonn. 562.

Исака II Анђела, па се прикључио његовим присталицама, вероватно непосредно после преврата у царском логору (8. априла 1195). Када је свечана поворка кретала на церемонију крунисања новог цара Алексија III Анђела на њеном челу су ишли царски зетови Андроник Контостефан и Исак Комнин.[140] У лето 1195. године бугарски одреди су упали у област Сера, потукли царску војску и заробили њеног команданта Алексија Асидена, па је Алексије III Анђео одлучио да команду над овим одредима царске војске повери своме зету севастократору Исаку Комнину.[141] Тај податак свакако показује да је Исак Комнин, као супруг Алексијеве ћерке Ане, веома рано добио титулу севастократора, непосредно после догађаја од априла 1195. године који су Алексија III Анђела довели на престо. Случај Исака Комнина показује извесне нове норме у додељивању највиших дворских титула у XII веку, јер је то, ако се изузму несигурни подаци о Алексију, мужу ванбрачне ћерке Андроника I Комнина, први пут да царски зет постаје севастократор. Ту изванредну привилегију Ш. Бранд објашњава деликатном ситуацијом цара Алексија III Анђела који је имао само три ћерке, тако да је остао без наследника престола.[142] Каријера Исака Комнина није била дуга. Из своје нове базе Сера царев зет је убрзо (1196) покушао да предузме контраофанзиву против Бугара, али је поход завршен поразом, јер, како каже Н. Хонијат, севастократор Исак као млад човек није имао довољно искуства. Одреди под његовом командом упали су у непријатељску заседу, тако да је византијска коњица потучена, а сам севастократор допао у бугарско ропство, где је убрзо умро.[143]

---

[140] Ibid. 604. *Brand*, Byzantium 119 sy., каже за Исака да је „scion of an unknown branch of the Comnenus familly".

[141] Choniates, ed. Bonn. 612 sq.; *Златарски* III, 82 сл.

[142] *Brand*, Byzantium 119 sq.

[143] Choniates, ed. Bonn. 616 sq.; *Златарски* III, 86—91; *Brand*, Byzantium 125. *Laurent*, Bulles métriques, No. 639, објављује печат са натписом „Κομνηνοδουκόπαιδα μητροπατρόθεν Ἰσαάκιον ὃς σεβαστοκρατόρων θυγατρόπαις γαμβρός τε Μάρτυς με σκέποις". Од деце севастократора Исака Комнина позната је ћерка Теодора која се касније удала за бугарског великаша Иванка. Cf. Choniates, ed. Bonn. 623; *Златарски* III, 104. Н. Хонијат (ed. Bonn. 620) каже да је севастократор Исак Комнин наговорио Иванка да убије Асена I. Међутим, *Златарски* III, 92, 101, не верује да је заробљени севастократор ступио у везу са Иванком. Пошто је Иванко био ожењен царевом унуком, *Ст. Новаковић*, Византиски чинови и титуле у Србији, Глас САН 78 (1908) 228 сл., верује да је добио севастократорску или неку другу високу титулу. Као доказ С. Новаковић наводи речи из говора Н. Хонијата да је Иванко „волео богато везене хаљине и црвену обућу, ма да се до јуче облачио у овчију опаклију и обућу од биволе коже". Међу јужнословенским феудалцима из почетка XIII века постоји још један који се спомиње као севастократор: то је Добромир Стрез, господар Просека, наведен са овом високом титулом у синодику цара Борила. Уп. *М. Попруженко*, Синодик царя Борила, София 1928, 87; Порекло Стрезове севастократорске титуле различито је тумачено. *Новаковић*, Виз. чинови 229, сматра да је Стрез титулу добио из Византије и то као супруг Теодоре, унуке цара Алексија III Анђела. Исправљајући С. Новаковића, који је помешао Хрса и Стреза, двојицу господара Просека, *П. Мутафчиев*, Владетелите на Про-

Међутим, Исак Комнин није био једини зет цара Алексија III Анђела који је носио севастократорску титулу. Познато је да је царева ћерка Евдокија, још за владе свога стрица Исака II Анђела, удата за Стевана, средњег сина рашког великог жупана Стевана Немање.[144] Савремени историчар Н. Хонијат доста пажње посвећује Стевану Немањићу, али му не придаје никакву византијску титулу.[145] Насупрот томе, у неким домаћим изворима Немањин наследник је споменут као севастократор. То је, пре свега, Хиландарска повеља Стевана Немање (1198—9) који каже да је на престолу оставио сина Стевана, великог жупана и севастократора, зета цара Алексија III Анђела.[146] Титула севастократора наведена је и у повељи самог Стевана Немањића Хиландару (1200—1202).[147] Најзад, Б. Бошковић је објавио натпис из Милешева поред портрета Стевана Првовенчаног, на коме се јавља титула севастократора.[148]

Ови подаци свакако показују да је Немањин наследник имао високо достојанство севастократора, али се поставља питање када је он ту привилегију добио. Наводећи византијске титуле у Србији, С. Новаковић сматра да је Стеван Немањић постао севастократор непосредно после венчања са византијском принцезом Евдокијом.[149] У одличној књизи о византијским принцезама на српском двору М. Ласкарис се није одлучно изјаснио о хронологији Стеванове севастократорске титуле, али је ипак више веро-

---

сек, Сьборник на БАН I, София 1913, 48 сл., верује да је Добромир Стрез достојанство севастократора добио од Калојана. Он одбацује помисао на време Јована Асена II, јер је тада севастократор био царев брат Александар, а П. Мутафчиев погрешно сматра да је знаке севастократорског достојанства могло да носи само једно лице. *Златарски* III, 226, такође сматра да је Стрезова севастократорска титула бугарског порекла, додељена од цара Борила. Без обзира на те разлике у хронологији, чини нам се да је тачно да је достојанство севастократора Добромир Стрез добио са трновског двора, тако да не спада у круг византијских севастократора.

[144] Choniates, ed. Bonn. 703 sq. Уп. *Б. Ферјанчић*, Када се Евдокија удала за Стевана Немањића, Зборник Филозофског факултета VIII—2, Споменица М. Динића, Београд 1965, 217—224.

[145] Choniates, ed. Bonn. 703—705.

[146] F. Miklosich, Monumenta serbica, Viennae 1858, No. 9.

[147] *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стевана (Првовенчаног) из године 1200—1202, Прилози за КИЈФ 5 (1925) 62—80. Стеван се овде позива и на своје сродство са царем Алексијем III Анђелом, па А. Соловјев тачно закључује да је повеља издата пре његовог развода са Евдокијом (1202).

[148] *Б. Бошковић*, Неколико натписа са зидова средњовековних цркава, Споменик САН 187, Београд 1938, 5. Према читању издавача натпис гласи „(Стефань вь ха бга бл)аговѣ (р) ныи кр(аль и) с (ь) васт (ь) (?) вьсѣхь Раш (к)-их и (Д)иwклітскі(х) (земль) си(ь) стг (о) Симеwна Нема (не) з (еть) цра гьрьческа (го) кирь 'Ален҃не" Б. Бошковић сам каже да је део натписа са евентуалним споменом севастократорске титуле „сасвим тешко читљив и да стога остаје прилично проблематичан".

[149] *Новаковић*, Виз. чинови 223 сл. То претпоставља и *А. Соловјев*, Непознат уговор Дубровника с арбанашким владаром из почетка XIII века, Архив за правне и друштвене науке 27 (1933) 293 сл.

вао да му је она додељена још за владе Исака II Анђела.[150] Тачно је да у изворима нема података о томе када је и од кога Стеван Немањић добио титулу севастократора, али ипак верујемо да се овај свечани чин збио у току владе цара Алексија III Анђела, као што је то мислио и К. Јиречек.[151] Сам развитак севастократорске титуле потврђује ту претпоставку, јер све до цара Алексија III Анђела то достојанство се давало царевој браћи и синовима, а ређе неким другим царским рођацима; ако се изузме несигуран случај Алексија, зета Андроника I Кюмнина, нема примера да је севастократорско достојанство постало и привилегија царских зетова. Са том праксом почиње тек Алексије III Анђео, који је, одмах по доласку на престо, поставио за севастократора свога зета Исака Комнина, па је вероватно истим достојанством подарио и другог зета Стевана Немањића. То је био згодан начин да се према суседној балканској држави још једанпут подвуче идеја о супрематији византијског цара, јасно израженој кроз додељивање високих дворских титула.

Када се говори о византијској титули коју је Стеван Немањић вероватно добио од свога таста цара Алексија III Анђела, треба нагласити важну околност да је то први странац коме је додељено севастократорско достојанство. Међутим, за самог Стевана је врло карактеристично да се он у документима издатим после ликвидације узурпације брата Вукана више не наводи са високом византијском титулом. У повељи манастиру св. Марије на Мљету, а и у Жичкој повељи (обе издате између 1222 и 1228) Стеван Немањић је титулисан само као велики жупан.[152] Иста титула се налази и у документу издатом око 1215. дубровачком кнезу Јовану Дандолу.[153] Исто тако ни у описима Стевановог крунисања, које су нам оставили Доментијан и Теодосије, нема спомена о његовој севастократорској титули.[154] Мислимо да је потребно објаснити ову појаву која се, што је нарочито карактеристично, запажа у званичним документима.[155] Према византиј-

---

[150] *М. Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 8, n. 3.

[151] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 158. Исто претпоставља и *G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarhie, Sem. Kond. 8 (1936) 59. *Bréhier*, Institutions 285, очигледно има сасвим погрешне представе о титулама српских владара, јер каже да је Милутин после 1299, поставши зет Андроника II Палеолога, примио достојанство севастократора „qui le subordonnait au basileus".

[152] Miklosich, Monumenta serbica 8—10, 11—16.

[153] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I—1, Београд — Сремски Карловци 1929, 3. За једну повељу погрешно приписану Стевану Немањићу уп. *А. Соловјев*, Пребегар у Брскову, Југословенски истор. часопис 1—4 (1937) 270—275.

[154] *Д Анастасијевић*, Је ли Свети Сава крунисао Првовенчаног, Богословље 10 (1935) 220 сл., 238.

[155] Ту околност је запазио *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас САН 164 (1935) 146.

ским устаљеним обичајима севастократори су доживотно задржавали знаке своје високе титуле, па их ни Стеван Немањић није могао изгубити, али се он непосредно после 1204. године прећутно одрекао тога достојанства које с обзиром на нову ситуацију није имало велики значај и углед. Јер, не треба заборавити да сви документи у којима се прећуткује Стеванова севастократорска титула потичу из периода после 1204. године. Тада Византијско царство више није постојало, срушено неочекиваним скретањем покрета западних ритера према Цариграду, тако да самом Стевану није било потребно да истиче своје државно-правне везе са Византијом. Ту свакако и леже почеци нове западне оријентације политике Немањиног наследника, која је завршена добијањем краљевске круне из Рима (1217). Касније се под Стевановим наследницима поново осећа потреба враћања византијским традицијама, што се види из већ споменутог натписа поред портрета Стевана Првовенчаног у манастиру Милешеву. Без обзира на оштећено и тешко читљиво место где је евентуално стајала титула севастократора добијена из Цариграда, остаје чињеница да се у натпису подвлачи сродство Немањиног наследника са византијским царем Алексијем III Анђелом.

Влада династије Анђела, прекинута догађајима из 1204. године, завршава једну етапу у развитку титуле севастократора. Та временска граница важна је за многе појаве из византијске историје. Византијско царство је обновљено 1261. године са истим универзалистичким претензијама које су постојале и пре крсташког освајања, али су ипак током полустолетне латинске власти многе византијске институције претрпеле извесне промене, прилагођене промењеним и новим условима. Такав процес се јавља и у развитку титуле севастократора.

Међутим, све оно што смо рекли о севастократорима у XII веку показује да је ово високо достојанство и пре 1204. године доживело извесне измене. Уведена за време Алексија I Комнина (1081) титула севастократора остала је искључиво резервисана за чланове најуже царске породице. Први севастократор био је Исак, старији брат цара Алексија I Комнина, а после његове смрти цар је то високо дворско достојанство доделио прво средњем сину Андронику, а онда и најмлађем Исаку. Тиме је већ Алексије I Комнин одредио да поред цареве браће севастократорима могу постати и царски синови.

Промене у начину додељивања севастократорског достојанства, тачније речено у избору његових носилаца, запажају се тек у епоси владара из породице Анђела, дакле у последњим деценијама XII века. Нова династија Анђела у много чему наставља политику породице Комнина, па и у односу на титулу севастократора која се и даље даје члановима или блиским рођацима царске породице. Међутим, цар Алексије III Анђео почео је да ово високо достојанство додељује својим зетовима, од којих је један — Стеван Немањић чак био странац. У оцртавању карактеристи-

ка титуле севастократора до 1204. године мора се подвући да XII век представља златно доба њеног постојања, када се јавља велики број севастократора који углавном припадају најужем кругу царске породице. Обновљено Византијско царство (после 1261) преузело је са другим старим институцијама и титулу севастократора, али је она у другој половини XIII века у много чему изгубила од свога некадашњег угледа и значаја.

Крсташи су 13. априла 1204. године заузели Цариград и за пола столећа прекинули историју Византијског царства. На некадашњој византијској територији створен је низ нових грчких и латинских држава, од којих су неке имале високе државно-правне претензије настављања институција срушене Византије. Владари тих држава преузели су и неке византијске титуле, па чак и оне које је могао да додељује само византијски цар. У центру некадашње Византије — Цариграду образовано је Латинско царство које је стајало на челу низа крсташких држава на бившој византијској територији, чији су владари били васали латинског цара. Ми овде не можемо обраћати пажњу на интересантно питање у којој мери су латински цареви Балдуин I, а нарочито његов наследник Хенрик I, преузимали институције и државноправне елементе срушене Византије. О таквим настојањима, између осталог, сведочи и постојање високих византијских титула у Латинском царству.[156]

Од њих нас интересује достојанство севастократора које се такође јавља у историји ове крсташке државе. После изненадне смрти Хенрика I (1216) положај Латинског царства нагло се погоршао, па је требало одредити регента који би до доласка новог цара управљао државом. Тај одговоран положај поверен је Конону од Бетина, угледном ритеру који је у неколико махова остајао да чува ред у Цариграду. За нас је Конон од Бетина важан јер се појављује са титулом севастократора, пре свега у писму папе Хонорија III (1216—1227), а и у једном млетачком документу.[157] На основу овог усамљеног податка тешко је дати дефинитивне закључке о титули севастократора у Латинском царству, али он ипак показује да је високо достојанство, преузето из византијског наслеђа, постојало у Цариграду и под латинском влашћу.

Непосредно после катастрофе априла 1204. на сасвим супротним странама бивше византијске територије образоване су две државе које са једнаким жаром претендују да преузму вођство грчког света у борби за обнову царства у Цариграду. То су Никејско царство и држава Анђела са центром у Епиру. Свака од

[156] О титули деспота у Латинском царству уп. *Ферјанчић*, Деспоти 33 сл.

[157] *P. Presutti*, Regesta Honorii III Papae I, Roma 1888, No. 526; *Tafel-Thomas*, Urkunden II, 214; *E. Gerland*, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel I, Hamburg v. d. Höhe 1905, 250; *J. Longnon*, L'empire latin Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 153.

тих двеју супарничких сила настојала је да у свему настави државно-правне традиције срушене Византије, па преузима и читав систем титула и функција затечен 1204. године. На путу ка остварењу тих високих политичких амбиција никејски владари су стекли драгоцену предност, узевши доста рано (1208) знаке царске власти. Зато се и може сматрати да од крунисања Теодора I Ласкариса за цара (1208) у никејској држави поново почињу да живе високе византијске титуле, па и севастократорска.

Када се после бекства из опустелог и опљачканог Цариграда нашао у западним деловима Мале Азије Теодор I Ласкарис није био сам, јер су поред њега постојали још неки византијски феудалци који су се са сличним политичким амбицијама учврстили у појединим малоазијским градовима. Један од најпознатијих међу њима био је Сава Асиден, господар Сампсона.[158] Сасвим су нејасне околности под којима је Теодор I Ласкарис постепено ликвидирао те опасне конкуренте, отварајући себи пут ка стварању нове државе са центром у Никеји, али се, између осталог, у изворима среће и Сава Асиден као човек првог никејског цара. Нарочито је интересантна околност да Теодор I Ласкарис априла 1214. упућује простагму Сави Асидену кога ословљава са „περιπόθητε συμπενθερὲ τῆς βασιλείας μου, πανευτυχέστατε σεβαστοκράτορ“; повеља говори о парицима Савиног шурака Георгија Фоке који су преотели неке поседе манастиру Ксирохорафија у долини Меандра.[159] О Сави Асидену укратко говори и Георгије Акрополит, али не региструје високу титулу севастократора.[160]

Полазећи од простагме Теодора I Ласкариса, поставља се питање хронологије севастократорске титуле Саве Асидена, о чему нису расправљали модерни историчари који су се позабавили његовом личношћу.[161] Чини нам се да се ипак могу одредити неке временске границе севастократорског достојанства Саве Асидена: terminus ante quem даје свакако већ споменута простагма од априла 1214, док је terminus post quem пролеће 1208. године, датум крунисања Теодора I Ласкариса за цара; пре свога крунисања за цара он Сави Асидену није могао дати знаке севастократорског достојанства. Простагма цара Теодора I Ласкариса показује да је севастократор Сава Асиден још увек имао власт у околини Милета, дакле на територији где се учврстио непосредно после 1204. године. Међутим, он је морао да пристане

---

[158] О њему специјално в. *P. Orgels*, Sabas Asidénos, dynaste de Sampson, Byzantion 10 (1935) 65—80.

[159] M. M. V, 257; *Sp. Lambros*, 'Ανέκδοτα ἔγγραφα τῆς μόνης Ξηροχωραφίου ἢ τῆς ʽΙερᾶς NE 11 (1914) 402 сл. који акт погрешно датира у 1259. или 1274. Cf. *Dölger*, Reg. III, No. 1688.

[160] Acropolites I, ed. Heisenberg 12.

[161] *Orgels*, Sabas Asidénos 72—75; *H. Ahrweiler*, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081—1317), particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et mémoires 1 (1965) 6, n. 27.

на споразум са надмоћнијим Теодором I Ласкарисом, а као награду је добио севастократорску титулу.

Извори за прве године никејске државе показују да Сава Асиден није био једини малоазијски великаш кога је Теодор I Ласкарис придобио давањем високих дворских титула. Марта 1216. године издат је судски едикт логотета Стратигопула, поводом неких поседа манастира св. Павла. За нас је тај документ необично важан, јер наводи царску простагму упућену „πρὸς τὸν σεβαστοκράτορα ἐκεῖνον τὸν Κοντοστέφανον κῦριν Νικηφόρον“.[162] Овај усамљени податак несумњиво показује да је севастократорску титулу имао и неки Нићифор Контостефан који је у тренутку издавања повеље великог логотета Стратигопула (марта 1216) био већ покојник. С обзиром да је простагма оснивача никејске државе, упућена севастократору Нићифору Контостефану, изгледа нам природна претпоставка да је он ово високо достојанство добио баш од Теодора I Ласкариса. Мада је породица Контостефана била веома утицајна у XII веку, други извори не садрже никакве податке о Нићифору Контостефану. Он је вероватно био један од оних феудалаца који су се непосредно после 1204. године учврстили у појединим градовима западне Мале Азије, имајући исте претензије и политичке планове као и Теодор I Ласкарис. Зато је сасвим разумљива жеља оснивача никејске државе да консолидацију своје власти убрза смиривањем тих опасних конкурената. Тако је вероватно Нићифор Контостефан и добио титулу севастократора.

У настојањима да државу у Никеји поставе на темеље срушеног Византијског царства Теодор I Ласкарис и његови наследници упорно желе да одрже континуитет византијских институција, па и титуле севастократора. Повеља од јула 1235. године доноси врло важан податак да су сељаци из села Реке, близу манастира Лемвиотисе, напустили тему Тракесион по наредби севастократора Георгија, брата цара Теодора I Ласкариса и да су се вратили тек после одласка Латина.[163] Подаци ове повеље двоструко су интересантни. Пре свега зато што показују да је Георгије, брат Теодора I Ласкариса, добио достојанство севастократора, свакако са никејског двора после 1208. године. С друге стране из њих се види да је царев брат у времену између 1210. и 1214. године управљао областима око Смирне, водећи бригу о пресељавању становништва на безбеднија места, а због опасности од напада крсташких ритера.[164] Пример царевог брата Георгија Ласкариса врло је карактеристичан, јер показује да ни у Никеји носиоци севастократорске титуле нису тиме добијали и одређене дужности у административном или војном апарату. Независно од ове почасти

[162] M. M. IV, 290—295; *Dölger*, Reg. III, No. 1694—95.

[163] M. M. IV, 34—36. То се понавља и у повељи Јована Анђела, дукса теме Тракесион (септембар 1235). Cf. Ibid. 36—39. О овим документима в. *Ostrogorsky,* Féodalité 72—74.

[164] *Ahrweiler,* Région de Smyrne 7.

они су примали поверљиве и важне положаје, као што је и Георгије Ласкарис постављен за намесника области у околини Смирне. Из извора се не види докле је Георгије Ласкарис остао на том положају, али је свакако доста наджнвео свога брата цара Теодора I Ласкариса.[165]

Догађаји из никејске историје показују да је Теодор I Ласкарис у пуној мери наставио традиције које је титула севастократора имала пре катастрофе 1204. године. То високо достојанство Теодор I Ласкарис је поред Георгија, доделио и другој браћи Алексију и Исаку. Извори не показују када је овај акт учињен, јер се Алексије и Исак Ласкариси спомињу као севастократори у догађајима после смрти Теодора I Ласкариса (1222), када су, макар и уз помоћ Латина, покушали да угрозе положај новог цара Јована III Ватаца. После неуспеха те акције, севастократори Алексије и Исак су заробљени и ослепљени.[166]

Даљи подаци о севастократорској титули у Никејском царству имају сасвим спорадичан карактер. Тако Георгије Акрополит региструје да је обновитељ царства Михајло Палеолог 1255. године ожењен Теодором, унуком севастократора Исака Дуке, брата цара Јована III Ватаца.[167] Ови подаци о севастократору Исаку Дуки, иначе мало познатој личности, несумњиво су тачни, јер је он као царев брат имао право на знаке севастократорског достојанства. Посматрајући спорадичне и оскудне податке о севастократорима у Никејском царству, чини нам се да је, сем два изузетка у почетним годинама (Сава Асиден и Нићифор Контостефан) ова висока титула у пуном смислу речи сачувала свој првобитни карактер који јој је дао Алексије I Комнин: давана је члановима царске породице. То строго ослањање на устаљене традиције византијских високих титула већ смо раније констатовали, расправљајући о деспотима. Теодор I Ласкарис је 1212. године ово достојанство доделио своме зету Андронику Палеологу, баш као што су то чинили владари из друге половине XII века, почевши од Манојла I Комнина који је увео титулу деспота.[168]

Упоредо са Никејским царством, на супротној страни бивше византијске територије, створена је друга држава у Епиру која је такође претендовала на то да настави државно-правне традиције срушене Византије. Несумњиво да су у држави епир-

[165] У простагми Јована III Ватаца од јануара 1236. Георгије Ласкарис је споменут већ као покојник, али без икакве титуле. Cf. M. M. IV, 40; *Ahrweiler*, Région de Smyrne 138 sq.

[166] Acropolites I, ed. Heisenberg 34. Описујући прве сукобе, знатно каснији историчар Нићифор Григора не даје Теодоровој браћи севастократорску титулу. Cf. Gregoras I, ed. Bonn. 25. О акцији Алексија и Исака cf. *A. Gardner*, The Lascarids of Nicaea, London 1912, 118 sq.; *Андреева*, Очерки 91.

[167] Acropolites I, ed. Heisenberg, 101. Cf. *Gardner*, Lascarids 191; *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, No. 1; *Андреева*, Очерки 33; *D. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologos and the West 1258—1282, Cambridge Massachusetts 1959, 25.

[168] Arcopolites I, ed. Heisenberg 26; *Ферјанчић*, Деспоти 35.

ских Анђела продужиле живот неке византијске институције, а међу њима и бројне титуле. Међутим, владари Епира су мало закаснили у жељи да своју државну зграду положе на чврсте темеље, јер је Теодор I Анђео крунисан царским венцем тек 1225. године, после заузимања Солуна. Царство у Епиру није било дугог века, трајало је само до 1230. године, када је Теодор I Анђео поражен у сукобу са Бугарима код Клокотнице. Дакле, само у периоду између 1225. и 1230. године у Солунском царству су могле да се појаве и све оне високе дворске титуле на чије је додељивање имао права само цар. То потврђује и никејски историчар Георгије Акрополит који иронично каже да је Теодор I Анђео после крунисања у Солуну пожурио да постави деспоте, севастократоре, велике доместике, протовестијаре и др.[169] У оскудним изворима за епирску историју прве половине XIII века нема конкретних података о севастократорима.[170]

Смрт болешљивог цара Теодора II Ласкариса (августа 1258) донела је крупне промене у никејској држави: династију Ласкариса сменила је породица Палеолога која ће 1261. године обновити Византијско царство и владати њиме све до коначне пропасти (1453). Неочекиван и брз био је успон Михајла Палеолога, оснивача нове династије, а у оквирима тих догађаја интересантно је пратити његова настојања да преузме сва права која му је давала нова царска титула. Ту спада и додељивање високих дворских титула, па и севастократорске. Уздизањем Михајла VIII Палеолога за цара у ствари почиње последња етапа у развитку титуле севастократора. Приступајући дељењу високих дворских титула, Михајло VIII Палеолог је прво желео да достојно награди свога брата Јована и то сасвим у духу постојећих традиција, додељивањем севастократорског достојанства.

Никејски историчар Г. Акрополит каже да је Михајло Палеолог, још пре узимања царске круне, поставио свога брата Јована за великог доместика, па га је затим у јесен 1258.[171] године, заједно са Алексијем Стратигопулом и Јованом Раулом, послао да ратује у европским областима. Док је Јован Палеолог боравио на Западу Михајло VIII му је послао знаке титуле севастократора.[172] О значајним догађајима који су претходили бици у Пелагонији (1259) говоре Г. Пахимер и Н. Григора, мада са много мање појединости него историчар никејске епохе. Г. Пахимер региструје да је никејска војска под командом Јована Палеолога освојила низ градова у Македонији и Албанији (Канину, Берат, Костур,

---

[169] Acropolites I, ed. Heisenberg 43.

[170] У писмима охридског архиепископа Димитрија Хоматијана спомиње се неки севастократор, али без навођења имена. Cf. *J. Pitra*, Analecta sacra et classica, Spicilegio solesmensi parata VI, Parisiis-Romae 1891, 325—328. Уп. *Д. Ангелов*, Известията на камарата на народ. култура IV, 3. София 1948, 23.

[171] Хронологија према *D. Nicol*, The date of the battle of Pelagonia, BZ 49 (1956) 69.

[172] Acropolites I, Ed. Heisenberg 160 sq.

Битољ, Прилеп, Охрид и др.), после чега је Михајло VIII Палеолог своме брату доделио достојанство севастократора.[173] Хуманиста XIV века Н. Григора, временски најдаљи од ових догађаја, природно да је и најмање прецизан у њиховом опису, наглашавајући само да је севастократор Јован Палеолог пошао са војском на Запад.[174] Иако се на основу постојећих података, нарочито Г. Акрополита, може тачно утврдити хронологија севастократорске титуле Јована Палеолога, ипак су у томе смислу предлагана различита решења. Тако А. Пападопулос наводи да је Јован Палеолог почетком 1260. године „zum Sebastokrator und Despotes ernannt."[175] Излажући породичну политику Михајла VIII Палеолога, Ф. Делгер каже да је он још пре проглашења за цара (1. децембра 1258) Јовану дао севастократорску а млађем брату Константину кесарску титулу.[176]

У покушајима да се одреди хронологија севастократорске титуле Јована Палеолога мора се поћи од једног сигурног датума који означава terminus post quem: то је дан крунисања Михајла VIII Палеолога за цара, јер пре тога Михајло није могао да додељује највише дворске титуле. Свечаност крунисања Михајла VIII Палеолога обављена је 1. јануара 1259[177], а пре тога је он свога брата великог доместика Јована послао са војском на Запад, где је овај са много успеха ратовао против деспота Михајла II Анђела. Награда за то била је висока титула севастократора коју је Јован добио после Михајловог крунисања (1. јануара 1259), а у току војне експедиције на западу. Вероватно да је Михајло VIII Палеолог то учинио на самом почетку 1259. године, настојећи да својој узурпираној власти да што легитимнији вид, па је зато у свему следио норме раније епохе: своме брату Јовану дао је знаке се-

---

[173] Pachymeres I, ed. Bonn. 106 sq.

[174] Gregoras I, ed. Bonn. 72. Писац наглашава да су царевог брата пратили Константин Торник и Алексије Стратигопул.

[175] *Papadopulos*, Genealogie No. 2.

[176] *F. Dölger,* Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, Festschrift E. Eichmann zum 70. Geburtstag (1940) 182 sq (Paraspora, Ettal 1956, 181). Ф. Делгер каже да је после 1. децембра 1258. Михајло VIII Палеолог поставио Јована за деспота, а млађег брата Константина за севастократора.

[177] Постоје извесна неслагања о овом датуму, свакако због тога што се разликују и изворни подаци. Г. Пахимер каже да је Михајло VIII Палеолог постао цар 1. јануара 1259. (cf. Pachymeres I, ed. Bonn. 81—96), док Н. Григора (I, ed. Bonn. 78) проглашење за цара датира у 1. децембар 1258., а крунисање у крај истог месеца. *V. Laurent,* Notes de chronographie et d'histoire byzantine, Echos d'Orient 36 (1937) 166 sq., верује подацима Г. Пахимера, док *Dölger,* Die dynastische Familienpolitik 180 и Reg. III, No. 1957 сматра да је исправнија хронологија Н. Григоре. У новије време *P. Wirth,* Die Begründung der Kaisermacht Michaels VIII. Palaiologos, Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft 10 (1961) 87—89, поново расправља о овом проблему, доказујући да је тачнија хронологија Г. Пахјмера. При томе се П. Вирт позива на податке анонимне кратке хронике. Уп. *Б. Горянов,* Анонимный византийский хронограф XIV века, Виз. врем. 2 (1949) 281; *R. J. Loenertz,* La chronnique brève de 1352, Orient. christ. per. 29 (1963) 333.

вастократорског достојанства, додуше посредним путем, јер се овај налазио у војној експедицији у Македонији.

Међутим, Јован Палеолог није дуго носио титулу севастократора, јер је Михајло VIII Палеолог желео да после великог успеха у Пелагонији и разбијања антиникејске коалиције свога брата награди вишом титулом. Тај чин је изазвао померање у титулама неких утицајних људи из цареве околине. Г. Акрополит каже да се после успеха у Пелагонији Михајло VIII Палеолог састао у Лампсаку са командантима никејске војске, свакако да би их достојно наградио за постигнуту победу. Тада је царев брат Јован постао деспот, док је млађи Константин, који је дотада био кесар, добио титулу севастократора. Истовремено је Михајло VIII Палеолог севастократорско достојанство доделио и Константину Торнику, тасту свога брата Јована; дотада је Константин био велики примикирије. Само цар је у тим тренуцима ипак желео да повуче извесну разлику између свога брата Константина и Константина Торника, без обзира што су обојица имали исто достојанство севастократора. Царевом брату је дозвољено да носи ципеле са извезеним златним орловима, док је обућа Константина Торника била обична.[178] Овај потез Михајла VIII Палеолога, који је изменио врх листе титула, несумњиво је уследио после битке у Пелагонији, јер су нова достојанства представљала награду командантима победничке војске. О хронологији састанка у Лампсаку дао је напомену само Ф. Делгер, наводећи да је Константин Торник постао севастократор после 1. децембра 1258. године.[179] Међутим, постоји сигурна временска граница за овај догађај: септембра 1259. године Јован Палеолог је још као севастократор издао повељу манастиру Макринитисе са потврдом поседа манастира св. Илариона у Алмири.[180] Зато сматрамо да је састанак у Лампсаку који је донео важне титуларне промене био у јесен 1259. године.

Награда којом је Михајло VIII Палеолог подарио победнике у Пелагонији увела је у византијску историју два нова севастократора: царевог брата Константина и Константина Торника. Ка-

[178] Acropolites I, ed. Heisenberg 172 sq.: Pachymeres I, ed. Bonn. 108; Gregoras I, ed. Bonn. 79 sq., који каже да су ципеле царевог брата Константина биле тамносиве. Cf. *Gardner*, The Lascarids 250; *Papadopulos*, Genealogie No. 5. *Dölger,* Schatzk. 93, региструје само уздизање Константина Торника за севастократора. История Византии III, Москва 1967, 73, погрешно наводи да је овом приликом Јован Палеолог постао деспот, а његов млађи брат Константин кесар. *Андреева,* Очерки 33, 64, нарочито подвлачи разлику у спољашњим знацима титула царевог брата и Константина Торника и сматра да су Торникове ципеле биле тамносиве, само без извезених орлова. *R. Guilland,* La Collation et la Perte ou la Déchéance des titres nobiliaires à Byzance, RÉB 4 (1946) 36 sq., види у овој разлици знаке извесне модификације појединих титула.

[179] *Dölger,* Die dynastische Familienpolitik 183.

[180] M. M. IV, 384. То је кратка и једноставна повеља (γραφή) са формулом ἡ βασιλεία μου.

ријера севастократора Константина Палеолога[181] настављена је у Мореји; непосредно после обнове власти Цариграда над једним делом Мореје он је постављен за намесника тамошњих територија које су припале Михајлу VIII Палеологу.[182] То је још један пример да су севастократори добијали различите функције које нису биле повезане са њиховом високом титулом.

Обратићемо сада пажњу на севастократора Константина Торника који је са више страна интересантан за суштину и развитак титуле севастократора. Случај Константина Торника је пре свега карактеристичан зато што се са њиме проширује круг личности којима је додељивана севастократорска титула. Владари никејске државе гледали су да у давању високих дворских достојанстава остану на устаљеном кругу чланова и рођака царске породице. Тако је било и са достојанством севастократора, јер је оно, сем ретких изузетака, давано царевој браћи, баш као што је то практиковано у XII веку. Почетак владе нове династије Палеолога донео је важне промене у томе погледу, знатно проширивши круг личности које су могле постати севастократори. Нови распоред високих дворских титула у Лампсаку представља први одлучујући корак у томе правцу, када је севастократор постао један истакнути великаш Константин Торник, доста далеки рођак царске куће, у ствари таст царевог брата Јована Палеолога. Додуше, Михајло VIII Палеолог је том приликом знаке севастократорског достојанства доделио и своме млађем брату Константину, али случај Константина Торника показује знаке извесне деградације севастократорске титуле, почетак периода у коме се она неће давати искључиво члановима најуже царске породице.

Међутим, личност Константина Торника је интересантна још са једне стране, јер његова каријера у потпуности потврђује чисто титуларни карактер севастократорског достојанства, чији носиоци независно од тога добијају различите дужности у административном или војном апарату царства. Тако је било и са севастократором Константином Торником. Георгије Пахимер доноси интересантну вест да је цар Михајло VIII Палеолог наредио севастократору Константину Торнику, који је „τότε τὰ τῆς πόλεως ἐπετέτραπτο" да сруши у Цариграду куће Јованка Века, хартофилакса св. Софије, и великог економа Теодора Ксифилина.[183] Ф. Делгер датира вест у лето 1264. године и исправно закључује да је севастократор Константин Торник био градоначелник византијске престонице.[184] Из извора се не види колико је дуто Кон-

---

[181] *Papadopulos*, Genealogie No. 5, сматра да је Константин рођен после 1226. а да је умро око 1271. године.

[182] Pachymeres I, ed. Bonn. 205; Gregoras I, ed. Bonn. 79 sq. О каријери севастократора Константина Палеолога у Мореји cf. *D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée I, Paris 1930, 36—40; *Geanakopolos*, Michael Palaeologus 157—159. Две песме Манојла Фила посвећене су севастократору Константину, брату цара Михајла VIII Палеолога. Cf. M. Philae carmina II, 162—164.

[183] Pachymeres I. ed. Bonn. 225 sq.

[184] *Dölger*, Reg. III, No. 1929.

стантин остао на положају цариградског епарха, али га убрзо после 1264. срећемо на другој страни византијске територије, такође са врло одговорним дужностима. Септембра 1267. издат је акт сакеларија Нићифора Малеаса и Василија Апарха који су испитали сукоб око неких поседа близу Јерисоа између монаха манастира Зографа и Велике Лавре. У документу се наглашава да је цела истрага спроведена, пошто је цар послао наредбу севастократору Константину Торнику који је био „ἐν Θεσσαλονίκῃ κεφαλατεύων“, али је у тренутку издавања повеље Солуном већ управљао Алексије Дука Нестонг.[185] Дакле, севастократор Константин Торник био је управник Солуна, а напустио је тај положај пре септембра 1267. године, уступивши га Алексију Дуки Нестонгу.[186] У току обављања поверљиве и одговорне функције у Солуну севастократор Константин Торник издао је и две повеље децембра 1266. и августа 1267. године, обе поводом спора манастира Зографа и Велике Лавре око неких поседа близу Јерисоа. То су сасвим једноставни документи, а на крају је Константин Торник потписан као „ὁ δοῦλος καὶ συμπένθερος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ὁ σεβαστοκράτωρ".[187] Подаци о Константину Торнику као управнику Солуна показују да је он, иако носилац високе севастократорске титуле, управљао овим градом и околином, добијајући, као сваки други административни функционери, наредбе од цара за извршење појединих задатака.

Севастократор Константин Торник је у касно лето 1267. године напустио Солун и управу над градом, али његова даља судбина није позната. В. Лоран објављује печат који вероватно припада Константину Торнику, мада потиче из времена када он још није имао титулу севастократора.[188] Е. Арвелер каже да је Константин Торник имао поседе око Смирне и позива се на један документ из 1268. године који заиста говори о севастократоровим имањима.[189] Од Константинових непосредних потомака најпознатији је Јован Торник, дукс теме Тракесион, дакле истакнути ни-

---

[185] *W. Regel*, Actes de Zographou, Виз. врем. 13 (1907) No. 6.

[186] *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chretienne et byzantine, Paris 1945, 223. С обзиром на то да је севастократор Константин Торник још августа 1267. издао повељу због спора између Зографа и Велике Лавре (в. следећу примедбу) може се доста прецизно одредити време његовог одласка из Солуна: он је тај положај оставио августа или септембра 1267. године, уступивши га Алексију Дуки Нестонгу.

[187] *Regel*, Actes de Zographou No. 7; *Dölger*, Schatzk. No. 34; *Dölger*, Reg. III, No 1948. О овим повељама в. *F. Dölger*, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivium Europae Centro-Orientalis 8 (1942) 331, n. 42 (= Paraspora 167)

[188] *Laurent*, Bulles métriques, No. 449. Натпис на печату гласи „σεβαστοῦ Τορνίκῃ Κων(σταντίνου)“.

[189] M. M. IV, 89. Ту се каже да је Михајло Кинам „οἰκεῖος ἄνθρωπος τοῦ περιποθήτου συμπενθεροῦ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ σεβαστοκράτορος“. Cf. *Ahrweiler*, Région de Smyrne 149.

кејски функционер из последњих дана пред обнову царства у Цариграду.[190]

Већ смо споменули да доласком династије Палеолога почиње нова завршна етапа развитка титуле севастократора у Византијском царству. Почеци те нове епохе обележени су извесном деградацијом овог достојанства, које је у XII, па још и у првој половини XIII века, по правилу додељивано члановима царске породице, обично царевој браћи. Први изузетак и преседан у томе погледу учинио је Михајло VIII Палеолог, када је своме брату Јовану, после битке у Пелагонији (1259) дао титулу деспота, уместо севастократорске коју је раније имао. Тиме је уведен нови ред у високе дворске титуле, даване царевим најближим сродницима. За даља сазнања о титули севастократора необично је важан случај Теодора, сина цара Михајла VIII Палеолога. Према речима Г. Пахимера цар Андроник II Палеолог је на инсистирање своје мајке Теодоре најзад пристао да млађем брату Теодору да знаке севастократорског достојанства, али је овај одбио да их прими, сматрајући да му као царевом брату припада право на деспотску титулу.[191] Пошто су и Андроник II Палеолог, а и његов млађи брат остали при својим гледиштима, Теодор није добио никакву титулу. Такав поступак Теодора Палеолога означава крај прелазног периода у развитку севастократорске титуле, у коме је она још увек сачувала свој значај, јер видели смо да је севастократор постао Константин, млађи брат цара Михајла VIII Палеолога. С друге стране запажа се и тенденција извесног деградирања титуле севастократора, тиме што се она више не даје само члановима најуже царске породице, већ и другим даљим рођацима. Није случајно да је Константин Палеолог био последњи брат владајућег цара са знацима титуле севастократора. Убудуће ће, сем једног изузетка (Нићифор, брат Јована VI Кантакузина), царева браћа и синови добијати титулу деспота.[192]

Титула севастократора додељена је и Јовану I Анђелу, моћном господару Тесалије, владару који је увек важио за љутог непријатеља династије Палеолога, непрестано се супротстављa-

---

[190] О каријери Јована Торника cf. *F. Dölger*, Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, BZ 27 (1927) 309; *Ahrweiler*, Région de Smyrne 149. Расправљајући о Константину, сину Георгија Акрополита, *D. Nicol*, Constantine Acropolites. A Prosopographical Note, Dumbarton Oaks Papers 19 (1965) 251 каже да је он био ожењен Маријом, вероватно ћерком севастократора Јована Торника, дукса тракесијске теме. Погледали смо документ на који се Д. Никол позива (M. M. IV, 73 sq.), али се из његовог текста не види да је Јован Торник био севастократор.

[191] Pachymeres I, ed. Bonn. 181 sq.; *Papadopulos*, Genealogie No. 43. Bréhier, Institutions 144, региструје ову вест и исправно сматра да је титула севастократора деградирана „depuis qu'il a été prodigué à des collateraux, à des gendres et mêmes à des étrangers". Међутим, Л. Бреје као пример наводи Стевана Немањића, мада он припада ранијем периоду развитка севастократорске титуле.

[192] О томе в. *Ферјанчић*, Деспоти 36—48.

јући њиховим покушајима да поново преузму контролу над читавом некадашњом територијом Византијског царства у Европи. Свесна да у личности Јована I Анђела има опасног противника, нова династија је у неколико махова покушавала да га приволи на умеренију и попустљивију политику према обновљеној царској власти. Тако је Михајло VIII Палеолог оженио свога нећака Андроника Тарханиота са ћерком тесалијског господара Јована I Анђела; том приликом је Андроник добио титулу великог контоставла, а његов таст севастократора.[193] Редови Г. Пахимера пружају мало индиција за тачну хронологију овог акта Михајла VIII Палеолога, али је вероватно да се то збило ускоро после смрти деспота Михајла II Анђела, који је умро пре августа 1268. године.[194] Са високом дворском титулом Јован I Анђео је споменут на натпису (1283) и оснивању манастира Богородице, а и на једном оловном печату.[195] Додељивање севастократорске титуле Јовану I Анђелу представља важну карактеристику политике Михајла VIII Палеолога према сепаратистичким државама у Грчкој које су се после 1261. године супротстављале напорима Палеолога да обнове своју власт на читавој територији која је пре 1204. године припадала Византији. Владарима у суседном Епиру цар је обично давао достојанство деспота, а сада тесалијском господару Јовану I Анђелу даје за степен нижу титулу севастократора. Тиме је свакако у очима савременика подвучена извесна разлика у рангу и значају између двојице суседних владара у Епиру и Тесалији. Ми нећемо описивати богату и интересантну владарску каријеру Јована I Анђела, јер то прелази оквире тематике овог рада. Примањем знакова севастократорске титуле Јован I Анђео је, макар и формално, признао врховну власт династије Палеолога, али тесалијски господар, није дуго задржао лојалан став према Цариграду, покушавајући да и даље води самосталну политику, супротну интересима обновљеног царства.

Севастократор Јован I Анђео владао је Тесалијом вероватно до 1289. године[196], када је власт над овом облашћу припала њего-

[193] Pachymeres I, ed. Bonn. 308; Gregoras I, ed. Bonn. 111, који врло негативно црта лик Јована I Анђела. Тесалијски господар се на више места спомиње у Морејској хроници, али аутор тога дела не води рачуна о хронологији Јованове севастократорске титуле, па га скоро увек зове севастократором (σεβαστοκράτωρ ὅλης τῆς Ῥωμανίας). Cf. The Chronicle of Morea, ed. J. Schmitt, London 1904, v. 3101—3109, 3475—3508, 3697. *Papadopulos*, Genealogie No. 23 само региструје те вести без икаквог коментара.

[194] О датуму в. *Б. Ферјанчић*, Када је умро деспот Михајло II Анђео, ЗРВИ 9 (1966) 29—32. *Dölger*, Reg. III, No. 1976 такође сматра да је Јован постао севастократор непосредно после смрти Михајла II Анђела (са 1271).

[195] *L. Heuzey — H. Daumet*, Mission archéologique en Macedoine, Paris 1876, 449; *N. Giannopoulos*, Μολυβδόβουλλα προερχόμενα ἐκ τοῦ Νοτίου Μεσαιωνικοῦ Ἁλμυροῦ. BZ 17 (1908) 140. Иако је Јован I Анђео имао само достојанство севастократора, поједини аутори га називају деспотом. Cf. *M. Chapman*, Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin, Paris 1926, 132 sq.; *Dölger*, Reg. III, No. 1976, 2010, 2042.

[196] Из излагања Г. Пахимера (II, ed. Bonn. 201 sq.) не види се када је умро Јован I Анђео, па ипак су историчари датирали овај догађај у 1296.

вим синовима. Нас овде првенствено интересује какве су титуле имали Јованови директни и каснији потомци. Свакако да је погрешно уопштавање Н. Веиса да су после смрти Јована I Анђела па све до турског освајања сви тесалијски господари имали достојанство севастократора.[197] Што се тиче синова Јована I Анђела њихове титуле на први поглед нису сасвим јасне. Савремени историчар Г. Пахимер региструје планове око удаје Теодоре, рођаке Андроника II Палеолога, за сина севастократора Јована, за кога каже да је такође имао ову титулу; до брака није дошло, јер је невеста изненада умрла у Солуну.[198] Још је значајнија вест о посланству Андроника II Палеолога, који је крајем априла 1299. године[199], из Солуна упутио изасланике Ани, удовици деспота Нићифора I Анђела, а и „πρὸς τοὺς σεβαστοκράτορας“, од којих је тражена предаја града Димитријаде.[200] Ј. Војазидис само региструје ту вест, сматрајући да се она односи на синове севастократора I Анђела.[201] С друге стране Ф. Делгер наглашава да је царско посланство упућено „an die sebastokratores (Konstantinos und? Thomas)", очигледно претпостављајући да су у питању син севастократора Јована I Анђела с једне и син деспота Нићифора I Анђела са друге стране.[202] Свакако да се под севастократорима могу подразумевати само Константин и Теодор, синови тесалијског господара Јована I Анђела, али се поставља питање њихове севастократорске титуле. Да ли их је Г. Пахимер назвао севастократорима, полазећи од титуле њиховог оца, или су Константин и Теодор у току своје кратке власти над Тесалијом (1289—1304) добили из Цариграда ово високо достојанство? Одговор на то питање налазимо у историји Н. Григоре који описује стање у Тесалији, непосредно пред каталанско освајање (1318) и каже да је Јован II Анђео био наследник „τῆς τῶν προγόνων καὶ σεβαστοκρατόρων ἀρχῆς".[202a] Један од тих предака севастократора био је свакако Јован I Анђео, али множински облик показује да је исту

годину. Cf. *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit I, Leipzig 1870, 289; *W. Miller*, The Latins in the Levant, London 1908, 199. Међутим, постоји сигуран terminus ante quem за промену на власти у Тесалији: марта 1289. године Андроник II Палеолог издаје хрисовуљу манастиру Богородице у Ликусади и каже да му се обратила супруга „пречасног таста царства ми, покојног севастократора Јована Комнина Дуке". То свакако показује да је Јован I Анђео умро пре марта 1289. године. Cf. M. M. IV, 254; *J. Boiazides*, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἑρμηνεία, ΕΕΒΣ 1 (1924) 147; *M. Laskaris*, Θεόδωρος Ἄγγελος υἱὸς τοῦ σεβαστοκράτορος Θεσσαλίας Ἰωάννου, ΕΕΒΣ 3 (1926) 223 сл.; уп. нарочито расправу Г. Острогорског у истом броју Зборника, стр. 209.

[197] *N. Veis*, Καταστατικὸν γράμμα τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῷ σπηλαίῳ τοῦ Γραδιστίου, BNJ 18 (1945—6) 84 sq.

[198] Pachymeres II, ed. Bonn. Cf. *Laskaris*, Θεόδωρος Ἄγγελος 223 сл.

[199] За хронологију cf. *Dölger*, Reg. IV, No. 2217.

[200] Pachymeres II, ed. Bonn. 284.

[201] *Boiazides*, Χρονικόν 148 сл.

[202] *Dölger*, Reg. IV, No. 2217.

[202a] Gregoras I, ed. Bonn. 249.

титулу имао његов први син Константин, а можда и млађи Теодор.[203]

Синови Јована I Анђела нису дуго владали Тесалијом[204], а после Константинове смрти сва права на породичне поседе припала су његовом малолетном сину Јовану II. Личност последњег изданка куће Анђела у овој области нас интересује само због извесних комбинација око његове титуле. А. Пападопулос региструје удају Ирине, ванбрачне ћерке Андроника II Палеолога за Јована I Анђела (1315), коме придаје титулу севастократора.[205] Тачно је да Н. Григора говори о склапању тога брака који је Јована II Анђела довео у сродство са династијом Палеолога, али не наводи било какву титулу, већ само наглашава да је Јован II умро после три године.[206] Иако је Јован II Анђео био у сродству са кућом Палеолога у изворима нема података о његовој севастократорској титули, тако да све комбинације у томе погледу почивају на погрешној претпоставци о повезаности достојанства севастократора са поседима у Тесалији.

У четвртој деценији XIV века дешавају се значајне промене у историји Тесалије, јер је династија Палеолога успела да, после дуге борбе, доведе под своју контролу прилике у овој области. Те промене су уследиле непосредно после смрти севастократора Стефана Гаврилопула (1333) који је био „ὁ Θετταλίας δεσπόζων".[207] Упркос овако јасним подацима Јована Кантакузина, историчари су често сматрали да је Стефан Гаврилопул имао титулу деспота.[208] Међутим, П. Лемерл је анализирао вести Јована Кантаку-

---

[203] *Laskaris*, Θεόδωρος Ἄγγελος 223 сл. верује да су оба Јованова сина били севастократори.

[204] Теодор је умро непосредно после 1299, а Константин 1304. године. Уп. *Laskaris*, Θεόδωρος Ἄγγελος 233 сл.

[205] *Papadopulos*, Genealogie No. 67.

[206] Gregoras I, ed. Bonn. 278 sq. Нешто касније исти писац (I, 318) каже да је умро „ὁ τῆς Θετταλλῶν ἡγεμονίας τελευταῖος διαδόχος, ὁ τῶν Ἀγγελωνύμων ἀπόγονος".

[207] Cant. I, ed. Bonn. 473.

[208] *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie), Mélanges O. et G. Merlier III, Athènes 1957, 483; *Theocharis*, Sébastocrator Constantin 272 sq. То мисли и *Bojazides*, Χρονικόν 153, 158, полазећи од недатиране повеље ларисног митрополита Антонија која регулише питање поседа манастира Калогиријане и на више места се позива на Стефана Гаврилопула; између осталог се наглашава да су монаси живели мирно „ἐν καιρῷ τούτου τοῦ Γαβριηλοπούλου καὶ τοῦ δεσπότου". Cf. *N. Veis*, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2 (1911) No. 18. Међутим, то место никако не пружа доказе о деспотској титули Стефана Гаврилопула. Повеља митрополита Антонија описује различите ситуације у прошлости, па то чини и овде, имајући, пре свега, у виду доба власти Стефана Гаврилопула, а и неког деспота. Када се ради о приликама у Тесалији у првој половини XIV века, онда је тај деспот могао бити Јован II Орсини, који је после смрти Стефана Гаврилопула, за кратко време заузео неке делове Тесалије (cf. Cant. I, ed. Bonn. 474) или пак Нићифор II Анђео који је после смрти Стефана Душана продро у Тесалију.

зина и тачно закључио да оне показују да је Стефан Гаврилопул био само севастократор који је владао (δεσπόζων) над Тесалијом.[209] О севастократорској титули Стефана Гаврилопула сведоче и неки документи из периода српске власти у Тесалији. Тако хрисовуља Синише Палеолога манастиру св. Ђорђа у Завлантији (август 1359) спомиње њиве које је приложио „ондашњи господар севастократор Гаврилопул".[210] Дакле, нема никакве сумње да је тесалијски великаш Стефан Гаврилопул имао високу титулу севастократора коју је свакако добио из Цариграда али се на жалост не може рећи када и под каквим условима.

Када се говори о тесалијским феудалцима — севастократорима из прве половине XIV века, треба споменути и хрисовуљу Стефана Душана издату новембра 1348. године манастиру св. Ђорђа у Завлантији. Садржај повеље, пре свега, односи се на село Завлантију и неке његове парике; село је од манастира одузео а парике у војнике (стратиоте) претворио „ὁ σεβαστοκράτωρ ἐκεῖνος κῦρ 'Ιωάννης".[211] Поставља се питање о којој се личности из тесалијске историје овде ради? Реч је свакако о неком севастократору Јовану који је извесно време владао овом облашћу. Покушавајући да идентификујемо тога великаша, размотрићемо све могућности.

У први мах могло би се помислити на севастократора Јована I Анђела, али је он хронолошки сувише удаљен од описаних догађаја. Моћни тесалијски господар умро је још пре марта 1289. године, а из нашег документа се види да су одузети парици (стратиоти) још живи 1348. године, јер их Душан враћа манастиру, па се наводе и њихова имена. У историји Тесалије појављује се још једна личност са именом Јован; то је Јован II Анђео (1304—1318), унук севастократора Јована I. Међутим, Јован II пре свега није био севастократор, а и он је временски сувише удаљен од новембра 1348. године.

Међутим, постоји документ који одређује сигуран terminus post quem за догађаје изнете у хрисовуљи Стефана Душана (новембра 1348) а према томе и за време нашег севастократора Јована у Тесалији. Марта 1336. године Андроник III Палеолог издаје хрисовуљу манастиру св. Ђорђа у Завлантији, потврђујући, између осталог, посед села Завлантије, али ништа не каже о томе да се било шта десило са селом или једним делом његових жи-

---

[209] *P. Lemerle*, L'emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha", Paris 1957, 119, n. 2.

[210] *А. Соловјев — В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, бр. 31, 85—90; *Dölger*, Reg. IV, No. 2797. У коментару за ову повељу Соловјев—Мошин 490 погрешно наводе да би севастократор могао бити Михајло Гаврилопул, познат по једној интересантној повељи грађанима Фанарија из 1342. године (M. M. V, 260 sq.). И у ранијој расправи *А. Соловјев*, Фессалийские архонты в XIV веке, Byzantinoslavica 4 (1932) 163.

[211] *Соловјев — Мошин*, бр. 21, 3—8, 36—40.

теља.[212] То доказује да су се промене споменуте у Душановој хрисовуљи догодиле у периоду између 1336. и новембра 1348. године. У томе временском раздобљу Тесалијом је управљао и Јован Анђео, рођак Јована VI Кантакузина, великаш који је 1343. године добио од узурпатора власт над овом облашћу.[213] Јован Анђео остаје на власти у Тесалији све до своје напрасне смрти (1348), тако да је сасвим могао да учини промене у статусу села Завлантије, наведене у хрисовуљи Стефана Душана из новембра 1348. године. Истина Јован Анђео ни у једном другом извору није забележен са достојанством севастократора. О њему, пре свега, на неколико места говори сам Јован Кантакузин, али му не придаје никакво достојанство.[214] С друге стране податке о Јовану Анђелу дају и неки документи из периода српске власти у Тесалији, али опет не помињу севастократорску титулу.[215] Ипак, као што смо видели, из хронолошких разлога, ми можемо само њему да припишемо промене у статусу села Завлантије, споменуте у повељи Стефана Душана од новембра 1348. године. Према томе можемо да закључимо да је Јован Анђео — извесно, кратко време — носио титулу севастократора, иако је то забележено само у једној Душановој повељи и остало у науци незапажено.[216]

Разуме се да је ово високо достојанство Јован Анђео могао да добије само од Јована VI Кантакузина, и то после његовог преузимања власти у Цариграду (фебруара 1347). Тада је нови цар доделио титулу деспота своме зету Нићифору, а достојанство севастократора шурацима Јовану и Манојлу Асенима.[217] Том приликом је тесалијски намесник Јован Анђео могао да прими титулу севастократора, што с обзиром на његове родбинске везе са Јованом Кантакузином и изванредне услуге које му је указао не може нарочито изненадити. Цар писац са великим симпатијама говори о Јовану Анђелу, поверљивом и оданом човеку, коме је 1343. године поверио управу над Тесалијом, облашћу која му је пришла у најтежим тренуцима. Већ сама та околност говори о великом поверењу које је Јован Кантакузин имао у свога рођака Јована Анђела. Чињеница да га Јован Кантакузин у својој историји не помиње као севастократора лако се објашњава: Јован Анђео је убрзо после тога умро, а све што Јован Кантакузин о њему говори у својој историји односи се на време пре његовог

---

[212] *Veis*, Σερ. καὶ βυζ. γράμματα, No 16.

[213] Cant. II, ed. Bonn. 318—320.

[214] Ibid. II, 167, 318—320; III, 31. Јован Кантакузин бираним речима говори о своме рођаку, уздижући његове врлине и способности.

[215] У повељи Стефана Душана манастиру Богородице у Ликусади (новембар 1348) наводи се црква св. Спаситеља код Трикале коју је подигао „покојни Анђео". Уп. *Соловјев—Мошин* бр. 20, 75—78. С друге стране Синиша Палеолог у повељи манастиру св. Ђорђа у Завлантији (август 1359) спомиње у Тесалији власт „мога ујака Анђела". Уп. Исто бр. 31, 81—82.

[216] То је један од резултата заједничке анализе тесалијских докумената XIV века на семинарима за постдипломце проф. Г. Острогорског.

[217] Cant. III, ed. Bonn. 33; *Ферјанчић*, Деспоти 76.

доласка на престо и према томе пре него што је Јован Анђео могао постати севастократор.

Сада морамо поново обратити пажњу на цариградски двор, где је и даље постојало севастократорско достојанство, мада га је, као што смо закључили, династија Палеолога стицајем околности некако потисла у други план, већ самим тим што се више није давало царевој браћи. Добар познавалац позно-византијске историје Ж. Верпо расправља о променама у хијерархији титула за време династије Палеолога, па каже да је строго вођено рачуна о координацији три елемента: титуле, функције и сродства са царем.[218] Узимајући у обзир чланове уже царске породице, морамо констатовати да после Константина, брата цара Михајла VIII Палеолога, сем једног изузетка не срећемо ниједног члана уже царске породице са титулом севастократора.

Веома је карактеристично да ово достојанство поново почиње да додељује Јован VI Кантакузин, настојећи да му поврати стари углед и значај. У сукобу са легитимним царем Јованом V Палеологом и у борбама око Једрена Матија Кантакузин је поред себе имао „Νικηφόρον σεβαστοκράτορα Καντακουζηνὸν τὸν θεῖον“, што свакако показује да је Нићифор, брат Јована VI Кантакузина имао титулу севастократора.[219] То је једини податак о севастократору Нићифору Кантакузину, тако да се не може рећи када је добио ово високо достојансгво. Ми верујемо да је он постао севастократор непосредно после уласка Јована Кантакузина у Цариград (фебруара 1347), када је нови цар пожурио да своје рођаке награди високим дворским титулама.

У томе часу давања високих титула Јован VI Кантакузин није могао да заобиђе своје шураке Јована и Манојла Асене којима је дао знаке севастократорског достојанства.[220] Међутим, као да је и сам Јован VI Кантакузин убрзо схватио да је титула севастократора изгубила некадашњи значај и углед, па је пожурио да својим шурацима, прво Манојлу а затим и Јовану, додели знаке вишег, деспотског достојанства.[221] Када се говори о севасто-

---

[218] *J. Verpeaux*, Hiérarchie et préseances sous les Paléologues, Travaux et mémoires I (1965) 430 који каже да су севастократорима постајали „fils, frère ou beau- frère d'empereur, voire parent par alliance".

[219] Cant. III, ed. Bonn. 242; *Papadopulos*, Genealogie No. 26.

[220] Cant. III, ed. Bonn. 33: Gregoras II, ed. Bonn. 797. Уп. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 17. *Ф. Успенский*, Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XV вв., ИРАИ 13 (1908) 10 сл., погрешно сматра да су Јован и Манојло Асени постали севастократори приликом проглашења Јована Кантакузина за цара (1342).

[221] *Ферјанчић*, Деспоти 46 сл. У документованој расправи о породици Асена *Успенский*, Асеневичи 7, сматра да је севастократор био и Андроник, таст Јована Кантакузина. При томе се позива на једно место Н. Григоре (I, ed. Bonn. 36) који хвали Андроникове политичке и војничке способности, па каже „καίτοι μεγάλων ἄξιος ὑπάρχων ἀξιωμάτων, σεβαστοκρατορικῶν δηλαδὴ καὶ μειζόνων“. Међутим, нама се чини да хуманиста XIV века сасвим уопштено говори о титулама које је према својим квалитетима могао да има Андроник Асен, али да то не значи да је он био севастократор. Пре свега,

краторима који се појављују у бурним догађајима краја прве половине XIV века мора се споменути Момчило, истакнути феудалац из родопске области који је играо важну улогу у једној етапи грађанског рата између Јована Кантакузина и царице мајке Ане Савојске. У почетку је Момчило био на страни Ане Савојске, па је 1344. године добио као награду титулу деспота.[222] У покушајима да преузме контролу над западном Тракијом Јован Кантакузин је родопског великаша привукао на своју страну, наградивши га, како сам каже, достојанством севастократора.[223] Ми смо већ расправљали о овом загонетном и тешко разумљивом податку, јер изгледа чудно да је сам Момчило пристао на овакво решење: титула севастократора била је нижа од деспотске коју је родопски великаш раније добио од противничке стране царице Ане Савојске.[224] С друге стране, то је једини забележен случај да је Јован Кантакузин пре заузимања Цариграда давао висока дворска достојанства, па зато сматрамо да податак о Момчиловој севастократорској титули треба примити са извесном резервом.

Већ смо напоменули да историја XIV века показује тенденцију потпуног деградирања севастократорске титуле, што илуструје и епизода о преговорима Јована V Палеолога са супарником Матијом Кантакузином. Према закључцима споразума Матијини синови су добили највише дворске титуле: старији Јован постао је деспот, а млађи Димитрије севастократор.[225] Очигледно да је Јован V Палеолог у условима споразума морао да учини извесне уступке своме старом противнику Матији Кантакузину, па је његовим синовима доделио високе дворске титуле. Старији Јован добио је достојанство деспота, које је још увек сачувало углед и значај, а млађи Димитрије севастократора, сасвим поти-

---

сам Јован Кантакузин не даје своме тасту никакву титулу. Cf. Cant. I. ed. Bonn. 474, II, 114; *Успенский*, Асеневичи 8 сл. Андроник Асен је наведен као сведок у уговору цара Андроника II Палеолога са Млечанима (октобра 1324) а и у уговору Андроника III Палеолога (новембар 1332) и у оба случаја нема спомена о титули севастократора. Cf. M. M. III, 104, 105—111. Из свега тога се види да Андроник Асен није имао севастократорско достојанство. Cf. *Papadopulos*, Genealogie No. 46; *Lemerle*, L'emirat d'Aydin 72. *Verpeaux*, Hiérarchie 434 наводи да је Андроник Асен био протовестијар.

[222] Cant. II, ed. Bonn. 432 sq.; *Ферјанчић*, Деспоти 45. Хроника у стиховима о делима Умур паше спомиње Момчила, али без икакве титуле. Cf. Le Destan d'Umur Pacha, par I, Melikoff-Sayar, Paris 1954, 101.

[223] Cant. II, ed. Bonn. 433. Уп. *С. Новаковић*, Струмска област и цар Стефан Душан, Глас САН 36 (1893) 30 сл.

[224] *Ферјанчић*, Деспоти 13, 46.

[225] Cant. III, ed. Bonn. 358; *G. Gerola*, L'effige del despota Giovanni Cantacuzeno, Byzantion 6 (1931) 383; *Zakythinos*, Despotat I, 117; *Ферјанчић*, Деспоти 110; *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације, ЗРВИ 9 (1966) 150. *V. Laurent*, Alliances et filiations des Cantacuzènes au XVe siècle, REB 9 (1951—2) 82, чак и не региструје Димитријеву севастократорску титулу. *Verpeaux*, Hiérarchie 430, наводи пример Димитрија Кантакузина као доказ да су у епоси Палеолога царски синови постајали севастократори. Међутим, Димитрије није био син владајућег цара, већ Матије Кантакузина који је овим споразумом са Јованом V Палеологом изгубио сваки политички углед.

снуто у други план у XIV веку. Није случајно да је Димитрије Кантакузин последњи севастократор за кога се зна да је ту високу титулу добио из цариградског двора.

У изворима XIV века појављују се још неке личности са титулом севастократора, само што није јасно када и од кога су је добили. Међу њима прво треба споменути севастократора Керсака, познатог из српских докумената. У повељи краља Стефана Душана охридском манастиру Периплепте (1345) спомиње се пре свега, „брат краљевства ми севастократор града Охрида", а затим се наводи село Радокали које је манастиру поклонио „прељубазни властелин краљевства ми севастократор Керсак".[226] Обично се сматра да је у повељи споменута само једна личност, у ствари севастократор града Охрида.[227] Међутим, нама се ипак чини да су у питању две личности: једна је севастократор града Охрида, кога Стефан Душан назива братом, а друга севастократор Керсак, кога српски краљ зове само својим властелином.

Полазећи од те претпоставке, оставићемо по страни именом непознатог севастократора Охрида, а позабавићемо се личношћу Керсака, чије је име искварен облик: од кир Исак српски писар је направио Керсак. М. Динић обраћа пажњу на запис из 1343. године који каже да је књига писана ἐν τῷ πρώτῳ ἔτῳ τῆς εἰς τὰ Βελλάγραδα εἰσελεύσεως τοῦ σεβαστοκράτωρος Σερβείας κῦρ Νικηφόρω τὸ 'Ισαακίω".[228] Полазећи од овог слабо примећеног записа, важног за хронологију српског освајања Берата, М. Динић сматра да је севастократор Нићифор Исак у ствари идентична личност са севастократором Керсаком, споменутим у Душановој повељи манастиру Перивлепти.[229] Ми верујемо у могућност такве идентификације, мада нам смета двоструки облик имена Нићифор Исак, сасвим необичан за средњовековну грчку ономастику.

Друго питање које се поставља код личности овог великаша је порекло његове севастократорске титуле. Б. Стричевић претпоставља да је Керсак добио титулу севастократора од Стефана Душана, доказујући тиме своју тезу да је Душан и пре крунисања за цара (априла 1346) давао високе дворске титуле.[230] Изгледа да је и М. Динић уверен у српско порекло Исакове севастократорске титуле.[231] Међутим, сматрамо да ове претпоставке нису

---

[226] *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права, Београд 1926, 127.

[227] *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византиских градова, ЗРВИ 4 (1956) 4 сл.

[228] *Sp. Lambros*, Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athes I, Cambridge 1895, No. 3750; *Динић*, За хронологију 4 сл.

[229] Исто 4. Аутор региструје и податке из дубровачких докумената о овој личности. Тако 25. маја 1344 у Дубровнику одлучују „de mittendo unum abbassanatorem Chiersacchio". *J. Ковачевић*, Средњовековна ношња 49 наводи натпис са једне охридске иконе који спомиње севастократора Исака Дуку; он сматра да је то у ствари Керсак.

[230] *Б. Стричевић*, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV в., Старинар 7—8 (1956—7) 120, n. 113.

[231] *Динић*, За хронологију 5 сл.; *Исти*, Реља Охмучевић, ЗРВИ 9 (1966) 108.

уверљиве. Исак или Керсак споменут је као севастократор у запису из 1343, а и у повељи манастира Перивлепте из 1345. године, што би значило да му је Стефан Душан као краљ доделио достојанство севастократора. Ми смо већ имали прилике да доказујемо да постоји јасна временска граница за појаву највиших византијских титула у средњовековној Србији: то је датум Душановог крунисања (16. априла 1346). Познавајући добро византијске државноправне обичаје, Стефан Душан није као краљ давао највише титула, на шта је имао право само цар. У изворима о томе нема података.[232] Према томе када се ради о Исаку (Керсаку) могуће је претпоставити само да је он титулу севастократора добио од византијског цара и да је са њоме прешао Стефану Душану.[233] Овај византијски феудалац, који је пребегао Стефану Душану, свакако да није био нарочито утицајна личност у Византијском царству, а ипак је имао високу титулу севастократора. То је још један доказ о деградирању титуле севастократора која се више не додељује члановима уже царске породице.

У бројним путовањима по Балканском Полуострву П. Миљуков је у цркви св. Спаса, у околини Корче, нашао натпис који каже да је храм подигнут „παρὰ τοῦ κτήτορος τοῦ πανιεροτάτου ἐπισκόπου κυρ(ιου) Νἰηφωνος αὐφθεντείοντος δὲ τοῦ 'Αμιραλάδος αὐταδέλφου πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος 'Ιωάννου καὶ πανυψιλοτάτου δεσπότου κυρ (ιου) Θεοδώρου“.[234] Издавач натписа погрешно тумачи његов смисао, сматрајући да је севастократор Јован у ствари цар Јован V Палеолог, а деспот Теодор, његов син Теодор I. Међутим, сасвим је неприхватљива претпоставка да се један византијски цар у натпису спомиње са титулом севастократора, тако да у личности севастократора Јована треба тражити неког великаша из југоисточне Албаније, о коме се иначе ништа не зна.[235]

У историји албанске феудалне породице Мусаки наводи се њен члан Андрија који је имао титулу севастократора. Шта више, описују се и његови поседи са центром у Берату.[236] Севастократор Андрија имао је сина Теодора и унука Андрију II који је, према наводима те историје, прво био севастократор, а затим

---

[232] *Ферјанчић*, Деспоти 157—159.

[233] У библиотеци светогорског манастира Дохијара чува се рукопис који спомиње севастократора Исака; можда је у питању наш Исак (Керсак). Cf. *Lambros*, Catalogue I, No. 2793. На једном светогорском рукопису из XIV века говори се о стиховима „εἰς τύμβον κυρᾶς Ἄννης σεβαστοκρατορίσσης“. Cf. Ibid. No. 3808, 4.

[234] *П. Милюков*, Християнские древности западной Македонии, ИРАИ 4 (1899) 75.

[235] *Th. Popa*, A propos de quelques inscriptions des églises de Notre Dame à Maligrad et de Ristoz à Mborje, Bulletin i univerzitetit shterëror te Tiranës 2 (1959) 262; *Ферјанчић*, Деспоти 88, n. 252.

[236] *C. Hopf*, Chroniques greco-romanes, Berlin 1873, 278 sq.; *Hopf*, Geschichte II, 42. Севастократор Андрија Мусаки држао је Томоницу, област Селенице, област Томорнице, Склепару, област Опари, област Девола, област Корче и Костур.

и деспот.[237] Погледали смо генеалошке таблице К. Хопфа који севастократора Андрију I Мусакија ставља у време око 1280. године, а његовог унука севастократора и деспота Андрију II у прву половину XIV века.[238] На жалост, ништа се не може рећи о хронологији и пореклу високих византијских титула које су имали неки чланови породице Мусаки.

Све што је речено о титули севастократора у Византији у периоду од краја XI до средине XIV века, дозвољава да се учине неки општији закључци о развитку ове институције. Установљено у првим данима владе цара Алексија I Комнина, достојанство севастократора добило је најистакнутије место међу дворским титулама, стављено је на чело лествице функција и титула. Свакако да је на то утицала и околност да је први севастократор био Исак Комнин, брат цара Алексија I. Углед и значај севастократорска титула је сачувала током XII века, како за време династије Комнина, тако и под њиховим наследницима Анђелима; додељивана је царевој браћи и синовима, а понекад и неким другим рођацима царске породице. Извесне измене унете су последњих година XII века, када је титула севастократора у неколико махова давана царским зетовима. Прва етапа у развитку титуле севастократора завршена је са катастрофом царства и падом Цариграда у крсташке руке 1204. године. Већ први догађаји у измењеним условима у тек формираном Никејском царству показују извесне знаке деградације севастократорског достојанства, јер се оно даје и неким крупним феудалцима који нису били сродници царске породице. Међутим, у својим каснијим поступцима никејски цареви као да желе да се врате некадашњим нормама у додељивању севастократорске титуле, по којима је она била искључива привилегија чланова царске породице, али то доба рехабилитације није дуго трајало. Већ под оснивачем нове династије Палеолога достојанство севастократора је поново потиснуто у други план да би у току владе Андроника II Палеолога потпуно изостало из круга титула резервисаних за чланове најуже царске породице.

---

[237] Ibid. 280 sq.; *Ферјанчић*, Деспоти 78.
[238] *Hopf*, Chroniques 532.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

LES SÉBASTOKRATORES À BYZANCE

Résumé

L'évolution du titre de sébastokratôr peut être suivie dans l'histoire byzantine au cours de la période s'étendant de la fin du XIe siècle jusqu'au milieu du XVe siècle. Établie dans les premiers jours du règne de l'empereur Alexis Ier Comnène (1081—1118), la dignité de sébastokratôr obtient la première place sur la liste hiérarchique des fonctions et des titres. Ceci est incontestablement dû à la circonstance que le premier sébastokratôr était Isaac, frere ainé d'Alexis Ier Comnène. Au cours du XIIe siècle cette haute dignité était conférée, en premier lieu, aux frères et aux fils de l'empereur et parfois aussi à quelques autres parents de la famille impériale. On remarque certains changements dans les dernières décennies du XIIIe siècle, lorsque le titre de sébastokratôr était attribué, à plusieurs reprises, aux gendres impériaux. La première étape dans l'évolution du titre de sébastokratôr se termine par la catastrophè de l'Empire et la conquête de Constantinople par les croisés (1204). Les premiers événements déjà, dans les conditions modifiées de l'Etat de Nicée à peine formé, montrent certains signes de dégradation du titre de sébastokratôr, car il est conféré aussi à certains grands seigneurs féodaux qui n'étaient pas en proche parenté avec la famille impériale. Dans leurs procédés ultérieurs, cependant, les empereurs de Nicée retournent aux anciens normes relatives à l'attribution du titre de sébastokratôr, selon lesquelles il était le privilège exclusif des membres de la famille impériale. Cette période de réhabilitation de la dignité de sébastokratôr ne dura pas longtemps. Sous le fondateur de la nouvelle dynastie des Paléologues, Michel VIII (1259—1282), déjà, le titre de sébastokratôr était graduellement refoulé à l'arrière-plan, de sorte qu-il n'était plus porté par les membres de la famille impériale au sens plus stricte. Les frères et les fils de l'empereur reçoievent maintenant plutôt la dignité de despote, tandis que le titre de sébastokratôr est réservé aux parents plus éloignés de la dynastie des Paléologues et même à certains souverains et seigneurs avoisinants. Les dernières données sur les sébastokrators datent du commencement de la seconde moitié du XIVe siècle.

Les sources byzantines offrent des données sur les sébastokrators suivants:

Alexis Ier Comnène (1081—1118): Isaac Comnène, Andronic Comnène, Isaac Comnène.

Jean II Comnène (1118—1143): Andronic Comnène, Isaac Comnène, Manuel Comnène.

Andronic Ier Comnène (1183—1185): Alexis Comnène (?)

Isaac II Ange (1185—1195): Constantin Ange, Alexis Ange, Jean Doukas

Alexis III Ange (1195—1203): Isaac Comnène, Stéphan Nemanjić.

Théodore Ier Lascaris (1208—1222): Sabbas Asidènos, Nicéphore Kontostéphanos, Georges Lascaris, Alexis Lascaris, Isaac Lascaris.

Jean III Vatatzès (1222—1254): Isaac Doukas.

Michel VIII Paléologue (1259—1282): Jean Paléologue, Constantin Paléologue, Constantin Tornikès, Jean Ier Ange.

Andronic II Paléologue (1282—1328): Constantin Ange, Théodore Ange, André Moussaki (?).

Andronic III Paléologue (1328—1341): Stéphanos Gabriélopoulos, Isaac (Kersaac), André Moussaki (?).

Jean VI Cantacuzène (1347—1354): Nicéphore Cantacuzène, Jean Asène, Manuel Asène, Jean Ange, Momtchilo (?).

Jean V Paléologue (1341—1391): Démétrios Cantacuzène.

БАРИША КРЕКИЋ

О РАТУ ДУБРОВНИКА И СРБИЈЕ 1327—1328.

У нашој историографији познато је више ратних сукоба између Дубровника и Србије у XIII и XIV веку. Сва навођења ових ратова, међутим, завршавају се са владавином краља Милутина и дубровачко-српским сукобом из 1317—1318. Изгледало би по томе да је после Милутина наступио период трајног мира у српско-дубровачким односима, само са повременим дипломатским споровима и потешкоћама у односима са српским феудалцима у близини Дубровника.[1] Колико нам је познато, једини наш аутор који је споменуо један доцнији рат, био је Милорад Медини. Он је тај ратни сукоб Дубровника са Србијом ставио у 1327—1328, али му нису били јасни његови мотиви.[2] Но и поред тога, треба му одати признање што је у основи тачно видео постојање овог сукоба.

Тешкоћу у утврђивању самог постојања овог рата, па онда и у сагледавању читавог комплекса проблема око њега, чини то што се у Хисторијском архиву у Дубровнику нису сачували записници са седница дубровачких већа од јула 1327. до септембра 1328. Треба, међутим, рећи да постоји један документ —

[1] Уп. само главне синтезе: *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 199—200; исти, Преглед дубровачке хисторије, у *М. Решетар*, Дубровачка нумизматика I, Сремски Карловци 1924, 7—8; *J. Тадић* у Historiji naroda Jugoslavije, I Загреб 1953, 636 („Samo za vlade kraljeva Uroša I i Milutina bilo je više puta oštrih sukoba između Srbije i Dubrovnika i provala srpske vojske na gradski teritorij. Za sve ostalo vrijeme Dubrovniku nije nikada zaprijetila opasnost da ga netko zauzme"). *И. Манкен*, Дубровачки патрицијат у XIV веку, I, Београд 1960, 5.

[2] *М. Медини*, Дубровник Гучетића, Београд 1953, 12: „Изненада је дошло до размирица с Урошем, које су се свршиле отвореним сукобом па онда ратом... Не можемо знати ни узрок рата ни његов развитак... Рат је, дакле, трајао око годину и по, а свршио се доста повољно за Дубровник јер се... види да је Урош надокнадио сву штету". Медини сматра да је „врло вјероватно да је у овом рату Дубровник био у савезу са баном босанским Стјепаном", и то на основу размене посланика лета 1327. Међутим, нисмо могли да нађемо никакве снажније потврде за такву претпоставку.

који ћемо ниже навести — који потиче из саме 1328. и који сасвим недвосмислено показује да је у току те године вођен рат између Дубровника и Србије. Погледајмо сада како је до таквог сукоба могло да дође.

Након смрти краља Милутина, ситуација у Србији била је веома нестабилна. Стеван Дечански, који је коначно успео да се учврсти на престолу, одржавао је са Дубровником везе, које су од самог почетка биле сатkane од елемената врло пријатељског карактера[3], али и од мањих или већих узајамних сукоба и несугласица. Свакако је најкрупнији од тих сукоба био онај из 1324. Дубровчани су, после Милутинове смрти, имали врло много неприлика у својој непосредној близини, где је породица Бранивојевића настојала да се осамостали између Србије и Босне. Истовремено краљ Стеван није могао да опрости дубровачким трговцима њихово присуство и пословање на територијама његовог ривала Владислава. Сукоб између краља и Дубровника заоштрио се почетком 1324. до те мере да су Дубровчани, притиснути тешкоћама, решили да се обрати за интервенцију свом заштитнику, млетачком дужду.

Крајем фебруара 1324. одлучено је у Дубровнику да се пошаље у Млетке посланство „pro bono statu et aumento nostre civitatis", а истовремено припремано је и једно посланство самом краљу Стевану. Значајно је да је упутства за ова посланства имала да састави једна иста комисија. Посланици су кренули на своје задатке вероватно тек почетком априла 1324[4], а у међувремену, 12. марта, дубровачки Сенат је једногласно — са изузетком кнеза-Млечанина — решио да се град Дубровник затвори за све странце, Млечане и Дубровчане, т. ј. да нико не сме слати било какву робу у Србију или према Леванту док Сенат друкчије не одлучи.[5] Млетачки кнез се није сложио са оваквом одлуком, јер је она погађала интересе Млечана и угрожавала млетачко становиште, врло упорно брањено, да Млечани не смеју бити третирани у Дубровнику као остали странци. Ипак, млетачка влада је подржала дубровачку забрану трговања са Србијом, али на такав начин да је избегла признавање права Дубровчанима да поступа-

[3] Када је, почетком 1323, Стеван Дечански намеравао да доведе себи за невесту Бланку, ћерку Филипа Тарентског, он је затражио од Дубровчана лађе које би је превезле из Апулије у Дубровник. Дубровчани су прихватили молбу српског краља, под условом да он сам сноси све трошкове. Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), Reformationes VII, 26; Monumenta ragusina — Reformationes (MR) I, Загреб 1879, 75. Истога дана Дубровчани су, на Стевановy молбу, одобрили да три њихове лађе превезу жито за њега из Апулије у Бар. Због овога они су морали да ставе ван снаге ранији пропис, из 1306, по коме Дубровчани нису смели ни својим ни туђим лађама да возе жито унутар Јадрана било где, сем у Дубровник или Млетке. Изузетак је направљен само „quantum in isto casu" али за остале случајеве пропис је остао у пуној снази. HAD, исто; MR I, 76.

[4] HAD, Ref. VII, 68, 69, 70, 72, 74, 74', 75'; MR I, 110—115.

[5] HAD, Ref. VII, 72'; MR I, 113.

ју са Млечанима као са странцима у Дубровнику и да им издају наређења.[6]

Крајем марта или почетком априла стигао је у Дубровник „Johannes de Caldarario", посланик луждев, упућен српском краљу. Дубровчани су му дали поклоне и пратњу, поверавајући му да ради „quicquid ei videbitur convenire pro bono civitatis nostre".[7] Није искључено да је Caldarario путовао у Србију заједно са поменутим дубровачким посланством, али у сваком случају ни једна ни друга мисија није донела очекиване резултате у погледу побољшања дубровачко-српских односа и решења постојећих спорова[8], а неприлике Дубровчана са Бранивојевићима настављале су се и повећавале.

Није стога чудо што су следеће године, 1325, Дубровчани уз помоћ Млечана обновили своју дипломатску акцију код српскога краља ради уклањања узрока трвења у узајамним односима. Вероватно је да су ова настојања добила посебан подстицај нападима војводе Војна, из Гацкога, на дубровачку територију, у августу 1325. Свакако, почетком октобра те године дубровачко Велико веће решило је великом већином гласова (96 : 11) да пошаље у Млетке посланике, који ће дужду изложити дубровачку жалбу „de enormis et illicitis extorsionibus et oblationibus nobis factis et perpetratis et que continue perpetrantur et fiunt per dominum regem Vrossium et gentem suam". Посланици су имали да замоле Млечане да забране својим поданицима да иду или шаљу своју робу у Котор и друге приморске области Србије. За узврат, ако то Млечани затраже, посланици су били овлаштени да пристану, да се Млечанима из Млетака у Дубровнику верује као самим Дубровчанима у цивилним споровима, али не и у кривичним.[9] Када се има у виду да су почетком XIV века Дубровчани, и поред млетачког притиска, били одбили да узимају у обзир као сведоке странце, укључујући и Млечане, у споровима против Дубровчана, може се закључити да је спремност на концесију, коју су изразили 1325, само одраз значаја који су Дубровчани придавали сређивању својих односа са Србијом и улози коју су Млечани притом могли да одиграју.[10]

[6] Млечани су своју одлуку формулисали: „Qualiter prohibitio fiet per Raguseos suis quod non vadant in Rassiam, talis fiet per nos nostris". Истовремено Млечани наређују Дубровчанима да не спречавају слање робе млетачких трговаца у Котор „saltem cum barchis non suis". *S. Ljubić*, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, I, Загреб 1868, 156, 162.

[7] HAD, Ref. VII, 75'; MR I, 116.

[8] *Јиречек*, н. д. I, 204, спомиње ове догађаје, али говори само о млетачкој мисији из 1325—1326, не наводећи дипломатску акцију из 1324.

[9] HAD, Ref. VIII, 14—14'; MR V, Загреб 1897, 181—182.

[10] Једна млетачка белешка из овог времена могла би се, можда, повезати са проблемом измене положаја Млечана-сведока у Дубровнику: „Capitula responsionis facte ad ambassatam Raguse et emendatio quorundam pravorum statutorum suorum". *Ljubić*, н. д. I, 162.

Двојица посланика, Маргарит Крусић и Јуније Ђурђевић кренули су у Млетке 11. новембра 1325. и остали су тамо све до марта 1326.[11] Са своје стране, млетачка влада је била ступила у додир са Стеваном Дечанским, који је био заинтересован да се нађе начин да млетачки трговци поново крену у Србију, али су Млечани одговорили „quod posito fine querelis Raguseorum poterimus melius et utilius providere".[12] По свој прилици крајем 1325. обновљена је забрана Млечанима да иду у Србију.[13] По неким млетачким белешкама изгледало би као да је краљ Стеван био послао своје посланство у Млетке[14], али судећи по другим подацима вероватнија је претпоставка да је он тамо послао само своја писма. Та писма проучили су у Млецима провизори и бивши кнежеви Дубровника и предложили потребне мере.[15] Млетачки став у односу на Србију био је врло одређен: они су одлучно стали на страну Дубровника, и — поред тога што су били већ наредили повлачење својих трговаца из те земље — похвалили су сада дубровачког кнеза и општину „de fidelitate sua", а краљу Стевану су поручили „quod non intendimus deserere Ragusam".[16]

[11] HAD, Ref. VIII, 14—14', 17; MR V, 181—182, 184. HAD, Diversa cancellariae VIII, 26'.

[12] *Ljubić*, н. д. I, 162, 167.

[13] Исто, 167.

[14] Исто, 163, 167: „domino regi Rassie scribatur negocio ambassate quam misit"; „regi Rascie scribatur super ambaxada per eum missa".

[15] Исто, 163, 167: „Provisores et comites Ragusii videant et examinent litteras regis Rassie et Catari".

[16] Исто. У вези с тим интересантно је упоредити мишљење *J. Resti*-а у „Chronica ragusina", Zagreb 1893, 117—118. По њему, Дубровчани су 1325. претрпели „tante crudelta ed estorsioni" од српског краља, посебно приликом напада који је извршио „bano Voino", да су морали да потраже млетачку помоћ, молећи Млечане да прекину трговину са Србијом, Притом, „ebbero li Ragusei l'occhio voltato a due fatti in questa proposizione. Desideravano effettivamente incommodar la Rassia, con farle mancar le mercanzie da Venezia e mostrar alli Rassiani con unione sincera corrispondersi le due repubbliche; ma anche volevano, che li mercanti veneziani non s'impadronissero totalmente del commercio della Rassia in assenza de 'Ragusei, facendo conto che li Veneziani, avendo soli tutto quel commercio, per non smezzarlo con li Ragusei, avrebbero anzi fomentato le dissensioni tra Orossio e la republica. Ma se li Ragusei pretesero veder tanto lontano, li Veneziani mostrarono non aver niente piu corta la vista, poiche proposero mille modi d'acquietar Orossio, ne mai vollero convenire rimover li mercanti veneti dal di lui paese.... accio si potessero prevaler li loro mercanti tanto piu nell' assenza de 'Ragusei". Кад су Дубровчани видели да им није успео план у Млецима, каже Рестић, пожурили су да и сами склопе мир са српским краљем. — Рестићева интерпретација дубровачких мотива можда има извесну дозу тачног, али мислимо да је прилично претерана. Дубровник је заиста био у врло тешкој ситуацији и повлачење млетачких трговаца из Србије несумњиво је у датом тренутку за Дубровчане било далеко више питање притиска на Србију, него спречавање млетачке конкуренције на том тржишту. Истина је да Млечани нису потпуно повукли своје трговце, али је у Србији остало и дубровачких трговаца (в. ниже), тако да се не може сматрати да је српско тржиште остало без Дубровчана, а широм отворено навали млетачких трговаца. Њих је, уосталом, у Србији ипак било релативно мало, у сваком случају далеко мање од Дубровчана.

По досадашњим схватањима у нашој историографији, дубровачко-српски спорови о којим је овде реч, били су коначно решени уговором у Дању између Дубровника и Србије, од 25. марта 1316, којим је краљ Стеван Дечански признао и потврдио права и привилегије дубровачких трговаца у Србији.[17] То, међутим, није био случај и оваква оцена уговора у Дању, као што ће се видети, неће моћи да опстане. Свега месец дана након уговора у Дању дубровачки документи јасно показују да је у граду постојала узнемиреност и страх од рата са српским краљем.[18] Истовремено, у Млецима је настављена акција за дипломатско посредовање у дубровачко-српским односима. 16. априла 1326. поново је изабран „Zaninus Calderarius, notarius curie" да иде као посланик српском краљу због питања Дубровника, пошто је он био за ту мисију посебно квалификован „eo quod alias fuit ad ipsum regem".[19] Калдарарио је одмах отпутовао из Млетака и већ 24. априла изложио дубровачком Великом већу млетачке планове и ставове, садржане у једном дуждевом писму упућеном Дубровчанима.

Ситуација је, очигледно, била напета и духови у Већу били су узбуђени. То се види по високом броју присутних (109) и по покушају једне групе да одложи разматрање читавог проблема. Тај покушај, међутим, пропао је (са 70 према 39 гласова) и онда се приступило расправи о дуждевом писму. У том писму дужд је најпре изнео историјат тешкоћа које су Срби стварали Дубровчанима. Дужд наводи како су Дубровчани стално морали да подносе „dampna, gravamina et molestationes indebitas" од стране Срба, и то све у мирно доба, како за владавине оца садашњег краља, тако и после његове смрти, мада је покојни краљ био склопио са Дубровчанима мир, посредовањем двојице млетачких посланика, Андрије Дандула и Петра Поланија. Посебне тешкоће прави краљ Дубровчанима у самој Србији, а прошлог августа (1325) краљев „baro et vexillifer Voynus" напао је са својим људима дубровачку територију без икаквог разлога и нанео велике штете људима и имовини Дубровчана. Због свега тога Калдарарио је имао да затражи од краља Стевана да нареди да се кроз шест месеци надокнаде штете нанете Дубровчанима и да убудуће слична насиља престану. Уколико краљ то не прихвати, „sciat pro certo quod dominatio ista non posset desserere dictos suos fideles de Ragusio", него ће им пружити пуну подршку, нарочито у очувању дубровачких права. Млечани томе врло поносно додају: „cum non sit dominium in mundo ... contra quod istud comune

[17] Уп. *Јиречек*, н. д. I, 204; *Медини*, н. д. 7.

[18] 24. априла 1326. донело је Велико веће одлуку о довозу вина у Дубровник „tempore guerre", чији почетак гласи: „Quod si quo tempore, quo(!) Deus avertat, per dominum regem Urosium vel gentem suam, fieret aliqua guerra, propter quam vinee Astaree seu pars earum vastarentur" ... *А. Соловјев — М. Петерковић*, Дубровачки закони и уредбе, Београд 1936, 46—47 (Liber omnium reformationum).

[19] *Ljubić*, н. д. I, 363.

non possit bene manutenere suos fideles et alios a gravamine". Ако српски краљ, дакле, одбије млетачке захтеве, Млечани и Дубровчани повући ће — након шест месеци чекања — кроз два месеца све своје трговце из Котора и других српских приморских области и обуставити сваки додир са тим крајевима.

Овај чврсти став Млечана у пружању подршке Дубровнику против Србије имао је, међутим, и своје наличје. Млечани су своју спремност да помогну Дубровник условили спремношћу Дубровчана да прихвате одређене млетачке захтеве, који су се тицали „de... modificationibus et correctionibus suorum statutorum et consuetudinum". Најкраће речено, Млечани су кроз три своја захтева ишли за тим да модификују правни положај Млечана у Дубровнику и права млетачког кнеза у том граду на такав начин да млетачки кнез добије што потпунију, ако не и потпуну, јурисдикцију када су у питању интереси самих Млечана, а да истовремено млетачким грађанима у Дубровнику буде обезбеђен што повољнији третман у важним и честим питањима наплате дугова од дубровачких дужника. Имајући у виду да су Дубровчани, како смо видели, само нешто раније били спремни да прихвате једино сведочанство Млечана у цивилним стварима, очигледно је да су ови нови млетачки захтеви ишли далеко изнад свега што су Дубровчани желели да прихвате и да су многима, ако не и већини, у Дубровнику морали изгледати веома претерани.

Међутим, Млечани се нису шалили. Они су јасно казали дубровачком Великом већу да ће Калдарарио поћи у Србију и преговарати са српским краљем у корист Дубровника само ако Дубровчани прихвате ове захтеве. Ако их одбију, посланик ће се вратити у Млетке, а сви наведени закључци и спремност Млетака да помогну Дубровник сматраће се „ac si superinde numquam aliquid captum foret".[20] Чињеница да су Млечани искористили овај сукоб Дубровника са Србијом да би Дубровчане тако драстично уценили својим захтевима, за које су поуздано знали да ће наићи на отпор, са своје стране показује, да је спор Дубровника са Србијом 1326. био оштрији и крупнији него што се обично мисли. То још јасније потврђује оно што се даље десило.

Једна група дубровачке властеле у Великом већу — вероватно она иста која је безуспешно била покушала да издејствује одгоду дебате о овом проблему — покушала је и да пружи отпор млетачким захтевима, али ни овај пут није била боље среће. На крају дебате са 79 гласова према 31 усвојен је закључак „de observando et adimplendo omnia que in dicta scripta continentur et de mictendo dictum notarium ad dominum regem Vrossium ad requirendum omnia que in dicta scripta continentur".[21] Прихватање млетачких услова са оваквим односом гласова не-

---

[20] HAD, Ref. VIII, 36—37 и одвојена цедуља, на којој погрешно стоји „ad f. 39—40".

[21] HAD, исто. Уп. *Медини*, н. д. 29.

сумњиво показује колика је била забринутост дубровачких већника за судбину свог града и колико су они озбиљно схватали претњу која је долазила са стране Србије у том моменту. Односи између Дубровника и Србије дакле, и поред уговора у Дању, месец дана доцније били су далеко од тога да буду добри. Напротив, они су били веома затегнути и неизвесни.

Новаз Калдарарио је, после гласања у дубровачком Великом већу, заиста отпутовао у Србију. Ту се састао са краљем Стеваном, преговарао са њим па се, средином јуна 1326, вратио у Дубровник. Дубровчани су искористили прилику да по њему пошаљу дужду писмо, којим га обавештавају најласкавијим изразима да „volumus unanimes" да се остваре све „conditiones, modificationes, correctiones et pacta" која је Калдарарио донео и саопштио. Мада су мало заобишли истину наглашавајући своју једнодушност, Дубровчани су и овим потврдили колико им је стало до млетачке помоћи. У наставку истог писма налази се и објашњење за то. Дубровчани ту хвале Калдараријa, који је „fide et sollicitudine" обавио задатке које му је дужд поверио „de quo digno potest merito commendari". На жалост, Калдараријеви преговори са краљем Стеваном нису донели никаквог плода. Дубровчани изричито подвлаче да је краљев одговор нотару био „dilatoria et frustatoria et non cogitat nobis aliquid satisfacere de hiis, que nobis tenetur" и што је Калдарарио од њега тражио. Стога Дубровчани понизно моле дужда да предузме оно што је предвидео против Србије, „alia a suis (sc. Стевана) nefandis cogitacionibus et operibus nullatenus evadere possemus".[22]

Јасно је, дакле, да је три месеца после Дања, ситуација у дубровачко-српским односима још увек била веома лоша. Не само то, него су се Дубровчани бојали и горих догађаја. Истина, они су се некако у ово време, у савезу са босанским баном Стјепаном II, ослободили опасности од стране Бранивојевића у свом непосредном суседству[23], али је остала, па можда чак и расла, опасност од стране централне власти у Србији, опасност која је била далеко већа јер је могла да погоди мноштво дубровачких трговаца у тој земљи и њихове крупне интересе, од чега би страдали интереси читаве дубровачке општине. Стога није чудо што Дубровчани нису мировали, него су настављали акције за очување својих позиција, како у самом Дубровнику тако и у Млецима.

Млечани су, изгледа, били вољнији да дају велика обећања него да их брзо и ефикасно испуњавају. У априлу 1327, дакле десет месеци након преговора Калдараријa са Србима и читаву годину дана након дубровачког прихватања млетачких услова

---

[22] *Ljubić*, н. д. I, 363—364. V. и *S. Ljubić*, Ob odnošajih dubrovačke sa mletačkom republikom tja do g. 1358, RAD JAZU V, 1868, 102.

[23] *Јиречек*, н. д. I, 204; *В. Трпковић*, Бранивојевићи, Историски гласник, 3—4, 1960, 55—84; *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 89—90.

за помоћ против Срба, Дубровчани су још увек морали да шаљу посланства у Млетке и да моле да се млетачки трговци повуку из Србије. Истини за вољу треба рећи да је у Србији још увек било и самих дубровачких трговаца, тако да је Велико веће одлучило да их опозове и да обустави сву трговину са том земљом. Ове мере из априла 1327. донете су због „novitatem mercatoribus nostris illatam per dominum regem Slauonie". У чему је била та „novitas" није нам познато, али ситуација је била очигледно крајње затегнута. О томе како се озбиљно у Дубровнику гледало на ствари сведочи и то што је у Великом већу тако тешка одлука као што је повлачење трговаца из Србије донета са 94 против свега 15 гласова.[24]

Ускоро за овим мора да је започео отворени рат између Дубровника и Србије. Немамо, додуше, директних индикација када је то било, али на основу малочас наведених дубровачких одлука изгледа нам да је логично да се претпостави да је оружани сукоб морао уследити доста брзо, касно на пролеће или почетком лета 1327. Један которски документ од 26. септембра 1327. могао би донекле да потврди овакво мишљење. Наиме. „Thomas de Bugon" у име своје и својих другова „duanariorum mercatorum domini nostri regis" поднео је био тужбу против Дубровчана. Цариници су били послали на лађама извесну количину соли, „et quedam ligna siue galee Ragusii armate predictas barcas oneratas sale manu violenta ceperint". Которска општина је онда била затражила од Дубровчана да одустану од таквих акција, да повуку своје галије и да надокнаде штету цариницима, који су је били проценили на 14.000 перпера. Међутим, „Ragusini non intendentes nedum eisdem concivibus nostris satisfacere, verum nobis ad propositum respondere non curarunt". Стога сада которска општина досуђује цариницима право репресалија над добрима Дубровчана „ubique per Sclauoniam et districtum regni Rasie" до висине накнаде штете.[25] Када се имају у виду сви догађаји и процедуре набројене у овом документу мислимо да се може узети да се почетни сукоб између которских и дубровачких бродова одиграо почетком лета, а читав поступак Дубровчана свакако указује на отворено непријатељски став према Котору што би се могло узети као знак да се све то одвијало у оквиру рата који је већ започео између Дубровника и Србије.

Ако, ипак, не можемо бити сасвим сигурни да је рат започео крајем пролећа или почетком лета 1327, можемо бити апсолутно сигурни да је увелико био у току пролећа следеће, 1328. О томе нам недвосмислено сведочи један документ од 7. јуна 1328, сачуван у серији Diversa notariae Хисторијског архива у Дубровнику. У њему је забележено како је тог дана дошао пред дубровачки суд „Desmanus filius quondam Jure de Sibenico"

---

[24] HAD, Ref. VIII, 87', 88—88'; MR V, 237, 238.
[25] *A. Mayer*, Kotorski spomenici, I, Zagreb 1951, 145—146.

и тужио се да је „de mense madii proxime preteriti" својом лађом возио со за Драч, па га је олуја ухватила близу Дубровника и морао се склонити „in quondam locum qui dicitur Vallis de Nuce". Ту су му две оружане дубровачке лађе конфисковале брод и послале га у Дубровник, где је задржан. Дежман је тражио од дубровачког суда враћање брода и одштету. Међутим, дубровачки кнез и судије су одбили Шибенчанинов захтев. Образлажући ово одбијање они су навели „quod non solum in partibus Dalmacie et Sclauonie situr (sic!), set eciam in remotioribus et longuiquioribus et regionibus scire potest(?), qualiter per(!) multis et magnis dampnis, iniuriis et offensionibus reallibus et personalibus, que et quas dominus rex Raxie et sue gentes intullerunt comuni Ragusii, *guerra est inter ipsum comune et homines ipsius comunis et dictum dominum regem;* adeo eciam quod dominus dux Veneciarum, intendens ad conservationem ipsorum comunis et hominum de Ragusio iam diu revocavit suos fidelles de terris et regno regis predicti, inhibens eis sub magnis et asperis penis ne ad partes dicti regni accedant cum personis vel rebus aliquibus." Сличну забрану донели су Дубровчани за своје људе. Они сносе велике напоре, опасности и трошкове, „expectantes quod dictus rex se conformet ad faciendum eis debitam satisfactionem de dictis iniuriis, offensionibus atque dampnis, quod placere debit cuilibet recte et secundum Deum et iustitiam intuenti, et maxime illis qui sunt sub fidelitate dominii Veneciarum, qui deberent ab ipso domino duce exemplum assumere". Дубровчани подвлаче да они нису против Шибеника, али су брод Дежманов задржали да не би истоварио робу у подручју које припада српскоме краљу; међутим, спремни су да му пруже сваку помоћ и савет.[26]

Овај документ је од првоpазредног значаја за питање постојања рата између Дубровника и Србије 1328. Његов текст је толико јасан да није потребан никакав коментар. Међутим, управо због важности овог документа треба се укратко осврнути на проблем његовог датирања. Овај текст се, наиме, налази на једном истргнутом фолију (268—268') у петој свесци поменуте серије Diversa notariae. Та свеска, иначе, садржи најпре документе из 1324—1330, затим један кватернион аката из 1328—1329, од којих су многи без датума а за неке може да се утврди да хронолошки не припадају тим годинама. Срећом, наш документ носи врло изричит запис да је „actum Ragusii, in cancellaria comunis, sub anno domini millesimo trecentesimo vigesimo octavo, indictione undecima, die VII intrante mense junii". Према томе, не може бити никакве сумње да се заиста ради о дубровачко-српском рату који је био у току маја—јуна 1328. Формулације самог документа, међутим, дозвољавају да се закључи, да је рат трајао већ дуже времена. Подвлачење да свак, чак и у удаљеним крајевима, може да зна о том рату, затим наглашавање да је дужд „iam diu"

[26] HAD, Diversa notariae V, 268—268'.

повукао своје трговце из Србије, итд. — мада, можда, условљено моменталним интересима Дубровчана у односу на Дежмана — ипак указује на једно стање које траје већ дуже времена.

Један други документ, из децембра 1328, када је рат — како ћемо видети, био већ завршен — могао би, такође, указивати на дуготрајност рата, мада је формулација овог документа доста збуњујућа. Наиме, Bisti de Primutis је својевремено био учињен дубровачким грађанином па је морао да купи посед у Дубровнику у вредности од 500 перпера и то у року од године дана по добијању дубровачког грађанства. Међутим, Бисти није могао да дође у Дубровник о року „propter guerram que fuit iam sunt duo anni vel circa inter dominum regem Raxie et nos", па му је дозвољено да имање купи до Светог Влаха 1328.[27] По тексту овог акта изгледало би да се ради о дубровачко-српском рату који се водио и завршио пре око две године, дакле крајем 1326. а такав рат нам није познат. Међутим, можда се текст сме интерпретирати тако да се ради о немогућности Бистија да дође у Дубровник због рата између Дубровника и Србије који је започео пре отприлике две године. Имајући у виду да је овај документ забележен када је рат већ био завршен, сасвим је могуће да је писар забележио „duo anni vel circa" за рат који је започео пре нешто мање од две године, рецимо априла или маја 1327, а не децембра 1326. Очигледно је, наиме, из саме формулације да писар није био сигуран у сопствену хронологију. У том случају имали бисмо још једну индикацију да је рат трајао — као што то и Медини нагађа — око једне и по године.

Оштрина дубровачко-српског сукоба била је толика да су се њени одрази осетили и у односима Дубровника за Задром. Спор између два приморска града настао је око тога да ли Задрани, млетачки поданици, имају права да одржавају везе са Србијом у време када Млечани, господари Задра и заштитници Дубровника, помажу своје штићенике Дубровчане да одбију притисак те исте Србије. Два документа о томе, датована један месеца августа, вероватно 1328, а други мало доцније, показују да су Дубровчани спречавали трговину Задрана са Котором и преко њега са Србијом, због чега су се Задрани били обратили млетачкој влади, па је дужд наредио Дубровчанима да дозволе Задранима да слободно возе из Котора своју робу коју већ тамо имају.[28] Средином новембра 1328. ово уждево наређење стигло је у Дубровник па су Дубровчани решили да Задранима врате одузету робу а да своје посланике, које су управо припремали за Задар и Млетке, пошаљу директно у Млетке.[29]

У међувремену, између Дубровника и Србије дошло је до склапања мира. То се десило, највероватније, почетком јесени

[27] HAD, Ref. IX, 10; MR II, 321. Бисти је био изабран за дубровачког грађанина још 30. децембра 1326. В. *Манкен*, н. д. I, 91.
[28] HAD, Div. not. V, 272.
[29] HAD, Ref. IX, 6', 8; MR II, 319—321.

1328. Већ 18. октобра те године дубровачко Мало веће решило је да подели оштећенима „animalia que reddita sunt nobis per gentem domini regis, et que nobis ablata fuerunt per gentes domini regis", при чему се не сме мешати „dampnum districtus Raugii cum dampno illato in Punta de Stagno".[30] Овај податак свакако указује на нормализацију односа између Дубровника и Србије, а још јасније то показују вести из почетка децембра исте године. 3. децембра дубровачко Велико веће одлучило је (и то са 77 : 3 гласа) да се „tributum domini regis" за протекле две године не задржи као накнада за штете које су на Пељешцу нанете Дубровчанима, него да се исплати краљевом посланику Bisti de Primutis.[31] Чињеница да се ради о задржаном трибуту за две године несумњиво може да буде, такође, индикација о дужини трајања сукоба. Што се самог Бистија тиче, већ смо поменули да је он следећег дана добио одгоду куповине имања у Дубровнику до Светог Влаха 1328, након чега је 6. децембра положио заклетву као грађанин.[32] Најзад, 8. децембра Велико веће је поништило све пријаве и поступке предузете против Дубровчана који су били отишли у Србију или пословали са њом, супротно забранама донетим у Дубровнику.[33]

Мир је, дакле, у последњој четвртини 1328. био већ склопљен између Дубровника и Србије. Какви су били услови тог мира, није нам познато. Можемо само да претпоставимо да је он обновио и гарантовао право дубровачких трговаца да послују у Србији, као што можемо да претпоставимо и то да су Млечани одиграли извесну улогу у измирењу двеју зараћених страна.[34] Но без обзира на наше непознавање ових детаља, оно што је основно и најзначајније довољно је јасно и поуздано: између Дубровника и Србије вођен је један рат, по свој прилици од касног пролећа 1327. до ране јесени 1328, рат који је досада остао — са изузетком кратке белешке код Мединија — потпуно незапажен у нашој историографији, а који треба додати одраније утврђеном низу дубровачко-српских сукоба у XIII и XIV веку.

---

[30] MR V, 250.

[31] MR V, 254.

[32] Исто.

[33] MR V, 255.

[34] Постоји једна млетачка белешка из 1328, која гласи: „Respondeatur ambasatori nostro qui est Raguse, quod intellectis literissnis et regis, mandamus eis quod si videretur ei, comiti et comuni Raguse, ipsum debere ire ad regem, quod ire debeat". Ово би могло да указује на посредовање неког млетачког посланика између Дубровника и Србије — што не би било изненађујуће с обзиром на уобичајену праксу — али индикација је и хронолошки и садржајно недовољно прецизна за поузданије закључке. *Ljubić*, Listine I, 163

BARIŠA KREKIĆ

LA GUERRE ENTRE DUBROVNIK ET LA SERBIE EN 1327—1328.

Résumé

L'historiographie yougoslave connaissait déjà plusieures guerres entre Dubrovnik et la Serbie au XIIIe et XIVe siècles, mais on pensait toujours que la dernière de ces guerres était celle de 1317—1318, lors du règne du roi Milutin en Serbie. Un seul historien, dans une brève remarque, avait indiqué, assez vaguement, d'ailleurs, l'existence d'une guerre entre Dubrovnik et la Serbie en 1327—1328 (M. Medini, Dubrovnik Gučetića, Beograd 1953, p. 12). Une meilleure connaissance de cette guerre était difficile parce que les comptes-rendus des séances des conseils gouvernementaux ragusains manquent exactement pour cette époque.

L'auteur de cet article — sur la base d'un document tiré des Archives historiques de Dubrovnik — montre qu'une guerre a effectivement eu lieu entre Dubrovnik et la Serbie et qu'elle était en cours, sans aucun doute possible, en mai-juin 1328. S'appuyant, d'autre part, sur plusieurs autres documents des Archives de Dubrovnik et de l'Archivio di Stato de Venise, l'auteur émet l'opinion que la guerre avait commencé, probablement, tard dans le printemps 1327 et avait terminé au comencement d'automne 1328. Enfin, l'auteur tâche aussi d'expliquer comment l'évolution précédente des relations entre Dubrovnik et la Serbie a pû provoquer ce conflit de 1327—1328, conflit qui devra désormais être ajouté à la liste des guerres entre les deux États balkaniques.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

GEORG OSTROGORSKY

DAS CHRYSOBULL DES DESPOTEN JOHANNES ORSINI FÜR DAS KLOSTER VON LYKUSADA

Die Urkunde, die uns hier beschäftigen soll, ist nur in Bruchstücken erhalten. Sie wurde vor mehr als hundert Jahren von Léon Heuzey in den Meteoren entdeckt.[1] Ihre Veröffentlichung verdankt die Wissenschaft Nikos Bees, dem unermüdlichen Erforscher der Handschriften und Urkunden der Meteoren-Klöster.[2] Der aus einer Anzahl von Fragmenten zusammengesetzte Text hat auch sonst stark gelitten. Das Stück wurde von den Mönchen Schonungs halber auf eine andere Urkunde (das bekannte ὁρκωμοτικὸν γράμμα des Michael Gabrielopulos für die Archonten der Stadt Phanarion) aufgeklebt, dadurch aber nur noch weiter ruiniert. Das Datum fehlt gänzlich; die Unterschrift ist nur zum Teil erhalten, ihr Ende lautet: ἄγγελος ὁ δούκας †.

Es handelt sich um ein Chrysobull für das thessalische Kloster der Mutter Gottes Eleusa, das sich im Dorfe Lykusada, unweit vom Kastron Phanarion, befand. Das Kloster der Eleusa von Lykusada war eine Stistung der Gattin des Sebastokrators Johannes' I. von Thessalien († 1289) und ist also in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts errichtet worden. Es verfiel im 18. Jahrhundert, wonach seine Urkunden in den Besitz der Meteoren-Klöster gelangten, darunter auch Chrysobulle Andronikos' II., Andronikos' III. und Stefan Dušans.

Wie ist nun unser Chrysobull in die Reihe dieser Herrscherurkunden einzuordnen? Wann ist es entstanden und wer ist sein Aussteller? Das sind die Fragen, die dieser Aufsatz lösen möchte.

Zum Problem des Ausstellers unserer Urkunde stellte schon Heuzey einige durchaus beachtenswerte Erwägungen an. Er wies

---

[1] *L. Heuzey,* Excursion dans la Thessalie turque en 1858 (Coll. de l'Inst. Neo-Héll. de l'Université de Paris, fasc. 5), Paris 1927, 182 f.

[2] *Nikos A. Bees,* Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie), Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, t. III (Collection de l'Inst. français d'Ahtènes, 94), Athènes 1957, 479—486.

zunächst darauf hin, dass der Aussteller der Urkunde eingangs in hochtrabenden Ausdrücken von dem Beistand spricht, den ihm die Eleusa bei der Inbesitznahme seines Erbes zuteil werden liess, und folgerte daraus, dass es sich um einen Herrscher handle, der nicht ohne Kampf zur Ausübung seiner Herrschaftsrechte in Thessalien gelangt war. Vor allem hob aber Heuzey hervor, dass der Aussteller der Urkunde nach Bestätigung der älteren Besitzrechte der Lykusada ihr seinerseits ein Dorf bei Phanarion wie auch ein Kloster in der Gegend von Arta verleiht (Frg. 8 nach der Ausgabe von Bees). Daraus zog er den Schluss, dass die Urkunde einem Herrscher von Epiros angehöre, und gab der Ansicht Ausdruck, dass es sich um den Despoten Nikephoros II. handle.

Dagegen stellte Bees die These auf, dass die Urkunde ein Chrysobull des Kaisers Andronikos III. darstelle und aus der Zeit nach der Wiederherstellung der byzantinischen Herrschaft in Thessalien und Epiros stamme. Die Unterschrift habe, gleich der Unterschrift Andronikos' II. auf dem Chrysobull von 1289 für dasselbe Kloster, die vier kaiserlichen Namen Doukas Angelos Komnenos und Palailogos enthalten, von denen aber nur Angelos und Dukas erhalten seien. Nun steht aber fest, dass Andronikos II., wie F. Dölger wiederholt hervorgehoben hat, zwar zunächst (spätestens bis Februar 1314), ebenso wie vorher Michael VIII., mit sämtlichen kaiserlichen Namen zu signieren pflegte, dass er aber in der Folgezeit (spätestens seit Januar 1316) davon Abstand nahm und nunmehr sowohl er selbst als auch sämtliche weitere Palaiologenkaiser ihre Chrysobulle lediglich mit dem Familiennamen ὁ Παλαιολόγος unterfertigten.[3] In den Unterschriften Andronikos' III. kommen also die Namen Angelos und Dukas niemals vor. So wies denn Dölger in einer bibliographischen Notiz über die Abhandlung von Bees darauf hin, dass die Zuweisung unseres Chrysobulls an Andronikos III. aus dem angeführten Grund unmöglich ist.[4]

Nach Dölger »handelt es sich vielmehr um den Despoten Nikephoros II. Dukas Angelos von Epeiros, der in den Jahren 1356—1358 Thessalien und Epeiros unter seiner Herrschaft vereinigt, wie Heuzey schon richtig vermutete«. Vor dem erhaltenen Fragment der Unterschrift wäre demnach zu ergänzen: Νικηφόρος. Indes schliesst Dölger seine Notiz mit einem Hinweis auf die abweichende Ansicht von M. Laskaris, der ihm brieflich mitteilte, dass es sich seiner Meinung nach »vielmehr um den Despoten Johannes Orsini, den Vater des Nikephoros (1323—1335), handelt, der ebenfalls für einige Monate (1332) Thessalien besetzt hatte«.[5] So haben wir zwei Ansichten zweier hervorragender Kenner vor uns, die zunächst beide plausibel erscheinen und allenfalls eine nähere Prüfung verdienen.[6]

---

[3] Vgl. *F. Dölger*, B. Z. 34 (1934) 126, Anm. 1; 35 (1935) 258, 505 und sonst.
[4] *Dölger*, B. Z. 51 (1958) 432.
[5] Ibid. 433.
[6] Ganz abwegig sind dagegen die Angaben in dem auf unsere Urkunde bezüglichen Regest der Kaiserurkunden Nr. 2883, über das hier, wenn auch

Sie bieten auch in der Tat, wie vorweg bemerkt sei, die beiden einzigen erwägenswerten Lösungsmöglichkeiten.

Zur Unterschrift des Ausstellers unserer Urkunde ist ergänzend noch folgendes zu bemerken. Eine Ergäzung von ὁ Παλαιολόγος, bzw. Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος am Schluss des uns überlieferten Fragments der Unterschrift kommt gar nicht in Frage, da offensichtlich ist, dass lediglich der Anfang der Unterschrift fehlt, ihr Ende dagegen vollständig erhalten ist. Das Kreuzzeichen am Schluss zeigt das in unmissverständlicher Weise, ebenso übrigens wie der Artikel vor Δούκας, der auch deutlich erkennen lässt, dass Dukas der eigentliche Kaisername war, den sich der Aussteller der Urkunde beilegte. Das alles besagt, dass der Ausssteler unseres Chrysobulls nicht unter den Kaisern von Byzanz, sondern, wie das Heuzey und Dölger einerseits und Laskaris andererseits taten, unter den Herrschern von Epiros zu suchen ist.[8]

Dies umso mehr, als der Text unserer Urkunde sprachliche und syntaktische Rauhheiten und orthographische Fehler enthält, wie sie in Urkunden der Herrscher von Epiros Gang und Gäbe, in Chrysobullen byzantinischer Kaiser dagegen völlig unmöglich sind. Auch die Verstösse gegen die byzantinischen diplomatischen Regeln, die man in unserem Stück antrifft, wären in einer aus der kaiserlichen

ungerne, einige Worte eingeschaltet werden müssen. Dieses Regest, das in völligem Widerspruch zu Dölgers soeben zitierter Ansicht steht und gewiss nicht ihm zur Last zu legen ist (vgl. schon meine Bemerkungen in ZRVI 10 [1967] 66, A. 14, wie auch die Bemerkungen von B. Ferjančić, ebenda 251 ff.), setzt sich aus einer Reihe von schwer begreiflichen Missverständnissen und Irrtümern zusammen. Unsere Urkunde wird hier als spätere Kopie eines Chrysobulls des Kaisers Andronikos III. präsentiert (Ansatz: „ca. 1336"); das letzte Bruchstück (Frg. 8 nach der Ausgabe von Bees) scheine aber, so heisst es weiter (unter Berufung auf die bei Dölger angeführte Mitteilung von Laskaris), aus einer Urkunde des Despoten Johannes Orsini zu stammen, und zwar soll „der Kopist" disen „Abschnitt" dem Chrysobull Andronikos' III, hinzugefügt haben, „um die Gerechtsame des Klosters an einer Stelle zu vereinigen". All diese Mutmassungen sind völlig müssig, da aus den Angaben von Heuzey und von Bees klar zu ersehen ist, dass es sich nicht um eine Kopie, sondern um ein Original handelt. Auf die Behauptung, dass unsere Urkunde ein Chrysobull des Andronikos III. darstelle, ihr letztes Fragment aber aus einer Urkunde des Johannes Orsini stamme, folgt dann überaschenderweise die — aus Dölgers Notiz mechanisch übernommene — Vermutung, die unvollständig erhaltene „in roter Tinte gefertigte Despotenunterschrift" (auf einer späteren Kopie?!) sei zu ergänzen durch Νικηφόρος ... Am Schluss steht noch zu lesen, dass „die Zuweisung an Andronikos II. durch N. A. Bees nicht richting sein dürfte" (während doch Bees die Urkunde keineswegs Andronikos II., sondern, ebenso wie der Verfasser dieses Regests selbst, Andronikos III. zugewiesen hatte) und dass auch die Zuweisung an Nikephoros II. durch Heuzey (Dölgers gleichlautende Ansicht bleibt unerwähnt) „nach dem oben gesagten" nicht richtig sein könne.

[7] In den Unterschriften Michaels VIII. und Andronisos' II., welche sämtliche Kaisernamen anführen, stehen diese stets in dieser Reihenfolge: Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

[8] An die lokalen Herrscher Thessaliens brauchen wir schon deshalb nicht zu denken, weil ja der Aussteller unserer Urkunde der Lykusada ein Kloster im Gebiet von Arta schenkt.

Kanzlei hervorgegangenen Urkunde undenkbar. So z. B. die in einem auch sonst höchst unbeholfenen Satz im instrumentalen Dativ stehende Formel τῷ νῦν παρόντι χρυσοβούλλῳ λόγῳ τῆς βασιλείας μου[9] (an Stelle des üblichen τῇ ἰσχύι καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου). Dass unsere Urkunde sich für ein Chrysobull ausgibt, widerspricht gewiss nicht der Annahme ihrer epirotischen Herkunft. Die Herrscher von Epiros nahmen sich öfter das Recht, Chrysobulle zu erlassen[10], und u. a. ist uns auch ein Chrysobull des Despoten Johannes Orsini aus dem Jahre 1330 bekannt (s. nachstehend). Die Anwendung der Formel ἡ βασιλεία μου in einer Despotenurkunde entspricht, wie heute kaum noch betont zu werden braucht, durchaus den Gepflogenheiten.

So spricht vieles für und nichts gegen die Annahme, dass unser Chrysobull von einem epirotischen Herrscher herrühre. Kommen wir zurück auf die von Heuzey und von Dölger vorgeschlagene Zuweisung an den Despoten Nikephoros II. und die von Laskaris befürwortete Zuweisung an den Despoten Johannes Orsini, den Vater des Nikephoros. Schliessen wir uns der Ansicht von Laskaris an, so wäre unsere Urkunde in das Jahr 1332 zu datieren, in welchem Johannes Orsini vorübergehend einen Teil Thessaliens besetzte, entscheiden wir uns für die Ansicht von Heuzey und Dölger, so wäre sie in die Zeit von 1356—1358 zu setzen, als Nikephoros II. Thessalien und Epiros unter seiner Macht vereinigte.

Um zu einer sicheren Entscheidung zu gelangen, gibt es nur einen Weg. Wir müssen die Angaben unseres Chrysobulls mit denen der sonstigen Privilegurkunden des Lykusada-Klosters vergleichen und so unser Stück zeitlich in die Reihe seiner Schwesterstücke einordnen. Diese Reihe ist kurz, ermöglicht aber, wie wir sehen werden, eine eindeutige Lösung unseres Problems.

Die älteste für das Kloster Eleusa von Lykusada erlassene Urkunde, die wir kennen, ist das Chrysobull Kaiser Andronikos' II. vom März 1289.[11] Es entstand auf Ansuchen der Stifterin des Klosters, der Witwe des berühmten Sebastokrators Johannes I. von Thessalien. Nach dem Tode ihres Gatten wandte sich nämlich die nunmehrige Nonne Hypomone an Andronikos II. mit der Bitte, die Besitzrechte des Klosters durch ein Chrysobull zu bestätigen. In heller Freude über die durch dieses Ansuchen bekundete Anerkennung seiner Herrschaftsrechte, welcher die lange rhetorische Arenga

[9] *Bees*, a. a. O. 486 (Frg. 8). Wie Bees anmerkt, ist λόγῳ mit roter Tinte geschrieben. Auch zu Frg. 6 notiert Bees (a. a. O. 485) Spuren in rot geschriebener Buchstaben. Zweifellos handelt es sich auch hier um das Rotwort λόγος. Ob dieses Rotwort in unserem Chrysobull, wie es die Regel vorscrieb, auch noch an einer dritten Stelle vorkam, ist aus den verfügbaren Angaben nicht zu ersehen.

[10] Vgl. etwa die Liste der Urkunden epirotischer Herrscher bei *P. Lemerle*, Trois actes du despote d'Epire Michel II concernant Corfou, Προσφορὰ εἰς Στ. Π. Κυριακίδην (1953) 407 ff.

[11] MM V, 253—256. Vgl. *Dölger*, Reg. 2131.

schwungvollen Ausdruck gibt[12], erteilt Kaiser Andronikos II. dem Kloster durch sein Chrysobull die erbetene feierliche Bestätigung. Die Liste der Güter, welche die Stifterin ihrem Klostei zugeeingnet hatte — sie hebt mit dem Dorfe Lykusada an, in dem sich das Kloster befand — ist sehr stattlich, die Besitzungen erstrecken sich über einen grossen Teil Thessalien und sind in seinem nordwestlichen Gebiet besonders zahlreich.

Über den unmittelbaren Zweck hinaus, der uns hier beschäftigt, sind die Angaben dieser Urkunde, wie beiläufig bemerkt sei, in mehrfacher Hinsicht wichtig. Sie zeigen, dass nach dem Tode des Sebastokrators Johannes' I., des hartnäckigen Widersachers des byzantinischen Kaiserreiches und seiner Restaurationsbestrebungen, die Hoheitsrechte des byzantinischen Basileus in Thessalien eine Festigung erfuhren und dass die Witwe des Sebastokrators selbst sie bereitwillig anerkannte. Sie zeigen ferner, dass der Sebastokrator Johannes I. nicht, wie gewöhnlich angenommen wird, erst 1296, sondern vielmehr spätestens Anfang 1289 starb.[13]

In Bestätigung des Chrysobulls seines Grossvaters verlieh dann Andronikos III. (1328—1341) dem Lykusada-Kloster ein Chrysobull.[14] Dieses nur in einer Kopie erhaltene Chysobull ist unediert, und auch sein Datum ist unbekannt, da die Kopie, wie dem diesbezüglichen Regest der Kaiserurkunden zu entnehmen ist, den Raum für die Eintragung der Rotworte sowohl hinter dem Wort χρυσόβουλλος als auch bei der Datierung unausgefüllt liess. Doch bietet das erwähnte Regest in dankenswerter Weise eine vollständige Liste der im Chrysobull aufgezählten Güter. Wir finden hier die schon im Chrysobull Andronikos' II. angeführten Güter wieder, welche das Kloster seiner Stifterin zu verdanken hatte, und ferner eine Anzahl neuer Besitzungen, die das Kloster im Laufe der verflossenen Jahrzehnte erhalten oder erworben hatte. Besonders wichtig ist indes für unsere Fragestellung der Verleich der Güterliste im Chrysobull Andronikos' III. mit den Angaben des uns hier interessierenden Chryso-

---

[12] Sie stammt aus der Feder des Grosslogotheten Theodoros Muzalon. Vgl. seinen διά — Vermerk auf der Klebesignatur in: *F. Dölger*, Fascimiles byzantinischer Kaiserurkunden, Nr. 60. Diese ideengeschichtlich interessante Arenga verdiente einen Platz in der wichtigen Untersuchung von *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964.

[13] Der falche Ansatz scheint auf Karl Hopf zurückugehen. *Ducange*, De famillis byzantinis, S. 210 setzte den Tod des Sebastokrators Johannes in das Jahr 1290. *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands I, 330 und 335 liess ihn dagegen 1295 wegen Altersschwäche die Regierung niederlegen und 1296 sterben. Eines dieser beiden Daten kehrt dann wiedei u. a. in: *W. Miller*, The Latins in the Levant, London 1908, 199; *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938 (Neudruck: Amsterdam 1962), Nr. 23; *V. Grumel*, La chronologie, Paris 1958, 273: *Ch. Diehl—R. Guilland—L. Oeconomos—R. Grousset*, l'Europe orientale de 1081 à 1453 (Histoire générale fondée par G. Glotz, Hist. du Moyen Age, IX, 1) Paris 1945, und leider auch in *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 402.

[14] Vgl. *Dölger*, Reg. 2780.

bulls. Freillich sind diese Angaben unvollständig, da ja der Text unserer Urkunde sehr lückenhaft ist. So ist nicht wunderzunehmen und hat auch für unser Problem keinen Belang, dass hier manche Güternamen fehlen, die nicht nur im Chrysobull Andronikos' III., sondern auch schon im Chrysobull Andronikos' II. vorkommen. Sehr grosses Gewicht hat dagegen der Umstand, dass unsere Urkunde unter den Besitzungen der Lykusada mehrere Dörfer anführt, von denen das Chrysobull Andronikos' III. noch nichts zu wissen scheint.[15] Zudem dürfen wir nicht vergessen, dass der Aussteller unseres Chrysobulls der Lykusada nicht nur den vorgefundenen Besitzstand bestätigt, sondern ihr seinersets zwei neue Besitztümer schenkt, und zwar das Dorf Lasda bei Phanarion und ein Kloster im Gebiet von Arta. Das Fehlen dieser Besitztümer im Chrysobull Andronikos' III., insbesondere des bei Phanarion selbst gelegenen Dorfes Lasda, zeigt gleichfalls in ganz eindeutiger Wiese, dass unsere Urkunde jünger als das Chrysobull Andronikos' III. ist, womit auch gesagt ist, dass sie nicht vor der Regierungszeit Andronikos' III. entstanden sein kann, bzw. frühestens aus der Zeit des Despoten Johannes Orsini stammt.

Von noch grösserer, für die Datierung unserer Urkunde slechterdings entscheidender Bedeutung ist ihr vergleich mit dem Chrysobull, das Stefan Dušan im November 1348, nach Eroberung Thessaliens, dem Kloster von Lykusada verlieh.[16] Mit einigen wenigen Ausnahmen kehren hier die in den Chrysobullen Andronikos' II. und Andronikos' III. wie auch in unserem Stück angeführten Güter wieder, und darüber hinaus bestätigt Dušan der Lykusada eine grosse Anzahl neuer Güter, denn der Besitz des Klosters war inzwischen erheblich angewachsen. Das wichtigste ist aber, dass Dušans Chrysobull unter den Gütern der Lykusada auch das ihr vom Aussteller unserer Urkunde in der Umgegend von Phanarion geschenkte Dorf Lasda (χωρίον τὸ καλούμενον ἡ λάσδα) anführt.[17] Das Kloster, das dieser der Lykusada im Gebiet von Arta verliehen hatte, wird in Dušans Chrysobull nicht erwähnt. Dieses weit entlegene Besitztum war wohl der Lykusada in der Zwischenzeit wieder verloren gegangen.

---

[15] Das Dorf τοῦ Λεβάχη unserer Urkunde (Frg. 7) ist nicht identisch mit dem „Ackerland der Lebachatoi und Taronatoi" im Chrysobull Andronikos'III., denn das Chrysobull Stefan Dušans, auf das wir gleich zu sprechen kommen, kennt beides: ἡ γῆ τῶν Λεβαχάτων καὶ Ταρωνάτων und χωρίον τὸ λεγόμενον Λεβάχοι. Vgl. *Solovjev—Mošin*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, Nr. XX, 39 u. 41. Angemerkt sei auch, dass der im Chrysobull Andronikos'III. gleichfalls fehlende Besitz im Dorfe τοῦ Μαδαρίτου dessen Erwähnung in unserer Urkunde als Frg. 4 fungiert (dieses Fragment enthält lediglich die Worte ... κατεῖχεν εἰς τοῦ Μαδαρίτου ...), hier wohl falsch eingereiht ist, denn die Aufzählung der Güter beginnt erst im Frg. 6 und, wie in den Chrysobullen Andronikos' II. und Andronikos'III., hebt sie auch hier mit dem Dorfe Lykusada, bzw. Leukusada an. Auch dieses Besiztum begegnet wieder im Chrysobull Stefan Dušans: τὸ ἥμισυ τοῦ χωρίου τοῦ Μαδηρίτου (a a. O., Z. 40).

[16] *Solovjev—Mošin*, a. a. O., Nr. XX.

[17] Ibid., Z. 57.

Wie dem auch sein mag, beweist die Erwähnung des Dorfes Lasda im Chrysobull Stefan Dušans, dass unsere Urkunde älter als Dušans Chrysobull ist, und damit ist auch das Problem des Ausstellers unserer Urkunde gelöst.

Die Vermutung, dass sie aus der Zeit stamme, als der Despot Nikephoros II. in den Jahren 1356—1358 über Thessalien und Epiros gebot, scheidet nun aus, und folglich kann das Stück nur von Johannes Orsini (1323—1335) erlassen worden sein und nur in das Jahr seines Einzugs in Thessalien fallen, wie schon M. Laskaris richtig vermutete. An die erste Regierungszeit Nikephoros' II. (1335—1340) dürfen wir nicht denken, nicht so sehr deshalb, weil Nikephoros damals minderjährig war und die Herrschaft nur nominell unter der Regentschaft seiner Mutter Anna führte, als vielmehr deshalb, weil diese Herrschaft auf das Gebiet des Epiros beschränkt blieb und weil er damals den Despotentitel nicht besass, folglich sich auch nicht ἡ βασιλεία μου nennen konnte, wie das der Aussteller unserer Urkunde tut.[18]

Der Einmarsch des Johannes Orsini in Thessalien und die Erfolge, die er dort vorübergehend erzielte, wurden bedingt durch die Gärung, die das Land nach dem Tode des Sebastokrators Stephanos Gabrielopulos, des mächtigen Herrn Nordthessaliens, ergriffen hatte. Über die Ereignisse, die sich damals in Thessalien zutrugen, berichtet Johannes Kantakuzenos.[19] Er gibt auch annährend den Zeitpunkt dieser Ereignisse an, indem er den Tod des Stephanos Gabrielopulos bald auf den im Februar 1332 erfolgten Tod Andronikos' II. folgen lässt.[20] Der Gärungszustand, der im Lande herrschte, wurde von zwei Seiten her ausgenützt. Der Eparch Monomachos, der damals Thessalonike verwaltete, griff im Dienste des byzantinischen Kaisers ein und bezetzte Golos (Volo), Kastri und Lykostomo. Andererseits brach aber von Epiros aus der Despot Johannes — ὁ τῆς Ἀκαρνανίας ἄρχων ὁ δεσπότης Ἰωάννης ὁ δούξ (lies: ὁ δούκας) — in Thessalien ein und besetzte eine grössere Anzahl von Städten und Festungen, die Gabrielopulos unterstellt waren, darunter auch

[18] Den Despotentitel erhielt Nikephoros II. von Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos erst 1347. Vgl. *B. Ferjančić*, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd 1960, 76 f.

[19] Kantakuzenos I, 473—474 (ed. Bonn).

[20] Nach Kant., loc. cit., starb Andronikos II. als Mönch Antonios im Februar der 15. Indiktion, des Weltjahres 6840 (1332); eineinhalb Jahre später verschied die Mutter Andronikos' III., die Kaiserin Xenia; ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους μετὰ μικρόν starb auch der Gebieter Nordthessaliens, der Sebastokrator Stephanos Gabrielopulos. Bleibt die Frage, ob μετὰ μικρόν auf die Zeit des Todes der Kaiserin Xenia—Maria oder aber auf die des Ablebens Andronikos' II. zu beziehen ist. Meistens wird ersteres angenommen und der Tod des Gabrielopulos in das Jahr 1333 gesetzt: vgl. z. B. *Lemerle*, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Paris 1957, 119 mit Anm. 2 (Ansatz: Herbst 1333). *Ducange*, op. cit. 210 datierte dagegen den Tod des Gabrielopulos in das Jahr 1332 und, wie schon oben erwähnt, verlegte auch Laskaris den thessalischen Kriegszug des Johannes Orsini in dieses Jahr. Vgl. dazu nun die eingehenden Ausführungen von F. Barišić in desem Band, S. 215 ff.

Phanarion. Kantakuzenos nennt ausdrücklich Stagoi, Trikkala, Phanarion, Damasis und Elasona.[21] Indes erschien Kaiser Andronikos III. in eigener Person und zwang die Streitkräfte des Despoten von Epiros zum Rückzug.

Aus dem Bericht des Kantakuzenos gewinnt man den Eindruck, dass die Herrschaft des Johannes Orsini in Nordthessalien nur von kurzer Dauer war. Sie mag immerhin, wie Laskaris annahm, einige Monate gewährt haben. Auf jeden Fall zeigt unsere Urkunde, dass der Despot von Epiros sich in Phanarion — und wohl auch in den übrigen Städten, deren er sich bemächtigt hatte — eine Zeitlang als Herr gefühlt und aufgeführt hat.

Wie bereits bemerkt, ist neben dem für die Lykusada ausgestellten Chrysobull auch noch ein anderes Chrysobull des Johannes Orsini erhalten. Leider liegt aber sein vollständiger Text nicht vor. Seine Kenntniss verdanken wir vielmehr den Angaben von I. Romanos, der in seinem Büchlein zur Geschichte des Epiros vor mehr als 70 Jahren den Inhalt des Stückes mitteilte und auch einige Stellen aus ihm wörtlich zitierte.[22] Es handelt sich um ein Privileg für die Metropolis von Joannina, dessen Besitzungen bestätigt und von Abgaben befreit werden. Das Dokument ist im Juni der 13. Indiktion, des Weltjahres 6838, also im Juni 1330 ausgestellt.[23]

Die von Romanos zitierten Angaben sind uns bei all ihrer Spärlichkeit höchst willkommen. So führt er zwar die Unterschrift des Despoten leider nicht vollständig an, notiert aber, dass sich dieser als Κομνηνὸς Ἄγγελος ὁ Δούκας bezeichnet.[24] Die Übereinstimmung mit dem erhaltenen Fragment der Unterschrift in unserem Chrysobull fällt in die Augen und ermöglicht die sichere Ergänzung: [Ἰωάννης δεσπότης Κομνηνὸς] Ἄγγελος ὁ Δούκας †.[25]

---

[21] Kant. I, 474. 1.

[22] *I. A. Romanos*, Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Korfu, 1895, 132 f.

[23] *Romanos*, a. a. O. 132 gibt fälschlich das Jahr 1329 an.

[24] *Romanos*, a. a. O. 132. Konstantin Hermoniakos, der Verfasser einer volksgriechischen Bearbeitung der Ilias, die er im Auftrage des Despoten Johannes Orsini veranstaltete, gedenkt seines Auftraggebers als des δεσπότου Κομνηνοῦ Ἀγγελοδούκα τοῦ ἡρώου. Vgl. *E Legrand*, Bibliothèque grecque vulgaire V, Paris, 1890, p. 3. 6. — Die in der Fachliteratur oft wiederholte Behauptung, dass Johannes Orsini die Kirche der Parigoritissa von Arta erneuert habe und angeblich auf ihrer Inschrift als Ἰωάννης Κομνηνὸς Δεσπότης angeführt werde, beruht auf einer falschen Lesung von P. Aravanitos (1856). Über diese Inschrift, die in Wirklichkeit den Despoten Johannes mit keinem einzigen Wort erwähnt, vgl. zuletzt die eingehenden Ausführungen in dem Prachtwerk von *A. Orlandos*, Ἡ Παρηγορητίσσα τῆς Ἄρτης, Athen 1963, 153 ff.

[25] Vgl. die Unterschrift des Despoten Manuel vom März 1234: Μανουὴλ δεσπότης ὁ Δούκας (*M. Marković*, Vizantijske povelje Dubrovačkog arhiva, ZRVI 1 (1952) 213); auf dem Siegel: [Μανουὴλ δε]σπότης Κομνην(ὸς) ὁ Δούκας (vgl. *Marković*, a. a. O. 219), bzw. Κομνηνοδούκας (vgl. *Lemerle*, Trois actes, 410 mit Anm. 20). Auch die Unterschriften *Michael despota dux*, bzw. *Michael despotus Comninus dux* auf den in lateinischer Übersetzung erhaltenen Chrysobullen des Despoten Michaels II. vom Januar, bzw. vom Februar 1246 lauteten im Original wohl sicherlich Μιχαὴλ δεσπότης ὁ Δούκας (vgl. *Lemerle*, a. a. O. 420 f.) und Μιχαὴλ δεσπότης Κομνηνὸς ὁ Δούκας (*Lemerle*, a. a. O. 423 möchte auch hier Κομνηνοδούκας lesen, was mir aber in der Unterschrift des Herrschers

Das Chrysobull von 1330 befreit die Metropolis von Joannina ἀπό τε ἀγγαρείας, παραγγαρείας, ζημίας, νομίστορου, χοιροδεκατίας καὶ καπνολογίου, ὀρικοῦ, πρεβέντας μετὰ τοῦ οἴνου δόσεως, σιταρκίας τοῦ κάστρου, μελισσονομίου καὶ ἄλλης οἱασδήποτε ἀπαιτήσεως δημοσιακῆς.[26]

Unser Chrysobull befreit das Kloster von Lykusada: ζημίας, ψωμοζημίας, νομίσθρου, χοιροδεκατείας, β[ιολογί]ου, ἀγγαρείας τε καὶ παραγγαρείας, πρεβέντας καὶ μιτάτου ἀποθέσεως (;), σίτου καὶ οἴνου, καὶ νομισμάτων καταθέσεως.[27]

Die Ähnlickeit zwischen diesen zwei Aufzählungen braucht nicht besonders hervorgehoben zu werden. Beachtung verdient die als πρεβέντα bezeichnete Abgabe, die in den beiden Privilegurkunden des Johannes Orsini erwähnt wird. Wie sich aus dem Chrysobull von 1330 ergibt, handelte es sich allenfalls um die Pflicht der Lieferung von Nahrungsmitteln, worunter ev. auch die Stellung von Wein fiel. In den Privilegurkunden byzantinischer Kaiser kommt diese Bezeichnung westlichen Ursprungs meines Wiessens nicht vor. Wohl begegnet sie aber — in einer auch sonst recht ähnlichen Aufzählung der Abgaben — in einem Chrysobull, das Dušans Halbbruder Symeon, Herrscher von Thessalien und Epiros, im Januar 1361 dem Megas Kontostablos Johannes Tsaphas Orsini Dukas erliess.[28]

Durch die Identifizierung des Ausstellers unserer Schenkungsurkunde für die Eleusa von Lykusada wird die Serie der bekannten Urkunden epirotischer Herrscher um ein wichtiges Stück bereichert. Der Gewinn ist umso bedeutsamer, als diese Serie ja höchst bescheiden ist. Zählt doch die von P. Lemerle in dankenswerter Weise zusammengestellte Liste epirotischer Urkunden leniglich 15 Stücke[29], wovon nur 9 in griechischer Sprache und davon nur 3 im Original erhalten sind.[30] Zu bemerken ist ferner, dass die in dieser Liste registrierten Dokumente fast insgesamt dem 13. Jahrhundert angehören und lediglich das letzte Stück, ein in lateinischer Übersetzung erhaltenes Chrysobull des Despoten Thomas, anscheinend aus dem Jahre 1303 stammt.[31] Die hier behandelte Urkunde fällt also in eine an Dokumenten besonders arme Epoche der epirotischen Geschichte.

---

weniger wahrscheinlich ist); auch die Unterschrift *Thomas despoti Comnino ducha* auf dem gleichfalls nur in lateinischer Übersetzung überlieferten Chyrsobull Thomas' I. lautete wohl Θωμᾶς δεσπότης Κομνηνὸς ὁ Δούκας (vgl. *Lemerle*, a. a. O. 414, der wiederum Κομνηνοδούκας vermutet).

[26] *Romanos*, a. a . O. 132 f.

[27] *Bees*, Frg. 8.

[28] *Solovjev—Mošin*, Nr. XXXII. 67.

[29] *Lemerle*, a. a. O. 407—414. Neben dem hier behandelten Chrysobull des Despoten Johannes Orsini für das Kloster von Lykusada aus dem Jahre 1332 wäre diese Liste zu ergänzen auch durch das von Romanos in Auszügen mitgeteilte Chrysobull desselben Despoten für die Metropolis von Joannina vom März 1330 (s. oben S. 212) und ferner durch das in der Korrespondenz des Demetrios Chomatianos angeführte Prostagma des Theodoros Angelos Komnenos Dukas vom April 1220 (*Pitra*, Analecta Sacra VI, col. 261; vgl. die interessante Angabe zur Unterschrift: εἶχε τὸ· Θεόδωρος ὁ Δούκας, διὰ τῆς Κομνηνικῆς θείας χειρός), wie auch den unlängst von *F. Barišić*, ZRVI 9 (1966) 1 ff. veröffentlichten Brief Michaels II. an den Fürsten von Dubrovnik aus dem Jahre 1237.

[30] *Lemerle*, a. a. O., Nr. 6 (Manuel), 9 und 13 (Michael II.).

[31] *Lemerle*, Nr. 15.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

ФРАЊО БАРИШИЋ

МИХАИЛО МОНОМАХ, ЕПАРХ И ВЕЛИКИ КОНОСТАВЛ

Делатност великодостојника Михаила Мономаха, видљиво уткана у историјска збивања западних области Византијског царства треће, четврте и пете деценије XIV века, досад је била предмет само узгредних осврта. Аналогно великом броју других важнијих или мање значајних питања ове епохе, резултати досадашњих фрагментарних испитивања о Мономаху обележени су осетним неслагањима. Ове разлике у тумачењу и схватању појединих изворних података о Мономаху проистекле су, у првом реду, отуда што ти подаци сами по себи често нису довољно јасни. Непосредни и најважнији извор о Мономаху јесу Мемоари Кантакузинови, историјско дело које је, зна се, увек занимљиво као лектира, али не увек разумљиво као извор. Нису толико у питању тенденциозност и самоистицање ауторово, који се лако прозиру, него садржинске недоследности и нејасноће, нарочито хронолошке. Узмемо ли у обзир да у погледу хронологије слично стоји и Григорина „Ромејска историја", дело којим се иначе Кантакузинови Мемоари срећно допуњују и плодоносно суочавају, онда нам постаје сасвим разумљиво што у византијској историји прве половине XIV века још увек има напретек питања, нарочито просопографских и хронолошких, која изискују посебна истраживања. Један покушај те врсте чини предмет овога рада.

Михаило Мономах у наративним и дипломатичким изворима најчешће се спомиње само по презимену. Та чињеница, као и околност да K. Hopf у свом чувеном делу однекуд познаје „Јована Мономаха" као управника Солуна 30-их година XIV века[1], оправдано су навеле на помисао да би код Кантакузина можда

[1] *K. Hopf*, Gesch. Griech. I 377: »den Statthalter von Thessalonich Ioannes Monomachos«. Истим именом Мономаха називају, примера ради, *D. Tsopotou*, Γῆ καὶ γεωργοὶ Θεσσαλίας, Ἐν Βόλῳ 1912, 8 (cit. према *Bogiatzides*, Χρονικόν 164); *Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 473; *U. V. Bosch*, Andronikos III Palaiologos, Amsterdam 1965, 42, 45, 134 et passim; *L. P. Raybaud*, Le gouvernement et l'administration centrale de l'Émpire byzantin sous les premiers Paléologues, Paris 1968, епарха Мономаха једном назива „Constantin" (p. 210), а други пут „Michel" (p. 242).

могло бити речи о два Мономаха, Михаилу из 40-их и неком другом из ранијих година XIV века.[2] Међутим, разлог за сумњу овде не постоји. Расположиви и нама познати извори о епарху, односно великом коноставлу Мономаху из треће до пете деценије XIV века у солунској области односе се, као што ћемо видети, увек и без изузетка само на Михаила Мономаха.

У тумачењу термина ἔπαρχος или ὕπαρχος, који у изворима стално прате име Мономахово, такође постоје неспоразуми. Претпостављајући да ови синонимни термини „означавају главног функционера једне провинције или теме"[3], једни закључују да је Михаило Мономах као намесник Тесалије био заправо „епарх Тесалије".[4] Други мисле да термини ὕπαρχος/ἔπαρχος означавају управника града, и то Солуна, пошто је назив ἔπαρχος, поред Константинова града, носио такође и градоначелник Солуна.[5] Из овога је уследио закључак да ἔπαρχος ὁ Μονομάχος значи „епарх Солуна".[6] Ваља рећи да ниједно од предложених тумачења није прихватљиво. Термин ἔπαρχος у Византији XIV века, како поводом ἔπαρχος ὁ Ἴσαρις из 1348. с правом указују Соловјев—Мошин и Острогорски[7], значи само титулу без икакве одређене функције. Наш ἔπαρχος Мономах то потврђује на речит начин. Јер ниједан извор о Мономаху не пише да је он било „епарх Тесалије" било „епарх Солуна". Уместо тога, како ћемо видети, извори увек одвајају Мономахову титулу епарх од његових функција па сагласно томе пишу да је епарх Мономах, док управља Солуном, ἐπίτροπος (ἐπιτροπεύων) Θεσσαλονίκης, а док се исти епарх налази на дужности намесника Тесалије, о њему се каже да је ἐπίτροπος (ἐπιτροπεύων, κεφαλή) Θεσσαλίας. Мономахова титула ἔπαρχος, сасвим је очигледно, није титула-функција него само и једино титула. Псеудо-Кодин око 1350. пише да „сада ... ни епарх нема функције".[8] Случај епарха Мономаха представља поуздану потврду да се важност

[2] *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 520.

[3] *Lemerle*, Philippes 520.

[4] Мономаха називају „епархом Тесалије" *Bogiatzides*, Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 1 (1924) 156, 162; *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie), Mélanges O. et M. Merlier III, Athènes 1957, 483; *Dölger*, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 191, 199, 200; *Dölger*, Regesten IV 2791: „Michael Monomachos erscheint 1327 in hoher militärischer stellung (Kantak. I 52: I 260, 24) ὕπαρχος [= ἔπαρχος] von Thessalien, welche stelle er bis 1341 bzw. 1342 innehatte". Кантакузинови извештаји, видећемо, ово тумачење не потврђују.

[5] У овом смислу термин ἔπαρχος тумаче *Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, No 125, 14 Bem., као и *Laurent*, Revue des Ét. byz. 13 (1955) 115 n. 4, и то поводом ἔπαρχος ὁ Ἴσαρις из Душанове повеље Ватопеду од априла 1348 (изд. *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, p. 142).

[6] *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle 482 n. 1.

[7] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, p. 436, s. v. ἔπαρχος Г. Острогорски, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 97 n. 63.

[8] Pseudo-Codini, ed. Verpeaux 178: ὁ ἔπαρχος ...νῦν δὲ οὐδὲ οὗτος (sc. ἔχει ὑπηρεσίαν).

Псеудо-Кодинова сведочанства проширује и на прве деценије XIV века.

Године 1327. ὁ ὕπαρχος Μονομάχος налази се међу генералима Андроника II (Михаило Асен, протовестијар Андроник Палеолог и др.) који, заједно са деспотом Димитријем, држе положаје у Драми и Филипима. По доласку Андроника III, који им децембра 1327. упућује претећу и прекорну простагму, они се повлаче у Феру (Сер).[9]

Када је јануара 1328. Андроник III ушао у Солун а после тога убрзо загосподарио и Едесом (Воден) и Веријом, поражени команданти старог Андроника, међу њима и ἔπαρχος ὁ Μονομάχος, кренуше са породицама у савезничку Србију Стевана Дечанског, али на путу беху заробљени и у Едесу пред Андроника III доведени. Млади цар жене пушта на слободу, а заробљеним великашима суди лично.[10] Како је епарх Мономах прошао овом приликом, Кантакузин не саопштава. Како било, епарха ускоро налазимо у служби Андроника III, и то на врло високим положајима.

Саопштивши да је фебруара 1332. умро Андроник II као монах Антоније, а *„годину и по"* после тога (тј. око јула 1333) и мајка Андроника III Марија-Ксенија, Кантакузин пише:

„У исто доба, после кратког времена, умро је и господар Тесалије, која граничи са Вотиејом, севастократор Стефан Гаврилопул. Тадашњи управник Солуна, хипарх Мономах, човек мудар и сналажљив, искусан ратник и одличан војсковођа, уочивши да је прави тренутак да се нападне Тесалија и потчини цару, сакупи сву војску из Солуна и упаде у земљу, смрћу господара поремећену. И заузе градиће Голос (Волос), Кастрин и Ликостомион, док је Стаги, Трикалу, Фанарион, Дамасин и Еласон, као и нека друга утврђена места која су се била налазила под Гаврилопуловом управом, на предају већ био освојио господар Акарнаније, деспот Јован Дука, па пошто је био у њима поставио посаде, вратио се је у Акарнанију. Дознавши шта се збива у Тесалији, цар одлучи да тамо крене. И после мало времена стиже и преотме све што је Дука био освојио".[11]

У наставку Кантакузин саопштава да су цару, док је у току зиме боравио у Тесалији, племенски главари тамошњих дванаест хиљада у безвлашћу живећих Албанаца (Ἀλβανοὶ ἀβασίλευτοι)

---

[9] Cantacuzeni I 52, Bonn. I 259—262. О простагми Андроника III cf. *Dölger*, Regesten IV 2695.

[10] Cantacuzeni I 54, Bonn. I 272—276, Није искључено да нашему епарху Михаилу припада један печат, несигурно датиран у XII век, који гласи: + ἔπαρχον ὄντα ἡ σφραγὶς δεικνύει με τ.ν.χ. На аверсу печата представљен је арханђео Михаило, па стога *Laurent*, La Collection C. Orghidan, Paris 1952. No 307, претпоставља да је власник печата свакако носио име Михаило.

[11] Cantacuzeni II 28, Bonn. I 473—74: ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους μετὰ μικρὸν καὶ ὁ Θετταλίας δεσπόζων τῆς ὁμόρου τῇ Βοτιαίᾳ Γαβριηλόπουλος Στέφανος ὁ σεβαστοκράτωρ ἐτεθνήκει. Θεσσαλονίκης δὲ ἐπιτροπεύων ἐν τῷ τότε ὕπαρχος ὁ Μονομάχος,... βασιλεὺς δὲ ἐπεὶ ἐπύθετο τὰ κατὰ Θετταλίαν, ἔγνω δεῖν ἐκεῖ παραγενέσθαι. καὶ ὀλίγῳ ὕστερον ἐλθών, εἷλε πάντα ὅσα ὑπεποιήσατο ὁ δούξ (leg. Δούκας).

изразили покорност. Кренувши из Тесалије (ἐκεῖθεν ἀναζεύξας), цар стиже у Солун. И *„после не много дана"* (μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας) од Душана долази посланство којим се траже преговори. Цар пристаје и „у македонском селу Вајами (Βαϊμί)", у близини Солуна, цар се састаје са Душаном. После гозби, које су трајале седам дана, Душан се враћа у своју земљу.[12]

Већ на први поглед је уочљиво да наведени Кантакузинов извештај није у потпуности јасан ни хронолошки ни садржински. У погледу прве групе догађаја — смрт господара Тесалије Гаврилопула, освајање западне Тесалије од стране деспота Јована Орсинија, упад епарха Мономаха у источну Тесалију, долазак цара Андроника III и његова успешна реокупација целе Тесалије — сасвим је очигледно да се одигравају у релативно кратком размаку од неколико месеци, али није јасно да ли се све то дешава „ускоро" (μετὰ μικρόν) после смрти Андроника II фебруара 1332, или „ускоро" после смрти царице Марије-Ксеније око јула 1333. Са тога разлога неки научници, рачунајући од првог датума, поједине догађаје из поменуте прве групе датирају у 1332. годину[13], док остали и знатно бројнији, рачунајући на други начин, исте догађаје стављају у 1333. годину.[14]

---

[12] Cantacuz. II 28, Bonn. I 474—75. О политичком статусу ових тесалских Албанаца cf. *H. Ahrweiler,* Le sébaste, chef de groupes ethniques, Polychronion — Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, 38.

Под називом Вотиеја (Βοτιαία) Кантакузин очигледно подразумева област између Вардара и Касторије, тј. западну Македонију (cf. Cantacuz. II 25, Bonn. I 451).

[13] Примера ради, смрт Гаврилопулову у 1332. датирају: *Du Cange,* Hist, byzantina (Familiae byzantinae), Paris 1680, 210; *L. Heyzey — H. Daumet,* Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, 454—455; *N. Bees,* Fragments d'un chrysobulle 483, док исти аутор и у истом чланку долазак Андроника III у Тесалију ставља, сасвим недоследно, у годину 1331 (op. cit. 482); *M. Lascaris,* B. Z. 51 (1958) 433.

[14] Неколико примера: *K. Hopf,* Gesch. Griechenlands I 356 — „у 1333"; *I. Bogiatzides,* Χρονικόν 154—155, 164 — „јули 1333"; *A. Solovjev,* Фессалийские архонты . . ., Byzantinoslavica 4 (1932) 163 — „у 1333"; *Lemerle,* L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Paris 1957, 119 et n. 3 — „јесен 1333"; *Острогорски,* Ист. Виз. 473 — „у 1333"; *Dölger,* Regesten IV 2797, 2799, 2800 — „јесен 1333"; *U. V. Bosch,* Andronikos III Palaiologos, Amsterdam 1965, 134, смрт Гаврилопулову датира у „јесен 1333", а Мономахово освајање тесалских градова у 1334; *Б. Ферјанчић,* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, смрт Гаврилопулову датира у „јуни 1333" (p. 75, 77), док на другом месту наводи да је „Мономах управник Солуна 1333—34" (p. 101 n. 67); *N. Bees,* Καταστατικὸν γράμμα..., Byz.-neugriech. Jahrb. 18 (1945—1949, veröff. 1960) 83 et 84, опредељује се за „1333 или 1334"; *Muralt,* Essai de chronographie byz. II 563, улазак Мономахов у Тесалију датира у 1335.

Једна од нетачности о Гаврилопулу, која се дугује Hopf-у и која се до најновијег времена одржава у научној историографији, јесте неосновано тврђење да Гаврилопул припада чувеној породици Малисина (cf. *Lemerle,* L'émirat 119 n. 1).

Bogiatzides, Χρονικόν 151, цени да Гаврилопул постаје господарем Тесалије „негде између 1318 и 1325". Ово је вероватно, јер од 1303—1318 Те-

Још већа хронолошка пометња настаје ако узмемо у обзир да, према Кантакузину, Андроник III, презимивши у Тесалији, прелази за Солун и, „после не много дана", у близини тога града састаје се са Душаном и с њим склапа некакав уговор. Иако Кантакузин ништа одређеније не вели због чега се цар састаје са Душаном, очигледно је да се овде алудира на уговор о примирју после одметништва и смрти Сиргијанове. Ова група догађаја — Сиргијаново одметништво и његово, у савезу са Душаном, освајање македонских градова, Сиргијанова смрт пред Солуном, склапање уговора о примирју између цара и Душана, Душанов повратак у Србију — обично и, као што ћемо видети, сасвим оправдано се датира у 1334. Ако је тако, онда прву групу догађаја, полазећи од Кантакузина, требало би безусловно датирати у 1333, пошто је цар зиму која је претходила склапању примирја са Душаном провео у Тесалији. Али ни ово датирање, мада на први поглед сасвим логично, не стоји на чврстим ногама, јер му се супротставља један ранији податак истог писца Кантакузина.

Најкраће, ствар је у овоме. Док овде Кантакузин саопштава да је цар, пре склапања уговора са Душаном, у Солун стигао из Тесалије, дотле он у свом ранијем и врло подробном извештају о Сиргијану изричито и у више наврата каже да је цар, одлучивши се на коначан обрачун са Сиргијаном, у Солун стигао из Цариграда, и то са војском коју је прикупио у Димотици.[15]

Из свега изложеног јасно произлази да, ослањајући се само на Кантакузинов текст, нисмо у стању да одређеније датирамо ни групу догађаја везаних за Тесалију (смрт Гаврилопулова, поход Мономахов и др.), као ни групу нешто познијих догађаја око Солуна приликом Сиргијанова одметништва.

Да бисмо се у свему овоме боље снашли, погледајмо како комплекс ових истих догађаја приказује Никифор Григора. Према њему, ствари су се развијале овако.

салијом господари Јован II, унук севастократора Јована I (*Острогорски*, Ист. Виз. 462). *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара 512, погрешно тврде да Стефан Гаврилопул влада Тесалијом „у 1340—1342".

[15] Кантакузинов извештај о Сиргијану (II 22—25, Bonn. I 435—457), испричан много раније и у склопу догађаја који треба да се односе на 1330, своди се на ово. Бојећи се осуде, Сиргијан бежи из Цариграда у Галату, затим у Еубеју и после тога, преко Локриде и Тесалије, у Душанову Србију. Убрзо затим Сиргијан за Душана осваја Касторију. Чувши за то, цар *„из Византа долази у Дидимотикон"* (ἐκ Βυζαντίου εἰς Διδυμότειχον ἐλθών, p. 451), ту скупи војску и крену за Солун. У логору пред Солуном цару се јавља Сфранцес Палеолог и обећаје да ће на превару заробити или убити Сиргијана. Сфранцес се привидно одмеће од цара и одлази своме старом пријатељу Сиргијану, који наступа из Касторије. Стигавши у близину Солуна, Сиргијан са Сфранцесом полази у извиђање и том приликом бива мучки убијен од Сфранцеса, који се спасава бекством у царев логор. Душан свечано сахрањује Сиргијана и „сутрадан", код реке Галика у близини Солуна, састаје се са царем, с њим склапа „уговор о миру и савезу" (σπονδὰς ... εἰρηνικὰς καὶ συμμαχίαν, p. 457), и после тога враћа се у своју земљу.

Фебруара 1332. умире Андроник II, а месец дана касније и Теодор Метохит.[16] *„Почетком лета"* (θέρους ἐπιγενομένου, p. 482), односно јуна исте године царица Ана родила је у Дидимотику сина, будућег Јована V. После свечане прославе тог догађаја цар на препад упада у Бугарску. У одлучном окршају код Русокастра Андроникова војска од једва три хиљаде војника била би уништена да се бугарски владар не показа великодушним. Крајем лета исте године цар је у метрополи.

У међувремену, Сиргијан је већ доведен из Солуна под оптужбом да спрема издају. Бојећи се царева суда, он бежи у латинску Еубеју и отуда тражи помиловање. Не дочекавши одговор, Сиргијан се склања у Душанову Србију.

„Док се то тако збивало" (p. 490), у Солуну умире царева мајка Марија-Ксенија.

„Када је наступило пролеће (ἦρος δ'ἐπιστάντος, p. 495), Душан прикупља војску, а Сиргијан по свим градовима Царства, чак и у Цариград, разашиље тајна писма, обећавајући присталицама „поседе, новац, титуле и томе слично". Веома забринут, цар поверава породицу новопостављеном патријарху Јовану и са Кантакузином и малом пратњом креће за Солун. Сиргијан и Душан, после успешног освајања многих македонских градова, *„у поодмакло лето"* (θέρους δὲ ἤδη μεσοῦντος, p. 498) из Касторије крећу на Солун. С њима је и Андроников човек, Сфранцес Палеолог, који надомак Солуна убија Сиргијана. „Сутрадан" Душан се састаје са царем, склапа споразум и враћа у своју земљу. *„И та година у томе се заврши"* (p. 501).

Непосредно после овога Григора наставља: *„Идуће године* (τῷ δ'ἐφεξῆς ἔτει) *стигоше из старога Рима два епископа, послана од папе да преговарају о измирењу и јединству цркава"*.[17]

Пре свега, пада у очи да Григора, описујући догађаје из 1332—1334, уопште не спомиње припајање Гаврилопулове Тесалије Царству. Затим, док Кантакузин каже да је Андроник, пре обрачуна са Сиргијаном и састанка са Душаном, у Солун стигао из Тесалије, дотле, према Григори, цар је у Солун дошао непосредно из Цариграда. Ово неслагање двојице аутора, одмах да кажемо, веома је карактеристично.

Што се тиче хронологије догађаја, Григора такође није увек и довољно одређен. Па ипак, он се срећно допуњује са Кантакузином. Као догађаје из 1332. Григора бележи смрт Андроника II и Метохита, рођење престолонаследника, поход Андроника III у Бугарску, бекство Сиргијаново из Цариграда у Еубеју. Све је то

---

[16] Анонимна хроника XIV века (ed. *V. G. Gorjanov*, Виз. Временник 2 [1949] 281—87) даје сасвим прецизне податке: „цар-монах господин Антоније" умро је 13. фебруара 1332, а „велики логотет" Метохит 13. марта исте године (p. 283).

[17] Gregorae X 8, Bonn. I 501; горњи резиме односи се на текст X 2—7, Bonn. I 474—501.

одређено и тачно. Али у погледу царице Марије-Ксеније није јасно када и које године она заправо умире.

После тога, „када је наступило пролеће", разбуктава се Сиргијанов устанак. На први поглед изгледа да се то односи на пролеће 1333. Међутим, пошто Григора извештава да тог истог пролећа цар из престонице полази за Солун и породицу поверава новоме патријарху Јовану, онда тиме добијамо поуздан ослонац да је у питању пролеће 1334, јер је Јован постао патријарх фебруара те године. Из тога следи да се, према Григори, смрт Сиргијанова и царев споразум са Душаном одигравају у „поодмакло лето" исте, 1334. године.

Али исти Никифор Григора сада нас доводи у забуну, јер тврди да „идуће године", а из претходног излази да је то 1335, у Цариград стижу два папина делегата. Из других извора, међутим, поуздано се зна да су два делегата авињонског папе Јована XXII (1316—1334) стигла у Цариград 1334. године.[18] С друге стране, наредни извештај самога Григоре, који се односи на годину дана каснији догађај, недвосмислено потврђује да се долазак папиних делегата дешава управо 1334. године.[19]

Ако се папино посланство неоспорно односи на 1334, да ли то значи да се завршни догађаји око Сиргијана доиста одигравају годину дана раније, како сам себи противречећи пише Григора. Мислимо да би такво тумачење било сасвим неприхватљиво. Пре свега, Григорин опис психозе која је, на вест о Сиргијанову одметништву и савезу са Душаном, завладала у Цариграду, као и опис царева припремања за пут у Солун, сами по себи довољно говоре. Другим речима, аутентичност Григорине вести да је Андроник III, припремајући поход против Сиргијана и Душана, са војском у Солун стигао из Цариграда уопште не подлеже сумњи, утолико мање што у суштини исто, као што смо видели, саопштава и ранији Кантакузинов извештај о Сиргијану.[20] Датирање овог догађаја у 1333, како би из Григорина писања требало закључити, уопште не долази у обзир, будући да се цареве припреме за обрачун са Сиргијаном, према ранијим речима истог Григоре, одигравају пролећних дана када се на патријаршијској столици већ налазио Јован Калека (фебр. 1334 — фебр. 1347), а то може бити, као што смо видели, само пролеће 1334. године. Смрт Сирги-

---

[18] Cf. *H-G. Beck*. Kirche u. theol. Lit. im byz. Reich, 717. Папино писмо, које су тада делегати донели, датирано је јула 1333, у Авињону.

[19] Папино посланство Григора бележи као једини догађај године и пропраћује га текстом свога веома опширног и непомирљивог говора. *„Наредне године"* (τοῦ δ'ἐπιόντος ἔτους), тј. године која је уследила доласку папине делегације, Беновљанин Cattaneo (Κατάνης), господар малоазијског града Фокеје, осваја Митилену, али цар Андроник убрзо га побеђује и Царству припаја Фокеју (Gregorae XI 1, Bonn. 523 sq.). Ово се несумњиво дешава 1335, јер у анонимној и хронолошки поузданој хроници XIV века саопштава се да је Андроник, поред осталог, освојио Фокеју „месеца маја, индикта 3, године 6843 = 1335" (ed. V. G. Gorjanov, Виз. Врем. 2 [1949] 284).

[20] Види горе нап. 15.

јанову и царев уговор са Душаном пред Солуном, према Григори, требало би да датирамо „у поодмакло лето" ове исте, 1334. године.[21] Да је овај закључак сасвим исправан, потврђује нам и сведочанство српског биографа Данила II који пише да *„грчки цар кир Андроник Палеолог"* и *„благочастиви краљ"* Душан *„учинише састанак под славним градом Солуном у 26. дан месеца августа, у дан петак"*, у тренутку када је Душан за собом имао *„три године краљевства свога"*.[22] Како је Стеван Дечански збачен с престола почетком августа 1331, а 8. септембра исте године крунисан Душан за краља, излази да се Данилова вест односи на годину 1334. С тим је потпуно у складу и Данилов податак о дану и месецу царева састанка са Душаном, будући да 1334. године 26. август доиста пада у петак.[23]

После овога поуздано фиксираног датума лако је уочити како је дошло до хронолошке конфузије којом се карактерише и Григорин и Кантакузинов приказ догађаја из 1334. Излажући збивања после 1332, Григора је запао у хронолошку збрку због тога што је долазак папиних делегата уместо у лето 1334, када Андроник III са војском борави код Солуна, сасвим погрешно ставио у наредну, 1335. годину. Кантакузинова грешка састоји се у томе што он, приказавши најпре Сиргијаново одметништво врло опширно и хронолошки неодређено, после тога исти догађај попраћује само са неколико алузија и том приликом пише да је цар тада пред Солун стигао из Тесалије, уместо из Цариграда, како излаже Григора и како је, у претходном извештају, рекао и сам Кантакузин. Објашњење Кантакузиновој нејасноћи, претпостављамо, треба тражити и у чињеници да је на крају компромитовани Сиргијан дуго времена пре тога био Кантакузинов штићеник.

Хронолошка слика догађаја из 1334, о којима независно и међусобно се допуњујући извештавају Григора, Кантакузин и Да-

---

[21] *St. Binon*, A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue, B. Z. 38 (1938) 384—386, констатује да су Кантакузинове вести о Сиргијанову одметништву и смрти хронолошки збркане и, полазећи од наведеног Григориног податка о цареву одласку из Цариграда за време патријарха Јована, долази до закључка да је Сиргијан убијен пред Солуном 1334. Како се у једној анонимној хроници XIV века (Cod. Paris., Suppl. gr. 1148, fol. 135^r) наводи да је Сиргијан (ὁ Συργάν) убијен „23. августа, у уторак, индикта 9, године 6840 (= 1332!)", Бинон налази да се из ове вести као веродостојни могу сматрати само подаци о дану и месецу, и као дефинитиван закључак изводи да је Сиргијан убијен 23. августа 1334. Овај закључак, као што ћемо одмах видети, неоспорно је тачан, утолико пре што, према „вечном календару" *(V. Grumel*, La Chronologie, p. 316), 1334. године 23. август доиста пада у уторак.

[22] Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, изд. Даничић, Београд—Загреб 1866, стр. 224 и 226; прев. Л. Мирковића, Београд 1935, стр. 169 и 170.

Овај „уговор о миру и савезу" од 26. октобра 1334, о којему најодређеније обавештава Данило II (прев. Л. Мирковића, стр. 170), био је врло повољан за Душана; cf. *Dölger* Regesten IV 2815.

[23] Cf. *V. Grumel*, La Chronologie, p. 316.

нило II, сада нам је потпуно јасна. Ток тих збивања, у сумарном приказу, изгледао би овако: крајем 1333. и почетком 1334. Андроник III борави у Цариграду; месеца фебруара, после смрти патријарха Исаије, цар за новог патријарха поставља Јована Калеку; узбуђујуће вести о Сиргијанову одметништву и опасним акцијама већ пристижу; почетком пролећа цар поверава породицу патријарху, креће за Димотику, ту прикупља војску и, почетком лета, стиже пред Солун; у међувремену, можда ускоро по цареву одласку, у Цариград стиже делегација авињонског папе Јована XXII да преговара о унији; пред Солуном Сфранцес Палеолог обећаје цару Сиргијанову главу и привидно се одмеће; на дан 23. августа, приликом заједничког наступања са Душаном из Касторије, Сиргијан је, надомак Солуна, мучки убијен; три дана после тога, 26. августа, цар се састаје са Душаном и склапа уговор о миру и савезништву; ускоро после тога Андроник III враћа се у метрополу, а Душан у Србију.

Сви ови догађаји око Сиргијана из 1334. сачињавају једну целину и очигледно ничим нису повезани са низом ранијих догађаја око Тесалије. Јер почетком 1334. цар борави у метрополи, од пролећа до краја августа исте године непрекидно је заузет подухватом против Сиргијана, а после тога враћа се поново у метрополу. Другим речима, царев поход у Тесалију и повратак у метрополу представљају једну акцију која је сасвим независна од борбе против Сиргијана и која је несумњиво завршена пре 1334. године.

Разматрајући у претходним излагањима Кантакузинове вести о цареву походу у Тесалију, као и другим збивањима која су повезана са том акцијом, констатовали смо да је, полазећи од онога што саопштава сам Кантакузин, комплекс тих догађаја немогућно на одређенији и убедљив начин датирати. Сада, међутим, када за групу тих догађаја имамо чврсто фиксирани *terminus ante quem,* проблем датирања тих догађаја постаје лако решив. Као што смо видели, Кантакузин каже да је цар, на вест о успешном освајању низа источно-тесалијских градова од стране епарха Мономаха, са војском стигао у Тесалију, из градова западне Тесалије истерао посаде деспота Јована Орсинија, у неком тамошњем граду презимио и после тога стигао у Солун. Овај његов долазак у Солун, као што смо напред утврдили, не стоји у вези са борбом против одметнутог Сиргијана, како из Кантакузинова писања излази, него се може сматрати као привремено задржавање при повратку из Тесалије за престоницу. У сваком случају, Кантакузинове речи недвосмислено откривају да се царев долазак у Тесалију дешава једне јесени, а његов повратак у метрополу наредног пролећа, односно да је овде у питању крај једне и почетак друге године. *Terminus post quem* за ту цареву акцију, како изричито наводи Кантакузин, јесте фебруар 1332, када је умро замонашени Андроник II. Јесен године 1333. као датум царева похода у Тесалију

очигледно не долази у обзир, пошто би у том случају Андроников повратак у метрополу падао у пролеће 1334, а то је, како смо горе показали, у потпуности искључено. Као једино могући датум похода Андроника III у Тесалију, сасвим је очигледно, преостаје јесен 1332, а пролеће 1333. као време његова повратка са тог похода. Да се цар при повратку није дуго задржавао у Солуну, односно да се он лета 1333. већ налази у метрополи, сведочи нам Григора. Наиме, у тренутку када је вест о смрти царице-мајке Марије-Ксеније стигла у Цариград, а од Кантакузина знамо да је то било око јула 1333, Никифор Григора је, како сам извештава, у знак саучешћа *„пред царем одржао утешно слово"*.[24] Царева акција око реокупације Тесалије, започета у јесен 1332, завршава се дакле најкасније крајем пролећа 1333.

Догађаји који су претходили и довели до царева похода у Тесалију, како се из Кантакузинова извештаја разабире, одигравају се у релативно кратком времену, у размаку од свега неколико месеци. Ако је тако, онда догађаји у вези са византијском реокупацијом Тесалије ишли би овим хронолошким следом: негде половином 1332. умире господар Тесалије севастократор Стефан Гаврилопул; убрзо после тога трупе деспота Јована Орсинија запоседају утврђене градове западне Тесалије, а нешто касније одреди управника Солуна, епарха Михаила Мономаха, заузимају градове источне Тесалије; у касну јесен[25] исте године са војском у Тесалију стиже Андроник III, из градова западне Тесалије изгони посаде деспота Јована Орсинија, у току зиме у Тесалији прима

[24] Gregorae X 6, Bonn. I 490: παραμυθητικόν τι προσφώνημα ἔγωγε πρὸς τὸν βασιλέα διεξῆλθον. После овога Григора доноси текст одржане беседе.

[25] Према Григори (ed. Bonn. I 482 sq.), крајем јуна 1332, по завршеној прослави рођења престолонаследника, Андроник III упада у Бугарску, са променљивом срећом тамо ратује и крајем лета, после срећно избегнуте катастрофе код Русокастра, враћа се у престоницу. Из тога јасно произлази да је његов долазак са војском у Тесалију могао уследити тек у касну јесен 1332.

Није нимало искључено да досад неиздата и само у копији сачувана повеља Андроника III за манастир Ликусаду код Фанариона у Тесалији (cf. *Dölger*, Regesten IV 2780), непотпуно датирана са годином „684[?]", потиче управо из времена док је цар боравио у Тесалији. У том случају година издавања повеље била би 6841 = 1333.

Из повеље цара Симеона-Синише манастиру Св. Ђорђа у Завлантији, од августа 1359, дознајемо да је у Тесалији, приликом боравка Андроника III (крајем 1332. и почетком 1333), била извршена катастарска ревизија: ἐλθόντος δὲ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως ἐκείνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὴν κατάστασιν τῶν Τρικάλων ποιησαμένου (*Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, стр. 222). Пре тога, катастарска ревизија у Тесалији обављена је за владе севастократора Гаврилопула 1328, о чему сведочи практик (γραφή, σιγίλλιον) за манастир τοῦ Γραδιστίου (у околини града Stagoi, дан. Kalampakas), поуздано датиран у август 1328 (ed. *N. Bees*, Byz.-neugriech. Jhrb. 18 [1945—1949, veröff. 1960] 86—88). Андроникова катастарска ревизија, спроведена свега четири године после Гаврилопулове, свакако открива да је ромејска реокупација 1332. донела осетније имовинске промене у Тесалији. Исто тако, као поуздано може се претпоставити да је Андроник за време свог кратког боравка у Тесалији издао више нових повеља.

делегате тамошњих пастирских Албанаца који изражавају покорност, с пролећа 1333. стиже у Солун и одатле, после краћег задржавања, враћа се у метрополу.

После овог неопходног хронолошког екскурса вратимо се нашему епарху Мономаху. Као управник Солуна Михаило Мономах, како горе утврдисмо, негде средином 1332. са својом војском упада у источну Тесалију и тиме омогућује да цела ова покрајина, после више деценија самосталности, поново уђе у састав Византије. Признање за ову заслугу није изостало, пошто доцније Мономаха видимо као намесника Тесалије. Међутим, царева дарежљивост изразила се и на опипљивији начин. Још крајем 1332. Андроник III издаје повељу којом се значајан део Мономахове проније (ἀπὸ τῆς οἰκονομίας) на Струми, село Хандак и Нисион, сада претварају у његово наследно власништво и без обавезе вршења службе (ὡς γονικὴν αὐτοῦ καὶ ἄνευ δουλείας), посед са годишњом рентом од 50 перпера. Та повеља је изгубљена, али очуван је, у светогорском манастиру Зографу, административни акт о њеном извршењу. То је чувени практик (σιγιλλιῶδες γράμμα) од јануара 1333, потписан од протокинига Јована Ватаца, који је тада био ἀπογραφεύς у Солуну. Свестрано испитавши овај документ, Г. Острогорски је, поред осталог, утврдио да је Ватац, књижећи на Мономахово име 575 модија земљишта, у ствари епарху доделио посед са годишњом рентом не од 50, како се одређивало царевом повељом, него од 84 перпера.[26]

Прве вести о епарху Мономаху као намеснику Тесалије стоје у вези с његовим учешћем у акцијама Андроника III на присаједињењу Акарнаније, преосталог дела епирске државе. После смрти Јована II Орсинија (1323—1335) власт у Акарнанији, у име малолетног сина Никифора, кратко време држи деспина Ана, али већ 1336. она је принуђена да призна врховну власт Андроника III, који за намесника Акарнаније поставља протостратора Теодора Синадина. Противници тог потчињавања, припремајући устанак, кришом пребацују малодобног Никифора из Арте у Тарент.[27] Вође ових побуњеника, Никола Василицис и Алексије Кавасила, почетком 1338. из Тарента доводе Никифора и, уз помоћ приспелих анжујских одреда, бацају намесника Синадина у затвор, освајају Арту и све градове Акарнаније. У касну јесен исте године цар *„нареёује да пинкерна Јован Анђео и Мономах скупе војску и крену на Акарнанију"*.[28]

Почетком 1339. са војском пред Арту стиже и цар, који *„од почетка пролећа до краја лета"* (p. 512) без успеха опседа град. После краћег времена Алексије Кавасила предаје град Рого и цар му, у знак признања, додељује титулу великог контоставла. *„Не*

[26] Actes de Zographou, No 29. Cf. *G. Ostrogorsky*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 112—123, 347—355 et passim; *Dölger*, Regesten IV 2791.

[27] Cantacuzeni II 32—33, Bonn. I 495—505.

[28] Cantacuzeni II 34, Bonn. I 511.

много дана после тога" (р. 518) и Никола Василицис предаје Арту. За читаво време опсаде цар је боловао (р. 525), и ратним операцијама руководио је заправо велики доместик Кантакузин. Нездрава клима овог краја донела је прави помор стоке и масовна обољења у војсци. Па ипак, умро је једино велики стратопедарх Сфранцес Палеолог. По заузимању Арте, Кантакузин скоро пун месец дана опседа приморски град Томокастрон, где се налазио малодобни Никифор Дука. Град се предао тек пошто је царева војска осујетила пристајање анжујских десет тријера и три веће лађе које су биле из Тарента пристигле у помоћ. Цар Андроник, са деспином Аном и сином Никифором коме је доделио титулу панхиперсеваста, враћа се у Солун „почетком зиме", односно *„месеца новембра"* (р. 534) исте године.[29] Тада је, вероватно, и епарх Мономах напустио Акарнанију и вратио се у Тесалију.

Налазећи се у цареву штабу у већ освојеној Арти (јесен 1339), епарх Мономах, како дознајемо из синодалног акта (συνοδικὸν γράμμα) митрополита Ларисе Антонија од јуна 1340. године[30], долази у прилику да решава имовински спор између тесалског манастира св. Георгија τῶν Ζαβλαντίων (код Трикале) и манастира τῶν Βοδεσάδων (код Фанариона?), који је незаконито био присвојио неке поседе на завлантијском метоху Богородице Калогеријане. Монаси Св. Георгија подносе жалбу *„светоме нашему господару и цару који се налази у Арти"* (εἰς τὸν . . . βασιλέα εὑρισκόμενον ἐν τῇ Ἄρτῃ), истовремено са предметом упознавајући и „великог доместика" Кантакузина. После тога жалба се предаје *„главном заповеднику* (sc. Тесалије) *пансевасту епарху"* (εἰς τὴν περιέχουσαν κεφαλὴν τὸν πανσέβαστον ἔπαρχον), који одмах писмено извештава *„свога брата кир Георгија Атуема Мономаха"* (κῦρ Γεώργιον Ἀττουέμην τὸν Μονομάχον, τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ), наређујући да се ствар на лицу места испита. Обавештен о овоме писму по повратку из Ликостомија, митрополит Антоније, са неколико епископа и архоната, одлази из Ларисе на терен, проверава спорне границе поседа метоха Богородице Калогеријане и, завршивши извиђај, издаје синодални акт у корист манастира Св. Георгија.[31] Овим

[29] Cantacuzeni II 34—38, Bonn. I 512—534. Према Кантакузину (Bonn. I 535—541), од пролећа 1340. до пролећа 1341. цар проводи у Солуну. Вративши се у метрополу преко Димотике, Андроник III је после неколико месеци умро (15. јуна 1341).

[30] Овај акт митрополита Антонија (ed. *N. Bees*, Serbisch-Byzantinische Urkunden des Meteoronklosters, Βυζαντίς 2 [1911] No 18, p. 62—72), датиран „месеца јуна, индикта 8", несумњиво потиче из јуна 1340, како је убедљиво показао *Bogiatzides*, Χρονικόν 159—161. Ово датирање доцније усваја и издавач акта *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle 483.

[31] Допунско презиме Ἀττουέμης (ed. N. Bees, p. 63), претпостављамо, носи само епархов брат Георгије, и то вероватно по женидбеном сродству. Занимљиво је напоменути да презиме Ἀτουέμης, опет као допунско, носи, према акту Јована V из октобра 1357 (M. M. III 126), и Алексије који се идентификује са великим доместиком Алексијем Метохитом, сином великог логотета Теодора Метохита (cf. *Dölger*, Byz. Diplomatik 330—31). Из овога, на посредан начин, закључујемо да браћа Мономах потичу из аристократске породице.

синодалним актом, како уочава Вођацидис[32], индиректно се обавештава да је епарха као намесника, док се налазио у Акарнанији, службено замењивао његов брат Георгије, и друго још важније, да је намесник Мономах имао седиште у Лариси.

Непосредно по самопроглашењу за цара у Дидимотику, 26. октобра 1341, Кантакузин најистакнутијим војним архонтима западних крајева, и то *„управнику Тесалије епарху Мономаху"* (τὸν ἔπαρχον τὸν Μονομάχον ἐπιτροπεύοντα Θεσσαλίας), затим протостратору Теодору Синадину епитропу Солуна и архонту Фере (Сера) Сиргијану (sire Guy de Lusignan), преко посланика образлаже свој раскид са намесничком владом у Цариграду и позива да му се као цару-савладару придруже. Том приликом *„епарх нити посланство прими нити одмах ступи у борбу* (sc. против Кантакузина), *него само одби да ступа у додир"*.[33] На сличан начин поступио је и протостратор Синадин, док се Сиргијан одлучно супротстави, посланике баци у тамницу и огромну Кантакузинову имовину у Серу даде конфисковати.

Негодујући због епархове колебљивости, или се неким другим разлогом руководећи, млади цар Јован V јануара 1342. издаје повељу којом се Мономаху одузима село Хандак на Струми и, на молбу бугарског цара Ивана Александра, додељује светогорском манастиру Зографу, са опсегом и свим привилегијама које је *„држао и уживао ... дворанин и љубими роб царства ми епарх Мономах"*.[34]

Сада, после цареве одлуке, очекивало би се да ће епарх Михаило Мономах одмах напустити странку Палеолога и придружити се Кантакузину. Међутим, то се није догодило. Напротив, још почетком пролећа 1342, док се Кантакузин налази пред утврђеним Мелником покушавајући да га освоји, *„епарх Мономах већ је био стигао из Тесалије"* у Феру (Сер) и ту најтешње сарађује са Сиргијаном[35], љутим противником Кантакузиновим. Према вести коју однекуд преноси сигилиј патријарха Антонија IV из 1393, епарх Мономах је овом приликом доспео у Сер, пошто је претходно био протеран из Тесалије.[36] Његов принудни одлазак

---

[32] *Bogiatzides*, Χρονικόν 163.

[33] Cantacuzeni III 31, Bonn. II 191.

[34] Actes de Zographou, No 31 B. Cf. *Dölger*, Regesten V 2872 a; *Ostrogorsky*, Féodalité, 121—122.

[35] Cantacuzeni III 37, Bonn. II 228.

[36] Текст овог сигилија из 1393 (ed. Papadopoulos—Kerameus, Κατάλογος χειρογράφων Εὐαγγελικῆς Σχολῆς. Ἐν Σμύρνῃ 1877, 68 sq.) у току рада није нам био доступан. Податак о Мономаху из тога документа доносимо према *Bogiatzides*, Χρονικόν 156, u *N. Bees*, Fragments d'un chrysobulle 483.

По свему изгледа да је после Мономахова одласка, почетком 1342, власт у Тесалији преузео Михаило Гаврилопул, син или братић севастократора Стефана Гаврилопула. На тај закључак наводи нас ὁρκωμοτικὸν γράμμα које Михаило Гаврилопул, као независни „господар" (αὐθέντης) Тесалије, издаје становницима града Фанариона (ed. M. M. V 260—261). Сви досадашњи издавачи (L. Heuzey — H. Daumet, Miklosich-Müller, K. N. Sathas, Sp. P. Lampros) ову повељу стављају у 1295, будући да оштећене завршне

свакако су изазвали симпатизери Кантакузинови, који су, како Кантакузин с поносом истиче, од самог избијања грађанског рата били далеко бројнији од присталица Палеологових[37] и који су стога успели да већ крајем 1342. доведу новог намесника (ἐπίτροπος), Кантакузинова нећака Јована Анђела.[38] Доласком у Сер Мономах се коначно опредељује за странку Палеолога. Више је него вероватно да је убрзо после тога намесничка влада Јована V Мономаху на неки начин надокнадила раније одузети посед у Хандаку.

На измаку пролећа[39] године 1342. у Солуну власт преузимају зилоти. Одбегли аристрократи, на челу са протостратором Си-

речи читају као κατὰ μῆνα Ἰούνιον, ἰνδικτιῶνος [ὀγδόης], ςωγ', тј. „месеца јуна, индикта [осмог], 6803 (= 1295) године". На неодрживост овога читања, односно датирања, први је указао *Архимандрит Антоније*, Изъ Румелии, С. Петербург 1886, 399, а после *N. Bees* у више наврата: B. Z. 21 (1912) 170; Виз. Врем. 20 (1913) 57 n. 1; Byz.-neugr. Jahrb. 18 (1945—1949, veröff. 1960) 83 n. 11. Констатујући да се у тексту повеље спомиње γράμμα τοῦ ἐπάρχου (sc. Μονομάχου), да је реконструисано [ὀγδόης] чисто нагађање и да је завршна цифра броја године γ' непоуздана, N. Bees долази да закључка да крај повеље треба читати: κατὰ μῆνα Ἰούνιον, ἰνδικτιῶνος [δεκάτης], ςων' (6850 = = 1342).

Ово солидно образложено ново датирање Гаврилопулове повеље доцније ће прихватити и *А. Соловјев*, Θессалийские архонты вь XIV вѣкѣ, Byzantinoslavica 4 (1932) 163 n. 24.

Јован Анђео, као Кантакузинов намесник, у Тесалију долази тек крајем 1342 (v. infra n. 38). Из тога следи да је Михаило Гаврилопул господарио Тесалијом од почетка до краја 1342. Уочи или по доласку Јована Анђела αὐθέντης Гаврилопул је вероватно убијен, јер се позније нигде не помиње.

Држећи се лојално према Кантакузину и за то добијајући неку вишу „титулу и поклон" (cf. Cantacuzeni III 58 et 64, Bonn. II 355, 391), Јован Анђео је остао на положају намесника вероватно све до 1348, када је кугом десеткованy Тесалију заузео Душан.

[37] Cantacuzeni III 53, Bonn. II 309.

[38] Кантакузин изричито наводи да посланство из Тесалије долази у тренутку када се он, после „недавног" (ὀλίγῳ γοῦν πρότερον) страдања савезничке војске пред Сером — у Душановој војсци тада је од срдобоље умрло око 1500 људи, а Кантакузинов одред осуо се на 500 војника — и повратка на српску територију, спрема да поново, опет у савезу са Душаном, крене на Димотику (III 53, Bonn. II 310). Операција пред Сером, како се претходно излаже (III 49, Bonn. II 292—296), почела је *„пред крај лета"* (περὶ θέρους ἐκβολάς, p. 292) године 1342. и трајала је око месец дана. Сасвим је очигледно, дакле, да делегати из Тесалије стижу у јесен 1342. и да их Кантакузин прима негде у источној Србији. Исправност овог закључка потврђује се и чињеницом што Кантакузин, описујући неславни крај операције пред Сером, изричито саопштава своју одлуку да, првом приликом, поново крене за Димотику (II 49, Bonn. II 294). Имајући у виду да је Кантакузин, пре него је повељом поставио Јована Анђела за намесника (ἐπίτροπον) Тесалије, примио још једно тесалско посланство, разложно је претпоставити да је Јован Анђео могао кренути за Тесалију тек пред сам крај 1342. У сваком случају, Кантакузинову хрисовуљу, којом је Јован Анђео постављен за намесника Тесалије и коју писац и текстуелно доноси (III 53, Bonn. II 312—322), оправданије је датирати у 1342. него у 1343, како се обично чини.

[39] Gregorae XIII 1, Bonn. II 633.

надином, повезују се са Кантакузином и заједнички припремају напад на град. Међутим, тај план осујећује благовремени долазак Палеологове војске која, око месеца јуна, улази у Солун. На челу ових здружених одреда налазе се Андроник и Тома Палеолог са „војском из Византа", Сиргијан са „војском из Македоније" и *„епарх Мономах са својим пратиоцима".*[40]

Освојивши половином 1343. Верију, Сервију и друга места, Кантакузин стиже пред Солун са већом војском у којој се налази, поред Душанових германских плаћеника, и одред тесалских коњаника Јована Анђела. Душан изненада прекида пријатељство са Кантакузином, опозива своје германске плаћенике и, поврх тога, *„великом коноставлу Михаилу Мономаху, тадашњем управнику Солуна"* преко посланика саветује да са Кантакузином што пре, док не буде касно, заметне битку. Док се Мономах премишља шта да учини, Кантакузин се, из страха пред Душаном, повлачи у Верију.[41] Као што видимо, Мономах је у међувремену, свакако још у току 1342, по други пут постао управник (ἄρχων) Солуна и, поред тога, добио и високу војну титулу, која истовремено означава и одређену функцију.[42]

Припремајући обрачун са Кантакузином, велики дукс Алексије Апокавк лета 1343, истога дана када се Кантакузин повукао у Верију, доплови у солунску луку са седамдесет ромејских и тридесетдве турске лађе. Ускоро са разних страна пристиже и коњица. Апокавк се обраћа Душану, али узалуд. После врло оштрог Кантакузиновог одговора на послано писмо, велики дукс сазива чланове штаба на саветовање. Том приликом *„велики коноставл Мономах, који мудрошћу друге надвисује и који је у војној вештини раван било којему војсковођи"* своју опширну анализу ситуације завршава предлогом да се са Кантакузином отпочну преговори о миру. С тим се и други сложише, али Апокавк одлучује да се рат настави.[43]

Подстакнут од Апокавка, Душан наводи Кантакузина у разне опасности и, не успевши, с њим прекида односе и приступа страници Палеологовој. После пропалих покушаја да без борбе дође главе Кантакузину, велики дукс поново сазива најближе сараднике на саветовање. Опет реч први узима велики коноставл Мономах који, свестан да је беспредметно говорити о миру, предлаже да се или поткупљују сарадници Кантакузинови, што је скупо и захтева много времена, или да се одмах ступи у одлучну бит-

[40] Cantacuzeni III 38, Bonn. II 236: καὶ ἔπαρχον τὸν Μονομάχον συστρατευόμενον ἅμα τοῖς οἰκείοις. …азом οἰκεῖοι овде се вероватно означава одред сталних пратилаца које је Мономах са собом довео из Тесалије.

[41] Cantacuzeni III 58, Bonn. II 356: Μιχαήλ τε Μονομάχῳ μεγάλῳ κονοσταύλῳ τὴν ἀξίαν ὄντι, Θεσσαλονίκης τότε ἄρχοντι, συνεβούλευε. . .

[42] Код Псеудо-Кодина μέγας κονοσταῦλος налази се на једанаестом месту дворских достојанственика (ed. Vergeaux, p. 137), а по функцији је „заповедник франачких (sc. западних) најамника-коњаника" (ed. Vergeaux, p. 175).

[43] Cantacuzeni III 60, Bonn. II 368—372.

ку. С тим се сагласише и остали чланови савета. Апокавк на крају одлучује да се са војском пође на Верију, али да се не улази у отворену борбу већ само околина града да се похара. Том операцијом, која се изводи негде под крај лета 1343, руководи Мономах, док је велики дукс Апокавк остао у Солуну.[44]

Чини се да је Мономах убрзо по повратку у Солун из Верије, свакако уз учествовање великог дукса коме се замерио, добио из Цариграда декрет о смењивању са дужности епитропа Солуна. Наиме, од Григоре доэнајемо да је, управо негде у току 1343, Јован Ватац *„великим новцем купио положај управника* (ἐπίτροπος) *Солуна и од царице Ане тамо био послат"*, и да је „после не дугог времена" положај морао уступити Апокавковом сину Јовану.[45]

Кантакузинова причања дају утисак да је Мономах 1343. постарији човек, али још увек у доброј снази. Па ипак, смрт, убрзана незаслуженом деградацијом, ускоро је стигла. Јер у Душановој повељи Зографу од априла 1346. он се спомиње као *„покојни велики коноставл"*.[46]

---

[44] Cantacuzeni III 62, Bonn. II 379—383. Описујући свирепост Апокавкових војника пред Веријом, Кантакузин на једном месту напомиње да се то дешава „усред лета" (ἐν μέσῳ θέρει, p. 382). Контекст приче, као и претходна пишчева излагања, указују да тај податак не треба схватити буквално.

[45] Gregorae XIV 11, Bonn. II 741.

Листа управника (ἐπίτροποι) Солуна бурних 40-их година XIV века, према резултатима претходних излагања, изгледала би овако:

Теодор Синадин — од почетка 1340. до краја пролећа 1342;
Михаило Мономах — од лета 1342. до краја лета 1343;
Јован Ватац — јесен 1343;
Јован Апокавк — 1344. до јуна 1345.

Самостални владари и намесници Тесалије у првим деценијама XIV века, према предњим излагањима, ишли би овим редом:

Јован II, унук севастократора Јована I, влада 1303—1318 (cf. *Острогорски*, Ист. Византије 462).

„Негде између 1318. и 1325" долази на власт севастократор *Стефан Гаврилопул* (v. supra n. 14) и одржава се до лета 1332, када је умро.

Непосредно после смрти Гаврилопулове градове западне Тесалије осваја епирски деспот *Јован Орсини* (1323—1335); убрзо после тога градове источне Тесалије заузима солунски управник епарх Михаило Мономах; у касну јесен исте године 1332. Андроник III преотима западно-тесалске градове и за намесника читаве Тесалије поставља *Михаила Мономаха.*

Негде почетком 1342. намесник Михаило Мономах бежи из Тесалије. После његова одласка, током 1342, Тесалијом управља, као независни господар, *Михаило Гаврилопул* (v. supra n. 36).

Крајем 1342. намесником Тесалије, у служби Јована Кантакузина, постаје *Јован Анђео* и на том положају остаје вероватно све до 1348 (v. supra n. 38 et 36).

[46] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље српских владара, p. 66: καὶ ὁ μέγας κοντοσταῦλος ἐκεῖνος (sc. Μονομαχος).

G. Theocharides, Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή, Thessalonique 1962, 9 n. 1, бележи да се у светогорском манастиру Ватопеду налази још необјављен и делимично очуван акт, датиран новембра 1376, којим Теодора Султанина Мономахина, супруга Михаила Мономаха, поклања манастиру Продрома у Верији један део наслеђеног поседа, чинећи то на спомен свога

Мономахов cursus vitae et honorum, сажето исказан, изгледао би овако: епарх Михаило Мономах 1327. учествује у грађанском рату на страни Андроника II; после абдикације старог Андроника (1328) постаје, у служби Андроника III, управник Солуна; половином 1332, после смрти господара Тесалије Стефана Гаврилопула, он самоиницијативно осваја за цара градове источне Тесалије; у току исте године, када је цела Тесалија присаједињена Византији, постаје намесник Тесалије, са седиштем у Лариси; крајем 1332. Андроник III издаје повељу којом села Хандак и Нисион на Струми, дотадашња Мономахова пронија, постају његов наследни посед; као намесник Тесалије, од јесени 1338. до краја 1339, учествује у борбеним акцијама које доводе до прикључења Акарнаније Царству; за време боравка у већ освојеној Арти, с јесени 1339, решава имовински спор између два тесалска манастира, писмено наређујући своме брату и заменику Георгију Атуему Мономаху да се путем извиђаја реши случај; по избијању грађанског рата, октобра 1341, држи се колебљиво и то је вероватно разлог што му је повељом Јована V, јануара 1342, одузет цели посед у Хандаку; пролећа исте године, угрожен од Михаила Гаврилопула, бежи из Тесалије и, определивши се за странку Палеолога, долази у Сер; око јуна 1342, заједно са другим војсковођама младога цара, на челу свога одреда улази у Солун; још исте године, он постаје поново управник Солуна, добија чин великога коноставла а вероватно и нови посед; у току 1343. активно учествује у борбама против Кантакузина; с јесени 1343. смењен је са дужности управника Солуна; негде између краја 1343. и априла 1346. он је престао да буде међу живима.

оца Димитрија Палеолога Султана (крај XIII и прва пол. XIV века, cf. *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, No 109). Сасвим је вероватно да је овде у питању супруга нашега Михаила Мономаха. Ако је тако, онда је велики коноставл умро у релативно млађим годинама. Порекло његове супруге Теодоре, као и порекло супруге његова брата Георгија (v. supra n. 31), откривају да браћа Мономах припадају врло угледиој аристрократској породици. Посед код Верије Мономаху је могао бити додељен још у току 1342, и то вероватно као накнада за почетком исте године одузети посед на Струми (cf. supra n 34).

FRANJO BARIŠIĆ

DE MICHAELE MONOMACHO, EPARCHO MAGNOQUE CONOSTAULO

Argumentum

Doctorum opiniones de Monomachi vita rebusque gestis, quae adhuc tantummodo in dissertationum adnotationibus passim exprimebantur, magnopere diverguntur. Hae dissensiones fiebant propterea, quod Ioannis Cantacuzeni et Nicephori Gregorae de Monomacho narrationes nec semper satis clarae nec chronologice concordantes inveniuntur. Quam ob rem cuncta supradictorum auctorum de Monomacho testimonia comparative examinanda erant. Hoc conatu ad finem perducto assecuti sumus aliquot conclusiones quibus ea, quae vulgo de Monomacho atque eventibus in Thessalia et circa Thessalonicam tricesimis et quadragesimis saeculi XIV annis adhuc a doctis efferebantur, vel modice corriguntur vel quibusdam novis supplentur. Supplementis et correctionibus a nobis hic propositis, brevissime dictum, attinguntur sequentia:

1. Vocabulo ἔπαρχος/ὕπαρχος in saeculo XIV nulla functio sed tantummodo certus dignitis gradus designabatur (supra, n. 4, 5 et 8).

2. Ab Andronico III *Thessaliae recuperatio* nec anno 1333 nec 1334, ut saepissime affirmatur, sed 1332 facta est. Nam sebastocrator Stephanus Gabrielopulus, Thessaliae αὐθέντης, dimidio anni 1332 mortuus est. Paulo post a despotae Ioannis Orsinii exercitu castra et oppida Thessaliae occidentalis (Stagi, Triccala, Phanarion etc.) possidentur. Diebus subsequentibus in oppida Thessaliae orientalis (Volos, Castrin, Lycostomion etc.) milites eparchi Michaelis Monomachi, Thessalonicae praefecti, irrumpunt. Autumni fine imperator de Byzantio copias adducit, despotae milites praesidiarios expellit ac provinciam totam ditioni suae subjungit. Vere anni 1333 ineunte Andronicus per Thessalonicam in metropolim revertitur.

3. Eiusdem imperatoris *expeditio contra rebellantem Sirgianem* non vere ineunte anni 1333, ut e Cantacuzeni narratione concludere adducimur (n. 12), sed anno 1334 subsecuta est. Nam huius anni dimidio imperator cum exercitu in Didymoteicho collecto Thessalonicam assecutus est. Dum ibi commorabatur, delegatio papae Ioannis XXII (1316—1334) ob ecclesiarum unionem paciscendam Constantinopolim advenit. Cum Sirgianes, Stephani regis Serbiae socius, alicubi in Thessalonicae vicinitate manu Sphrantzis Paleologi occisus esset (23 Augusti), imperator Andronicus cum rege Stephano indutias fecit atque mox, cum Stephanus Serbiam se contulisset, metropolim proficiscitur (n. 15, 19 et 21).

4. Cum praefectus (ἐπίτροπος) Thessaliae eparchus Monomachus anno 1342 incipiente sedem suam deserere coactus esset, *Michael Gabrielopulus*, sebastocratoris defuncti filius vel nepos, dominio potitus Thessaliae αὐθέντης factus erat, at eiusdem anni fine ab Ioanne Angelo, Cantacuzeni nepote, de potestate dejectus est (n. 36 et 38).

5. Turbulentis annis quadragesimis Thessalonicae praefecti (ἐπίτροποι) hoc ordine subsequebantur: *Theodorus Synadenus* — ab anni 1340 initio ad anni 1342 ver desinens; *Michael Monomachus* — ab anni 1342 aestate ad anni 1343 aestatem finientem; *Ioannes Batatzes* — autumno anni 1343; *Ioannes Apocaucus* — ab anni 1344 initio ad Junium anni 1345 (n. 45).

6. *Michaelis Monomachi* cursus vitae honorumque, quamquam aliquibus adhuc non observatis hic reficitur, incomplete restitutus dehinc quoque remanet. Anno 1327 eparchus Monomachus in bello civili versatur et Andronici II partem sequitur. Post eiusdem imperatoris abdicationem (1328) ab Andronico III recipitur et Thessalonicae praefectus (ἐπίτροπος) constituitur.

Dimidio anni 1332, post Stephani Gabrielopuli mortem, sua sponte Thessaliae orientalis oppida ingreditur et imperio Byzantino adicit. Eiusdem anni fine, oppidis Thessaliae occidentalis ab Andronico III recuperatis, totius provinciae praefectus (κεφαλή, ἐπιτροπεύων) ab imperatore nominatur. Praefecti autem sedes in urbe Larissa inveniebatur. Eodem tempore duo in fluvio Strymone iacentes vici, Chandax et Nesion, per imperatoris chrysobullum in proprietatem hereditariam nostro eparcho traditi erant.

Ab autumno anni 1338 ad anni 1339 finem praefectum Monomachum in bello, quo Andronicus III Acarnaniam imperio suo adjungere studebat, strenue militantem equitum ducem spectamus. Dum in iam occupata Acarnaniae urbe Arta commorabatur, suo fratri et vice fungenti Georgio Monomacho Atuemi per epistulam mandavit, ut litem inter monasteria τῶν Βοδεσάδων et τῶν Ζαβλαντίων ob possessiones ortam ad solutionem iustam persequi curaret.

Cum Cantacuzenus bellum civile Octobri 1341 suscepisset, praefectus Thessaliae neutro imperatori auxilia mittebat. Ea ipsa Monomachi cunctatione Ioannes V, ut videtur, graviter commotus est ac ideo Ianuario 1342 chrysobullum edidit, quo praedia in Strymone eparcho adempta et monasterio Zographensi tradita erant.

Post aliquot menses, vere ineunte, eparchus Monomachus, decedere ex Thessalia a Michaele Gabrielopulo coactus, cum stipatoribus suis in Serrem aufugit et illius civitatis praefecto Sirgiani (sire Guy de Lusignan), Cantacuzeni hosti acerbissimo, se adjunxit.

Dimidio anni 1342 eparchus Monomachus, una cum Sirgiane, Andronico et Thoma Palaelogis et aliis Ioannis V ducibus, in suorum militum fronte Thessalonicam ingreditur. Brevi postea ab imperatore

praefectus (ἐπίτροπος) Thessalonicae iterum nominatur, magni conostauli dignitate honorificatur et novo apud Beroeam praedio donatur.

Sequenti anno, sub vexillo magni ducis Alexii Apocauci, in Macedonia contra Cantacuzenum proelio feliciter decertat. Autumno eiusdem 1343 anni, magno duce Apocauco calumniante, Monomachus functione praefecti urbis Thessalonicae privatur. Non longe postea, certe ante annum 1346, magnus conostaulus mortem obiit.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

IVAN DUJČEV

UN FRAGMENT DES »NOTITIAE EPISCOPATUUM RUSSIAE« COPIÉ PAR ISIDORE RUTHENUS

La Bibliothèque Vaticane conserve, sous la cote *cod. Slavic. 14*, un gros manuscrit en parchemin, écrit en caractères cyrilliques et connu sous le nom de *Missale Ruthenorum*. C'est un recueil liturgique, copié, selon toute vraisemblance, vers la fin du XIVe ou au début du XVe siècle. Déjà au début du XVIe siècle il faisait partie des collections vaticanes, se trouvait *in quinta capsa in Pontificiae Bibliothecae secretioris* et fut décrit en ces termes dans un catalogue manuscrit de l'époque *(cod. Vatic. latin. 7135, f. 49)*: »Dalmatica sive cyrillica anonyma. Liber lingua dalmatica, sive cyrillica, ut mihi videtur, cui videlicet intermixti sunt graeci characteres una cum illyricis, licet inerudite in prima pagina scriptum sit de littera aegyptiaca, et perscriptum est in rubro sic, quantum ego interpretari possum: Ioannis archiepiscopi Constantinopolitani, videlicet dalmatico idiomate: Ioanna archiepiscopa Constantinopola 540«.[1] En 1686 le manuscrit fut décrit encore une fois, comme contenant *Orationes distributae per ferias et orationes s(anc)ti Ioannis Chrysostomi characteribus maiusculis ruthenicis.*[2]

Au début du XIXe siècle, le manuscrit tomba dans les mains du savant russe Michel Bobrovskij (1785—1848). Influencé, semble-t-il, par l'enseignement des promoteurs des études slaves, Joseph Dobrovsky (1753—1829) et Barthélemy Kopitar (1780—1844), Bo-

[1] *Gio. Mercati,* Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma 1926, appendice I: Altri codici tocchi da Isidoro, p. 4. La note a été rééditée, avec quelques petites imprécisions, par *O. Horbatsch,* Tri cerkovnoslov'jans'ki liturgični rukopisni teksti Vatikans'koi biblioteki. De tribus textibus liturgicis linguae ecclesiasticae (palaeo)slavicae in manuscriptis Vaticanis, Romae 1966 (= Editiones Catholicae Universitatis Ucrainorum S. Clementis Papae, travaux de la Faculté philos.-human. I) p. 9.

[2] Catalogus codicum mss. linguarum orientalium Vaticanae Bibliothecae... inceptus ab Abrahamo Ecchellense et absolutus a Io(anne) Matthaeo Nairono Danesio Maronitis, A. D. M. DC. LXXXVI, f. 304. Cf. Mercati, op. c., p. 4. — Horbatsch, op. c., pp. 9—10.

brovskij se voua à des recherches sur l'ancienne littérature slave. Comme professeur à Vilno, il arriva en 1820 à Rome et fut chargé, par le cardinal Angelo Mai (1782—1854), de confectionner la catalogue des manuscrits slaves à la Vaticane.[3] Ainsi, d'après sa description, le manuscrit fut mentionné dans le catalogue des manuscrits de la Vaticane, publié en 1831 par le card. A. Mai[4], sous sa cote actuelle. Une soixantaine d'années plus tard, le manuscrit fut étudié et décrit, encore une fois, par le slavisant russe N. F. Krasnoselcev (1845—1898), professeur à l'Université de Kazan.[5] Une vingtaine d'années après lui, ce fut le grand slavisant Vatroslav Jagić (1838—1923) qui mentionna, à son tour, le manuscrit.[6] L'éminent byzantiniste italien, Card. Giovanni Mercati (1866—1957), nous a fourni, lui aussi, quelques indications précieuses sur la manuscrit qu'il avait eu la possibilité d'étudier grâce à l'aide du Mons. Joseph Vajs (1865—1959), de l'Université de Prague.[7] C'est tout dernièrement que le savant oukrainien Olexa Horbać nous a donné une description complète du manuscrit en question et une édition des textes qu'il contient.[8]

En laissant de côté les textes liturgiques contenus dans le *cod. Vatican. slav. 14*, il y a une brève note qui mérite, à mon avis, une étude toute spéciale. Ainsi, sur le f. 111 du manuscrit on lit une note en grec qui a attiré l'attention déjà des compilateurs du catalogue de 1686 des manuscrits de la Vaticane, qui l'ont traduite in latin.[9] Quelques mots davantage nous en dit le Card. Gio. Mercati: »Isidoro ha notato sul f. 111r nella sua scrittura ordinaria — écrit-il[10]

---

[3] Sur M. K. Bobrovskij voir: *P. O. Bobrovskij*, M. K. Bobrovskij (1785—1848), St. Pétersbourg 1889. — *I. V. Jagić*, Istorija slavjanskoj filologii, St. Pétersbourg 1910, pp. 227—229. — *P. A. Syrku*, K istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV veké, I. 1, Vremja i žizn patriarcha Evfimija Tyrnovskogo, St. Pétersbourg 1898, p. 421 n. 1. — M. K. Bobrovskij a fait la description du célèbre manuscrit Cod. Vaticanus slav. 2, de 1344—1345, avec la copie de la traduction moyenne bulgare de la Chronique de Constantin Manassès: v. *I. Dujčev*, Les miniatures de la Chronique de Manassès, Sofia 1963, p. 28 sqq. et p. 134 n. 30; *idem*, Letopista na Konstantin Manasi, Sofia 1963, p. XVII sqq. et pp. XXX—XXXI, avec deux fac-similés de la description manuscrite donnée par Bobrovskij du cod. Vatic. slav. 2.

[4] *A. Maius*, Catalogus codicum Bibliothecae Vaticanae arabicorum, persicorum, turcicorum, aetiopicorum, copticorum, armeniacorum, ibericorum, slavicorum, indicorum, sinensium. Item eius partis hebraicorum et syriacorum quam Assemani in editione praetermiserunt, Romae 1831, pars II, codices slavici, cod. 14.

[5] *N. F. Krasnoselcev*, Svedenija o nekotorych liturgičeskich rukopisjah Vatikanskoj biblioteki s zamečanijami o sostave i osobennostjach bogoslužebnych činoposledovanij, v nich soderžaščichsja, i s priloženijami iz otčeta ob učenych zanjatijach zagranicej v 1882 g., Kazan 1885, pp. 162—194.

[6] *V. Jagić*, Analecta Romana, Archiv für slavische Philologie, XXV (1903) p. 2.

[7] *Mercati*, op. c., pp. 3—4.

[8] *Horbatsch*, op. c., pp. 9—104. Sur cette publication voir la note par *I. Dujčev:* Revue d'histoire ecclésiastique, LXIII, fasc. 2 (1968) pp. 536—537.

[9] Cf. *Mercati*, op. c., p. 4.

[10] *Mercati*, op. c., p. 3.

— i vescovadi soggetti al metropolita di Kiev e di tutta la Russia. Considerata la persona dello scrivente, si può stare sicuri che nessuna sede sarà stata omessa e che l'ordine e i nomi delle sedi saranno quelli che a Isidoro sembrarono più esatti. Perciò la lista dev'essere, per il secolo XV, autorevole quanto ogni altra che esista di allora. Lasciando di illustrarla a chi lo sappia, io mi limito a riprodurla aggiungendo semplicemente fra parentesi il nome russo delle sedi. Quanto alla trascrizione in greco dei nomi, che variano assai, si possono vedere, ad es., gl'indici degli'Acta et diplomata Patriarchatus Constantinopolitani'[11] e degli 'Analecta byzantino-russica' del Regel«.[12] L'érudit italien a ajouté[13], en outre, une transcription de la note.

Le déchiffrement de la note, proposé par le Card. Gio. Mercati, a été reproduit par le dernier savant qui s'est occupé du *cod. Vatic. slav. 14,* et qui ajouta une transcription slave des noms mentionnés.[14] Avant d'analyser la note dans son contenu, une petite rectification semble nécessaire. En dépit de l'affirmation du Prof. Horbać[15], on doit dire qu'un excellent spécialiste en paléographie grecque, qu'était le Card. Giovanni Mercati, n'aurait jamais eu besoin d'être aidé dans le travail du déchiffrement de cette liste en grec, sauf peut-être pour l'identification du contenu du manuscrit et des noms des sièges russes, pour laquelle il fut, en effet, aidé par le savant de Prague.[16]

En acceptant, avec le grand connaisseur de l'histoire de Byzance et de la paléographie grecque, que cette liste a été copiée par la main d'Isidore Ruthenus lui-même, le document acquiert une valeur toute exceptionnelle. On aurait pu admettre que le prélat a noté les noms des sièges russes qui lui étaient soumis. Voilà donc cette liste, avec les noms en grec, copiés la par le Card. Mercati, ensuite les noms russes correspondants proposés toujours par lui et, vraisemblablement, par Mons. J. Vajs, enfin les formes slaves corrigées par M. O. Horbać:

---

[11] Il s'agit de la publication de *F. Miklosich — I. Müller,* Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I, Vindobonae 1860 (Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315—[1373]; vol. II, Vindobonae 1862: Acta Patriarchatus Constantinopolitani [1379]—1402).

[12] Il s'agit de la publication bien connue du byzantiniste russe *W. Regel,* Analecta byzantino-russica, Petropoli 1891.

[13] *Mercati,* op. c., pp. 3—4.

[14] *Horbatsch,* op. c., p. 10; p. 83.

[15] *Horbatsch,* op. c., p. 10.

[16] *Mercati,* op. c., p. 3, donne des indications sur le contenu du manuscrit: »Il Vaticano slavo XIV, membranaceo, di ff. 150, scritto alla fine del secolo XIV o al principio del XV, contiene le liturgie di san Giovanni Crisostomo (ff. 1—38), di san Basilio (ff. 40—82), e de Presanctificati (ff. 88—110), con rubriche (ff. 83—87r) e in fine (ff. 112—148) la *Diataxis* di Filoteo patriarca di Constantinopoli (+ 1376), il tutto in staroslavo«, et ajoute (ibidem, 3 n. 2): »Indicazioni fornitemi dal Rev. dott. Giuseppe Vais, professore nell'Università di Praga«.

Τῷ Κυέβου καὶ πάσης ʽΡωσίας ὑποκείμεναι ἐπισκοπαὶ εἰσὶν αὗται:

αος ὁ Μεγάλου Νοβογόρδου	— Novgorod —	Великий Новгород
βος ὁ ʽΡοστοβίου	— Rostov —	Ростов
γος ὁ Τζερνίγοβου	— Černigov —	Чернігів
δος ὁ Σουσδάλεως	— Susdal —	Суздаль
εος ὁ Πολουτζικοῦ	— Polozc —	Полоцьк
ϛος ὁ ʽΡαζανίου	— Rjazan —	Рязань
ζος ὁ Σμολενίσκου	— Smolensk —	Смоленськ
ηος ὁ Τιφερίου	— Tver —	Твер
θος ὁ Βολοδιμοιροῦ	— Vladimir —	Володимир
ιος ὁ Λουτζικοῦ	— Luzk —	Луцьк
ιαος ὁ Ποδόλιας	— Podolia —	Поділля
ιβος ὁ Ντορόβισκου	— Turov[17] —	Турів
ιγος ὁ Περεμισθλίου	— Przemyszl —	Перемишль
ιδος ὁ Σαρίσκου	— Saraisk —	Сарськ
ιεος ὁ Χόλμης	— Cholm —	Холм
ιϛος ὁ Σαμβορίσκου	— Simbirsk, Sampor —	Самбір
ιζος ὁ Κολόμνης	— Colomna —	Коломна
ιηος ὁ Περμίας	— Perm —	Перм[18].

La personne et l'activité d'Isidore Ruthenus, qui fut métropolite »de Kiev et de toute la Russie« (né vers 1385 dans la région de Monembasie en Peloponnèse, mort à Rome en 1463 comme patriarche latin de Constantinople et cardinal de l'Eglise Romaine) sont bien connues.[19] En admettant, avec une grande probabilité, que la liste lui appartient, il est nécessaire naturellement d'établir sa valeur comme source historique. Le Card. Giovanni Mercati, qui a le grand mérite d'avoir démontré son appartenance à Isidore, a été enclin à lui attribuer une importance toute particulière au point de vue historique. Il supposait qu'Isidore n'aurait omis aucun siège de son diocèse et, d'autre part, qu'il nous a donné les formes les plus exactes des noms respectifs. Le prof. O. Horbać considère, de son côté, que les noms des sièges n'étaient pas bien déchiffrés par Giovanni Mercati et Joseph Vajs[20], mais il n'a pas réussi d'ajouter rien d'autre quant à l'identification de l'original de la note. Chose étrange, ni le grand byzantiniste italien, nì le dernier éditeur de la note n'ont pas réussi à identifier la source première de la note en question.

---

17 Cf. *Mercati,* op. c., p. 4 n. 1: »Lettura certa«.

18 Le texte a été réédité aussi chez *Horbatsch,* op. c., p. 83.

19 Sur lui voir les indications chez: *K. Krumbacher — A. Ehrhardt,* Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897, pp. 311—312. — *P. Pierling,* La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques. I, Paris 1906, pp. 60—105: »Le cardinal Isidore 1443—1463«. — *A. Ziegler,* Isidore de Kiev, apôtre de l'union florentine, Irénikon, XIII (1936) pp. 393—410. — *H.-G. Beck,* Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, pp. 765—767, avec d'autres indications bibliographiques.

20 *Horbatsh,* op. c., p. 10.

En réalité, ce n'est qu'un texte qui appartient à la famille des *notitiae episcopatuum*[21] de l'Eglise constantinopolitaine. Comme un texte assez proche, citons avant tout la notice qui porte le titre de *Ordo praesidentiae metropolitarum apostolico Constantinopoleos throno subjectorum et episcoporum his inferiorum.*[22] A la fin de cette liste on trouve l'indication des sièges russes: »Kioviae Russiae subsunt episcopatus isti« (selon la traduction du titre latin d'après J. Migne), et immédiatement plus loin les indications des sièges épiscopaux de la »Russie Mineure« (»In Russia Minore«), en tout 19 noms que voici[23]:

Τῷ Κυέβῳ τῆς Ῥωσίας ὑπόκεινται ἐπισκοπαὶ αὗται:

α'. Τὸ Μεγάλον (Μέγα) Νοβογόρδων
β'. Ἡ Τζερνιχόβη
γ'. Ἡ Σούσδαλι
δ'. Ἡ Ῥοστόβη
ε'. Μεγάλη Βλαντίμορις (Βλανδίμοιρις)
ς'. Ἡ Περιεσθλάβη Ῥούσισκος (Ῥούσισκο)
ζ'. Τὸ Ἀσπ[ρ]όκαστρον τὸ Μεγάλον (Μέγα) πλησίον τοῦ Κυέβου
η'. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἰς τὸν Ῥῶσον ποταμόν
θ'. Πολόσκα (Πολότζκα)
ι'. Ῥωζάνη (Ῥαζάνη)
ια'. Τυφέρνη
ιβ'. Τὸ Σαράγιον.
Καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ῥωσίαν:
α'. Ἡ Γάλιτζα
β'. Ἡ Βλανδιμοίρη
γ'. Ἡ Περεμίσλη (Παραμίσλη)
δ'. Ἡ Δούτζισκα (Λούτζεκα)
ε'. Τουρούβη
ς'. Ἡ Χόλμη
ζ. Τὸ Μολέσμον (Σμολενκόν).

---

[21] Sur ces documents voir *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin 1958², pp. 463—465. Cf. aussi *K. Amantos*, Zu den Bischofslisten als historischen Quellen, in: Akten des XI. Intern. Byzantinisten-Kongresses München 1958, Müchen 1960, pp. 21—23. D'autres indications utiles: *A. V. Poppe*, Russkie metropolii Konstantinopol'skoj patriarchii v XI stoletii, Visantijskij vremennik, XXVIII (1968) pp. 85—108, avec le texte d'une notice inédite du Cod. Coisl. gr. 211, f. 262. — *W. Swoboda*, Notitiae episcopatuum, in: Słownik starożytności słowiańskich, III. 2 (1968) pp. 414—416.

[22] *Migne*, P. Gr., CVII (1863) coll. 371—386.

[23] *Migne*, op. c., col. 386 AB. *Krasnoselcev*, op. c., pp. 162—163, a cherché, malheureusemen sans grand succès, des analogies de cette liste dans les textes en langue russe, en écrivant: „Впрочем для определения возраста рукописи здесь может служить еще греческая приписка на 111 белом листе. Приписка эта писана скорописью позднее написания рукописи и заключает в себе перечень епархий подчиненных киевской митрополии. Здесь перечислено 18 епархий или городов... Такой состав епархии, подчиненныя

Il n'est pas sans intérêt de faire une comparaison entre la notice copiée par le métropolite de Kiev et de »toute la Rissie« Isidore et les deux listes éditées par Migne. Des 18 noms de sièges, mentionnés par Isidore Ruthenus, on retrouve bien 14 ou 15 noms dans les listes de Migne, — souvent en ordre divers! — qui, d'autre part, nous offrent cinq noms nouveaux. On ne peut que formuler des hypothèses plus ou moins plausibles quant à l'explication de ces divergences textuelles entre les deux espèces de documents. Sans insister cependant trop sur ces divergences, qui du reste me semblent explicables, nous devons reconnaître un fait — la valeur de la notice d'Isidore Ruthenus quant à la graphie des noms des sièges. Le métropolite de Kiev nous offre, dans cette brève notice, les formes plus correctes des noms des sièges épiscopaux. Cette liste doit être ajoutée donc au nombre des sources historiques relatives à l'organisation de l'Eglise russe vers la moitié du XVe siècle quand Isidore de Kieve et de »toute la Russie« a compilé la notice dans le manuscrit de la Vaticane.

киевской митрополии или киевским и всея России митрополитам, могли иметь не ранее, как с 1383 г., когда учреждена была пермская епархия, и не позднее времен митрополита Ионы (1437—1461), после смерти которого митрополия московская окончательно отделилась от киевской и явились митрополиты *московские* и всея Руси. Список русских епархий, заключающийся в разбираемой нами приписке сходен со списком епархий, бывших при приемнике Ионы Феодосии (1461—1465), напечатанным у Амвросия в Истории российской иерархии [v. *Иеромонах Амвросий*, История Российской иерархии, I. Moscou 1807, pp. 35—36] с рукописи Общества историн и древностей в Москве, но еще более сходен со списком епархий, помещенным в конце I части Никоновской летописи и относящемся ко второй половине XIV в. [v. Летописный сборник именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. Полное собрание русских летописей, IX. St. Pétersburg 1862, p. XIII: История, сиречь Повестник, о епархиах елици подлежат и послушни суть митрополиту Киевскому и всея Русии]. В этом последнем списке; сравнительно со списком нашей рукописи, одна кафедра лишная — белгородская близь Киева, а в списке Общества истории и древностей двух кафедр недостает — смоленской и тверской. Вообше, по указанным соображениям Ватиканская рукопись едвали могла быть написана позднее половини XV в., но ничто не препятствует относить ее и к концу XIV в., т. е. ко времени митрополита Киприана".

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

АДЕЛФАТИ У ВИЗАНТИЈИ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Установа аделфата позната је из византијских и српских извора различите врсте. Повеље, синодалне одлуке, судски документи, даровнице, тестаменти, манастирски типици и сл. говоре о аделфатима. Према свим тим документима, независно од њихове природе и времена коме припадају, аделфат је увек представљао давање издржавања од стране манастира лицу које је својим, мање или више уносним поклоном, у имањима или новцу, то себи обезбедило од манастира. У томе је била суштина и сврха ове установе. Поред ове основне обавезе материјалне природе, постојала је и духовна обавеза манастира према дародавцима, која се није мењала без обзира да ли су они ступили у манастир или су живот завршавали као световна лица. Ова се састојала у давању помена (τὸ μνημόσυνον, ἡ μνήμη) за време богослужења или приликом посебних молитава, како је то дародавалац одредио. Такву одредбу садрже сви како грчки тако и српски документи. У српским актима додаје се уз литургију и служење кољива и прилевка (жита за мртве и вина). Ту је још спадало и уписивање имена дародавца у манастирски поменик, уколико је величина његовог поклона давала манастиру право да то учини.[1]

Терминологија речи и историјат установе аделфата

Сама реч τὸ ἀδελφάτον, у српским документима адрьфать, поред свог основног значења обухватала је и оно што у манастирској заједници припада једном брату — оброк или братствени део. Припадник братства називао се ἀδελφατάριος, — братственик,

[1] Уп. *В. Мошин,* Акти братских сабора о адрфатима из XIV—XV века, Богословље XIV (1939) 217, цит. даље *Мошин,* Акти братских сабора; *С. Троицки,* Ктиторско право у Византији и у Немањичкој Србији, Глас 168 (1935) 121.

у српским документима адрьфаторь.[2] У грчким документима, било да је реч о лицима која су изван манастира или о самим монасима, обично се обезбеђивање издржавања означавало са ἀδελφάτον у смислу поседовања или давања за аделфате (ἔχῃ τὰ ἀδελφάτα, κρατῇ τὸ ἀδελφάτον, ἔδωκαν . . . χάριν ἀδελφάτων) и слично. Сама материјална садржина тога издржавања означена је као σιτηρέσιον. Тако употребљен израз ситиресион налази се у два правна документа из XI века, у два документа Лавре св. Атанасија из XЏI века, у неким манастирским типицима, у Валсамоновом тумачењу 5. канона II никејског сабора и у двема повељама цара Душана манастиру Есфигмену.[3] У осталим документима из XIV и XV века не наилази се на употребу овог израза.

Поред овог значења ситиресион се спомиње и као новчани приход који су цареви Василије II и Константин VIII (јула 978) осигурали Лаври св. Атанасија. Он се састојао од десет фунти злата које су се сваке године имале да дају овом манастиру из царске благајне (κατ' ἔτος λαμβάνειν ταύτην ἐκ τοῦ ἁγίου ταμείου τῆς θεοπροβλήτου ταύτης βασιλείας σιτηρέσιον δέκα μεγάλα τάλαντα).[4]

Изгледа да се израз аделфатон могао употребити и у проширеном смислу. Тако треба схватити аделфат који се спомиње у простагми трапезунтског цара Алексија IV Великог Комнина (1412—1429) из септембра 1416. године, којом он потврђује и понавља дар свога деде Алексија III Великог Комнина.[5] Овај га је учинио септембра 1347. године манастиру Јована Претече званом τῆς Πέτρας на Светој Гори.[6] Према тој простагми било је одређено да се сваке године даје овом манастиру 1000 комнинских аспри за аделфат и да то чине после њега његови наследници, цареви Трапезунта.[7] Очигледно, овде је реч о solemnium-у а не о стварном обезбеђивању издржавања.

---

[2] Уп. *А. Соловјев и В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 382, цит. даље *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље; *Р. Грујић*, Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке, Гласн. Скоп. Науч. Друштва 11 (1937) 71, цит даље *Грујић*, Светогорски азили.

[3] J. et P. Zepos, Jus graecoromanum, I—VIII, Athenis 1931, IV, 54, XV, цит даље Zepos, Jus; *H. Monnier et G. Platon*, La meditatio de pactis nudis (Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων). Nouvelle Revue Historique de droit français et étranger 37, 38 (1913—14); 37, 331 (VII, 12), цит. даље *Monnier—Platon*, Meditatio, Nouelle Rev.; Actes de Lavra, I, ed. G. Rouillard et P. Collomp (Archives de l'Athos I) Paris 1937, 49, ред 12 и 22; 55, ред 17 и 27, цит. даље Lavra; *F. Miklosich et J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VII, Vindobonnae 1860—1890, II, 313, 428, цит. даље MM.; *K. Rhalles — M. Potles*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων I—VI, Athen 1852—1859, II, 576, цит. даље Rhalles—Potles; *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље, XIV, 17, 24; XV, 16.

[4] Lavra, 7, ред 24 и 36. За израз „таленат" в. нап. издавача стр. 21.

[5] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, 27, цит. даље *Dölger*, Schatzk.

[6] *F. Dölger*, Mönchsland Athos, München 1943, стр. 96.

[7] *Dölger*, Schatzk., стр. 75, нап.: аспра комнината означава „бели новац", сребрни новац; доцније се рачунало 14 аспри у једној перпери (златнику). При овом курсу 1000 златника одговара приближно тачно једној златној фунти = 72 перпера.

Реч адрьфать је употребљавана потпуно аналогно грчком термину. Међутим, упоредо с њом у српским документима се срећу и изрази комать и мертикь. Под тим изразима се, поред њиховог основног значења — јединице за мерење количине — подразумевао не само оброк хране, већ уз храну и све следовање потребно за издржавање једне особе у манастиру.[8] Првенствено су употребљавани за издржавање монаха, а веома ретко световних људи. Интересантно је споменути да се хронолошки јављају пре термина аделфат. Њихов први помен је у Доменгијановом Житију св. Симеуна и св. Саве из XIII века. У њему се каже да је Симеон купио манастиру Ватопеду „50 комать, такожде вина 50 купь на всаки день", што значи да је он купио издржавање за педесеторицу људи у манастиру обезбеђујући им уз остало и по чашу вина дневно.[9] Мертиг се спомиње нешто ниже у вези Савиног одласка у Цариград, где се причање надовезује на то да су Симеон и Сава још раније учинили поклоне манастиру Богородице Евергетиде и ‚сьтвориста мерѣтигь оть своюго отьчьства ката лѣта".[10] Под речи мертиг свакако се подразумева годишња помоћ која се из Србије давала Ватопеду. Овакво значење речи мертиг — давање одређене потпоре неком манастиру — задржало се и касније. Тако је влашки војвода Јован Радул аналогно помоћи коју су Немањићи давали поменутим манастирима и византијски цареви Лаври св. Атанасија, 18. фебруара 1492. године даровао манастиру Пантелејмона мертиг од 4000 аспри годишње, који се имао давати овом манастиру сваког јануара до краја дародавчевог живота.[11] Изрази комат и мертиг, између осталих, налазе се у свим документима који говоре о издржавањима која су куповали српски владари за монахе манастира Хиландара.[12] Т. Тарановски је био мишљења да су се такви комати и мертици односили на одређене комаде земље које су српски владари куповали од манастира Хиландара.[13]

Најзад, обезбеђивање издржавања, и то првенствено хране, означавало се још и речју διακονία, српски дијаконица. У грчким документима се среће διακονία са значењем порције хране (παρέχῃ . . . διακονίας δύο, διδομένην διακονίαν, αἱ δύο διακονίαι) за разлику од διακονία ἀδελφάτου, односно ἀδελφικὴ διακονία (ἵνα δώσωμεν . . . καὶ δι-

---

[8] Уп. *М. Влајинац*, Речник наших старих мера III, Београд 1968, 449, цит. даље *Влајинац*, Речник.

[9] *Ђ. Даничић*, Живот Светога Симеона и Светога Саве, Београд 1865, 156. За *купа* са значењем чаше, која је служила не само за пијење вина, већ и као мера за вино и сл. уп. *Влајинац*, Речник, 493.

[10] *Даничић*, Живот Светога Симеуна, 180.

[11] Гласник Скопског Ученог Друштва 24 (1868) 291.

[12] *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 479—80, III, IV; 485, II, III, цит. даље *Новаковић*, Зак. спом.; Actes de Chilandar. Deuxième partie, Actes slaves, publiés par B. Korablev, Виз. Врем. 19 (1915), Приложение, 17, 25, цит. даље Chil. II.

[13] *Т. Тарановски*, Историја српског права у Немањићкој држави, III/IV, Београд 1935, 18, 31.

ακονίας ἀδελφαταρικὰς ἕξ)[14] када означава целокупно издржавање. У документу о обнављању манастира Кастамонита челник Радич одређује и „дијаконија да се даје у болницу (манастирску) да буде довољно болесницима".[15]

Може се закључити да су се аделфат, комат и мертиг обично односили на целокупно издржавање. Ретки су примери ограничавања само на храну као у Душановој хрисовуљи Арханђеловском манастиру. У одредби ове хрисовуље, у вези с болешћу некога старца, каже се да му се тада „даие мѣртикь иако и на трапезѣ", а нешто даље да се „даие на порту 12 мѣртика".[16] Очигледно је да се овде мертик односи на давање хране. За разлику од ових израза, дијаконија је увек означавала, на првом месту, давање порције — хране. То потврђује и 18. члан Душановог Законика у Ходошком рукопису где се каже да калуђерима који иду у друге манастире „да имь се давать диаконіа уместо „ дава храна", како то наводе остали рукописи.[17]

Разлика између дијаконије као појма основног издржавања које монасима даје манастир, и аделфата као ширег појма под којим се подразумева обавеза манастира да даје издржавање ономе ко је то себи обезбедио, најбоље се види из речи бившег хиландарског игумана Атанасија, који каже да се нада да „ако и не бихь ималь щ҇ дати да ми оучините диконицу ѡн и цркви, нь поколе имамь щ҇о имамь да дамь, да ми оучините адрьфато ѡноизи цркви".[18]

Поред именице διακονία употребљавао се и глагол διακονέω у значењу послуживати, бринути, угостити, што само потврђује значење дијаконије у смислу порције — следовања. Тако се каже да ће аделфатор, осим уобичајеног, добити и од нечег другог, уколико се буде служило свима братственицима (εἴ τι ἄλλο διακονεῖται τοῖς ἀδελφαταρίοις πᾶσι, и у истом смислу: ἄλλην ἅπασαν διακονουμένην τοῖς ἀδελφοῖς).[19]

Највише података о аделфатима сачувано је у документима из XIV и XV века. Међутим, порекло ове установе треба тражити много раније у тзв. ἀποταγή. Првобитно и основно значење ове речи је secessio a rebus materialibus (одрицање од материјалних

---

[14] Actes d'Esphigménou, publiés par L. Petit et W. Regel, BB. 12 (1906) Приложение, 22, ред 13—14, цит даље Esph. *Н. А. Веис*, Συμβουλὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων, Βυζαντίς I (1909) стр. 272, ред 13, 21, цит. даље *Веис;* Actes de Chilandar, Première partie: Actes grecs, publiés par B. Korablev, BB. 19 (1911), Приложение, 117, ред 38 и 41, цит. даље Chil. I; Actes serbes de Vatopédi publiés par M. Lascaris, Byzantinoslavica 6 (1935—36), 10, ред 11, цит. даље Vat.

[15] Споменик 3 (1890) стр. 35.

[16] Новаковић, Зак. спом., 698, CLXVII, CLXXI.

[17] Законик Стефана цара српског, изд. Ст. Новаковић, Београд 1898, 22.

[18] Chil. II, 83, ред 13—15.

[19] Vat. 10, ред 13; *Веис*, стр. 272, ред 12.

ствари).[20] Удаљавање од добара овога света није у исто време означавало и одрицање од имовине у корист манастира. Калуђер је задржавао право располагања својим поседом. Апотага је затим означавала обавезан улог за ступање у манастир, тј. апотага је својина дата манастиру.[21]

Међутим, уизмање новца од оних који су намеравали да уђу у неку духовну установу било је у оштрој супротности са хришћанском етиком. Улози различите величине имали су за последицу стварање неједнакости међу монасима, „поделе — како каже типик манастира Евергетиде — на моје и твоје, веће и мање и онај који је учинио улог сматрао се бољим од онога који није ништа приложио" приликом свога уласка у манастир.[22] Због тога су веома рано почели протести против таквих, и то на првом месту против новчаних давања. Тако су одлуке којима се забрањује да се неко присаједини манастирском братству или свештенству цркве за новац који даје изражене још 29. и 30. Апостолским правилом и 2. каноном Халкедонског сабора.[23] Неколико векова доцније црквени оци су на II никејском сабору (787.), оштро осуђујући ову појаву, забранили да се захтева новац приликом ступања у манастир. Они су 5. и 19. каноном изрекли казне за оне који се не буду придржавали њихове одлуке: епископи и игумани биће рашчињени, а на монахе и световњаке биће бачена анатема.[24]

Међутим, сва поменута црквена правила изричито се ограничавају на забрану новчаних улога јер, природно, да је за материјално благостање и напредак манастира било од интереса прилагање добара, на првом месту непокретних. Због тога је и 19. канон II никејског сабора одобрио такве прилоге (од очевидне мираза и слично) и одредио да ће они бити примани и задржавани у манастиру.[25] Да тако, доиста, треба схватити овај канон и да је таква била пракса потврђују и одредбе појединих манастирских типика. Михаило Аталијат (1077) то каже сасвим одређено. Наиме, забранивши апотагу у смислу новчаног давања, он је дозволио да једно доживотно издржавање прими онај ко приложи манастиру непокретну имовину (εἰ δέ τι προσχυρώσει ἀκίνητον κτῆσιν πρὸς τὸ λαμβάνειν τοῦτον σιτηρέσιον).[26] И јеромонах Нил

---

[20] *Ducange*, s. v. ἀποταγή.

[21] Уп. *E. Herman*, Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern, Orinet. Christ. Periodica 7 (1941) 438, цит. даље *Herman*, Regelung; *Ф. Гранић*, Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора. Гласник Скоп. Науч Друштва 15 (1935) 57. *W. Nissen*, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077, Jena 1894, 59, цит. *Nissen*, Diataxis; *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte des Athosklöster, Leipzig 1894, 26, цит. *Meyer*, Haupturkunden.

[22] *А. Димитриевский*, Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного Встока I, Киев 1895, 648.

[23] Rhalles-Potles II, 37, 217.

[24] Ibid., 573, 630.

[25] Ibid., 630.

[26] MM. V, 313.

у своме типику (1210) изричито забрањује само продају издржавања (ἀλλὰ μηδενὶ ἑτέρῳ πιπράσκειν σιτηρέσιον, κἂν κοσμικὸς τυγχάνῃ, κἂν μοναχός, κἂν πολλὴν καὶ μεγάλην ὠφέλειαν ὑποισχνῆται τῇ μονῇ).[27] Тако се и одредбе типика царице Ирине Дуке, (1118) супруге цара Јована II Комнина, односе стриктно на забрану новчаних давања, док се добровољни прилози у облику покретне и непокретне имовине одобравају.[28]

На сличне одредбе наилази се и у другим типицима. Одредбе типика манастира Евергетиде (око 1054), са мањим изменама пренесене су у типике манастира: Космосотира, Маманта, τῶν Ἡλίου Βωμῶν, τοῦ Μαχαιρᾶ и др.[29] На томе питању задржава се и типик Атанасија.[30]

И византијски цареви, водећи борбу против пораста моћи и богатства манастира, а осиромашења сељачких породица, дотичу се питања давања апотаге. Штитећи друге интересе, а не манастирске, њихове одлуке нису биле увек у складу са одлукама канона и типика. Још је цар Лав VI Мудри (886—912) у својој 5. новели допустио да они који ступају у манастир слободно располажу својом имовином. Истовремено, наследно право манастира на ту имовину ограничио је само на случајеве када не постоје други ближи наследници који би имали право првенства у наслеђивању.[31]

Потпуно противна забранама о давању новчаних улога је новела цара Романа I Лакапина из 934. године. У настојању да спречи прелазак сељачких добара у руке племства и манастира, ова новела одређује да од онога који се прима у манастир, манастир има да узима на име апотаге једино вредност његовог имања (тј. новац) а не само имање.[32]

Најзад, треба се осврнути и на мишљење истакнутог византијског канонисте Валсамона. У својим тумачењима поменутих канона он се веома детаљно позабавио и питањем давања улога у манастир. Иако се у основи слаже са напред наведеним одредбама, он се још реалније суочава са стварношћу и додаје да не мисли да дејству канона подлежу они који за новац стичу братска издржавања у манастирима (ἀδελφάτα ἐν μοναστηρίοις). По његовом мишљењу није за осуду обезбеђивање доживотног издржавања (τὴν τῶν σιτηρεσίων ἐπίκτησιν).[33] Види се да су од времена II никејског сабора (787) када су поменути (5. и 19) канони били донесени, до Валсамоновог времена настале извесне измене у схватању апотаге, а свакако под утицајем саме праксе која је

[27] MM. V, 428.

[28] Ibid., 338.

[29] Известия Русс. Археол. Инст. в Конст. 13 (1908) 47; Ἑλληνικά 1 2 (1928) 279; *Димитриевский*, нав. дело 739; MM. V, 407.

[30] *Meyer*, Haupturkunden, 117, ред 28—31, 119, ред 5—10.

[31] Zepos, Jus I, 61—63.

[32] Ibid., 207; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, Teil I: 565—1025. München—Berlin 1924, 628.

[33] Vals. ad can. 5 II Nic., Rhalles-Potles, 576.

владала. Отпор, који се још увек јавља, првенствено против новчаних давања, временом је све слабији.

На тај начин установа апотаге и касније аделфата задржала је свој основни карактер давања за ступање у манастир; давалац је сматрао своје примање у манастир и издржавање које је тамо имао као нешто што му манастир дугује. И обрнуто, уколико би се улог повукао, манастир се више није сматрао обавезним да пружи дотичном лицу издржавање. Тако нпр., један документ из XI века говори о томе да је неко продао туђе куће манастиру Богородице Милостиве. Добијени новац дао је манастиру τῆς Χώρας као апотагу за свог унука. Пошто је вођен спор, магистар Евстатије Ромеј пресудио је да манастир τῆς Χώρας мора да врати добијен новац, али га је и ослободио обавезе да даје ситиресион.[34] Овај пример јасно показује да је улог био противвредност за примање или бар услов за пуноважност примања; буде ли овај узет натраг онда отпада и примање у манастир.[35]

Међутим, иако се током времена установа аделфата све више формирала, тако да су се у XIV и XV веку аделфати сасвим слободно куповали, ипак су се задржавали трагови и одјеци хришћанског етичког схватања. Тако још на почетку XV века патријарх Матија I, у једном писму из 1400. године којим одобрава неке аделфате, карактерише их као противзаконит обичај који је настао од давнине (εἶχεν ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἀδελφάτα κατὰ τὴν πάλαι ἐπικρατήσασαν εἰς τὰ τοιαῦτα παράνομον συνήθειαν).[36]

Поступак при давању аделфата

Из сачуваних докумената, како грчких тако и српских, види се јасно да је за стварање аделфата постојао одређени поступак. Лице које је желело да га обезбеди обраћало се манастиру. Том приликом настајао је документ који наводи имања или новац који дотични дарује манастиру и његов захтев за издржавањем као противуслузи коју ће манастир преузети на себе у односу на дародавца. Затим је настајао акт издаван од стране манастира. У њему се обично поново набрајало приложено имање или наводило новчано давање и доносила одлука о обезбеђивању аделфата. О тако скплопљеном споразуму обично нису сачувана оба документа. Најчешће се у манастирској архиви чува један од њих. Изузетак чине само два случаја у којима су сачувана оба документа, тј. и акт дародавца и акт издан од стране манастира. Први је споразум између монахиње Евгеније (кнегиње Милице) са синовима Стефаном и Вуком и манастира Пантелејмона. Оба документа о томе споразуму су

---

[34] Zepos, Jus IV, 54, XV.
[35] Уп. *Herman*, Regelung, 444.
[36] MM. II, 353.

настала у последњој деценији XIV века (1395. и 1396).[37] Други случај је уговор између Ивана Кастриота са синовима Станишом, Репошем, Константином и Ђорђем и манастира Хиландара из треће деценије XV века (1426, после 1428).[38] Уосталом, за упознавање свих појединости склопљеног споразума довољан је и само један документ, било да је то акт самог дародавца или онај којим је манастир потврдио његове дарове и своје обавезе према њему.

У манастиру Хиландару одлуке о уступањима аделфата увек је доносио игуман са целим братским сабором, „свима који су се тада налазили у манастиру"; уз то се такође истиче да је „заједничким договором игумана и бaште и целог сабора" одлучено да се уступи или прода аделфат.[39] Због тога сви који су желели да обезбеде аделфате од манастира Хиландара обраћали су се целом братству или светом сабору. Међутим, из шест хиландарских аката о аделфатима види се да се међу братственицима разликовала „братија начелна", коју су сачињавали постојећи и бивши манастирски функционери, наиме: игуман, башта, економ, еклезијарх и други угледни старци, јеромонаси и неки старији монаси, који су сви и потписивали акт о уступању аделфата. Остали братственици који су присуствовали саборима спомињу се обично на крају списка са „и ини мнози и вса братија".[40]

У два акта манастира Пантелејмона, који се односе на уступање аделфата, потписао се врло велики број чланова братског сабора (36 и 40).[41] Они су се потписали „ради сведочења". Иако у њима није изричито речено, као у хиландарским, „сва братија", наведени велики број, у који спадају сви постојећи и бивши манастирски функционери, духовници, старци, црквењаци, јеромонаси и најугледнији монаси, показује да су то представници целог манастирског братства. То потврђује и санкција која се налази, како у пантелејмонским тако и у хилан-

---

[37] *Новаковић*, Зак. спом. 517—526.

[38] Chil. II, 81, 82. Издавачи хиландарских аката датирали су другу повељу са око 1426. годином. Међутим, пошто је познато да се Станиша, најстарији син Ивана Кастриота, који се спомиње у првом уговору из 1426. године, потурчио негде око 1428, биће да је други уговор Ивана Кастриота са осталом тројицом синова и манастиром Хиландаром настао после тога датума, пошто се у њему Станиша више не спомиње. Уп. *Грујић*, Светогорски азили, 81; *В. Петковић*, Арбански пирг у Хиландару, Архив за арбанску старину, језик и етнологију I/1—2 (1923) 196.

[39] Chil. II, 17, ред 126; 25, ред 45—46; 41, ред 31; 83, ред 16 и 26; Новаковић, Зак. спом., 485, II и сл.

[40] В. Мошин је на основу детаљног проучавања хиландарских братских сабора, између осталог закључио да је број начелне братије сачињавао одређени кворум, који је био потребан за доношење одлука братског сабора о манастирској имовини. Уп. *Мошин*, Акти братских сабора, 237—38.

[41] Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873, стр. 408, цит. даље Ross; Новаковић, Зак. спом. 526, XVIII.

дарским актима, којом се садашњи игумани обраћају будућим игуманима и братственицима с молбом да чувају тај уговор неповредивим.[42]

За разлику од наведених, два акта манастира Ватопеда показују да у њему одлуке о уступању аделфата нису биле у надлежности целокупног братског сабора. Њих су доносили игуман и старци (ὁ τε καθηγούμενος καὶ οἱ γέροντες) којима су се молиоци и обраћали. У једном документу има само шест потписника (један јеромонах-еклезијарх и пет монаха); у другом их је 18 (два проигумана, еклезијарх тадашњи и бивши, седам јеромонаха и седам монаха). Међу њима само је један јеромонах скевофилакс и један монах носокомос, док остали немају функције.[43] О братском сабору у овим актима нема никаквог помена, што значи да је само скуп стараца уз игумана доносио одлуке о аделфатима.

Поређењем праксе уобичајене у појединим манастирима може се закључити да Света Гора није имала строга и једнообразно утврђена правила за доношење одлука о аделфатима, него је сваки манастир имао своје обичаје. При томе је важно истаћи да је то увек била интерна ствар појединог манастира који је једини био компетентан да о томе одлучује. Прот је само изузетно могао да интервенише у томе, као што је то учинио прот Исак приликом сједињавања манастира Анапавса са Кутлумушом. Он је одредио да ће сједињени манастири имати обавезу да доживотно издржавају јеромонаха Матију, који је много допринео обнављању манастира Анапавса; да дају један аделфат (τοῦ ἑνὸς ἀδελφάτου διδομένου) једном од Исакових монаха или јеромонаху Карпу, који ће уживати и две кутлумушке ћелије, или неком другом кога ће прот одреднти.[44] Ова одлука прота Исака изгледа савим разумљива када се има у виду његова велика моћ и утицај који су прелазили границе Свете Горе.[45]

У манастирима изван Свете Горе изгледа да је пракса углавном била као и у светогорским манастирима. То нам потврђује једна повеља цара Душана манастиру Св. Ђорђа у Завлантији, у Тесалији (новембар, 1348). Њом цар, између осталих повластица које даје овом манастиру, забрањује да манастир прими аделфатара, тј. новог братственика без сагласности и одлуке манастирског братства (ἀλλ' οὐδὲ ἀδελφατάριος ἀποταχθῇ τις ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ ποτε ὁρισμῷ τῆς βασιλείας μου ἄνευ βουλῆς καὶ γνώμης

[42] Ibid.; Новаковић, нав. дело 485, IV; Chil. II, 41, ред 60—70: 82, ред 23—26; 83, ред 26—31.

[43] *Веис*, 273; Vat. стр. 185.

[44] Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle (Archives de l'Athos II) Paris 1945, 15, ред 91—96, цит. Kutl.

[45] О Исаку в. *J. Darrouzès*, Liste des Prôtes de l'Athos. Le Millénaire du Mont Athos, 963—1963, Études et Mélanges I, 423—26; такође и *В. Мошин*, Светогорски протат, Старине Југославенске Академије 43 (1951) 90—91.

τῶν ἐν αὐτῇ ἐνασκουμένων μοναχῶν).[46] Е. Херман је на основу ове одредбе закључио да је постављење аделфатара, тј. давање аделфата, било у надлежности цара.[47] Међутим, као што је био случај са протом Исаком, тако је и цар само у веома изузетним случајевима могао донети такву одлуку. То је учинио Душан док је још био краљ (1343), одредивши старцу Григорију да, уколико напусти цркву у којој живи и дође у краљевски манастир Св. Арханђела код Призрена, има у њему два комата да се храни до смрти.[48]

Уколико је манастиром управљао харистикарије, онда је он био надлежан да решава питање о уступању аделфата. Тако цар Алексије I Комнин својом новелом из 1112. године, забрањујући апотаге, које се „противно канонима дају и примају", одређује и казне за оне који се не буду придржавали ове забране. Уколико се деси да то буде игуман одузеће му се игуманство, а ако је харистикарије одузеће му се манастир (εἰ μέν ἐστιν ἡγούμενος, ἵνα ἐκδιώκηται ἀπὸ τῆς ἡγουμενείας εἰ δὲ χαριστικάριος, ἐκδιωχθήσεται ἀπὸ τῆς μονῆς).[49]

Једнако харистикарију, ктитор, као власник манастира, бринући се о његовом имовном стању, одлучивао је, заједно са манастирским братством, о примању новог братственика. Пример за то пружа продајни документ Зоје Сиропулине од септембра 1271. године.[50] Она се обратила Ани Малијасини, као ктиторки женског патријаршијског манастира Нове Петре, њеном мужу и целом братству манастира (πρὸς τὴν τοιαύτην . . . μονὴν . . . καὶ τὸ ἅπαν μέρος καὶ πλήρωμα ταύτης) како би свој баштински стас продала овом манастиру. Истовремено, тиме је она себи обезбедила аделфат за време кад уђе у манастир.

Патријарх је био надлежан да решава о давању аделфата у патријаршијским манастирима. Он је, наиме, могао да одлучи да неко лице, световно или духовно, које је у оскудици добије издржавање од неког богатог манастира.[51] Постоје и више патријаршијских одлука у вези са аделфатима: јуна 1345. године јеромонах Генадије се обратио синоду антиохијског патријарха у вези својих аделфата у манастиру Вођа у Цариграду; децембра 1351., патријарх Калист је потврдио аделфат монахиње Амарадине у манастиру Мангана; патријарх Матија I донео је од-

---

[46] *Соловјев—Мошин*, Грчке повеље, 21, ред 51—54.

[47] *Herman*, Regelung, 447.

[48] Старац Григорије је подигао цркву Св. Петра у Кориши и придодао је манастиру Св. Арханђела; за узврат је Душан купио од Хиландара стару цркву Св. Петра и дао је на уживање старцу Григорију, с тим да се после његове смрти црква поврати Хиландару. Новаковић, Зак. спом. 412—13, II, III.

[49] Zepos, Jus, I, 348.

[50] MM. IV, 393—96.

[51] Valsamon ad can. 19. II, Nic., Rhalles-Potles II, 636; Zepos, Jus, I, 348.

луку у вези аделфата проигуманије Теогносије и јануара 1400. године монахиње Сикиле и слично.[52]

Уживаоци аделфата и обавезе манастира према њима

Аделфате су добијали угледни и богати људи који су за то имали довољно материјалних могућности. Обично су их намењивали себи и члановима своје уже породице. Посебно место заузимају аделфати које су српски владари куповали за монахе хиландарског пирга и ћелија. Била је то природна брига српских владара за манастир Хиландар који су помагали из сопствене иницијативе или на молбу самих игумана и монаха. Најпре је краљ Милутин, подигавши пирг Хрусија, обезбедио уносним поклоном Хиландару да овај даје сваке године потпун мертик за онога који живи у пиргу (1309—1316).[53] Затим је купио за ћелију Вазнесења два а за ћелију Св. Тројице један комад (1318—1321).[54] Иста дарежљивост и старање показало се и према Карејској ћелији Св. Саве. Њој је Хиландар био обавезан да даје мертик који јој је још св. Сава даровао (60 литара масла). Милутин јој је обезбедио, куповином од Хиландара, два мертика (1318) а Душан, док је још био краљ (16. јуна 1332), један мертик.[55]

Најбројнији примери стварања аделфата од стране угледних Грка и српских велможа су из XIV и XV века када су, пред опасношћу од Турака, многи желели да осигурају себи уточиште у манастиру. Треба споменути само најугледније аделфаторе. Ту је велики примикерије Јован, који је, када се већ налазио у манастиру Пантократору, чији је оснивач и био, обезбедио својим синовима Палеологопулу и Дуки доживотно издржавање у свом манастиру (1. августа 1384).[56] Слично њему Димитрије Асан, стварањем двају аделфата у манастиру Ксеропотаму, сигурно је имао у виду своје две кћери (прва половина XIV века).[57] Неки угледни византијски великаш, у монаштву кир

[52] ММ. I, 340—42, 317—18; ММ. II, 353, 325—26.

[53] Новаковић, Зак. спом. 479, III.

[54] Ibid., 485, II.

[55] Chil. II, 17, 25.

[56] Actes du Pantocrator, publiés par L. Petit, BB. 10 (1903), Приложение № 2. 6, цит. Pant.

[57] За ове аделфате сазнаје се из продајног документа кћери Димитрија Асана, Филипе Асанине (19. јула 1349. године), Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire (Archive de l'Athos III), Paris 1964, 26, цит. Xer. Из тока догађаја се види да се ти аделфати никада нису реализовали. Наиме, Филипа Асанина са рођеном сестром и бабом по мајци повратила је од манастира половину тога имања, које је представљало мираз њихове мајке, тј. жене покојног Асана. Када су баба и сестра умрле, Филипа, налазећи се у Солуну и имајући велике издатке, желела је да прода манастиру своју по-

Јона, налазио се као аделфатор у Ивирском манастиру (августа 1357).[58] Такође богати велможа Михаило Иеракис својим даром манастиру Култумушу осигурао се за случај да сам уђе у тај манастир (новембар, 1326).[59] И на крају да споменемо Георгија Антавласа, угледног великаша, који је желео да обезбеди за себе и свога сина издржавање од манастира Есфигмена (фебруар, 1388).[60]

У Србији бригу за будућност није показивала само српска властела, већ и чланови саме владарске породице. Тако је последњи Немањић Јован Урош Палеолог, син цара Симеона, у монаштву Јоасаф, купио аделфате у манастиру Ватопеду, пошто су Турци заузели Тесалију (октобар, 1394).[61] Кнегиња Милица (монахиња Евгенија) обезбедила је аделфате за себе и своју децу у манастиру Св. Пантелејмона (1295/96)[62]; у истом манастиру осигурао се и властелин деспота Стефана, Веселко, заједно са својом браћом (око 1420).[63] Деспот Стефан Лазаревић (8. јуна 1411) и арбански господар Иван Кастриот (после 1428) уживали су аделфате у манастиру Хиландару.[64] Велики челник Радич (28. март 1432) и велики војвода Радослав Михаљевић (1432) располагали су аделфатима у манастиру Ватопеду.[65] Овим се не исцрпљује списак познатих људи који су обезбеђивали себи издржавања како од светогорских тако и од других манастира.[66] Они ће бити поменути у даљем излагању.

Поред световних великаша помињу се и поједини монаси, јеромонаси и игумани који су поседовали аделфате. Тако су Јаков и Дамијан, игумани манастира Калафата (1065, 1101/102), и Макарије, игуман манастира Калика (1153?), имали обезбеђено издржавање у манастиру Лаври св. Атанасија.[67] Овде је нарочито интересантан обичај, који је постојао у манастиру Хиландару, да се башта обезбеђује аделфатима. То се јасно каже приликом доношења одлуке за аделфате баште Андонија (1348):

ловину имања. Своју жељу она образлаже тим што од њега није имала никакве користи, будући да се све што је ван Солуна нашло у рукама Срба, а и да би платила очеве дугове. Уп. *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 61.

[58] *Dölger*, Schatz., 9, ред 68—72.

[59] Kutl. 24.

[60] Esph. 22.

[61] *Веис*, стр. 271—73; Да је у томе документу реч о Јовану Урошу, а не неком другом лицу, мишљења је поред Веиса и Л. Врануси у N. A. *Veis*, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Атина 1967, 70; о томе је расправљао и *M. Lascaris*, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide, Byzantion 25—27/1 (1957) 294—95.

[62] Новаковић, Зак. спом., 521—26.

[63] Ross. 60.

[64] Новаковић, Зак. спом., 465—66; Chil. II, 82.

[65] Vat. стр. 181—82; 184—85.

[66] О онима за које постоји помен у ризницама појединих манастира в. *Грујић*, Светогорски азили, passim.

[67] Lavra, 29, 49 и 55.

„да му се даје по закону, како башћи Теодосију и попу Матеју и првим старцем прежде нас бившим".[68]

Имајући у виду углед и богатство људи који су даровима или куповином стицали аделфате, нас не изненађује ни величина имовине коју су они прилагали појединим манастирима. Документи показују да је она била веома разноврсна. Премда је постојала тенденција забране новчаних давања, новац се ипак цело време употребљавао као средство за куповину аделфата. Већ документи из XI века га спомињу као улог за обезбеђивање издржавања.[69] Пракса се задржала и касније. Тако је и већина аделфата које су створили српски владари била купљена од манастира Хиландара. За три комада ћелијама Св. Вазнесења и Св. Тројице краљ Милутин је исплатио Хиландару 1800 перпера[70]; за два мертика Карејској ћелији дао је 1000 перпера; за исту суму је и Душан купио овој ћелији један мертик.[71] Из наведених цифара се види да је реч о улагању великих новчаних свота, што је разумљиво с обзиром да долазе од владара. Осим тога, аделфати које су они стварали нису били ограничени доживотно на једно лице, него на све оне монахе који живе или ће живети у поменутим ћелијама.

Са више прецизности о вредности аделфата у другој половини XIV и четири прве деценије XV века може се говорити на основу улога појединаца који су тиме обезбеђивали своја доживотна издржавања. Примери који се односе на новчани улог намењен за један или више аделфата, показују да је обично вредност једног аделфата била 100 перпера. Толико су коштали два аделфата (200 перпера) јеромонаха Генадија у манастиру Вођа у Цариграду; аделфат монахиње Амарадине у манастиру Мангана; два аделфата (200 перп.) баште Андонија у манастиру Хиландару; аделфат монаха Јона у Ивирском манастиру; пет аделфата (500 перпера) монаха Јоасафа у Ватопеду; шест аделфата (600 перпера) великог војводе Радослава Михаљевића и његовог брата у истом манастиру. Уз тих 600 перпера они су уложили и 30 литара сребра за пирг Колеци (χάριν ἀδελφάτων ἐξ ὑπέρπυρα ἑξακόσια καὶ ἀσῆμιν λίτρας τριάκοντα διὰ τὸν πύργον τοῦ Κωλετζῆ).[72]

Пошто је вредност аделфата била донекле одређена, природно је да су они који су улагали много веће новчане суме добијали од манастира већа права и повластице. Тако је властелин Веселко, за кога се не зна да ли је икада дошао да живи у манастиру Св. Пантелејмона са своја два брата, дао овом манастиру 16 литара злата за два аделфата.[73]

---

[68] Chil. II, 41, ред 48—50.

[69] В. нап. 3.

[70] Новаковић, Зак. спом., 485, III.

[71] Chil. II, 17, 25.

[72] MM. I, 340—42; 317—18; Chil. II, 41, ред 45—46; *Dölger*, Schatz., 9, ред 68 сл.; *Веис*, стр. 271—72, ред 6 и 9; Vat. стр. 184, ред 3—6.

[73] Ross. 60.

Од веома велике вредности било је и оно што је проигуман Хиландара Атанасије дао овом манастиру за аделфат: десет чаша у вредности од 2400 аспри и све оно што је завештао манастиру: 100 млетачких флорина, златни прстен, позлаћену ладицу, четири позлаћене чаше и две мале чашице и осам литара сребра. Осим тога он је учествовао у градњи цркве и ћелија уз њу, коју је добио за аделфат.[74]

Појединци, да би обезбедили себи аделфате, улагали су заједно новац и имовину, као што је то учинио велики челник Радич. Он је приложио манастиру Ватопеду 100 златних дуката и од својих баштинских поседа село Белопоље на Морави са свим „правинама и дохоцима" и од једног винограда осам мати. На добијеним имањима манастир је имао право да постави свога калуђера да њима управља и скупља манастирски доходак.[75] Слично њему је арбански господар Иван Кастриот са својим синовима приложио манастиру Хиландару села Радостушу са црквом Свете Богородице и Требиште (1326). Нешто касније (после 1328) купио је за 60 флорина од истог манастира пирг Св. Ђорђа са маслињацима, виноградима и свим правима и четири аделфата.[76]

Земљишна имовина је заузимала важно место међу даровима на основу којих су обезбеђивана издржавања. Земља је дарована и као посебно имање, а такође уз манастире, цркве и друге објекте. Тако је Димитрије Асан завештао своје имање у Ермилији манастиру Ксеропотаму, а велики примикерије Јован сва своја имања на острву Тасосу манастиру Пантократору.[77] Георгије Антавлас је уступио део свога имања у Портареји манастиру Есфигмену.[78] Теоток Кудупат и његова жена Евдокија од својих баштинских имања уступили су манастиру Хиландару: виноград од четири стреме у месту Модију, у близини њега место за виноград и другу обрадиву земљу у околини Градишта; уз ово у Зихни стари конак на спрат са подрумом и целим његовим поседом.[79]

Зоја Сиропулина је свој баштински стас у теми Дријанувени, с виноградима, њивама, баштом и двема кућама продала манастиру Нове Петре за само пет перпера. Све што је преко те вредности она је манастиру даровала обезбеђујући тиме себи аделфат.[80]

У намери да осигура аделфате у Кутлумушком манастиру монах Козма је приложио овом манастиру имовину од не мале вредности. У детаљном списку те имовине наводи се све оно

---

[74] Chil. II, 83, ред 14, 32—38.

[75] Vat. стр. 182, ред 9—14. Мат је мера за површину која одговара просечно површини од 840 метара. Уп. *Влајинац*, Речник, 568—71.

[76] Chil. II, 81, 82.

[77] Xer. 26, ред 15—17; Pant. 6, ред 38 сл.

[78] Esph. 22.

[79] Chil. I, 143, ред 8—16.

[80] MM. IV, 394—95.

што је имао у области Сера: земља од 1050 модија, три радионице у Клопотници, два винограда од пет и од четири стреме, један зевгар са целим дохотком, више кућа у самом Серу са споредним зградама у вредности од 660 перпера; затим цркву, коју је подигао, са земљиштем које је купио од серске митрополије, с кућама, два врта и виноградом, као и са свим иконама, светим књигама, свећњацима и свим осталим црквеним стварима, под условом да ће манастир Кутлумуш плаћати нешто годишње серској митрополији или се већ друкчије са њом нагодити.[81]

Осигуравајући себи издржавање за време када буде ушао у Кутлумушки манастир, велможа Иеракис је учинио веома богат и садржински разноврстан дар овом манастиру: манастир Св. Пророка у Скали са двема кућама, земљом од 1500 модија, три зевгара са целом њиховом околином, 100 оваца, десет свиња, коња и ждребе, ветрењаче које су служиле за прехрањивање монаха тога манастира, 120 модија жита, 200 метара вина и један опустели виноград у Скали.[82]

Истом манастиру даровао је и монах Манојло Халкеопулос манастир Св. Јована Чудотворца са двориштем и другим добрима. На основу тога дара, који је он потврдио и тестаментом од јула 1377. године, између осталог желео је да обезбеди аделфат својој посестрими.[83]

Види се да је даровање манастира у циљу осигуравања аделфата била честа пракса. Тако је Радослава, удова српског властелина Милше, приложила манастиру Хиландару (1332—1337) манастир великомученика Георгија и село Улиште, са виноградом, сенокосима, с правима и међама тога села и са стоком (кобилама и овцама).[84] Слично њој, обезбеђујући доживотно издржавање, једна жена Гркиња, монахиња Ипомони, супруга покојног сакеларија серске митрополије Мурмураса, дала је манастиру Јована Претече на Менікејској гори у потпуну и неотуђиву својину манастир великомученика Георгија, званог Крионерита (јула, 1339).[85] Овај манастир су подигли она и њен покојни муж „властитим трудом и трошковима", као што је то учинио и Иеракис и већина дародаваца ових манастира. Уз манастир она је даровала све свете ствари, књиге, имања и стоку, које су биле појединачно записане у посебном регистру (κατάστιχον).

Да би створили аделфат, и Марија Дикранис са мужем Георгијем Прокопијем даровали су манастиру Хиландару капелу Св. пророка Илије, коју су имали по наследном праву. Уз капелу даровали су и ћелије око ње, ливаде, њиву и виноград, тј. све оно што је капели припадало.[86]

---

[81] Kutl. 8, ред 11 сл.
[82] Kutl. 24, ред 12—17.
[83] Ibid., 35, ред 7 сл.
[84] Новаковић, Зак. спом., 405, I, III.
[85] A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée (Bibliothèque, Document 3), Paris 1955, 34, цит. Guillou.
[86] Chil. I, 117, ред 24 сл.

Бројна и разноврсна била је имовина коју је манастиру Ксеропотаму завештала монахиња Нимфодора, обавезујући манастир да је храни до њене смрти (19. септембра 1455): цркву Св. Николе и две ћелије са свим намештајем, књигама и посуђем; виноград и башту око цркве; кућу у селу Извору такође са виноградом, баштом и плодоносним дрвећем и кућу у Сидерокавсији са дохотком од точка за прераду железа.[87]

Да би добили аделфате српски владари и властела су најчешће даривали села светогорским манастирима. При томе су увек водили рачуна да уступана села добију, према тадашњем обичају, све имунитетске повластице. Још је краљ Милутин (1309—1316) поклонио Хиландару цркву Св. Никите у Бањама са селима, људима и Власима, и друго село Тморане у Скопској области.[88] Кнегиња Милица и њени синови, потврђујући манастиру Пантелејмону његова ранија имања у њиховим областима, придодали су му још низ села: у Ибру трг Копорићи и четири села, затим села у Топлици, Дубравници, Глубочици, Белици, на Дунаву и код Новог Брда; уз то су дали још и неколико породица са кућама у тадашњим градовима: Сталаћу, Крушевцу, Прокупљу, Лесковцу и Новом Брду. Поред тога манастир је добио приход од 500 крушаца (глава) соли од Болвана годишње. Поред њих и њихова најугледнија властела придружила су се својим даровима истом манастиру.[89]

У XV веку (8. јуна 1411) деспот Стефан Лазаревић даровао је манастиру Хиландару четири села и осам засеока код Новог Брда и у старом Левчу.[90]

Спискови набројане имовине која је давана манастирима у циљу обезбеђивања аделфата, показује да је увек реч о великим даровима, који су понекад својом величином обезбеђивали њиховим дародавцима права нових манастирских ктитора.

*

* *

Највећи број склопљених уговора о аделфатима наводи као обавезу манастира да их даје лицима која су их путем дарова или куповином себи обезбедила. Обично се то изражава речима: да се дају, да има, да прима и има одређени аделфат односно аделфате (ἵνα διδῶνται, ἔχῃ, ὥστε λαμβάνειν καὶ ἔχειν τὰ ἀδελφάτα) и томе слично. Уговори често не наводе шта је била материјална садржина аделфата. Међутим, из докумената који прецизирају те обавезе сазнаје се да је аделфат обухватао давање свега оног што је потребно за издржавање једне особе у манастиру, наиме: стана, хране, одела и обуће лицима која би ушла у ма-

[87] Xer. 30, ред 29 сл.
[88] Новаковић, Зак. спом., 479, III, IV.
[89] Ibid., 517—20.
[90] Ibid., 465, I—III.

настир, односно пружање издржавања у натури или новцу онима који би остали да живе изван њега.

Само по себи се разуме да онај који ступи у манастир у њему и станује. Ипак, има случајева, првенствено када је реч о веома угледним личностима, чији су улози били велики, да се изричито одређују ћелије које се намењују дотичном лицу. Тако су за Стефана и Вука Лазаревића биле одређене две најбоље ћелије у манастиру Пантелејмону; властелину Веселку и његовој браћи додељене су у истом манастиру ћелије старца Матеја. У Хиландару је деспот Стефан Лазаревић имао Герасимове ћелије.[91] Понекад се само спомиње давање манастирских или аделфаторских ћелија, као што их је добио челник Радич у Ватопеду. Осим тога уз одређене ћелије и пиргове ишли су и виногради, маслињаци, вртови и слично.

За посебно богате дарове монахиње Евгеније и њених синова, овима је још припала и манастирска бања (лутро) са становима на морској обали. Веома је занимљиво оно шта је манастир Ватопед уступио челнику Радичу, очигледно на његово тражење. Уз ћелије и аделфате он је добио и право да кастамонитски брод не плаћајући дажбине пристаје у ватопедско пристаниште и да се ту истоварује.[92]

У погледу издржавања које је манастир био обавезан да даје одредбе су веома прецизне; за храну се чак набрајају и поједине врсте намирница. Тако се почетком XII века (1101/ /102) помиње обавеза Лавре св. Атанасија да годишње даје игуману манастира Калафата: 12 модија жита, 40 мера вина, три модија поврћа, 12 литара уља, једну меру меда и четири литре воска.[93] Манастир Хиландар на име издржавања монаха у својим ћелијама и пирговима био је обавезан да даје: хлеб, вино, масло и сочиво.[94] Давање вина се једино изузимало за Карејску ћелију пошто је она имала своје винограде.[95] Обавеза давања одеће и обуће обично се додавала уз животне намирнице.

Чак и количина, тј. порција хлеба, вина и уља била је утврђена одређеном мером. При томе „комад" је био мера за чврсте ствари, а „мертик" за течност, поред њиховог већ поменутог значења као синонима са аделфатом. Тако је краљ Стефан Урош III у својој оснивачкој повељи за Дечански манастир (1330) тачно одредио количину хлеба и вина за монахе тога ма-

[91] Новаковић, Зак. спом., 524, X; Ross. 407; Новаковић, Зак. спом., 465, IV.

[92] Vat. стр. 182, ред 6—8. Челник Радич, као ктитор Кастамонитског манастира, бринуо се да на сваки начин побољша стање свога манастира и да га по могућности ослободи давања појединих дажбина. Наиме, познато је да се за улазак брода, пристајање, истоваривање, утоваривање и сл. плаћао низ дажбина којих је у овом случају брод кастамонитског манастира у ватопедском пристаништу био ослобођен.

[93] Lavra, 49, ред 13.

[94] Новаковић, Зак. спом., 485, II.

[95] Chil. II, 17, ред 141—44.

настира. Он је измерио комать калуђерима у тесту четири литре, а мерьтигь је изрезао у мрамору и призидао на вратима подрума.[96] А цар Душан је у Арханђеловској хрисовуљи (1348—53) утврдио уопште: мьртик хлѣбныи и виннии како ѥ узакониль светыи краль (тј. Милутин) оу Баньскои.[97]

За хиландарске баште и старце тачно је била одређена садржина онога шта су они примали на име аделфата баш као што је и само њихово давање одговарало норми. Тако је башти Андонију за два аделфата, као и његовим претходницима, манастир имао да даје годишње „како су први узаконили": 24 литре масла, шест (пари) папуча, два (пара) калига (врста обуће), и вино из подрума дневно, а за хлеб да узима како му буде било згодно, или хлеб, или да му се даје жито.[98]

У оба акта манастира Ватопеда која се односе на аделфате наводи се давање вина, уља и свега осталог што се служи осталим братственицима.[99] При томе се два аделфата монаха Јоасафа изражавају у двоструком месечном следовању (τὴν διπλῆν διακονίαν), док његова три друга имају по једну порцију (μέτρα τρία καθ' ἕκαστον μῆνα). Може се резимирати да су права аделфатора (ἀδελφατορικὰ δίκαια) у манастиру била једнака правима остале сабраће.

Обавезе манастира према онима који су остајали да живе изван њега или су се настањивали на неком манастирском метоху, такође су се сводиле на пружање материјалног обезбеђивања. Из два документа у којима се говори о натуралном давању од стране манастира, количина појединих намирница је прецизно одмерена. При томе се види да су манастири остајали при давању основних животних намирница (жита, вина, уља, сочива, масла одн. сира и слично). Тако је монахиња Ипомони имала да прима годишње до краја живота од монаха манастира Јована Претече на Маникејској гори: 12 царских кошева жита (καλάθια βασιλικά), 60 мера вина, 12 литара уља, један и по кош различитог сувог поврћа, 40 литара сира, 20 литара масла, 12 товара (γομάρια) дрва, један товар иверја (δάδων γομάριον), осмину кошаре маслинки и две кошаре ораха.[100] Георгије Антавлас за два аделфата имао је да прима годишње од манастира Есфигмена: 12 тагарија жита, 24 мере вина, шест мера уља, два тагарија сувог поврћа, 30 литара мизитре (сладак неслан сир); уз ово Антавлас додаје да ће остало (τὴν δὲ λοιπὴν) примити када буде ушао у манастир.[101]

Издржавање у натури замењивано је новчаним уколико је то уговором било предвиђено. За то најбољи пример пружа

---

[96] Новаковић, Зак. спом., 652, XLVIII.
[97] Ibid., 697, CLXV.
[98] Chil. II, 41, ред 50—54.
[99] Vat. стр. 184, ред 11—12; *Веис*, стр. 272, ред 13.
[100] Guillou, 34, ред 35—39.
[101] Esph. 22, ред 15—19.

веома опширан и детаљан споразум између монахиње Евгеније и манастира Пантелејмона. Она не само да обезбеђује аделфате за себе и своје синове, него предвиђа и различите могуће случајеве. Наиме, уколико се деси да њени синови изгубе власт и не буду у могућности да дођу на Свету Гору, да им манастир тада даје сваке године на име њихових 20 аделфата по 20 литара сребра за храну.[102] Уколико се деси да њене кћери наследе аделфате од мајке (пет) и од браће (шест), предвиђено је да ће их примати у натури, ако би се настаниле на метосима манастира Пантелејмона, у њиховој близини или у Солуну; а ако се настане у Цариграду примале би на име аделфата сваке године по пет литара сребра.[103] При томе треба имати у виду да је манастир био обавезан да од прихода који је примао од трга у Копорићима један део даје у кнежевску бању, а од осталог дела да издваја годишње 25 литара сребра и чува ако устреба за своје дародавце, а после њихове смрти да се учини са тим сребром оно што они буду одредили.[104] Ако се монахиња Евгенија једног дана настани на неком метоху манастира Пантелејмона, манастир јој мора дати десет јачих породица, које ће јој дрва носити и вршити остале послове.[105] Свакако бивша владарка је могла располагати великом послугом. Међутим, не само она већ и други угледни људи могли су имати некога ко ће их послуживати. Тако је старац Григорије, са два комата која му је Душан наменио, могао да издржава себе и свога послушника[106], хиландарском башти Андонију, уз два предата аделфата, придодали су и „трети комать ѿть манастира да си оузима кь своима коматома по закону како и прѣждьни ѥгові дружина", тј. да има за себе и своје послушнике са којима живи у пиргу.[107]

Осим таквих корисника аделфата, у манастире су постављани калуђери који су уживали аделфате као ктиторови заменици и старали се истовремено да манастир испуњава све своје дужности према ктиторима. Тако су браћа Лазаревићи као ктитори манастира Пантелејмона имали право да у манастир, уместо себе, поставе у своје ћелије своје калуђере који ће уживати њихове аделфате.[108] Стефан Лазаревић је у Хиландару такође одредио своја два калуђера и они су уживали два од његових шест аделфата.[109] После смрти тих калуђера, Лазаревићи су имали право да одреде друге на њихово место.

---

[102] Новаковић, Зак. спом., 524, XII.
[103] Ibid., 522—23, VII.
[104] Ibid., 524, IX.
[105] Ibid., 525, XIV.
[106] В. стр. 250 нап. 48.
[107] Chil. II, 41, ред 56—58.
[108] Новаковић, Зак. спом., 524, X.
[109] Ibid., 465—66, V.

Оснивање аделфата у корист других лица. Њихово наслеђивање

Од поменутих аделфата намењених слугама, послушницима или заменицима, треба разликовати давање аделфата у корист других лица. При томе треба увек имати у виду да су аделфати били везани за одређене личности, било да оснивач аделфата задржава за себе право да га користи, или именује неко друго лице да буде уживалац његове задужбине. Понекад се то у документима јасно каже изразом „на његово лице или образ". Тако је велики примикерије Јован учинио аделфате својим синовима (εἰς πρόσωπον αὐτῶν), монах Јоасаф својим пратиоцима (εἰς πρόσωπον τῶν συνόντων), као што су и четири аделфата Ивана Кастриота и његових синова била учињена „на њихова четири образа". Видели смо да је монах Козма довео са собом у манастир још једног монаха и једног лаика; монах Манојло Халкеопулос, поред тога што је сам уживао издржавање у манастиру Кутлумушу, обезбедио је аделфат и својој посестрими, за коју се не може одредити у каквом је сродству била са поменутим Халкеопулусом; Михаило Иеракис је одредио да се поред њега у Кутлумушком манастиру хране још шесторица људи, слабих и немоћних; велможа Антавлас је исто одредио за свога сина. Слично су велики војвода Радослав Михаљевић и његов брат обезбедили у манастиру Ватопеду аделфате за своја четири калуђера, независно од својих аделфата, и ови би, у случају да војвода и његов брат уопште не уђу у манастир, располагали, поред својих аделфата, и пиргом Колеци и свом имовином.[110]

Из изложеног материјала се види јасно да, док је материјална обавеза коју је манастир примао на себе била са мањим или већим разликама једнака, по своме пореклу била је различита. Уз то, као и код многих других установа, постојала су извесна ограничења у погледу коришћења аделфата. Малолетна или друга правно неспособна лица морала су имати своје заступнике. Тако је, због малолетности монахиње Сикиле, патријарх Матија I (јануара 1400), донео одлуку да протонотар Евгеник узима од патријаршијског манастира великомученика Димитрија, за аделфате монахиње Сикиле, као њен правни заступник, зими 20 мера вина и десет перпера, а лети других десет перпера.[111]

Премда је било уобичајено да једно лице ужива један аделфат, дешавало се да је појединац у исто време могао имати и више аделфата. Тако је јеромонах Генадије имао два аделфата у манастиру τῶν Ὁδηγῶν у Цариграду, а располагао је и ћелијама које су раније биле одређене за манастирску болницу и

[110] В. нап. на стр. 251 и 252.

[111] ММ. II, 325—26.

које је он дао уредити по своме укусу.[112] И проигуманија манастира Св. Андреје у Криси имала је у томе манастиру више аделфата. Међутим, патријарх Матија I је одредио да после њене смрти поједини од њених аделфата може да ужива само једно лице односно калуђерица тога манастира.[113] Сам монах Јоасаф имао је права на дуплу порцију.[114] Видели смо такође да је монахиња Евгенија имала право на десет аделфата, чија је вредност у новцу или натури имала по потреби да јој се даје изван Свете Горе. Њени синови, уз поменуте ћелије и бању, имали су право сваки на десет аделфата.[115] Деспот Стефан Лазаревић је, поред аделфата у Пантелејмону, располагао доцније и са шест аделфата у манастиру Хиландару; али, ови нису имали за циљ обезбеђивање уточишта или ренте, као пантелејмонски, него су били репрезентативног карактера.[116] За великог челника Радича се каже да је имао више аделфата у манастиру Ватопеду.[117]

Трајање аделфата било је доживотно, уколико се посебном одредбом није преносио после смрти уживаоца на неко друго лице. Изрази: до краја мога живота, током целог живота (ἐφ' ὅρῳ τῆς ζωῆς, εἰς ζωάρχειαν) и слични, срећу се најчешће. Подразумевало се да је имовина уступљена манастиру на име аделфата после смрти дародавца постајала манастирска својина. Ипак се понекад и то посебном формулацијом уносило у уговор. То је изричито казао у своме тестаменту монах Козма, одређујући да ће после његове смрти и лица за које је он обезбедио аделфате, манастир Кутлумуш задржати сваки од њихових аделфата.[118] Још много јасније је то речено у уговорима манастира Ватопеда. У уговору са монахом Јоасафом одређује се да у случају смрти његових другова он као оснивач њихових аделфата неће имати право да њима располаже, тј. да их препродаје или преноси на друга лица, јер њиховом смрћу нестаће и њихова потреба за аделфатима.[119] Исто тако је предвиђено у акту о куповини аделфата од стране великог војводе Радослава Михаљевића и његовог брата да ће, у случају њихове смрти, њихови калуђери имати право уживања пирга и само четири аделфаторских дијаконија њима намењених, док ће аделфати умрлих прећи на располагање манастира.[120]

.На исту праксу гашења аделфата смрћу њиховог уживаоца наилази се и у манастиру Хиландару. У уговору овога манастира са Иваном Кастриотом и његовим синовима било је

[112] MM. I, 340—42.
[113] MM. II, 353.
[114] *Веис*, стр. 272.
[115] Новаковић, Зак. спом., 522. V.
[116] Ibid., 465, IV; Уп. *Грујић*, Светогорски азили, 80.
[117] Vat. стр. 182, ред 7.
[118] Kutl. 8, ред 37.
[119] *Веис*, стр. 272, ред 22—23.
[120] Vat. 185, ред 20 сл.

одређено да се и његов аделфат гаси када један од њих умре („чим један образ оде"); а када „оду сва четири образа", тј. када сва четворица помру, пирг и аделфати ће се опет вратити у потпуну својину манастира Хиландара.[121] Постоје индиције да су Репош, најстарији син Ивана Кастриота, и сам Иван искористили то своје право и повукли се у Хиландар.[122] Једино су уживаоци аделфата с правима ктитора слободно располагали аделфатима све до своје смрти.[123]

Међутим, успркос овако стриктних одредаба о гашењу аделфата смрћу његовог власника, документи показују да ни ова пракса није увек строго примењивана и није била једнообразна у свим манастирима. Напротив, постојала је честа пракса преношења аделфата наслеђивањем. Тако је монахиња Ипомони обавезавши манастир Јована Продрома на Менికејској гори да јој даје доживотно следовање, одредила да се после њене смрти обавеза манастира преноси, делећи се на једнаке делове, на њену децу — сина и ћерку — али да се тиме и завршава. Наиме, неће се даље преносити на будуће потомке.[124] Исто тако и отац Димитрија Калиста Палеолога уживао је аделфат који је требало да се пренесе на његовог сина (εἰς αὐτὸν παραπεμπτόν). Међутим, пошто га је Димитријева мајка продала, он га никада није реализовао.[125] Видели смо да су и калуђерице манастира Св. Андреје у Криси имале да наследе аделфате проигуманије Теогносије после њене смрти.[126] И овом приликом треба се осврнути на споразум између монахиње Евгеније и манастира Пантелејмона. Евгенија је и у погледу наслеђивања својих аделфата донела веома прецизне одредбе. Тако, уколико би Стефан умро пре млађег брата Вука (а да је сама Евгенија већ мртва), последњи би добио на уживање бању, (којом је Стефан располагао у случају да се браћа поделе због неслоге). Тада би се Стефанови аделфати вратили у потпуно власништво манастира. Међутим, ако би Евгенија надживела синове, она би од њихових 20 аделфата добила шест, а 14 би се вратило манастиру. У случају да они уопште не уђу у манастир, она би опет задржала право на шет њихових аделфата, с тим што би од осталих 14 могла да уступи четири по својој вољи; али после смрти та четири уживаоца аделфата, њиховим аделфатима опет располаже манастир, тј. четворица које би Евгенија одредила не би могли да пренесе те аделфате на друга лица. Надаље, Евгенија је одредила да ће после њене смрти од њених десет аделфата пет одмах припасти манастиру, док ће се пет осталих пренети на њене кћери. Оне ће наследити и оних шест адел-

---

[121] **Chil., II, 82, ред 11—13.**

[122] Уп. *Грујић*, Светогорски азили, 81—82; *Петковић*, Арбански пирг у Хиландару, 197.

[123] В. стр. 259.

[124] Guillou, 34.

[125] MM. II, 430—31.

[126] Ibid., 353.

фата које би добила Евгенија у случају да надживи своје синове.[127] Интересантно је напоменути да до реализовања овог уговора никада није дошло, пошто су се, услед промене политичке ситуације, Лазаревићи брзо ослободили тешког стања у коме су се налазили 1395. и 1396. године.[128] У поменутом уговору великог војводе Радослава Михаљевића и његовог брата са манастиром Ватопедом одређено је да, у случају смрти једног од браће, други брат наследи и његов део, тј. право на пирг Колеци, манастирске ћелије и свих шест аделфаторских дијаконија.[129]

Дакле, може се закључити да су, и поред на изглед неустаљених и лабавих прописа појединих манастира, ипак постојала одређена правила о томе када је поједини манастир дозвољавао да оснивачи аделфата наслеђују један другог а када је то опет стриктно забрањивано. Ту увек треба имати у виду да је сваки манастир имао своју сопствену праксу и обичаје.

Питање замонашења аделфатора

Власник аделфата је могао уживати свој аделфат остајући да живи изван манастира. Такав аделфат се назива аделфат изван манастира (ἀδελφάτον ἐξωμονίτατον), тј. спољни аделфат. У случају када је уживалац аделфата живео у манастиру заједно са осталим монасима, његов аделфат се назива аделфат унутар манастира (ἀδελφάτον ἐσωμονίτατον) тј. унутарњи аделфат.[130] Спољни аделфат обухвата и случајеве када је његов власник живео у другом манастиру. Та појава вероватно се објашњава размирицама међу монасима, које су појединце наводиле да улажу свој иметак у други манастир. Тако је монахиња могла имати аделфате у мушком манастиру, природно под условом да не станује у њему. Познато је да је монахиња Амарадина поседовала аделфате у манастиру Мангана.[131]

Као аделфат унутар манастира сматрао се и онај чији је власник као световно лице живео у манастиру. Изгледа да је већина манастира била веома либерална у томе погледу и дозвољавала је улазак у манастир без обавезне тонзуре. Тако се још из спора који се средином XI века водио између једног протоспатарија и једног манастира, сазнаје да ни протоспатарије ни његов пратилац коме је он обезбеђивао издржавање нису приморавани да се постригу док то сами не буду зажелели.[132] Синови великог примикерија Јована могли су, као и њихов отац, да бораве у манастиру Пантократору, као световни људи, уколико би уопште дошли да

[127] Новаковић, Зак. спом. 522—23, V, VI, VII.
[128] О томе в. *Грујић*, Светогорски азили, 75—76.
[129] *Vat*. стр. 185, ред 23 сл.
[130] Уп. *Nissen*, Diataxis, 62 сл.
[131] ММ. I, 317—18.
[132] *Monnier—Platon*, Meditatio, Nouvelle Rev 37, 329, VII, 3.

станују у манастиру или на једном од манастирских метоха. Патријарх Нил, потврђујући тестаменат великог примикерија Јована, потврдио је и ову одредбу у погледу аделфата његових синова и само одредио да ће они имати да се придржавају одређене манастирске дисциплине, као и остали монаси у њему.[133] Из патријархових речи јасно се види да од будућих аделфатара није стриктно захтевано и замонашење. Исто тако у уговору између монахиње Евгеније и манастира Пантелејмона нема помена о томе да ће њени синови, кнез Стефан и његов брат Вук, уколико уђу у манастир, морати да приме монаштво. Очигледно је да се и њима признавало право да живе у манастиру као световњаци. Исти манастир Св. Пантелејмона није постављао замонашење као услов за улазак у манастир властелина Веселка и његове браће, као што то није чинио ни манастир Хиландар за деспота Стефана Лазаревића или Ивана Кастриота и његове синове. Док је Репош живео и умро као световњак у Хиландару, изгледа да се сам Иван замонашио у истом манастиру.[134] Ни манастир Ватопед, није, изгледа, захтевао обавезно замонашење приликом уласка у манастир. То се ни једном речју не спомиње у споразуму овога манастира са великим војводом Радославом Михаљевићем. Са друге стране познато је да је овај манастир имао строжа правила у вези аделфаторског права и није дозвољавао коришћење аделфата изван манастира.

Управо то што су појединци могли да уђу у манастир захваљујући своме, обично замашном, улогу и при томе продуже живот у својству световних људи, много је допринело разбијању киновијског живота у појединим манастирима и њиховом преласку на идиоритмички систем.[135] Развој аделфата је много утицао на попуштање строге монашке дисциплине. Познато је да се идиоритмија у светогорским манастирима појавила управо у XIV веку. Сигурно да је због њене појаве челник Радич, приликом обнове Кастамонитског манастира, одредио да се манастир мора строго придржавати киновијског начина живота. Као нови ктитор он је своме манастиру прописао правила за његову организацију (1430/31).[136] Између осталих уредби он је предвидео и могућност свога уласка у манастир одређујући да ће у томе случају манастир бити дужан да га издржава. Уколико би после Радичеве смрти дошао у манастир његов испосник, арилски митрополит Марко, предвиђено је да ће он наследити сва ктиторска права Радича и вршити их док је жив. Најзад, Радич је предвидео могућност и да неко од његових мушких сродника уђе у

---

[133] Pant. 7, ред 121—23.

[134] В. нап. 122.

[135] Уп. *Грујић*, Светогорски азили, 86; *Monnier—Platon*, Meditatio, Nouvelle Rev. 38, 303, нап. 4.

[136] У њима су тачно били изнесени принципи киновијског начина живота. Његова главна основа била је потпуна заједница свега „чак до игле и конца", заједничка трпеза и потпуна послушност игуману и члановима управе. Споменик III, стр. 34—36; уп. *Грујић*, нав. дело, 85.

манастир. Тај би имао у потпуности да се изједначи са осталом манастирском браћом и у свему да се покорава манастирским прописима. Само ако би се показао изузетно способним, могао је општим споразумом братства, према обичају, бити изабран за старешину.[137] Дакле, челник Радич као ктитор обезбедио је сва аделфаторска права за себе и чланове своје породице, водећи при томе строго рачуна о очувању киновије.

Економски значај аделфата за манастире

Аделфати су играли веома важну улогу у економском животу манастира. Видели смо да су приликом њиховог настанка често у питању били веома богати и уносни поклони манастиру. Уз то, лица која су их чинила и тиме обезбеђивала себи аделфате, врло често нису се користила својим правом да уђу у манастир или да примају издржавање изван њега. У таквом случају обавезе манастира сводиле су се само на испуњавању духовних дужности према аделфаторима.[137'] Колико су манастири водили рачуна о својој користи и материјалној добити, најбоље илуструје поменути документ из XI века о спору између неког протоспатарија и једног манастира. Текст не наводи име манастира. Међутим, узимајући у обзир велике путне и друге трошкове којима би се парничари (протоспатарије и монаси) изложили за обраћање царском суду у случају да су становали далеко, издавачи текста сматрају да се манастир налазио у Цариграду или његовој околини.[138] Уговор који је довео до спора састојао се у следећем: протоспатарије се обавезао да ће даровати манастиру одређену суму злата. Тиме ће добити право да са својим другом станује у манастиру и да обојица примају одређено издржавање. Према тексту документа, уговор је био испуњен: злато је донесено у манастир, а дародавци су (заузврат) примљени у њега.[139] Међутим, иако је дошло до потпуног испуњавања уговора (τὴν τῶν σιτηρεσίων καὶ ῥογῶν ἐτησίαν δόσιν) склапа се нови споразум.[140] Узрок његовог настанка издавачи и коментатори текста виде у незадовољству монаха. Обећавајући доживотно издржавање, они су се нашли превареним у својим надањима да ће дародавци брже завршити живот, или се потпуно замонашити, и тада, како је то био обичај, даровати манастиру цело или бар део свога имања. Пошто се ништа од тога није остварило, монаси су у новом споразуму захтевали да се количина злата коју прилаже протоспатарије повећа.[141] Протоспатарије је то одбио и тада су се монаси одлу-

[137] Споменик III, стр. 35; Грујић, ibid., 86.

[137'] Позната је нека госпођа Ирина која је у Св. Маври обезбедила себи аделфат само у виду помена (νάχη τὸ ἀδελφάτον τῆς εἰς μνημόσυνον). Уп. *J. Darrouzès,* Notes pour servir à l'histoire de Chypre III, Κ. Σπουδαὶ 22 (1958) 230.

[138] *Monnier—Platon,* Meditatio, Nouvelle Rev. 38, 229.

[139] Ibid., 37, 330, VII, 8.

[140] Ibid., 331, VII, 12.

[141] Ibid., 334, VIII.

чили да поведу парницу против њега, а она је управо и била повод настанка овог текста.

Од коликог су интереса били аделфати за економски живот манстира потврђује и чињеница да је питање њиховог давања било у компетенцији братског сабора, односно најугледнијих стараца који су били надлежни за вођење имовинских питања манастира. Тако је установа аделфата била од користи за обе стране — за манастир она је значила економско јачање и напредак, а за самог аделфатора — обезбеђење доживотног издржавања, нарочито у немирним и несигурним временима турских надирања и освајања.

Институција аделфата била је веома раширена на Светој Гори. Тако се запажа да је крајем XIV века постојао већ оформљен систем односа манастира према онима који су својим посебним даровима осигуравали себи братствене уделе у њима. То је била обавеза манастира да новом аделфатору обезбеди, као и осталим братственицима, издржавање (храна, одело) и давање помена. Та обавеза се често подразумевала и није посебно истицана у документу. На тако кратко формулисану обавезу манастира према новом аделфатору наилазимо у споразуму између властелина Веселка и манастира Пантелејмона. У њему се каже да ће се властелину Веселку и његовој браћи указати „всакаа почьсть да имь иесть обичнаа, яко то и вськмь адрьфаторомь".[142] Такође се у једном акту манастира Ватопеда каже да је овај манастир примио од давнина обичај да не ускраћује аделфате ономе који за њих нешто приложи манастиру, било велико или мало, и без обзира колико ће времена провести у манастиру.[143]

На основу свега изнесеног можемо закључити да се током времена формирало посебно обичајно право аделфатора или братственика, које се разликовало од ктиторског права. Чак се запажа и тенденција стицања и једних и других права од стране појединаца. Тако је деспот Стефан Лазаревић, који је стекао назив „хтитор же и в'нутрении" манастира Хиландара 1408. године са правима за њега и његову породицу на најбоље ћелије и све остале потребе у случају да добровољно или силом прилика буду нагнани да се настане у њему[144], три године доцније (1411) својом новом даровницом истом манастиру проширио та своја права и аделфаторским правима.[145] Са друге стране, било је више случајева када су се права аделфатора изједначавала са ктиторским правима, пошто су својим веома великим даровима будући аделфатори стицали право нових ктитора.[146]

---

142 Ross. стр. 408.

143 *Веис*, стр. 272, ред 15—17.

144 Monumenta serbica, ed. Fr. Miklosich, Viennae, 1858, 331.

145 Новаковић, нав. дело, 465.

146 Изгледа да је у пракси понекад вршена идентификација њих двају права. То се види из већ наведеног документа којим краљ Стефан Душан потврђује дарове Радославе, Милшине жене, који нису били толико велики

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

THE ADELPHATA IN BYZANTIUM AND MEDIEVAL SERBIA

Summary

The institution of adelphata is known from various Byzantine and Serbian sources. According to the sources the adelphat always represented the giving of sustenance on the part of a monastery to an individual who had given either a small or large gift, in property or in money, and thereby secured this support from the monastery. This was the essence and the aim of this institution. Besides this basic obligation of a material nature there existed also a spiritual obligation on the part of the monastery toward the donator. This was the commemoration of the benefactor in memorial masses and the inscription of his name in the monastery's memorial book, if the size of his gift warranted it.

The word τὸ ἀδελφάτον, for which the Serbian form is адрьфать, meant that which in a monastic community comprised a brother's means of sustenance. A member of a brotherhood of monks was called ἀδελφατάριος, in Serbian documents адрьфаторь. The material content itself of that sustenance was designated as σιτηρέσιον. In Serbian documents, besides адрьфать, we find also the expressions комать and мертикь. The first mention of them we find in the 13th century, in Domentian's Life of Saints Simeon and Sava. Besides these expressions the providing of sustenance, primarily food, was designated also by the words διακονία, in Serbian дијаконица.

The origin of the institution of adelphata must be sought in the so-called ἀποταγή, which meant the obligatory contribution for entrance into a monastery. Since the giving of money was contrary to the Christian ethic however, there were very early protests — primarily against such payments of money. In addition to the canons the regulations of many monastic typika, prohibiting the sale of sustenance, speak about this. In spite of this protest the institution of apotage and later adelphata maintained its basic character as a contribution for entrance into a monastery. Moreover in the fourteenth and fifteenth centuries the adelphata were bought quite freely, even though traces and echoes of the Christian ethical concept were preserved.

да би она постала нови ктитор манастира Хиландара (в. стр. 255). Било је одређено да ће манастир њу хранити током целог њеног живота; после њене смрти поклоњена имовина ће остати у власништву манастира Хиландара, тј. нико од родбине неће имати право да је поврати, него ће они моћи „само да долазе на основу ктиторског закона, и да имају издржавање (комат) као сваки ктитор, а да немају никакву власт". Новаковић, Зак. спом., 405, III.

There existed a set procedure for creating an adelphaton. The person who wished to arrange this applied to the monastery. On that occasion a document was drawn up which spoke about the properties or money which the applicant gave to the monastery and about his request for sustenance as a recompense which the monastery will undertake in his regard. This was all confirmed by the monastery in a second document which contained the agreement for the creation of the adelphaton. Usually only one of the two documents has been preserved. There are only two exceptions, where both documents have been preserved, i. e. the document of the applicant and the monastery document. These are the agreement between the nun Eugenia (the former Princess Milica) and her sons with the monastery of Panteleimon, and of Ivan Kastriot and sons with the monastery of Chilandar (see p. 247—48).

In the monastery of Chilandar the decision on an application for adelphaton was made by the abbot and the whole brotherhood. Very influential in such decisions were the »principal brothers«, either present or former monastic functionaries. And in the monastery of Panteleimon the rerpesentatives of the whole brotherhood made decisions about the awarding of adelphata. Unlike the previously — mentioned monasteries in the monastery of Vatopedi only the abbots and the elders were responsible for the creation of adelphata. Therefore Mount Athos did not have strict, uniformly-maintained rules for awarding adelphata: each monastery had its own established customs. In the monasteries outside of Mount Athos appears that the practice was generally similar as on Mount Athos (see p. 248 etc.).

In monasteries which were administered by the charistikarios or ktitor these individuals were responsible for the awarding of adelphata just as the Patriarch was responsible for Patriarchal monasteries.

Adelphata were created by the distinguished and wealthy people for themselves and for members of their close family. A special place belongs to the adelphata which Serbian rulers created for monks of the Chilandar tower and cells. The most numerous examples of the creation of adelphata on the part of distinguished Greeks and Serbian nobles are from the fourteenth and fifteenth century, when in view of the impending danger from the Turks many wished to secure refuge for themselves most often in some Mount Athos monastery (see p. 251—53). In Serbia, besides the Serbian nobles, these were members of the same nobles' families.

The contributions by which adelphata were secured were of very different kinds. Money kept its place at all times as a means for buying adelphata. Thus it can be established that during the second half of the fourteenth century and the first four decades of the fifteenth century the value of one adelphaton was 100 hyperpera. Naturally those who contributed larger monetary sums received from the monastery much greater rights and privileges (see p. 253).

Land holding, villages, and in general very different types of contributions served for the securing of susenance (see 254—56).

Adelphaton comprised the giving of everything which was necessary for the sustenance of one individual in a monastery: sleeping quarters, food, clothing and footwear for people who would like to enter the monastery, or the providing of sustenance in kind or in money to those who would like to continue to live outside the monastery. Distinguished persons, whose contributions were exceptionally large, received in addition special privileges (Stefan and Vuk Lazarević and others).

Although it was customary that one person enjoyed one adelphaton it happened that an individual could have simultaneously several adephata (see p. 260). An adelphaton terminated with death, unless the holder should have it transferred to someone else upon his death (see p. 261—63). There existed set rules for when individual monastery allowed an adelphaton to be transferred from one person to another, and when this was strictly prohibited.

There existed a distinction between adelphaton ἐξωμονίτατον· which meant an adelphaton whose owner lived outside the monastery and the adelphaton ἐσωμονίτατον, when the possessor lived with the other monks. The former referred also to cases where the possessor lived in another monastery. Adelphaton ἐσωμονίτατον included also the adelphaton whose owner lived as a lay person in the monastery. One may conclude that the majority of monasteries were very liberal in this respect and allowed entrance into the monastery without obligatory tonsure (see p. 263 etc.).

The creation of adelphata, and especially the fact that individuals could enter a monastery, usually thanks to their large contribution, and at the same time maintain their lives as laymen, contributed to the destruction of the cenobitic life of individual monasteries and to their transition to the idiorytmic system. The development of adelphata had its influences on the loss of strict monastic discipline, even though it was stated that the adelphata rights of a new brother were identical to the rights of the rest.

Finally, it is necessary to look at the adelphata as an important factor in the economic life of the monastery. It has been seen that their creation was always accompanied by large and rich gifts. On the other hand, the people who made these gifts and thereby secured these adelphata very often did not make use of their right to enter a monastery or to receive sustenance from it. In such cases the obligations of a monastery were limited to the fulfillment of spiritual obligation toward the donators. It is clear that the monastery itself paid strict attention to its own profit and material gain (the case of the quarrel between a monastery and a protospatarios, page 265). The extent to which adelphata were economically important to the life of a monastery can be established by the fact that their awarding came within the domain of the brothers' council, or the most distinguished elders, who were generally responsible for

property questions of the monastery. The profit was multifaceted — for the monastery it meant economic prosperity, and for the one who created the adelphaton — security for life, especially in the troubled and insecure times of the Turkish incursions and conquest.

Numerous examples show that the practice of creating adelphata was very widespread on Mount Athos, so that even though each individual monastery had, to a certain extent, its own traditional rules, one can speak of the creation of a traditional rule for adelphators. It has also been seen that there were several cases where the rights of the adelphatarios were becoming identical with the rights of the ktitor, because with their great gifts the potential adelphators gained the rights of new monastic ktitor. Moreover one can note the tendency toward the gaining of the former and the latter rights on the part of individuals.

Зборник радова Византолошког института, књ. XI
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № XI

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

БАНДОН ПАЛЕОМАЦУКА

— прилог проучавању административног уређења у Трапезунту —

Од свих грчких држава које су образоване после распада Византијског царства 1204. године, Трапезунт представља заиело највећу загонетку, нарочито у погледу унутрашњег уређеља и управног устројства државе. У случају Трапезунта пред науком и данас остају скривене не само многе појединости, него и неке битне чињенице из његовог дугог живота (1204—1461).[1] То је утолико већа штета што, позната је чињеница, ова држава од тренутка оснивања у свом развитку показује како знатне сличности са Византијским царством, тако и многе специфичне појаве, настале као резултат самосталног и, у односу на византијски свет, усамљеног живота и чешћих додира и чвршћих веза са азијским суседима него са земљом — матицом.[2]

Несумњиво је да је Трапезунт настао, у једном за то погодном тренутку, као резултат широких центрифугалних тежњи које су већ почињале да распињу Византију, несумњиво је да је и сам, касније, патио од таквих појава, тако добро познатих класичном, западноевропском феудалном друштву.[3] Исто тако,

[1] Није једном речено да је извора тако мало, да без Панаретове хронике не би уопште могла да буде написана једна иоле повезана историја Трапезунта. Cf. *Sp. Lambros*, Τὸ τραπεζουντιακὸν χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου, N. Ἑλλ 4 (1907) 257; *O. Lampsidis*, Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μ. Κομνηνῶν, Атина 1958, 9. Жалбе због оваквог стања, нарочито у погледу докумената, износе се одавно, посебно у *P. Marc*, Plan zum Corpus der griechischen Urkunden, München 1903, 27; *V. Laurent*, Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IVe et David IIe, Ἀρχεῖον Πόντου 18 (1953) 244. За једно много блаже мишљење уп. *A. A. Vasiliev*, The Empire of Trebizond in History and Litterature, Byz. 15 (1940/41) 316 sq.

[2] Cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963[3], 356 f.

[3] *Ф. И. Успенский*, Очерки из истории Трапезунтской империи (даље: Очерки), Ленинград 1929, 87 сл., 111 сл. (пример великих дука Халдије, који су имали огроман утицај и на двору, а један од њих, Никита Схоларије,

несумњиво је да су Велики Комнини покушали да реше своје унутрашње и спољне тешкоће (стална и све већа турска претња) организујући државу на војно-административним принципима.[4] Са далеко мањом извесношћу може се, међутим, говорити о појединостима тог уређења.

Познато је да је административно уређење Трапезунтског царства досад исцрпније обрадио само Ф. И. Успенски који је, заједно са В. В. Бенешевићем, и издао за ту тему изузетно значајну збирку аката манастира Вазелон.[5] Основни закључак Успенског у погледу управне поделе Трапезунта јесте да се читава држава састојала из три војно-административна округа, тзв. бандона (τὸ βάνδος): Трапезунт (Τραπεζοῦς), Гимора (Γημωρά) и Мацука (Ματζοῦκα, Ματζούκα, Ματσοῦκα).[6] Ова три округа, непосредно потчињена централној власти, представљала су срж државне територије. Око њих протезале су се остале провинције царства, које су са престоницом биле повезане прилично слабим везама будући да су њихови управљачи били готово полусамостални династи.[7]

Колико данас видимо, а од времена Успенског науци није стављен на располагање нов изворни материјал, велики руски научник је у основи био у праву. Међутим, његовој представи може се ставити озбиљна замерка да не узима довољно у обзир ток времена и промене које оно собом доноси. Због тога је Успенскова слика провинцијске администрације некако статична, протегнута на читаво време постојања Трапезунтског цар-

---

чак је водио дугогодишњу борбу са централном влашћу: 1344—1361), 113, 126. За узроке и законитост настанка Трапезунтског царства в. *Ф. И. Успенский*, Выделение Трапезунта из состава Византийской империи (даље: Выделение), Sem. Kond. 1 (1927) 21. За сличности и разлике између Византије и Трапезунта в. *Успенский*, Очерки 81 сл. У *Ф. И. Успенский — В. В. Бенешевич*, Вазелонские акты, материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII—XV вв., Ленинград 1927 (даље: Actes de Vazélon) издавачи већ у наслову и на више места затим, подвлаче значај збирке докумената манастира Вазелон за историју читаве Византије.

[4] Успенски је утврдио основни изглед трапезунтског провинцијског уређења. По њему, оно је војно-административног типа и може се сматрати реликтом старог тематског устројства. Јединице су (идући од виших ка нижим) бандон, село, стас (проастион). Уп. *Успенский* Очерки 82 сл., 113; Actes de Vazélon LX сл., LXVIII, LXXXVII, LXXXVI. В. сада *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana V, Vindobonnae 1887 (даље: MM V), 277, 278. У свом приказу на издање вазелонских аката, проф. Г. Острогорски се у основи слаже са оваквом представом, одбацујући једино тумачење термина стас који, по њему, и у Трапезунту, као и у Византији, означава сељачко газдинство, а не карику у провинцијској администрацији (Byz. Neugr. Jahrbb. 6 [1928] 582).

[5] В. н. 3.

[6] Очерки 82.

[7] Уп. н. 3. По *Успенском*, н. д. 87 већ на 30—40 км од престонице завршавала се територија трију бандона и почињале области које су имале посебан, издвојен положај према централној власти. Слично и *Vasiliev*, о. с. 352.

ства. Стога се у њој, данас је то уочљиво, појављују и извесне чињеничне грешке. Вероватно би ови недостаци били видљивији када бисмо више знали о унутрашњем животу Трапезунта, али се и у постојећој оскудици извора уочавају нека нова решења. Ја бих се задржао само на једном.

Југоисточно од престонице, у њеној непосредној близини, али већ у тешко проходном планинском залеђу, налазио се регион насељен ратничким становништвом — бандон Мацука.[8] У исто време и у истој области, у изворима се појављује и назив Палеомацука. Према Успенском, његово значење је двојако: то је и синоним за Мацуку и име једног села у том бандону.[9] Кад се прате оба назива кроз вазелонску збирку, пада у очи да се појам бандона готово искључиво везује уз Мацуку. У периоду од 1259. до 1386. године седам пута се наилази на такву комбинацију.[10] Притом је карактеристично да се име бандона јавља кроз име његових житеља: τὸ βάνδος Ματζουκάων.[11] Другачије је у овим документима представљена Палеомацука. Она је очигледно мања и нема сопственог становништва, односно увек се наводи само у облику Παλαιοματζούκα. Осим тога, у већини случајева, не прецизира се шта је, у ствари, Палеомацука. За доба од 1245. отприлике, па све до 1433. године располажемо са осам докуме-

---

[8] Према индиректним, али јасним изворним подацима ова област протезала се, полазећи од Трапезунта, од града Дикесима до тврђаве Палеомацука. Cf. *M. Panaretus*, Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, N. Ἑλλ. 4 (1907) 281 (даље: Panaretus) [= *M. Panaretus*, op. cit., ed. *O. Lampsidis;* Атина 1958 (даље: Panaretus[2]) 72. 20—23]; *Ruy Gonzalez de Clavijo*, Embassy to Tamerlane, 1403—1406, transl. et intr. Guy Le Strange, London 1928, 116 (код њега Palima = Палеомацука). Успенски, који је лично обишао те крајеве 1916/17. год., изразио је ова растојања језиком модерних бројки. По њему, Дикесим је на 16 км од Трапезунта (21,5 км на стр. 84!), а Палеомацука не више од 43 км (в. Очерки 85, 115, 119). В. и *W.Miller*, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926, 61 према коме је манастир Сумела у Мацуки, 30 миља (= 48,2 км) удаљен од Трапезунта [cf. Panaretus 282. 4—7 (= Panaretus[2] 73. 10—13)]. Уп. сада и Панаретову причу о упаду Хаџи-Љатифа, емира Бајбурта, 1361. год. у Мацуку: Panaretus 282. 19 — 283. 2 (= Panaretus[2] 73. 25—30). — Становници Мацуке називани су Мацукаитима, Мацукајима. Cf. *A. Papadopoulos—Kerameus*, Fontes historiae imperii Trapezuntini, I, Petropoli 1897 (даље: Fontes) 101. 8, 128. 4, 24; Panaretus 282. 21 (= Panaretus[2] 73. 27); Actes de Vazélon, на много места. У последњем случају се каткад ради о појединцима, за које ми се не чини убедљивом претпоставка Успенског и Бенешевића (Actes de Vazélon LXXVIII) да су у питању чланови породице. Јер документи показују да сви ти људи не припадају чак ни истим сталежима. Занимљиво је да је овај жилави елеменат врло дуго сачувао карактеристике, тако да су још у XVIII веку у тим крајевима чак и Турци говорили грчки. Cf. *Ch. Lebeau*, Histoire du Bas-Empire (Nouv. édition), XX, Paris 1835, 494 n. 2.

[9] Очерки 82, 85.

[10] Хронолошким редом: Nr. 64. 9; Nr 39. 11; Nr 63. 18, 20; Nr 48. 7: Nr 133. 54; Nr 128. 13; Nr 103. 32.

[11] Када се не наводи изричито као бандон, онда је само Мацука: Actes de Vazélon Nr 120. 29; Nr 133. 12, али — дука Ματζουκάων (Nr 133. 4), χώρα Ματζουκάων (MM V, 278).

ната у којима се она наводи само по имену.[12] У свим овим случајевима ретко се са довољно сигурности може закључити која је врста административне јединице или, једноставно, насеља у питању. Два од ових докумената с краја XIII века, два пописа царских добара поклоњених Вазелону, наводе са приличном извесношћу на закључак да је Палеомацука тада била село, по свој прилици и велико и напредно.[13] Око 1302, дакле отприлике у исто време, Палеомацука се наводи заједно са селима и стасовима, што је такође довољно јасно сведочанство.[14] Међутим, статус Палеомацуке и њен однос према Мацуки постају потпуно јасни тек из извора из нешто каснијег времена.

Јуна 1384. године у једном продајном акту потпуно је разјашњен положај Палеомацуке, будући да се спомињу разна имања која се налазе ἐν τῷ βάνδῳ Ματζουκάων καὶ ἐν τῷ χωρίῳ Παλαιοματζούκας ἐν τῇ στάσει τοῦ Τζεπτύλου.[15] Овде се сасвим лепо уклапа податак хроничара Панарета да 13. новембра 6866 (=1357) „због нашег непажљивог чувања страже упаде у Мацуку Хаџи Омар (Χατζυμύρις), син Пајрамов, са великом војском, те попљачка много стоке и имовине, ἤγουν ἀπὸ τὴν Παλαιοματζούκαν καὶ ἕως εἰς τὸ Δικαίσιμον".[16] Палеомацука је, дакле, бар до 1384. била село у саставу бандона Мацука. Касније, њен спомен постаје све ређи, добијајући притом нову садржину.

Маја месеца 1415. извесна Маргарита Калиепопулос дарује манастир Вазелон и притом одређује положај поклоњених добара на следећи начин: τὰ γονικὰ ἡμῶν, ἅπερ ἔχομεν ἐν τῷ βάνδῳ τῆς Παλαιοματζούκας ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Τζεπτύλου καὶ ἀλλαχοῦ.[17] Акт има као додатак посебну духовну санкцију коју је потписао ὁ δοῦλος τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ μέγας κοντόσταυλος καὶ κεφαλὴ Παλαιοματζούκας Κωνσταντῖνος ὁ Τζανιχίτης.[18] Исти тај Константин Цанихит много раније, јула 1386, потписао се међу сведоцима једног царског акта као ὁ μέγας κοντόσταυλος

---

[12] Хронолошким редом: Nr 15. 4; Nr 16. 3; Nr 54. 5; Nr 44. 12; Nr 104. 32; Nr 105. 64; Nr 65. 18; Nr 143. 71, 72, 76.

[13] Nr 104, Nr 105.

[14] Nr 65. 18. За проблем стаса в. горе н. 4.

[15] Nr 128. 13—14.

[16] Panaretus 281. 2—6 (= Panaretus² 72. 19—23). Занимљиво је да је Алексије III већ 1361. посетио Хаџи Омара, чији је син Сулама бег постао и царски зет. Cf. Panaretus 283. 3—8 (= Panaretus² 73. 31—74. 2); 292. 3 sq. (= Panaretus² 80. 14 sq). *Успенский*, Очерки 81 и *Lampsidis*, o. c. 36, 122 погрешно интерпретирају Панаретов извештај, тврдећи да су Хаџи Омар и Сулама бег једна иста особа.

[17] Actes de Vazélon, Nr 123. 10—11. Τοῦ Τζεπτύλου је по свој прилици идентично са τοῦ Τζευτήλου, такође селом у Палеомацуки. Cf. Nr 127. 4; Nr 163. 3.

[18] На чланове ове породице наилази се у Панаретовој хроници. — Велики контоставл се још код Псеудо-Кодина наводи као шеф франачких плаћеника (Traité des Offices, Intr., texte et traduct, par J. Verpeaux, Paris 1966, 175. 12—14). Овде је у питању очигледно само титула.

καὶ κεφαλὴ τοῦ ὅλου βάνδους Ματζουχάων.[19] Чини се да је у питању промена која се збила негде између 1384 (можда и 1386, али то је сасвим неизвесно) и 1415. године, односно да је у то време образован нови бандон, Палеомацука, и да је Цанихит преузео дужност његовог шефа. Јер, ако се 1384. године запажа редослед бандон Мацука — село Палеомацука — стас τοῦ Τζεπτύλου, дотле под 1415. читамо: бандон Палеомацука — село τοῦ Τζεπτύλου. Дакле, не само да је старо село Палеомацука дало име читавој области, него је и наведени стас прерастао у село.[20] Тачан датум ових промена засад је немогуће установити, али је вредно пажње да се јула 1408. јавља ὁ δοὺξ Παλαιοματζούχας Κωνσταντῖνος ὁ Χαψονομίτας.[21] Несумњиво је да се титула дуке врло тешко може везати са појмом села и стога је прилично сигурно да је у ово време већ постојао бандон Палеомацука.[22] Према томе, јуни 1384. и јули 1408. могу се засад узети као оквирни датуми за решење читавог питања.

Могуће је да формирање новог бандона није представљало усамљен случај, будући да су у Трапезунту постојали услови и процеси који су водили уситњавању и умножавању провинцијских административних јединица, исто онако као што се вековима дешавало у Византијском царству. На жалост, сувише мало знамо о овој црноморској држави, тако да се провинција Халдија може узети као једини пример таквих процеса. Одавно је већ истакнуто да је тема Халдија постепено постајала све мања и да се од некада огромне области у Византији, чије је седиште у VIII веку био сам Трапезунт, и у чијем је саставу врло дуго била и Мацука, временом претворила у пограничну провинцију Трапезунтског царства према Турцима.[23] Истовремено, од њених бивших територија стваране су нове административне области, као нпр. сви познати бандони. И то свакако није био случај само са Халдијом. Једна етапа читавог тог процеса могло је бити и уздизање Палеомацуке на степен бандона. Опрез истраживача који не располаже свим потребним елементима налаже, међутим, да се не занемари још једна могућност. Мо-

---

[19] Actes de Vazélon, Nr 103. 32—33. Cf. MM V, 469. Могуће је да је управо због ове личности Успенски мислио да је у оба случаја у питању само један бандон.

[20] В. горе н. 4.

[21] Actes de Vazélon, Nr 126. 14.

[22] У Трапезунту носилац титуле дуке обично је вршио дужност шефа једне провинције (кефалија), а могао је да заузима и неко друго високо место у администрацији, обично као члан суда. Cf. *Papadopoulos—Kerameus*, Fontes 57. 25; 71. 7 (византијско доба — XI в.); Actes de Vazélon, Nr 103. 35 (cf. MM V, 469); Nr 133. 4, 12, 54 (уп. исто, LVI: местный дука); Nr 123. 28; Nr 134. 3—4, 32, 38; MM V, 279. За дуку у одређеном звању в. Успенский, Очерки 112.

[23] Уп. *Успенский*, н. д. 120 н. 1, 122; *Исти*, Выделение 23; *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899, 103, као и све касније посебне студије о тематском уређењу, које се дотичу Халдије. Cf. *Ostrogorsky*, o. c. 80 n. 1.

гућност да случај Палеомацуке треба посматрати као посебну појаву, условљену спољнополитичким околностима.

Видели смо да се бандон Мацука налазио на граници према несигурној и готово полунезависној Халдији чији су највећи део, да ситуација буде сложенија, узели Турци негде у другој половини XIV века.[24] Они су већ почетком те половине века у више наврата готово несметано продирали кроз Мацуку све до под сам Трапезунт.[25] Из наведеног Панаретовог извештаја о Хаџи Омаровом упаду и из описа пута шпанског посланика Клавиха (почетком XV века) који се задржао, путујући из Трапезунта ка граници, у тврђави Палеомацука и одмах одатле прешао у Халдију[26], произлази да се Палеомацука налазила уз саму спољашњу ивицу бандона Мацука. Наравно, у питању нису велика растојања, јер сваки трапезунтски бандон протезао се у једном правцу свега двадесет до тридесет километара.[27] Ипак, Палеомацука је била увек прва на удару, бар из једног важног правца, и свакако да је у опасној ситуацији која је владала крајем XIV и почетком XV века постојала потреба за образовањем у овој области још једног, вероватно мањег, граничарског бандона.

Био то део ширег процеса и административног захвата или не, стварање бандона Палеомацука представља значајну новину и промену у провинцијској организацији Трапезунтског царства, јер је тиме повећан број (познатих) бандона са три на четири, што представља само собом знатну разлику. Што је још значајније, то је сведочанство да је Трапезунт скоро до пред своју пропаст, изгледа, био у стању не само да живи од данас до сутра, чекајући неизбежан крај, него и да чини позитивне покушаје за јачање своје отпорне снаге и одбрамбене способности и усавршавање функционисања државног механизма.

---

[24] *Успенский,* Очерки 115 наводи да је тада пала читава Халдија, али по Клавиховом извештају стиче се другачији утисак (*Clavijo,* o. c. 115 sq.).

[25] Panaretus 281. 2—6 (= Panaretus[2] 72. 20—23); Panaretus 282. 19 — 283. 2 (= Panaretus[2] 73. 25—30). Cf. *J. Ph. Fallmerayer,* Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827, 206 sq.: *Miller,* o. c. 60, 65; *Успенский,* Очерки 115 сл.

[26] *Clavijo,* o. c. 116. В. сада н. 8.

[27] Уп. нн. 7, 8.

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

BANDON OF PALEOMATZOUKA

— A Contribution to the Study of the Administrative Organization in Trebizond —

Summary

One of the conclusions drawn from previous investigations concerning the administration of Trebizond, especially the division of the State into administrative units, is that the part of Trebizond, under immediate rule of the Emperor, has been divided into three provinces called bandons, to wit: Trebizond, Gemora, Matzouka (in the system bandon — village — stasis). It is worth mentioning, however, that Paleomatzouka, appearing as a village in the bandon of Matzouka until 1384, is named bandon it the beginning of the following century (1415), while its former stasis τοῦ Τζεπτύλου appears at the same time as a village. This administrative change took undoubtedly place even before 1408, because a mention of the duke of Paleomatzouka dates from this year. It is not certain whether it is the question of a wider reform in the well-known process of dividing and mincing of administrative units or only of the creation of a borderline bandon at the time of the growing Turkish menace. Nevertheless, the forming of the bandon of Paleomatzouka in the period between 1384 and 1408 proves that the Empire of Trebizond, though considerably weakened already, was still able to take important measures for maintaining the organized life of the State body.